

ISSN (Print) 2616-678X
ISSN (Online) 2663-1288

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің

ХАБАРШЫСЫ
BULLETIN
of L.N. Gumilyov
Eurasian National University

ВЕСТНИК
Вестник
Евразийского национального
университета имени Л.Н. Гумилева

ФИЛОЛОГИЯ сериясы
Серия **ФИЛОЛОГИЯ**
PHILOLOGY Series

№1(142)/2023

1995 жылдан бастап шығады

Издается с 1995 года

Founded in 1995

Жылына 4 рет шығады

Выходит 4 раза в год

Published 4 times a year

Астана, 2023

Astana, 2023

Бас редакторы: **Жанат Аймұхамбет**
филология ғылымдарының докторы, проф., Л.Н.Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан

Бас редактордың орынбасары: **Маншук Ескиндирова**
PhD, доцент м.а., Л.Н.Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан

Редакция алқасы

Айтуғанова Сәулеш	ф.ғ.к., проф., Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан
Аскаров Рамиз	ф.ғ.д., проф., Баку мемлекеттік университеті, Баку, Әзербайжан
Әбдуәліұлы Бекжан	ф.ғ.д., проф., Л.Н. Гумилев ЕҰУ, Астана, Қазақстан
Әліпбай Бибол	PhD, оқытушы, Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан
Аширбаев Самихан	ф.ғ.д., проф., Ә. Науаи атындағы Ташкент мемлекеттік өзбек тілі мен әдебиеті университеті, Ташкент, Өзбекстан
Бейсембаева Жанаргуль	ф.ғ.к., доцент м.а., Л.Н.Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан
Балтабаев Хамидулла	ф.ғ.к., проф., Мырза Ұлықбек атындағы Өзбекстан ұлттық университеті, Ташкент, Өзбекстан
Биженова Айгүл	ф.ғ.д., проф., Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан
Беженару Людмила	ф.ғ.к., проф., Яссы мемлекеттік университеті, Яссы, Румыния
Гасанов Заур	PhD, Әзербайжан ұлттық академиясы, Баку, Әзербайжан
Екижи Метин	доктор, проф., Еге университеті, Измир, Түркия
Ескеева Мағрипа	ф.ғ.д., проф., Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан
Жақыпов Жантас	ф.ғ.д., проф., Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан
Жан Динжин	PhD, проф., Миньцзу Қытай университеті, Пекин, Қытай
Жарқынбекова Шолпан	ф.ғ.д., проф., Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан
Жунусова Жаңылдық	ф.ғ.д., проф., Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан
Қамзабекұлы Дихан	ҚР ҰҒА академигі, ф.ғ.д., проф., «Егемен Қазақстан» республикалық газетінің директоры, Астана, Қазақстан
Қасқабасов Сейіт	ҚР ҰҒА академигі, Алматы, Қазақстан
Касымбекова Нуриля	ф.ғ.к., доцент м.а., Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан
Кемеңгер Қайырбек	ф.ғ.к., доцент, Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан
Коста Петер	PhD, проф., Потсдам университеті, Потсдам, Германия
Миңуллин Ким	Татарстан Республикасы ҒА корреспондент мүшесі, ф.ғ.к., проф., Татарстан Республикасы Ғылым академиясының Ғ.Ибрагимов атындағы тіл, әдебиет және өнер институтының директоры, Қазан, Ресей
Мусурманов Әркин	ф.ғ.д., проф., Самарқан университеті жанындағы «Ұлы Жібек жолы» ғылыми орталығының директоры, Самарқан, Өзбекстан
Наврузова Нурида	ф.ғ.д., Баку мемлекеттік университетінің профессоры, Баку, Азербайжан
Негимов Серік	ф.ғ.д., проф., Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан
Нұрғали Қадияша	ф.ғ.д., проф., Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан
Райхл Карл	ф.ғ.д., проф., Бонн университеті, Бонн, Германия
Риверс Уильям Патрик	PhD, проф., Тіл және халықаралық білім бойынша бірлескен ұлттық комитеті, Вашингтон, АҚШ
Сарекенова Қарлығаш	ф.ғ.к., проф., Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан
Сәтенова Серіккүл	ф.ғ.д., проф., Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан
Тәжібаева Сәуле	ф.ғ.д., проф., Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан
Тұрысбек Рақымжан	ф.ғ.д., проф., Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан
Чернявская Валерия	ф.ғ.д., проф., Лингводидактика жоғары мектебі, Санкт-Петербург, Ресей
Шашкина Гульжан	ф.ғ.к., доц., Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан
Шәріп Амантай	ф.ғ.д., проф., Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан
Янковски Хенрих	PhD, проф., А. Мицкевич атындағы Польша университеті, Познань, Польша

Редакцияның мекенжайы: 010008, Қазақстан, Астана қ., Қ. Сәтбаев к-сі, 2, 402 каб.
Тел.: +7(7172) 709-500 (ішкі 31-413) E-mail: vest_phil@enu.kz Журнал менеджері: **Жұматаева А.**

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің Хабаршысы. ФИЛОЛОГИЯ сериясы
Меншіктенуші: «Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті» Коммерциялық емес акционерлік қоғам
Қазақстан Республикасы Ақпарат және қоғамдық даму министрлігімен тіркелген. 19.02.2021 ж.
№KZ53VPY00032637 қайта есепке қою туралы куәлігі.
Мерзімділігі: жылына 4 рет. Тиражы: 10 дана. Басуға 30.03.2023 ж. қол қойылды.
Типографияның мекенжайы: 010008, Қазақстан, Астана қ., Қажымұқан к-сі, 13/1, тел.: +7(7172)709-500 (ішкі 31-413)

Editor-in-Chief: **Zhanat Aimukhambet**

Doctor of philology, Prof., L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

Deputy Editor-in-Chief: **Manshuk Eskindirova**

PhD, Acting associate professor, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

Editorial board

Aituganova Saulesh	Can. of philology, Prof., L.N. Gumilyov ENU, Astana, Kazakhstan
Askarov Ramiz	Doctor of philology, Prof., Baku State University, Baku, Azerbaijan
Abdualiyul Bekzhan	Doctor of philology, Prof., L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan
Ashirbayev Samihan	Doctor of philology, Prof., A. Navoi Tashkent State University of Uzbek Language and Literature, Tashkent, Uzbekistan
Baltabaev Hamidulla	Can. of philology, Prof., Mirzo Ulugbek Uzbek National University, Tashkent, Uzbekistan
Beisembayeva Zhanargul	Can. of philology, L.N. Gumilyov ENU, Astana, Kazakhstan
Bezhenaru Lyudmila	Doctor of philology, Prof., University UAIC, Iasi, Romania
Bizhkenova Aigul	Doctor of philology, Prof., L.N. Gumilyov ENU, Astana, Kazakhstan
Chernyavskaya Valeriya	Doctor of philology, Prof. Higher school of linguistics and translation, Saint Petersburg, Russia
Gassanov Zaur	PhD, Azerbaijan National Academy of Sciences, Baku, Azerbaijan
Yeskeyeva Magripa	Doctor of philology, Prof., L.N. Gumilyov ENU, Astana, Kazakhstan
Henryk Jankowski	PhD, Prof., Adam Mickiewicz University, Poznan, Poland
Kaskabassov Seit	Doctor of philology, Prof., L.N. Gumilyov ENU, Astana, Kazakhstan
Kasymbekova Nurilya	Can. of philology, Acting assoc. professor, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan
Kamzabekuly Dikhan	Doctor of philology, Prof., Academician of NAS RK, Director of the Republican newspaper "Egemen Kazakhstan", Astana, Kazakhstan
Kosta Peter	PhD, Prof., University of Potsdam, Potsdam, Germany
Kemenger Kaiyrbek	Can. of philology, assoc. professor, L.N. Gumilyov ENU, Astana, Kazakhstan
Metin Ekiji	PhD, Prof., Ege University, Izmir, Turkey
Minnullin Kim	Doctor of philology, Prof., Corresponding member of Academy of Sciences of the Republic of Tatarstan, Director of G.Ibragimov Institute of Language, Literature and Art, Kazan, Russia
Musurmanov Erkin	Doctor of philology, Prof., Director of the Great Silk Road Research Center of Samarkand State University, Samarkand, Uzbekistan
Navruzova Nurida	Doctor of philology, Prof., Baku State University, Baku, Azerbaijan
Negimov Serik	Doctor of philology, Prof., L.N. Gumilyov ENU, Astana, Kazakhstan
Nurgali Kadisha	Doctor of philology, Prof., L.N. Gumilyov ENU, Astana, Kazakhstan
Nurieva Fanuza	Doctor of philology, Prof., Kazan Federal University, Kazan, Tatarstan, RF
Reichl Karl	Doctor of philology, Prof., University of Bonn, Bonn, Germany
Rivers William Patrick	PhD, Prof., Joint national Committee on languages and international education, Washington, USA
Sarekenova Karlygash	Can. of philology, Prof., L.N. Gumilyov ENU, Astana, Kazakhstan
Satenova Serikkul	Doctor of philology, Prof., L.N. Gumilyov ENU, Astana, Kazakhstan
Shashkina Gulzhan	Can. of philology, assoc. professor, L.N. Gumilyov ENU, Astana, Kazakhstan
Sharip Amantay	Doctor of philology, Prof., L.N. Gumilyov ENU, Astana, Kazakhstan
Tazhybayeva Saule	Doctor of philology, Prof., L.N. Gumilyov ENU, Astana, Kazakhstan
Turysbek Rakymzhan	Doctor of philology, Prof., L.N. Gumilyov ENU, Astana, Kazakhstan
Zhakypov Zhantas	Doctor of philology, Prof., L.N. Gumilyov ENU, Astana, Kazakhstan
Zharkynbekova Sholpan	Doctor of philology, Prof., L.N. Gumilyov ENU, Astana, Kazakhstan
Zhang Dingjing	PhD, Prof., Minzu University of China, Beijing, China
Zhunusova Zhanyldyk	Doctor of philology, Prof., L.N. Gumilyov ENU, Astana, Kazakhstan

Editorial address: 2, Satpayev Str., of. 402, Astana, Kazakhstan, 010008

Tel.: +7(7172) 709-500 (ext. 31-413) E-mail: vest_phil@enu.kz Managing Editor: **Zhumatayeva A.**

Bulletin of L.N. Gumilyov Eurasian National University PHILOLOGY Series

Owner: Non-profit joint-stock company «L.N. Gumilyov Eurasian National University»

Registered by the Ministry of Information and Social Development of the Republic of Kazakhstan. Rediscount certificate № KZ53VPY00032637 dated 19.02.2021.

Periodicity: 4 times a year Circulation: 10 copies Signed in print: 30.03.2023

Address of printing house: 13/1 Kazhimukan str., Astana, Kazakhstan 010008; tel.: +7(7172) 709-500 (ext. 31-413)

Главный редактор: **Жанат Аймухамбет**
доктор филологических наук, профессор, ЕНУ им. Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан

Зам.главного редактора: **Маншук Ескиндинова**
PhD, и.о. доцента., ЕНУ им. Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан

Редакционная коллегия

Айтуганова Саулеш	к.ф.н., проф., ЕНУ им.Л.Н.Гумилева, Астана, Казахстан
Аскаров Рамиз	д.ф.н., проф., Бакинский гос.университет, Баку, Азербайджан
Абдуалиулы Бекжан	д.ф.н., проф., ЕНУ им.Л.Н.Гумилева, Астана, Казахстан
Алипбай Бибол	PhD, преподаватель, ЕНУ им.Л.Н.Гумилева, Астана, Казахстан
Аширбаев Самихан	д.ф.н., проф., Ташкентский гос.университет узбекского языка и литературы им. А. Навои, Ташкент, Узбекистан
Бейсембаева Жанаргуль	к.ф.н., доцент м.а., ЕНУ им.Л.Н.Гумилева, Астана, Казахстан
Балтабаев Хамидулла	к.ф.н., проф., Узбекский национальный университет им. Мирзо Улугбека, Ташкент, Узбекистан
Бижкенова Айгүл	д.ф.н., проф., ЕНУ им.Л.Н.Гумилева, Астана, Казахстан
Беженару Людмила	к.ф.н., проф., Ясский гос.университет, Яссы, Румыния
Гасанов Заур	PhD, Национальная академия наук Азербайджана, Баку, Азербайджан
Екижи Метин	доктор, проф., Эгейский университет, Измир, Турция
Ескеева Мағрипа	д.ф.н., проф., ЕНУ им.Л.Н.Гумилева, Астана, Казахстан
Жақыпов Жантас	д.ф.н., проф., ЕНУ им.Л.Н.Гумилева, Астана, Казахстан
Жан Динжин	PhD, проф., Китайский университеті Миньцзу, Пекин, Китай
Жаркынбекова Шолпан	ф.ғ.д., проф., ЕНУ им.Л.Н.Гумилева, Астана, Казахстан
Жунусова Жаңылдык	ф.ғ.д., проф., ЕНУ им.Л.Н.Гумилева, Астана, Казахстан
Камзабекұлы Дихан	академик НАН РК, д.ф.н., проф., директор республиканской газеты «Егемен Қазақстан», Астана, Казахстан
Каскабасов Сент	академик НАН РК, Алматы, Қазақстан
Касымбекова Нуриля	к.ф.н., и.о. доцента, ЕНУ им.Л.Н.Гумилева, Астана, Казахстан
Кеменгер Каирбек	к.ф.н., доцент, ЕНУ им.Л.Н.Гумилева, Астана, Казахстан
Коста Петер	PhD, проф., Потсдамский университет, Потсдам, Германия
Минуллин Ким	д.ф.н., проф., член-корреспондент Академии наук Республики Татарстан, директор Института языка, литературы и искусства им. Г.Ибрагимова, Казань, Россия
Мусурманов Эркин	д.ф.н., проф., директор научного центра «Великий шелковый путь» Самаркандского гос.университета, Самарканд, Узбекистан
Наврузова Нурида	д.ф.н., проф., Бакинский гос.университет, Баку, Азербайджан
Негимов Серик	д.ф.н., проф., ЕНУ им. Л.Н.Гумилева, Астана, Казахстан
Нурғали Кадияша	д.ф.н., проф., ЕНУ им.Л.Н.Гумилева, Астана, Казахстан
Райхл Карл	д.ф.н., проф., Бонн университеті, Бонн, Германия
Риверс Уильям Патрик	PhD, проф., Совместный национальный комитет по языкам и международному образованию, Вашингтон, США
Сарекенова Карлыгаш	к.ф.н., проф., ЕНУ им.Л.Н.Гумилева, Астана, Казахстан
Сатенова Серикгуль	д.ф.н., проф., ЕНУ им.Л.Н.Гумилева, Астана, Казахстан
Тажибаева Сауле	д.ф.н., проф., ЕНУ им.Л.Н.Гумилева, Астана, Казахстан
Турысбек Рахымжан	д.ф.н., проф., ЕНУ им.Л.Н.Гумилева, Астана, Казахстан
Чернявская Валерия	д.ф.н., проф., Высшая школа лингводидактики и перевода, Санкт-Петербург, Россия
Шашкина Гульжан	к.ф.н., доц., ЕНУ им.Л.Н.Гумилева, Астана, Казахстан
Шәріп Амантай	д.ф.н., проф., ЕНУ им.Л.Н.Гумилева, Астана, Казахстан
Янковский Хенрих	PhD, проф., Университет им.Адама Мицкевича в Познани, Познань, Польша

Адрес редакции: 010008, Казахстан, г. Астана, ул. К.Сатпаева, 2, каб. 402
Тел.: +7(7172) 709-500 (вн. 31-413) E-mail: vest_phil@enu.kz Менеджер журнала: *Жуматаева А.*

Вестник Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева. Серия ФИЛОЛОГИЯ
Собственник: Некоммерческое акционерное общество «Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева»
Зарегистрировано Министерством информации и общественного развития Республики Казахстан.
Свидетельство о постановке на учет №KZ53VPY00032637 от 19.02.2021 г.
Периодичность: 4 раза в год. Тираж: 10 экземпляров. Подписано в печать 30.03.2023 г.
Адрес типографии: 010008, Казахстан, г. Астана, ул. Кажымукана, 13/1, тел.: +7(7172)709-500 (вн. 31-413)

**Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің хабаршысы.
Филология сериясы, №1(142)/2023**

Мазмұны

Лингвистика

<i>Базарбаева З.М., Чукаева Т.К.</i> Латын әліпбиіне негізделген қазақ жазуының фонематикалық принципі	8
<i>Ганболд Д.</i> Моңғол тілі дыбыстарының махбод теориясы бойынша жіктелуі	15
<i>Сәрсекке Г.Ә.</i> Қазақ тіліндегі пандемия лексикасы	25
<i>Курманбекова З.Р., Сарекенова Қ.Қ., Маликов Қ.Т.</i> «Интернет-мем» және олардың түрлері	42
<i>Сыздықова Г.О.</i> Сөйлеу етістіктерінің мағынасы мен қолданысы	52
<i>Маломошинова А.В., Муסיнова Г.С.</i> Жарнамалық мәтіндердегі гендерлік бағдарланған лексика	59
<i>Серкебаева Г.Ы., Боранбаев С.Р., Әділбекова Ж.Қ.</i> Қазіргі қазақ тіліндегі көнерген лауазым атауларының «Кодекус куманикус» жазба ескерткішіндегі этнолингвистикалық сипаты	67
<i>Жүнісова Ж.Н., Түлегенова М.К.</i> Жастар социолектінің лексикалық бірліктерінің әлеуметтік-мәдени шарттылығы	76

Тіл және әдебиетті оқыту әдістемесі

<i>Қайдарова Б.М.</i> Лингвомәдениеттанудағы ұлттық-мәдени стереотиптердің лексика-семантикалық ерекшеліктері	87
<i>Тұяқбаева Р.Р., Ашенова А.Т., Мансұров Н.Б.</i> Қазақ тілін оқыту үдерісінде қолданылатын тапсырма түрлері	97

Аударматану

<i>Муханова Н.Ж.</i> Роллан Сейсенбаев идиостилинің аудармада берілуі («Құм кезген өліктер» романы бойынша)	106
---	-----

Әдебиеттану

<i>Әлтай А.Д., Жалелов Д.С.</i> Жиымбет жырау толғауларындағы көшбасшылық идея	119
<i>Байтанасова Қ.М.</i> Көркем шығармадағы бейнелілік призмасы	126
<i>Тұрысбек Р.С.</i> Қожа Ахмет Ясауи хикметтеріндегі адамдық мұрат пен имандылық негіздері	134
<i>Амангазықызы М., Алимбаев А.Е.</i> Көне түркі ескерткіштеріндегі қала бейнесі	146
<i>Сұлтанғалиева О.Қ., Ердембеков Б.А.</i> Тәуелсіздік дәуіріндегі қазақ поэзиясының ұлттық-этнографиялық ерекшеліктері	154
<i>Миразова М.Н., Аймұхамбет Ж.Ә.</i> «Киелі ағаштың» поэтологиялық пішіні	163
<i>Омаров Б. Ж.</i> Ежелгі үнді сюжетінің Майлықожа Сұлтанқожаұлының «Тотынама» мысалында трансформациялануы	177
<i>Төлебаева А.Т., Йылдыз Н.</i> Сыр өңірі ақын-жыраулары поэзиясындағы философиялық дүниетаным және педагогикалық ой-пікірлер	192
<i>Жүсіп С.А., Имаханбет Р.С., Оспанова Г.Т.</i> «Қырық мысал» жинағының жазылуы мен басылуы	199

Сын-пікірлер

<i>Медуха О.</i> Словакияның екі тілді гимназияларының орыс-словак секцияларының оқушыларына арналған психология бойынша алғашқы оқулық	211
---	-----

Contents

Linguistics

<i>Bazarbayeva Z.M., Chukayeva T.K.</i> The phonematic principle of the Kazakh script based on Latin graphics	8
<i>Ganbold D.</i> Classification of sounds of the Mongolian language according to the theory of mahbod	15
<i>Sarseke G.A.</i> The pandemic vocabulary in the Kazakh language	25
<i>Kurmanbekova Z.R., Sarekenova K.K., Malikov K.T.</i> «Internet memes» and their types	42
<i>Syzdykova G.O.</i> Semantics and application of speaking verbs	52
<i>Malomoshnova A.V., Musinova G.S.</i> Gender-oriented vocabulary in advertising texts	59
<i>Serkebaeva G.Y., Boranbayev S.R., Adilbekova J.K.</i> Ethnolinguistic characteristics of obsolete titles of positions in the modern Kazakh language from the written monument "Codex Cumanicus"	67
<i>Zhunussova Zh.N., Tulegenova M.K.</i> Sociocultural conditionality of lexical units of youth sociolect	76

Methods of teaching language and literature

<i>Kaidarova B.M.</i> Lexico-semantic features of national-cultural stereotypes in linguoculturology	87
<i>Tuyakbayeva R.R., Ashenova A.T., Mansurov N.B.</i> The idea of leadership in the works of Zhyembet zhyrau	97

Translation studies

<i>Mukhanova N.Zh.</i> Features of transferring the idiostyle of Rollan Seisenbaev in the novel «The Dead wander in the Desert» into English language	106
---	-----

Literary studies

<i>Altai A.D., Zhalelov D.S.</i> The idea of leadership in the works of Zhyembet zhyrau	119
<i>Baitanassova K.M.</i> The prism of imagery in a work of art	126
<i>Turysbek R.S.</i> Fundamentals of humanism and morality (on the Hikmetas of Khoja Ahmed Yassawi)	134
<i>Amangazykyzy M., Alimbayev A.E.</i> The image of the city in ancient Turkic monuments	146
<i>Sultangalieva O.K., Yerdembekov B.A.</i> National and ethnographic features of Kazakh poetry in the era of independence	154
<i>Mirazova M.N., Aimukhambet Zh.A.</i> Poetological model of «sacred tree»	163
<i>Omarov B. Zh.</i> The ancient indian plot and its transformation in the fable "Totynama" of Mailykozha Sultankozhauly	177
<i>Tulebayeva A.T., Yulduz N.</i> Philosophical worldview and pedagogical thoughts in the poetry of poet- zhiraus in Syrdarya region	192
<i>Zhusip S.A., Imakhanbet R.S., Ospanova G.T.</i> Writing and publishing the collection of Ahmet Baitursynuly "Forty Fables"	199

Rewiews

<i>Medukha O.</i> The first textbook on psychology for students of Russian-Slovak sections of bilingual gymnasiums in Slovakia	211
--	-----

Содержание

Лингвистика

<i>Базарбаева З.М., Чукаева Т.К.</i> Фонематический принцип казахского письма, основанный на латинской графике	8
<i>Ганболд Д.</i> Классификация звуков монгольского языка по теории махбод	15
<i>Сарсеке Г.А.</i> Лексика пандемии в казахском языке	25
<i>Курманбекова З.Р., Сарекенова К.К., Маликов К.Т.</i> «Интернет-мем» и их виды	42
<i>Сыздыкова Г.О.</i> Значение и функционирование глаголов речи	52
<i>Маломошинова А.В., Мусинова Г.С.</i> Гендерно ориентированная лексика в рекламных текстах	59
<i>Серкебаева Г.И., Боранбаев С.Р., Адильбекова Ж.К.</i> Этнолингвистическая характеристика устаревших в современном казахском языке наименований должностей из письменного памятника «Кодекус куманикус»	67
<i>Жунусова Ж.Н., Тулегенова М.К.</i> Социокультурная обусловленность лексических единиц молодежного социолекта	76

Методика преподавания языка и литературы

<i>Кайдарова Б.М.</i> Лексико-семантические особенности национально-культурных стереотипов в лингвокультурологии	87
<i>Туякбаева Р.Р., Ашенова А.Т., Мансуров Н.Б.</i> Виды заданий, используемых в процессе обучения казахскому языку	97

Переводоведение

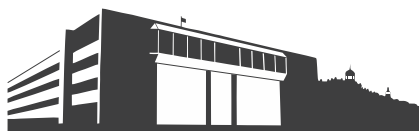
<i>Муханова Н.Ж.</i> Особенности передачи идиостиля Роллана Сейсенбаева в романе «Мертвые бродят в песках» на английский язык	106
---	-----

Литературоведение

<i>Алтай А.Д., Жалелов Д.С.</i> Идея лидерства в произведениях Жиембета жырау	119
<i>Байтанасова К.М.</i> Призма образности в художественном произведении	126
<i>Тұрысбек Р.С.</i> Основы гуманизма и нравственности (по хикметам Ходжи Ахмеда Ясави)	134
<i>Амангазыкызы М., Алимбаев А.Е.</i> Образ города в древнетюрских памятниках	146
<i>Султангалиева О.К., Ердембеков Б.А.</i> Национально-этнографические особенности казахской поэзии в эпоху независимости	154
<i>Миразова М.Н., Аймухамбет Ж.А.</i> Поэтологическая модель «священного дерева»	163
<i>Омаров Б.Ж.</i> Трансформация древнеиндийского сюжета в басне Майлыкожи Султанкожаулы «Тотынама»	177
<i>Түлебаева А.Т., Йылдыз Н.</i> Философские и педагогические воззрения в поэзии поэтов-жырау региона Сырдарьи	192
<i>Жусип С. А., Имаханбет Р.С., Оспанова Г.Т.</i> Написание и издание сборника Ахмета Байтурсынулы «Сорок басен»	199

Рецензии

<i>Медуха О.</i> Первый учебник по психологии для учащихся русско-словацких секций билингвальных гимназий Словакии	211
--	-----

Z.M. Bazarbayeva¹
T.K. Chukayeva²

¹Institute of Linguistics named after A. Baitursynov, Almaty, Kazakhstan

²Kazak Ablai Khan University of International Relations and World Languages

*Corresponding author: talshynchukaeva319dig@gmail.com

The phonematic principle of the Kazakh script based on Latin graphics

Abstract. *The article is aimed at demonstrating the phonematic principle of the Kazakh language in accordance with the transference to Latin graphics. The phonematic principle is considered predominant in writing, and it implies that one grapheme must be used to denote one phoneme. The research of writing principles is reviewed, and the advantages of transferring the language into Latin graphics are demonstrated with a variety of examples. The transformation of Kazakh sounds in the flow of speech is examined in detail. It is revealed that such transformations occur due to the influence of neighboring sounds. Despite various alterations in speech, the new writing system encodes the main (or dominant) variants of phonemes with correspondent graphemes. This corresponds to the law of economy which is widespread in contemporary alphabets of the world. The research is carried out with the help of the methods of auditory and acoustic analysis, and theoretical analysis along with the experimental-phonetic method.*

Keywords: *Latin graphics, phonematic principle, phoneme, grapheme, law of economy, orthoepic rules, sound transformations, elision, prothesis.*

DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-678X-2023-142-1-8-14>

Introduction

Language reform is the core of the spiritual renewal program. This is a great achievement and it has great historical significance. Latin graphics open a direct path to progress, advanced technology, civilization, and are closely related to the global process. It is known that 70-80 percent of countries use Latin script. Therefore, through information systems, other countries can freely get to know our culture, history, and traditions. In the world of modernization, innovation, and

digitalization, it is possible to enter the global informative communication with ease by using Latin script. By transferring our language to Latin graphics, we ensure its competitiveness, and as a result, the language will be elevated to the international level, and our horizons will be broadened.

Now we all use the Internet and various gadgets. Every day information comes in Latin script and is answered. Our young people are eager to learn Latin script. The reason is that they need to know the script of developed countries to

make their career, and they associate Latin script with high quality and success. So, the relevance of the article on language reform is beyond doubt.

The aim of the article is to define the principle of the Kazakh script based on Latin graphics and to demonstrate the interrelation of contemporary norms of speaking and writing along with showing the connection between orthography and orthoepic based on the main principle of transmission to the Latin graphics.

The history of research

The rules and principles of the written language are researched by such parts of graphics as orthography and orthoepic. There are three widespread types of script in the world: Latin, Cyrillic, and Arabic. Orthography and spelling demonstrate the principles of correct writing. As writing is common for everyone, spelling rules should be stable. While compiling the rules of spelling, the Rules prepared before (in 1957 and in 1983) were taken into consideration. The main principle of spelling is to preserve the basic norm and to write as conveniently and ergonomically as possible. It is well-known that writing is encoded through the sounds of speech. It is not required to encode all the sounds specifically: the exact representation of phonemes is valued. The interrelation between norms of speech and writing is defined with the help of spelling rules and national alphabet. Speech, in its turn, is aimed at preserving the unity of national writing.

When transferring the Kazakh language to Latin graphics, it is necessary to define the main principles of writing. In Kazakh language, such principles as phonematic, morphological, and traditional-historical principle are used, with the phonematic one being dominant. According to this principle, a phoneme equals to a grapheme in writing. Phonemes are distinctive thanks to their shades and features which are not taken into consideration while writing: only the main variant of a phoneme is encoded.

The relationship between pronunciation norms and writing of the modern Kazakh language has been studied in detail by domestic sciences. The codified norms in the oral form of the Kazakh literary language, the compatible and

incompatible aspects of the oral language with the written language were studied on the basis of real materials. Formal and informal types of the speech were analyzed, and their differences along with ethical, aesthetic norms of spoken utterances and their role in verbal and non-verbal communication were revealed. (R. Syzdyk, N. Ualiyev, A. Aldasheva. Kazakh orthographic dictionary. Almaty, 1988; R. Syzdykova. Word melody. Almaty, 1995; R. Syzdykova. Kazakh language guide. Astana, 2000; R. Syzdykova. Language norm and its formation. Astana, 2001; Orthographic dictionary of the Kazakh language, Almaty, 2007, K. Kuderinova. Peculiarities of modern oral literary language // Problems of language, literature, translation at the intersection of cultures. Proceedings of the international scientific theoretical conference).

Methods of research include auditory analysis, acoustic analysis, experimental-phonetic method, and theoretical analysis.

Results and discussion

The most important thing in writing is to keep the content of the thought. Therefore, the first versions of writing (pictures) could not show the sound side of the word at all. During the development of the language, sounds were denoted by letters. If phonetics studies the acoustic-articulatory features of sounds, the field that considers the functional side of sounds is called phonology. The smallest unit of phonology is called a phoneme.

The law of economy is the main principle which the orthography of different languages utilizes. In order to create the most economic alphabet, scientists and linguists attempted to synthesize mathematical formulae that shows the interrelation of phonemes and graphemes [1]. In Kazakh linguistics, A. Baitursynuly was the first to create the economic type of writing. He encoded numerous Kazakh sounds with only a few letters.

Words in the language are not pronounced and written the same. According to the Kazakh language, the spelling of many words deviates from the norm. The norms of correct pronunciation of words are based on sound harmony, that

is, on the laws of progressive, posterior, and overlapping influences. The field that studies the set of rules for the correct pronunciation of words and phrases is called orthography (Greek 'orthos' - correct, epos - word, speech). The correct pronunciation of words is shown in orthographic dictionaries. Spelling allows to maintain the melodiousness of words, and regulates the norms of oral speech of the language. The orthography of each language is based on the main phonetic laws of that language [2].

Nowadays, the status of spoken word has increased in interpersonal relations, performing arts, and mass media. The Kazakh literary language has long-established traditional orthoepic rules. Orthoepy examines the pronunciation of a language. Concepts and phenomena of phonology, intonology, prosody related to the development of new trends in Kazakh linguistics are also considered in orthography [3]. As orthography studies the speech norms of the language, the transformation of some vowels in the Kazakh language in the spoken word is considered according to the modern Latin-based spelling rules.

For example, when a vowel phoneme <a> comes after the phonemes <ş> and <j>, it is pronounced closer to the variant [ä], while the written variant preserves the main shade: şai – [şäi] (tea), jaıbaraqat – [jäıbaraqat] (without worries), jaıbasar – [jäıbasar] (a slow person), jaıǵasy – [jäıǵasy] (to settle), jaıdaq – [jäıdaq] (without a saddle), jaıdary – [jäıdary] (jubilant), jaıly – [jäily] (comfortable), jaima-jai – [jäima-jäi] (just), jaisyz – [jäisyz] (uncomfortable), jaisań – [jäisań] (convenient). Also, when the vowel <a> comes first or in the first syllable, it is pronounced as [ä]: aıǵölek – [äıǵölök] (a Kazakh traditional game), qadir – [qädir] (worth), qazir – [qäzir] (now) and when it comes in the second syllable, it becomes [ä]: kitap – [kitäp] (book), kitaphana – [kitäphana] (library) [3].

In the similar way, phonemes <e>, <o> and <ö> are pronounced as [ie], [uo] and [uö] when they are in the beginning of the word or in the first syllable. For example, erke – [erke] (coddle), eńbek – [eńbek] (labour), eǵın – [eǵın] (sowing), eǵız – [eǵız] (twins), esik – [esik] (door), elek – [ielek] (flour sifter), otan – [otan] (motherland), oqıǵa –

[oqıǵa] (story), olqylyq – [olqylyq] (weirdness), orama – [orama] (a bunch or a Kazakh national dish), orasan – [orasan] (great), orman – [orman] (forest), oshaq – [oshaq] (fireplace), otyń – [otyn] (woods), omyrau – [omyrau] (chest); ömir – [ömir] (life), öleń – [ölöń] (song), ötiniş – [ötiniş] (request), ösimdik – [ösımdık] (plant), örkeniet – [örkeniet] (civilization), öńir – [önır] (region), özara – [özara] (within the familiar group), ökpe – [ökpe] (lungs), ökım – [ökım] (order) – in these words the phonemes <e>, <o>, <ö> are pronounced as [e], [o], [ö]. When these phonemes are in the middle or at the end of the words, they are pronounced as monophthongs: kilem (carpet), sebep (reason), kerek (necessary), qora (barn), molda, qolda, söz, köl, tös. Thus we come to the conclusion that the phonemes <e>, <o>, <ö> are pronounced as [e], [o], [ö] only in the beginning of words.

Some vowel phonemes, when they are found in weak positions, lose their own phonemic features and acquire the characteristics of other phonemes, for example: the phonemes <y>, <i>, <e> are partly modified and turned into [u], [ü], [ö]. For example, qolyń – [qol'yń] (your hand), momyn – [mom'yn] (quiet), jolyń – [jol'yń] (your path), söziń – [söz'ın] (your word), köziń – [köz'ın] (your eye), tösiń – [tös'ın] (your chest), köilek – [köil'ek] (dress), öngen – [öng'en] (the rising), köngen – [köng'en] (the obedient).

The vowels y, ı are pronounced differently depending on their position, that is, whether they are found in the first or in the second syllable. In the first syllable, those vowels become reduced and weaker, and in the second syllable they are pronounced clearly. For example, tynysh – [t'nysh] (quiet), myqty – [m'yqty] (mighty), dybys – [d'ybys] (sound), topyraq – [top'raq] (soil), japyraq – [jap'raq] (leaf), kırpık – [k'rpık] (eyelash), tırshılık – [t'ırshılık] (existence), ädilet – [äd'let] (justice), qasıret – [qas'ret] (sorrow), mälimet – [mäl'met] (information). The reason why those sounds differ lies in the placement of accent. The vowels in unstressed syllables are pronounced weaker and in the reduced way, compared to the stressed syllable vowels which are pronounced clearly and loudly.

When two vowels come across in a word or between words, one of them is omitted in

pronunciation. For example, ala at – a-lat (a striped horse), qara ala – qa-ra-la (black and white), tory at – to-rat (a bay horse). Specifically speaking, the word combination that makes a syntagma is pronounced as a single phonetic word. This phenomenon is called elision [4].

The phoneme *b* of the Kazakh language is pronounced closer to *v* when it comes between two vowels (within a word combination or in a word) and between vowels and certain consonants. For example: abyroi – [ab^vyroi] (honour), abyriu – [ab^vyriu] (to worry), köbik – [köb^vık] (foam), säbiz – [säb^vız] (carrot), tabaq – [tab^vaq] (plate), sabaq – [sab^vaq] (stem), qabaq – [qab^vaq] (eyelid), jabyq – [jab^vyq] (closed), abzal – [ab^vzal] (honored), abdyra – [ab^vdyra] (a big dower chest). Also, the voiced consonant *b* becomes voiceless at the end of words. For instance, hidjab – [hidjap], arab – [arap], ştab – [ştap] (headquarter), klub – [klup] (club), kub – [kup] (cube).

The consonant *p* changes according to its position in the flow of speech. For instance, qypşaq – [qy^pşaq] (Kypchak, and ancient tribe), tapşy – [ta^pşy] (deficit) – in these words it is possible to hear the sound [f] which cannot be met in Kazakh phonetic system. Even if the articulatory appearance of the sound *F* is a little different from its Russian variant, some similarities can be found. The mentioned sound is not original to the Kazakh phonetic system, yet it can be met in everyday speech according to the positions of other sounds. The transformation of the phoneme <*p*> into [f] is made possible because of the position of the first phoneme, that is, because of the influence of surrounding sounds [5].

When phonemes *s* and *ş* come together between the root and the affix, *s* turns into *ş*, and *ş* turns into *s*. This mutual transformation is one of the characteristics of these sounds. Here are the examples. Başşy – [başşy] (leader), taşşy – [taşşy] (the one who works with stones), qoşşy – [qoşşy] (add, please), toşşy – [toşşy] (please wait), teşşı – [teşşı] (make a hole), kesşı – [keşşı] (please cut), aşşa – [aşşa] (if opened), qaşşa – [qaşşa] (if someone runs away), işşe – [işşe] (if someone drinks), köşşe – [köşşe] (if someone migrates). In some words the consonant *ş* can be pronounced close to *ch*. Also, the phoneme *ş* can

also transform in one of its variations, becoming *ch*. For example, aıtşy – [aıtchy] (please say), ötü – [ötchı] (please go across), hatşy – [hatchy] (a secretary), ketşı – [ketchı] (go away).

When the sounds *z* and *j*, *s*, *ş* come together, and *z* is the first sound, it is transformed into *j*, *s*: köz jazbau – [köjjazbayu] (to stare), boz jorğa – [bojjorğa] (a horse), qyz jıbek – [qyjıbek] (Kyz Zhibek – a character from the famous lyrical poem), köz jasy – [köjjasy] (to lose from sight), izsiz – [issiz] (without a track), sözsiz – [sössiz] (without a word), tuzsyz – [tussyz] (without salt), qobyzşy – [qobyşşy] (the one who plays kobyz, a Kazakh national string instrument resembling cello), tazşa – [taşşa] (the boy from Kazakh national fairy-tales), otyrğyzşy – [otyrğyşşy] (please make him seated). The phoneme <*z*> is represented by three of its variants: <*z*> = [j] [s] [ş]. This is the characteristic that differentiates this phoneme from other phonemes of the Kazakh language.

Also, the phoneme *s* transforms according to its position and becomes (ı) (or [ts]). For example, aitsa – [aitca] (if he says), ötte – [ötce] (if he goes across), jatsa – [jatca] (if he lies down). Even if the sound [ts] cannot be met in Kazakh phonetic system, it can be found in speech and it is adapted to the articulatory apparatus of the Kazakh speakers [6]. Thus, this sound exists in the syntagmatic system of the language even though it is not present in the paradigm. When transferring the language into Latin graphics, it is possible to give the letter ıı with the symbol *c*. This symbol is utilized in every alphabet of world languages (in European and Turkic alphabets). For example: cirk (circus), cirkul (compass), konstitucia (constitution), evolücia (evolution). Such writing is carried out in accordance with the orthoepic norm of the Kazakh language. The sound is pronounced in accordance with the norms of Kazakh pronunciation [7].

Voiceless consonants *k*, *q* become voiced when they come across with a vowel that follows them in a word or in the middle of two words. For example, qyrküiek – [qyrgüiek] (September), köknär – [kögnär] (poppy), kökjiek – [kögjiek] (horizon), kök alma – [kögalma] (an unripe apple), qazaq äni – [qazağäni] (Kazakh song), qulaq asu – [qulağasu] (to be all ears), esek däme

– [esegdäme] (asking for a favor), jaryq dünıe – [jaryğdünıe] (the world), bulşyq et – [bulşyğet] (muscle), qyryq jamau – [qyryğjamau] (torn apart clothes). Such a process happens because of the influence of the surrounding sounds [8].

The words starting with sonorants l and r have their own distinctive characteristics. When those words are pronounced, the sounds y and i can be heard before them. This is a phonetic phenomenon called prothesis. For example: ras – [yras] (true), laq – [ylaq] (kid), laj – [ylaj] (dirty water).

Conclusion

To summarize, it is known that people communicate their thoughts to each other verbally and in writing. Writing is a form of expression. The main purpose of writing is to convey the content of thoughts clearly and precisely to someone else. Writing plays a special role in the development of the culture of human

society. After the approval of the new Kazakh alphabet based on Latin letters, the spelling rules of the new Latin-based Kazakh alphabet should be prepared. Spelling ensures correct spelling. In order to master the literary language, it is necessary to observe the spelling norms. The Kazakh script, like any other script, is based on the national alphabet and national graphics. Written language is a graphic representation of spoken language. Graphics is a set of symbols used in writing. It is usually used in connection with phonemic writing. In writing, the accuracy of the transmission of all types of sounds is not required, only typical sounds (phonemes) are important. The exact relationship between written and spoken forms is determined by spelling rules and based on the national alphabet. The spoken language is aimed at preserving the unity of the national script. The article was written in the scope of the project “Automatic recognition of the Kazakh text: development of linguistic modules and IT-solutions”.

References

1. Сыздыкова Р. Тілдік норма және оның қалыптануы. – Астана, 2001.
2. Уәли Н. Графика, Орфография, Орфоэпия. – Алматы, 2018. – 250 б.
3. Қазақ тілінің орфоэпиялық сөздігі. / Құраст. Н.Уәлиұлы, А.Фазылжан, Қ.Күдерінова. – Алматы: «Қазақ кітабы» баспасы, 2019. – 744 б.
4. Қазақ тілінің орфографиялық сөздігі. / Құраст. А.Алдаш, Б.Қ.Момынова, З.М.Базарбаева және т.б. – Алматы: «Қазақ кітабы» баспасы, 2019. – 1100 б.
5. Bazarbayeva Z.M., Chukayeva T. K. New Kazakh letter based on the latin chart // Вестник ЕНУ им. Л.Н. Гумилева. Серия «Филология». – 2021. – № 3 (136). – 163 р.
6. Жұмабаева Ж. Қазақ орфоэпиясының кейбір мәселелері // Материали ХҮ Международна научна практична конференция Ключови въпроси в съвременната наука – 2019, София «Бял ГРАД –БГ ОДД». – 31-34 б.
7. Кудеринова Қ. Жаңа емле ережесіндегі кірме сөздер жазылуына қатысты ізденістер // Вестник КазНУ имени Абая, серия Филологическая. - 2020. - №1. –108-118 б.
8. Әміржанова Н. Тарихи тағылым: XX ғ. басындағы латын графикасына негізделген қазақ жазуындағы кейбір ерекшеліктер. // Қазақ жазуының тарихы және латын әліпбиіне көшудің ғылыми-тәжірибелік негіздері атты республикалық конференция материалдары. – Астана, 2018. – 151-158 б.

References

1. Syzdykova R. Tildik norma zhane onyn kaliptanui [Language norm and its stabilization]. - Astana, 2001. [In Kazakh]
2. Uali N. Grafika, orfografiya, orfoepiya [Graphics, orthography, orthoepy]. – (Almaty, 2018, 250 p.) [In Kazakh]

3. Kazakh tilinin orfoepijalyk sozdigi [Orthoepic dictionary of the Kazakh language]. Ed. by N. Ualiuly, A. Fazylzhan, K. Kuderinova ("Kazakh kitabi" publishing house, Almaty, 2019, 744 p.). [In Kazakh]
4. Kazakh tilinin orfografijalyk sozdigi [Orthographic dictionary of the Kazakh language]. Ed. by A. Aldash, B.K. Momynova, Z.M. Bazarbayeva et al. ("Kazakh kitabi" publishing house, Almaty, 2019, 1100 p.). [In Kazakh]
5. Bazarbayeva Z.M., Chukayeva T. K. New Kazakh letter based on the latin chart, Vestnik ENU im. L.N. Gumileva. Serija «Filologija» [Bulletin of L.N. Gumiliov Eurasian National University, "Philology" series]. – 2021. – V. №3 (136). – 163 p.
6. Zhumabayeva Zh. Kazakh orfoepijasynyn keibir maseleleri [Several issues of Kazakh orthoepy] // Proceedings of XV International scientific practical conference "Key issues of modern science" (Sofia, 2019, p. 31-34). [In Kazakh].
7. Kuderinova K. Zhana emle erezhesindegi kirme sozderdin zhazyluyna katysty izdenister [Inquiries connected to the spelling of borrowed words in the new script], Vestnik KazNU imeni Abaja, serija Filologicheskaja [Bulletin of Abai KazNU. Philology series], 1, 108-118 (2020). [In Kazakh]
8. Amirzhanova N. Tarihi tagylym: XX g. Basyndagy Latyn grafikasy na negizdelgen [History lesson: certain characteristics of Latin-based], Kazakh zhazuynyday keibir erekshelekter [Kazakh writing in the beginning of XX century] (Astana, 2018, p.151-158). [In Kazakh]

З.М. Базарбаева¹, Т.К. Чукаева²

¹Ахмет Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты, Алматы, Қазақстан

²Абылай хан атындағы қазақ халықаралық қатынастар және әлем тілдері университеті,
Алматы, Қазақстан

Латын әліпбиіне негізделген қазақ жазуының фонематикалық принципі

Аңдатпа. Мақала латын графикасына көшуге байланысты қазақ жазуының фонематикалық принципін көрсетуге арналған. Қазақ тілінде фонематикалық принцип басым болып саналады және ол бір фонеманы бір графема арқылы белгілеуді білдіреді. Жазу принциптері бойынша зерттеулерге шолу жасалып, латын графикасына көшудің артықшылықтары бірқатар мысалдармен дәлелденді. Қазақ тілі дыбыстарының түрленулері жан-жақты қарастырылады. Мұндай өзгерістер көршілес дыбыстардың әсерінен болатыны анықталды. Фонематикалық принцип бойынша латын графикасына негізделген жаңа қазақ жазуы фонеманың негізгі (басым) нұсқасын бір графемамен белгілейді. Бұл қазіргі әлем жазуында жиі кездесетін үнем заңына сәйкес келеді. Зерттеу жұмысында акустикалық, аудиториялық, теориялық талдау, сонымен қатар эксперименттік фонетикалық әдіс сияқты әдістер қолданылды.

Түйін сөздер: латын әліпбиі, фонематикалық принцип, фонема, графема, үнем заңы, орфоэпия заңдары, дыбыс трансформациялары, элизия, протеза.

З.М. Базарбаева¹, Т.К. Чукаева²

¹Институт языкознания имени Ахмета Байтурсынова, Алматы, Казахстан

²Казахский университет международных отношений и мировых языков имени Абылай хана,
Алматы, Казахстан

Фонематический принцип казахского письма, основанный на латинской графике

Аннотация. Статья посвящена демонстрации фонематического принципа казахского письма в связи с переходом на латинскую графику. Фонематический принцип считается доминантным в казахском языке и подразумевает обозначение одной фонемы одной графемой. Проведен обзор исследований принципов письма, преимущества перехода на латинскую графику подкреплены рядом примеров. Трансформации звуков казахского языка рассмотрены детально. Определено, что подобные изменения обусловлены влиянием соседствующих звуков. Согласно фонематическому принципу, новое казахское

письмо, основанное на латинской графике, подразумевает обозначение основного (доминантного) варианта фонемы одной графемой. Это соответствует закону экономии, который распространен в современной мировой письменности. Исследование проведено при помощи таких методов, как акустический, аудиторный, теоретический анализ, а также экспериментально-фонетический метод.

Ключевые слова: латинская графика, фонематический принцип, фонема, графема, закон экономии, законы орфоэпии, трансформации звуков, элизия, протеза.

Information about authors:

Bazarbayeva Z.M. – Doctor of Philology, Professor, Academician of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan, Chief Researcher of the Institute of Linguistics named after A. Baitursynov, 29 Kurmangazy str., Almaty, Kazakhstan.

Chukayeva T.K. – Master of Philology, teacher of the Department of Theory of Foreign Philology, Kazakh Abylai Khan University of International Relations and World Languages, 200 Muratbaev str., Almaty, Kazakhstan.

Базарбаева З.М. – филология ғылымдарының докторы, профессор, Қазақстан Республикасы Ұлттық ғылым академиясының академигі, А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтының бас ғылыми қызметкері, Құрманғазы көш., 29, Алматы, Қазақстан.

Чукаева Т.К. – филология ғылымдарының магистрі, Абылай хан атындағы Қазақ халықаралық қатынастар және әлем тілдері университеті «Шетел филологиясы теориясы» кафедрасының оқытушысы, Мұратбаев көш., 200, Алматы, Қазақстан.

Моңғол тілі дыбыстарының махбод¹ теориясы бойынша жіктелуі

Аңдатпа. Мақалада Ежелгі Үндістанда заттардың және табиғаттың сан алуан құбылысын түсіндіріп келген махбод теориясының тіл білімінде де қолданылғандығы баяндалады. Бұл теория буддизм арқылы моңғол халқының наным-сеніміне ғана емес, тіл танымына да әсер етті. Сондықтан ең әуелі «ұлы бес элемент» деп аталатын терминнің және моңғол дәстүріндегі махбод теориясының негізгі мән-мағынасы талданады.

Моңғолдың дыбыс ілімінің дәстүрі шығыстық, соның ішінде ежелгі үнді, тибет тілдерінен және «Ганжуур», «Данжуур» топтамасынан аударылған шежірелерге, қытай, тибет, корей тіл білімінің туындыларына негізделеді. Моңғолдың оқымысты діндарларының, тілші ғалымдарының махбод теориясын қалай түсініп, тілдік дыбыстарды жіктеуде қандай ұғымдар мен терминдер қолданғанына назар аударады. Автордың пікірінше, аталған теорияға сәйкес моңғол тілі дыбыстарының жіктелуі тілдік дыбыстардың жасалу жолының түпкі сипатын нақтылап берумен қатар дыбыстардың өзгеруі, дыбыс ағынындағы орны, заңдылығын түсінуге алғашқы қадам болды; бұл дыбыстық жіктелім буынға негізделгендіктен, дыбыстардың «бірге өмір сүруі» жағдайы, үйлесуі мен үндесімін нақты көруге жағымды жағдай жасады.

Мақаланың қорытындысында Үнді философиясындағы махбод теориясы негізінде қалыптасқан моңғол тілі дыбыстарының жіктелімінің төрт түрлі пайдасы анықталды.

Түйін сөздер. Махбод, «ұлы бес элемент», Ежелгі Үнді тіл білімі, моңғол тілі дыбыстарының жіктелімі, «достасатын» және «жауласатын» дыбыстар, дыбыстау мүшелері.

DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-678X-2023-142-1-15-24>

Кіріспе

Ежелгі үнді, тибет, қытай тіл білімінің жазбаларында дыбысты махбод бойынша топтастыратын айрықша бір дәстүр бар. Үнді грамматистерінің негізгі еңбектері тибет тілі арқылы XVII-XVIII ғ.-да моңғол тіліне аударылғандықтан, махбод теориясы бойынша

дыбыстарды топтастыру дәстүрінен моңғол тіл білімі де қалыс қалмады.

Тіл туралы ілімнің алғаш рет Ежелгі Үндістанда пайда болғандығы белгілі. Үнді тіл білімі ең әуелі санскрит тілінің мән-маңызы, жағдайы және құбылуы деген үш ұғымды ерекшеліп қарастырудан басталады және ол дохио учруулахын ухаан (таңбаны түйістіру

¹ Махбод (санскрит. Mahā-Bhūta (бірінші элемент), орыс. махабхута) – «ұлы бес элемент» немесе әмбебап элемент: эфир, ауа, от, су, топырақ).

ілімі) деп аталады. Үндінің Веда деп аталатын қасиетті жазбалар топтамасы Ригвээд, Яжурвээд, Самавээд, Атарвавээд деген төрт бөлімнен тұрады. Ал оның қосымшасы – Веедангашигша (авиа зүй – фонетика), Чандас (хэмнэл зүй – үнемдеу), Вьяагарана (хэлний зүй – грамматика), Ниругда (үгийн гарал – сөз төркіні), Жёодиша (зурхай – жұлдызнама), Галба (зан үйл – ғұрып) деген алты кітап. Осылардың ішінде біздің жыл санауымыздан бұрынғы VIII-V ғасырларда жазылған Веедангашигша деген кітапта дыбыс бірлігі (варна), үннің көгі ((әуен) свара), сандық ритм (матра) және фонетика мен дұрыс дыбыстау туралы алғашқы лингвистикалық талдаулар бар. Және де қазіргі жыл санауымыздан бұрынғы IV ғ.-да жазылған Банинидің² Ashtadhyayi кітабы (Асамаңызды әуеннің 8 үлкен кітабы) тіл таным теориясының алғашқы тұжырымдалған грамматикасы болып табылады. Ол негізгі 8 тараудан, оның әрқайсысы 4 бөлімнен тұрады, барлығы 3995 өлеңмен жазылған ереже, әрбір өлең 32 буыннан құралған.

Үнді философиясында қалыптасқан түсінік бойынша дүниедегі көзге көрінетін, көрінбейтін заттың бәрінің бастауы – тым майда тозаң (samghara parama), сол майда тозаң жиналып, қаттала келіп дене пайда болады; үнді ойшылдары материалдық дүниені түсіндіру үшін көзге көрінетін заттардың ішінен ширақ, ылғал, жылы, жеңіл қасиеті бар заттарды таңдап алып, оларды дүниенің алғашқы бастаулары деңгейіне қояды; және физикалық қасиеттеріне қарай топырақ, су, от, ауа³ төртеуін таңдап алып, «дүниенің төрт тағаны» (негізгі элементтер) – 4 махбод деген ұғым қалыптастырған. Ал бесінші махбод – эфир⁴ (ғалам) махбоды соңынан қосылған, ол басқа 4 махбодпен әрекеттесе алады және болмыс пен қозғалыстың кеңістігі де бола алады [1,

241]. Махбод (элемент) деген түсініктің өзі ежелгі үнділерде жұлдызнаманың негізгі төрт элементімен байланысты пайда болған; одан кейін ғалам махбоды да дүниенің бір махбоды ретінде қабылданды. Үнділер осы ұлы бес махбодты тек дәстүрлі медицина мен жұлдыз жорамалдарда ғана емес, физикалық және физиологиялық құбылыстарды сипаттауға, табиғат пен қоғамның көптеген құбылыстарын түсіндіруге пайдаланды.

Мәселенің қойылуы

Махбод теориясы тіл ғылымында көбінесе дыбыстар мен әріптерді топтастыруда, белгілеуде қолданылған. Дегенмен бұл теорияны шығыс елдері өздерінің дүниетанымдық көзқарасы тұрғысынан түсіндіріп, өзіндік ұғымдары мен терминдерді де қалыптастырған. Айталық, Ежелгі Үнді тіл білімінде санскрит тілінің дыбыстары үлкен бес махбод ('byung-ba chen-ba sde lnga) және кіші бес махбод ('byung-ba chung-bai sde-pa lnga) бойынша топтастырылған. Алғашқысы бойынша дыбыстарды дыбыстау мүшелерінің қатысына қарай, ал екіншісі бойынша тек қана дауыссыз дыбыстардың айтылу қарқыны немесе үннің қатан/босандығына қарай бөлетін болған. Тибет грамматикасында кіші 5 махбодтың орнына эр, эрс, эм, маш эм, хүүсэр эм (ер(кек), бейтарап, нәзік әйел (өте жіңішке), бедеу әйел) деген терминдер қолданылған. Үнді махбод теориясы дүниенің сырын достасу, жауласу әрекетімен, ал қытайдың темір, су, от, ағаш, топырақпен сәйкестендірген махбод теориясы әке мен бала қарым-қатынасына ұқсатып түсіндіретін болған [2, 150]. Қытай тілтанушылары адамның ішкі құрылысының бір-бірімен жалғасқан бес мүшесі – бауыр, көкбауыр, өкпе, жүрек, бүйрек ((Инь ілімі бойынша

² Банини – Панини

³ Ауа – (санск. вайу) орыс әдебиеттерінде ветер/воздух/эфир деген терминдер қолданылған; моңғол тілінде хий, яғни тікелей «газ» деп аударуға болады. Біздің ойымызша, бұны қазақы түсінікпен «нұр» деп аударған дұрыс. Төменде эфир сөзінің екі мағынасы көрсетілді, 1-ші мағынасы – нұр, 2-ші мағынасы – ғалам.

⁴ Эфир – 1. органикалық қосылыс, өзіне тән ащы иісі бар түссіз ұшқыш сұйықтық (нұр); 2. физиканың ескі теорияларындағы әлемдік кеңістікті толтыратын ерекше орта (ғалам).

бұларда ағза үшін өте маңызды заттар сақталады) моңғ. таван цул эрхтэн) дыбыстың жасалуына үлкен рөл атқарады деп білген.

Сонымен қатар ежелгі үнділер махбод, хумхийн тоос⁵ тухай түсініктерді дамытып, атом туралы айрықша уағыз қалыптастырып, сол арқылы дүниенің материалдық бірлігі жайында ойларын білдірді. Олардың пайымдауынша, дем алу барда – өмір бар; дыбыс шығару – тіріліктің нышаны. Ендеше дем алу дегеніміз дене мен сана екеуінің арасында кезіп, ақыл-ойдың дірілін жеткізуші және ол екеуінің құпиясына енетін кілт болып табылады. Демек, адам сөйлегенде оның бүкіл мүшесі қатысады. Сондықтан ежелгі тілтанушылар бауыр, жүрек, көкбауыр, өкпе, бүйректің ауасынан дыбыс туады (жасалады) деп есептеген. Осы орайда Платон, Н.Я. Марр, Пифагор, А. Говинда, И. Бодуэн дә Куртенэ т.б. батыстық философтар мен тілтанушылардың көзқарастары да махбод теориясымен белгілі бір дәрежеде орайласатындығын байқаймыз. Мысалы, Платонның «Есту бастағы қозғалыстан басталып, бауырда аяқталады; дыбыс құлақ арқылы ми, қанды тітіркендіріп, рухқа барып жетеді» деген әйгілі тұжырымы бар. Ал адамзаттың сана-сезімінің дамуын балаң табыну кезеңі, ғарыштық-кеңістік кезеңі, дамыған кезеңі деп бөлген Н.Я. Маррдың тұжырымы адамдар еңбек ету кезінде билеу, ойнау, ән салу барысында дамып жетілген дауыс желбезегі ритмді дыбысты қайталап айтқаннан болып әлемнің барлық тілінің сипатын көрсете алатын «сал, бер, ион, рөш» деген алғашқы 4 махбод пайда болды. Бұл 4 махбод белгілі бір мағынаға ие болып, бір махбод 2-3-тен қатар түзеді дегенге саяды. Тибет дұғасының құпиясын зерттеуші, философ А.Говинданың тұжырымы мынадай: ми – ақыл орналасатын ыдыс емес, ол дененің әр түрлі бөлігінде болатындықтан, сол ақылдың орталықтарын оятып, дене махбодын «тірілтіп», өзгертуге мүмкіндік бар. Бастың орталығы – ғалам махбоды,

көмейдің орталығы – нұр махбоды, жүректің орталығы – от махбоды, кіндіктің орталығы – су махбоды, түп-тамырдың (белуардан төмен) орталығы – топырақ махбод болады; алғашқы үшеуі жоғарғы дүниемен, яғни аспанмен (тәңірмен), соңғылары төменгі дүниемен байланысты болады [3, 37-40]. Осылайша тіл туралы ғылым Ежелгі Үнділер бастаған шығыс елдерінде махбод теориясының төңірегінде түсіндіріліп, оған сәйкес грамматикалық заңдылықтарын анықтап, жазу үлгісін де белгілі бір дәрежеде осыған орай қалыптастырған. Соңды жазуынан бастау алатын классикалық моңғол жазуындағы графикалық элементтердің толгой (бас), гэдэс (қарын), шүд (тіс), сүүл (құйрық) және т.б. аталуы осы теориямен байланысты болса керек.

Махбод теориясында дауысты және дауыссыз дыбыстарға қатысты мынадай қызық байлам бар: «Рухсыз сана болмайтыны сияқты дауысты (дыбыс) жоқ болса, тек қана дауыссыздың өмір сүруі мүмкін емес. Дауысты – рух болса, дауыссыз – оның денесі. Сондықтан дене немесе дауыссыз дыбыс рухпен жанданып айтылған кезде адамның миы және басқа да мүшелері де жанданады. Дауысты дыбысты айтқаннан ми көркейіп, содан дыбыстық тіл пайда болды. Яғни дене мен рухтан жаралған дауысты-дауыссыз буын-морфема – адамның сана-сезімінің және тілдің өте кішкентай, бірақ өте үлкен қасиетке ие негізгі бірлік [4, 397].

Моңғол тілінің дыбыстарын фонология тұрғысынан еуропа тіл ғылымының әдістемесі бойынша зерттеген алғашқы ғалым Я. Шмидт. Оған дейін үнді-тибет, қытай тілдерінің грамматикалық ілімдері моңғол тіл білімінде өз дәстүрін қалыптастырып та үлгерді. Бұл тарихи дәстүр жайында акад. Д.Төмөртоого, проф. Ш. Чоймаа бастаған ғалымдардың еңбектерінде кеңінен қарастырылып, моңғол дыбыстану ілімінің «Данжуур»⁶ арқылы бізге жеткен ежелгі грамматикалық жазбаларын-

⁵ Хумхийн тоос - күн сәулесінде ғана көрінетін ауадағы майда тозаң (нұр – Аудармашы)

⁶ «Данжуур» – «Ганжуур-Данжуур» – Будданың негізгі теориялары қамтылған, қасиетті өсиеттерінен тұратын энциклопедия. «Данжуур» – буддизмнің он ілімі бойынша 3427 кітаптан тұратын көлемді қасиетті жазба, яғни «Ганжуурдың» түсіндірмесі.

дағы ұғымдар мен түсініктер берілген. Ал О. Сүхбаатар, Л. Чулуунбат т.б. ғалымдар санскрит грамматикасының дәстүріндегі моңғол әріптерінің махбод бойынша топтастырылуын арнайы зерттеген. Сонымен бірге проф. М.Базаррагчаа, Ішкі Моңғолия ғалымы Ө. Мандахтың осы тақырыпта жазылған мақалалары бар. Бірақ бұл еңбектерде махбод теориясы негізінде моңғол тілі дыбыстары қалай жіктелгендігі арнайы зерттелмеген.

Мақсаты

Ежелгі үнділік махбод теориясына негізделген моңғол тілі дыбыстарының жіктелім дәстүрін моңғолдың оқымысты-ламаларының тибет тіліндегі және көне моңғол жазуларымен жазған қолжазбаларын пайдалана отырып қарастыру.

Зерттеу әдістері

Шолу, тарихи-салыстырмалы, анализ, синтез, топтастыру, сипаттау.

Талқылау

Үнді грамматистері дыбыстауға қатысатын мүшелердің қызметіне баса назар аударып, оны ұлы бес махбод және кіші бес махбодқа сай жіктеген. Олар махбодтың шартты белгісі мен дыбыстау әрекетінің арасында сәйкестік тауып түсіндіруді мақсат еткен. Үнді және тибеттің дыбыс ілімінің білгірлері сол ұқсастықты санскрит тілінің мысалында үлкен бес махбод бойынша келесідей қарастырған: а, ā, k, kh, g, gh, h, ḥ – бұл 9 дыбыс ғалам кеңістігінің түп-төркіні (ғалам негізді), ол лотос гүлі ырғалып кеткенінен жаралған кеңістік сияқты тіл ештеңеге тимей, көмейден әннің (дыбыстың) таза әуені болып шығады; i, ī, c, ch, j, jh, ñ, y, ś – бұл 9 дыбыс нұр негізді: тіс пен таңдай тиісе бере, тіл жеңілдене қозғалып шығады һәм қозғалыстың мәніне енеді; ṛ, ṝ, ṭ, ṭh, ḍ, ḍh, ṇ, ṇ̄, ṣ – бұл 9 дыбыс от негізді, тілдің ұшы жоғары

көтеріліп, таңдайдың шегіне жетіп, сондағы кеңістікте үзіліп барып туады немесе от жоғарыға шарпығандай өзіндік қасиетке ие болғандығына байланысты осылай аталады; u, ū, r, rh, b, bh, m, v, h – бұл 9 дыбыс су негізді, екі ерін біріккен кезде ауаның күші төмендегеннен туады немесе су төменге түскендей өзіндік қасиетке ие болғандығынан осылай аталады; i, ī, t, th, d, dh, n, l, s – бұл 9 дыбыс топырақ негізді, тілдің ұшы тіспен бірлесіп, тығыздана қатқыл шығады немесе топырақтың өзіндік қасиеті ширақ немесе қатты болғандығына байланысты осылай аталады [5, 80]. Санскритші ғалым Сангхашрдың түсіндіруінше, әріптерді кіші махбод бойынша топтастыру тек қана дауыссыз дыбыстарға тән. Бұл дәстүр бойынша k, c, ṭ, t, p – топырақ, kh, ch, ṭh, th, rh – су, g, j, ḍ, d, b – от, gh, jh, ḍh, dh, bh – нұр, ñ, ṇ̄, ṇ, m – ғалам махбодты болады. Ал проф. Сон Ый Минь корей тілінің алғашқы грамматикасы болып табылатын Сэзон ханның 1443 жылы жазған «Хүнмин жөмым» («Халыққа дұрыс дыбыстауды үйрету») деп аталатын шежіресінде дауысты дыбысты тәңір (аспан), жер, адам деп бөліп, 19 дауыссыз дыбысты топырақ (b, m, p, rh – еріндік 4 дауыссыз), от (d, t, th, s, sh, n, l/r – қатарлас тістік 7 дауыссыз), темір (j, c, ch – қатты таңдайлық 3 дауыссыз), ағаш (k, kh, g, ng – жұмсақ таңдайлық 4 дауыссыз), су (h – көмейлік жалғыз дауыссыз) деп 5 махбодқа бөледі. Осы тәрізді моңғол жазбаларының көне нұсқаларында және тибет тілінде жазылған моңғолдың оқымысты-ламаларының еңбектерінде бес махбод теориясы дайын қалпында қолданыла салған жоқ, өз тілінің табиғатына, халықтың болмысы мен ғұрып-салтына сәйкес интерпретацияланып, кейбір ерекшеліктер енгізілгені байқалады.

Будда философиясының уағызы мен үнді, тибет, қытай ғұламаларының ілімінен сусындаған моңғолдық ғалым-лама Жанжаа Ролбийдорж, цахар гэвш⁷ Лувсанчүлтэм, Алшаа лхаарамба Агваандандар, дана кеген Лувсандамбижалцан, тарихшы Саган сэцэн хун тайш, философ Агваанбалдан цорж, ұлы шежіреші

⁷ Цахар гэвш, лхаарамба және т.б. – будда діндарларының титулдары

Кесте 1. Санскрит, моңғол тілі дыбыстарының салыстырылуы

Туған орны (жасалған жері)	Махбод	Санскрит	Моңғол
Көмей	ғалам	a, ā, kh, g, gh, ṇ, h, ḥ	a, e, ng, g, k
Тілдің ұшы, тіс, таңдай	нұр	i, ī, c, ch, j, jh, n, y, ś	i, y, š
Тіл ортасы	от	r, ṛ, t, th, ḍ, dh, ṇ, ṛ, ṣ	r, j, c
Тілдің ұшы, тіс	топырақ	i, ī, t, th, d, dh, n, l, s, d	t, n, l, s
Ерін	су	u, ū, p, ph, b, bh, m, v, h	u (o), p, b, m, wa, (we)

В. Инжаннаши, Ордостың ұлы ақыны Р. Хишигбат, Дандаа чинсан Дэмчигдорж т.б. еңбектері арқылы моңғол тілі дыбыстарын жіктеу дәстүрі бізге жеткен. Осы философиялық кітаптар мен шежірелерде, танымдық жазбаларда моңғол тілінің заңдылықтарын түсіндіру үшін махбод, хумхийн тоос (нұр тозаңы), мандал⁸, арга билиг⁹ және т.б. терминдер қолданылған. Мысалы, тарихшы Саган сэцэн (1604) дүниенің жаратылысында үш мандал – жаратушы ғалам мандалы, пайда болғызғыш су мандалы, септестіруші топырақ мандалы болады [6, 75] деген ұстанымда болған.

Шығыстың махбод теориясының моңғол грамматикасына типізген әсерін Данзандагванның «Огторгуйн маани» («Ғаламның дұғасы», Билигийндалайдың «Махбод нугудын товч» («Махбодтардың шежіресі»), «Монгол үстийн үүдэн бүтсэн нь» («Моңғол әріптерінің пайда болуы», (авторы белгісіз), «Э-ва-ын утга хийгээд соёмбо үстийн учир товчийн төдий оршвой» («Э-ва-ның мағынасы және соёмбо¹⁰ әріптердің себебінің жинағы») деген жазбалардан, «Мэргэд гарахын орон нэрт тогтоосон даяг» («Мерген-білгірлер шыққан жер») сияқты сөздіктерден оқып, танысуға болады.

Моңғол оқымыстылары махбод ілімін пайдалана отырып, санскрит тілінің дыбыстарымен салыстыру арқылы тіліміздің өзіне

ғана тән ерекшелігін анықтап, жалпы сипаттарын ашып көрсеткен. Оны төмендегі кестеден байқауға болады:

Кестеде санскрит, моңғол тілдеріндегі дыбыстың айтылу сипатына қарай моңғол тілінің дыбыстық махбоды анықталған. Мұнда екі тілдің дыбыстарының ұқсас жағымен қатар, айырмашылықтары да аңғарылады. Осы салыстыруды авторы және жазылған жылы белгісіз «Моңғол әрпінің пайда болуы» деген кітапта моңғол әріптерін 5 махбод бойынша топтастырғанда, нұр махбодты әріптерге о, у дыбыстарын, ауа махбодтыларға ж, я, с әріптерін қосып, от махбодты әріптерден ж, ч-ны алып, тек қана р дыбысын қалдырып, топырақ махбодты әріптерден с-ны алып, орнына ш-ны қосып, дыбыстарды физиологиялық және айтылуы жағынан нақтылап берген.

Дыбыстық өзгерістердің кірігуі немесе ажырау көріністерін шығыс тіл танымында әріптер махбодының достасу, жауласу жосынымен де түсіндіретін болған [7, 109]. Сондай еңбектің бірі «Э-ва-ның мағынасы және соёмбо әріптердің мәні» деп аталады. Муутуу¹¹ қағазға қылқаламмен моңғолша жазылған жазбада былай делінген: сегіз түмен төрт мың кітап жинағының жалбарынушысы мен түп-төркіні осы екі әріп деп елестететін болсақ, ата-анасыз ұл пайда болмайтыны анық. Ол ненің үшін

⁸ Мандал - (санскр. maṇḍala — шеңбер, орыс) құдайлар әлемі, таза жер, әлемнің үлгісі, «ғарыш картасы»

⁹ Арга билиг – симбиоз, яғни қарама-қарсы бола тұра жұптасушылық, мысалы, күн – арга болса, ай – билиг; ыстық – арга, суық – билиг; еркек – арга, әйел – билиг және т.б.

¹⁰ Соёмбо әріптер – (санск. өзі пайда болған құдырет) моңғол, санскрит, тибет сөздерінің барлығын жазуға жарайтын әліпби құрастыру мақсатында оқымысты Занабазар 1686 жылы жасаған әліпби.

¹¹ муутуу цаас – қайыстан жасалған қағаз

Кесте 2. Моңғол тілі дауыстыларының махбод теориясыбойынша және қазіргі жіктелімі

Авиа	a, e (fa ft)	i (fi)	o, u (fo foA)
Махбод /Үндістан/	Ғалам	Нұр	Су
Ерекшелігі	Көмей кеңістігінде жасалатын (Бүйрек)	Тілдің ұшы, тіс, таңдай арқылы жасалатын (Өкпе)	Еріннің түйісуінен жасалатын (Жүрек)
Қазіргі моңғол тілі	а – тіл арты, ауыз қуысының кең ашылуы, ер (жуан), қатты э – тілдің ортасынан алдыға таман, ауыз қуысының кеңістігі орташа, әйел (жіңішке)	i (и) - Тіл алды, ауыз қуысының кеңістігі тар, бейтарап	о-тіл арты, ауыз қуысының кеңістігі орташа, еріндік, ер (жуан) қатаң у – тіл арты, ауыз қуысының кеңістігі тар, еріндік, ер қатты (жуан)

десе, Э дыбысы анасы сияқты болып, онымен билиг әріптердің қатарына 16 дыбыс біріге алады; Ва- әрпі әке сияқты, арга әріптері 34 дауыссызды біріктереді. Бұл үнді тілінде уағыздалғаны, ал ол моңғол әліпбиі бойынша Э әрпіне моңғолдың жеті дауысты дыбысы; Ва әрпінде На- (дыбысы) бастаған 17 дауыссыз дыбыс таңбаланған. Оның жобасы анасы мен баласы қарапайым қимыл жасайды, әке мен бала ерекше әрекетпен қимылдайды және әке мен шеше бірлесіп қимылдағанынан ұлдың денесін жасалады [8]. Бұл дыбыстардың өзара әрекеттесіп, дауысты-дауыссыз сипатындағы жұп құрайтындығы немесе дыбыстың сөздегі ұшырасу орны, дыбыстардың үндесу, үйлесу және айтылым, естілім жіктелімдері жайындағы болжамдардың алғашқы топшылаулары болып табылады.

Моңғол тілтанушылары махбод дегенді негізінен арга билиг (қарама-қарсы жұп) екеуінің әрекеттесуінің әр түрлі жағдайлары, басқаша айтқанда, екі қарама-қарсы жұптардың әрбірінің сипаттарының синтезі болатын су жаңа сапаның (бос сапа - шунъяата¹²) туындауы деп қарастырған. Осыған орай тілдік дыбыстар айтылу ағымына енген кезде мах-

бодтардың қозғалысынан болып достасатын дыбыстармен келсе, тікелей жалғасуға болатындығын, ал егер жауласатын дыбыстармен келсе, қайсыбіреуіне қарай үйлесу үдерісі жүрілетіндігін [9] аңғарған. Бұл дыбыстардың жұптасу заңдылығы, өзгеру себебі, әріптер махбодының қайталану, қайталанбау ретін анықтауға септігін тигізді.

Моңғол тілінің дауысты дыбыстарының үнділік ұлы бес махбоды теориясының негізінде және қазіргі фонетикада айтылу (жасалу) жолына қарай топтастырылуын төмендегі кестеде көрсеттік.

Кестеде көрсетілен жіктелімді толықтыра түссек, үнділік махбод бойынша моңғол тілі дыбыстары былайша топтастырылатындығын аңғарамыз: дауысты дыбыстар – a, e, i, o, ö (fa ft fi fo foA) бес таңбамен белгіленген 7 дауысты және онымен «жанданған» 16 дауыссыз (a дыбысымен жасалған буын-дыбыс) және тек дауыссыз ng-мен тіркескен барлығы 17 дауыссыз бар. Басқаша айтқанда, бес махбод теориясы бойынша моңғол тілінің дауысты дыбысы 7 (5 әріппен таңбаланған), дауыссыз дыбысы 17, барлығы 24 дыбыс бар. Бірақ бұл дыбыстарды бес махбод бойынша қалай төркіндестіріп,

¹² Шунъята – буддизмнің негізгі концепциясы: инсанда тұрақты «меннің» және құбылыстарда «өзіндік болмыстың» болмауы немесе заттар мен феномендердің салыстырмалы, шартты, өзара тәуелділігіне қарай өзіндік табиғатының жоқ болуы.

Кесте 3. Моңғол тілі дауыссыздарының махбодтық және қазіргі кездегі жасалу жолдары бойынша жіктелімі

Дыбыстар	ng ʎa qa (fa ft eit Ha Ga)	ya ʃa (fl Ya Za)	da ta na la sa (da Da Na La Sa)	ra ʎa ca (Ra Ja Ca)	ma ba fa wa we (fo foA Ma bEt qEt Wa Wa)
Махбодтар / Үндістан/	Ғалам махбоды	Нұр	Топырақ	От	Су
Ерекшелігі	Көмей кеңістігінен шығады	Тілдің ұшы, тіс, таңдайдан шығады	Тілдің ұшы, тістен шығады	Төбе (орай) қозғалып шығады	Еріннің тиісуінен шығады
Қазіргі моңғол тілі	Тіл арты, көмейде жасалады	Таңдайда немесе оған жақын маңда жасалады	Тіл алды, тіс, тілдің ұшы белсенді қатысып жасалады	Тіл алды, таңдай жақын жасалады	Еріннің белсенді қозғалысынан жасалады

топтастырғаны әлі белгісіз, онда белгілі бір заңдылық жасырынып жатуы да мүмкін [10, 45]. Моңғол тіл ғылымы материалист көзқарастың соңынан кеткендіктен, бұл сұрақтың жауабын беруге әлі де дайын емес. Ал моңғол медицинасында «а» дыбысының мағынасы мен сезілуі, кіндік орбитасын қозғап өтіп, өмірлік сезім негізінен шығатын бірінші дауысты дыбыс /әуен/ ретінде; «е» дыбысы дененің қатты қаңқасы болатын төбе, маңдай, бас сүйегін дірілдетіп, «и» дыбысы болса дененің төменгі бөлігінен шығатын, көңілдің түпкі дыбысы (әуені), бауырдың тұсын қозғап сыртқа шығады [11] деген түсінік беріледі. Бұған қарағанда бес махбод бойынша дыбыстарды жіктеу дегеніміз тек қана тілдік дыбыстардың жасалуы емес, адамның дене мүшелеріне әсер етіп, соларды қозғап шығатын әуенге, оның мағынасы мен қасиетіне негізделген базалық теория болып табылады.

Моңғол тілі дауыссыз дыбыстарының дәстүрлі және советтік, батыс тіл білімінің ықпалымен жасалған қазіргі жіктелімін салыстыра отырып, дыбыстардың жасалу орны бойынша біршама ерекшеліктерді байқауға болады: дәстүрлі жіктелім бойынша дыбыстардың жасалуына көмей, тіл, таңдай, адамның төбесі, ерін қатысады десе, қазіргі жіктелім бойынша адамның төбесінің еш қатысы жоқ болып шығады.

Моңғол тілі дауыссыз дыбыстарының жасалу орны мен амалын салыстырған жоғарыдағы кестеден аңғарып отырғанымыздай, «ng, ʎa, qa» дыбыстары көмейде, «ya, ʃa» дыбыстары тілдің ұшы таңдайға тиіп, «ga, ʎa, ca» дыбыстары тілдің ұшы белсенді қозғалып, «da, ta, na, la, sa» тілдің ұшы тіске тиіп, «ma, ba, fa, wa, we» дыбыстары еріннің белсенді жұмысының арқасында жасалатындығы және осы жіктелімнің тиісті махбодтарға сәйкестігі көрсетілген. Демек моңғол тілі дыбыстарын алғаш рет ғылыми тұрғыдан зерттеді деп танылатын неміс ғалымы Я. Шмидттен бұрын да жүйеленген жіктелімнің болғандығын білдіреді.

Жоғарыда айтып өткеніміздей, махбод теориясы бастапқы нұсқасынан өзгеше интерпретацияланып, дыбыстарды белгілейтін әріптер де белгілі бір дәрежеде осыған сәйкестендіріліп жасалатын болған. Ол туралы ғалым Т. Пагва: «Ежелгі санскрит тілінің жазбаларында тіл, ерін, тістің ешқайсысына тиместен, дыбыстың тұнық әрі көмей кеңістігінде кедергіге ұшырамай шығатын дыбыстарды белгілейтін әріптерді нұр махбодты әріп деп атаған. Яғни, көмей елінен ән-дыбыс (әуен) шығады деген сөз ауыз қуысымен қатар көмей кеңістігі де дыбыс шығарушы мүше бола алады дегенді білдіреді» [12, 18] дейді. Осы тұжырымды – ауыз қуысы да, көмей кеңістігі де резонатор бола

алатындығын – XIX ғ.-дың ортасында эксперименталдық тәжірибелердің нәтижесі растады. Фонетист ғалым М.Матусевичтің «Введение в общую фонетику» (1948) деген еңбегінде айтылған бұл тұжырым [13, 16-22] лингвистердің таңданысын тудырып қана қойған жоқ, сол кездегі Үнді тіл білімінің қаншалықты жоғары деңгейде дамығандығын, соның арқасында Тибет, Қытай, Корея, Моңғолия сияқты шығыс елдерінің тілтану ғылымының өзіндік табиғи арнада дамуына жағымды жағдай жасағандығын көрсетеді. Батыс тіл білімінің әдіснамасы бойынша дыбыстардың айтылуы мен айтылымына негізделген кирилл әліпбиін қабылдағаннан кейін бар-жоғы 50-60 жылдың ішінде моңғол тілінің дыбыстық жүйесі айтарлықтай өзгеріске ұшырағаны белгілі. Оған қарағанда, шығыстан XVI ғасырдан бері (5-6 ғасыр бойы) буддизм арқылы бізге жеткен тілге қатысты ілімдер тілдің табиғи қалпына айтарлықтай өзгеріс енгізген жоқ.

Қорытынды

Үнді философиясындағы махбод теориясы негізінде қалыптасқан моңғол тілі дыбыстарының жіктелімінің төмендегідей пайдасы болды:

1. моңғол тілі фонемаларының жасалу жолының түпкі сипатын, тіл дыбыстарының физиологиялық ерекшелігін нақтылап алуға көмектесті;

2. моңғол дыбыстарының өзгеруі, дыбыс ағынындағы орны, заңдылығын махбод теориясы бойынша талдағанда моңғол грамматикасының өзіндік дәстүрі қалыптасты; нәтижесінде шетел тілінен енген сөздер моңғол тілінің тарихи ішкі заңдылықтарына икемделіп қабылданатын болды. Мысалы, көптеген самгардъ (санскрит) сөздері моңғол тілінің тарихи ішкі заңдылықтарына бағынып, төл сөз сияқты қолданысқа еніп кеткен.

3. Махбод теориясының қолданылуы, тілдік дыбыстың жасалуын физиологиямен байланыстыруы, яғни дыбыстау мүшелерінің тек қана ауыз қуысы, көмей, жұтқыншақ қана емес, нақтылап айтқанда, тіл дыбысы жасалатын ауа тек қана өкпеден шықпайды, ол біртұтас адамның ішкі құрылысының тірілік (тірі болудың) сезімдерін реттейтін тамыр, оның соғысымен тікелей байланысты болатын дене мүшелерімен де қатысты болатындығы жайындағы ұстанымды басшылыққа алғандығы тілдің табиғи қалпын сақтауға көп пайда келтірді.

4. Шығыстық махбод теориясынан бастау алған моңғол тілінің фонологиялық жүйелеу тәртібі буынға негізделген, сондықтан тілдің ішкі заңдылығы «достасу-жауласу» қарым-қатынасына немесе «арга-билиг» ретінде түсіндіріліп, жалғамалы тілдердің ең бір айрықша қасиеті болып табылатын үндестік заңының бұзылмауына септігін тигізді.

Әдебиеттер тізімі

1. Чоймаа Ш. Энэтхэг, төвөд, монголын хэл шинжлэл дэх авиа зүйн сургаалын уламжлал, зарим онцлог: зохиогчийн эрдэм шинжилгээний өгүүлүүдийн эмхэтгэл / Ш. Чоймаа. – Улаанбаатар: «Соёмбо принтинг», 2017. – 417 х.
2. Санжаа Ж. Монгол хэлний их авиалбар, авиалбар авианы тогтолцоо: нэг сэдэвт зохиол / Ж. Санжаа. – Улаанбаатар: ХХК, 2011. – 124 х.
3. Мөөмөө С. Монгол хэл шинжлэлийн уламжлалт нэр томъёоны асуудалд // Олон улсын монголч эрдэмтдийн V их хурлын өгүүллийн эмхэтгэл. - Улаанбаатар, 1992. – 54-60 тал.
4. Төмөртоого Д. Монгол хэлний түүхэн хэл шинжлэлийн судалгаа: нэг сэдэвт зохиол / Д. Төмөртоого. – Улаанбаатар: «Соёмбо принтинг», 2017. – 196 х.
5. Чулуунбат Л. Үсгийг махбодоор ялгах ёсны тухай // Хэл Зохиол Судлал эрдэм шинжилгээний сэтгүүл. – 1987. – XIX боть. 58-65 тал.
6. Мөнх-Очир Д. Махбодын гүн ухааны монгол сургаал: нэг сэдэвт бүтээл / Д. Мөнх-Очир. – Улаанбаатар: «Соёмбо принтинг», 1997. – 158 х.

7. Сүхбаатар О. Монгол хэлэн дэх самгарди махбод: нэг сэдэвт зохиол / Сүхбаатар О. – Улаанбаатар: ХХГ, 2014. – 109 х.
8. «Э-вам-ын утга хийгээд соёмбо үсгийн учир товч төдий оршвой» бийрээр бичсэн гар бичмэл судар. – № 1-77/12 // хувийн архив.
9. Алшаа Лхаарамба. ཨུག་རྒྱུ་མཉམ་ཞུགས་པའི་ལ་རྩལ་ཞེས་བྱ་བ་བཞག་སྟོན། /Өгүүлэн үйлдэхүйн үндэс номлол мэргэдийн амны чимэг хэмээх оршив/. – Төвдөөр уламжилсан гар бичмэл судар. – № 1-77/18 // хувийн архив.
10. Sukhbaatar O. About of interaction and counteraction of letters by elements // International conference Mongolia and India, Dedicated to the 100th anniversary of Jawaharlal Nehru. – UB, 1989, pp. 225-230.
11. བུད་པ་ལྟེ་བྱེད་ལས་ཀྱི་མི་ལུས་ཀྱི་ཚུལ་བཤད་བླ། /Таван махбодын үйлдэх үйлээр хүмүүний бие бүтэх ёсыг номлох нь/. Төвдөөр уламжилсан гар бичмэл судар – № 1-77/10 // хувийн архив.
12. Пагва Т. Зүрхэн тольтын тайлбар: нэг сэдэвт бүтээл., 2 дахь хэвлэл / Т. Пагва. – Улаанбаатар: «Сүхбаатарын хэвлэх комбинат», 1995. – 158 х.
13. Матусевич М.И. Введение в общую фонетику: пособ. для вузов. Изд. 2-е / М.И. Матусевич. – Ленинград: Министерство просвещения РСФСР, 1948. – 105 с.

References

1. Chojmaa Sh. Jenjethjeg, tovod, mongolyn hjel shinzhljel djeh avia zyjn surgaalyn ulamzhlal, zarim onclog: zohiogchijn jerdjem shinzhilgjejenij ogyyllyydijn jemhjetgjel [Traditions and some features of phonological teaching in Indian, Central, and Mongolian linguistics: a compilation of the author's research articles] (Soyombo Printing, Ulaanbaatar, 1995, 417 p.). [In Mongolian]
2. Sanzhaa Zh. Mongol hjelnij ih avialbar, avialbar aviany togtolcoo: njeg sjedjevt zohiol [Big phonemes and phonetic system of the Mongolian language: monograph] (HHK, Ulaanbaatar, 2011, 124 p.). [In Mongolian]
3. Moomoo S. Mongol hjel shinzhljelijn ulamzhalt njer tom'joony asuudald [On the problem of traditional terminology of Mongolian linguistics], Olon ulsyn mongolch jerdjemtdijn V ih hurlyn ogyyllijn jemhjetgjel [Proceedings of the 5th International Congress of Mongolian Scientists] (Ulaanbaatar, 1992, 54-55 p.). [In Mongolian]
4. Tomortogoo D. Mongol hjelnij tyhjen hjel shinzhljelijn sudalgaa: njeg sjedjevt zohiol [Historical Linguistic Study of the Mongolian Language: Monograph] (Soyombo Printing, Ulaanbaatar, 2017, 196 p.). [In Mongolian]
5. Chuluunbat L. Ysgijg mahbodoor jalgal josny tuhaj [About distinguishing letters by body], Hjel Zohiol Sudlal jerdjem shinzhilgjejenij sjetgyyl [Journal of Language and Literature Studies], 19, 58-65 (1987). [In Mongolian]
6. Monh-Ochir D. Mahbodyn gyn uhaany mongol surgaal: njeg sjedjevt bytjeljel búteel [Mahbod's Mongolian teaching of philosophy: monothematic work] (Soyombo Printing, Ulaanbaatar, 1997, 158 p.). [In Mongolian]
7. Suhbaatar O. Mongol hjeljen djeh samgardi mahbod: njeg sjedjevt zohiol [Samgardi body in Mongolian: Monograph] (HHG, Ulaanbaatar, 2014). [In Mongolian]
8. «Je-vam-yn utga hijgjejed sojombo usgijn uchir товч todij orshvoj» bijrjejer bichsien gar bichmjel sudar [The meaning of E-vam and the reason for the Soyombo alphabet], Private archive, 1-77/12. [In Tibetan]
9. Alshaa Lhaaramba. Oguuljen ujdjehujn undjes nomlol mjergjedijn amny chimjeg hjemjejehe orshiv [There is a sermon on the foundation of giving from the mouth of the sages], Tovdoor ulamzhilsan gar bichmjel sudar [Manuscripts handed down in Tibet], Private archive № 1-77/18. [In Tibetan]
10. Sukhbaatar O. About of interaction and counteraction of letters by elements, International conference Mongolia and India, Dedicated to the 100th anniversary of Jawaharlal Nehru (Ulaanbaatar, 1989, pp. 225-230). [In English]
11. Tavan mahbodyn ujdjeh ujljejer humunij bie butjeh josyg nomloh n' [Preaching the manner of building the human body through the actions of the five bodies], Tovdoor ulamzhilsan gar bichmjed sudar [Sutras in Tibetan manuscripts], Private archive, 1-77/10. [In Tibetan]
12. Pagva T. Zurhjen tol'tyn tajlbar: njeg sjedjevt bytjeljel., 2 dah' hjevljel [Commentary on the Mirror of the Heart: monograph, 2nd ed.] (Sukhbaatar Printing Plant, Ulaanbaatar, 1995). [In Mongolian]
13. Matusevich M.I. Vvedenie v obshhuju fonetiku: posob. dlja vuzov [Introduction to general phonetics: a guide for universities], 2nd ed. (Ministry of Education of the RSFSR, Leningrad, 1948). [In Russian]

Д. Ганболд

Монгольский государственный университет образования, Улан-Батор, Монголия

Классификация звуков монгольского языка по теории махбод

Аннотация. В статье показано, что теория махбод, которая объясняла многообразие вещей и природы в Древней Индии, также использовалась и в лингвистике. Эта теория через буддизм повлияла не только на убеждения монгольского народа, но и на языковое познание. Поэтому прежде всего анализируется основное значение термина «великие пять элементов» и теория махбод в монгольской традиции.

Традиция монгольского звукового учения базируется на генеалогиях, произведениях китайского, тибетского, корейского языкознания, переведенных с восточных, в том числе древнеиндийских, тибетских языков и из серии «Ганжуур», «Данжуур». Обращается внимание на то, как монгольские ученые-верующие, ученые-корреспонденты понимали теорию махбод и какие понятия и термины использовали при классификации языковых звуков. По мнению автора, классификация звуков монгольского языка в соответствии с указанной теорией, наряду с уточнением окончательного характера способа создания языковых звуков, стала первым шагом к пониманию закономерности изменения звуков, места в звуковом потоке, поскольку эта звуковая классификация основана на слоге и она создала благоприятные условия для реального видения ситуации, сочетания и гармонии звуков «сосуществования».

В заключении статьи определены четыре различных преимущества классификации звуков монгольского языка, сформированной на основе теории махбод в индийской философии.

Ключевые слова: махбод, «великие пять элементов», древнеиндийское языкознание, классификация звуков монгольского языка, «дружественные» и «враждебные» звуки, члены произношения.

D. Ganbold

Mongolian State University of Education, Ulaanbaatar, Mongolia

Classification of sounds of the Mongolian language according to the theory of mahbod

Abstract. The article describes the use of the body theory, which explained various phenomena of objects and nature in ancient India, in linguistics. This theory influenced not only the beliefs of the Mongolian people through Buddhism, but also the knowledge of language. Therefore, first of all, the main meaning of the term «great five elements» and the body theory in the Mongolian tradition will be analyzed.

The tradition of Mongolian sound education is based on chronicles translated from Eastern, including ancient Indian, Tibetan languages and «Ganjuur», «Danjuur» collections, works of Chinese, Tibetan, Korean linguistics. Pays attention to how educated monks and journalists of Mongolia understood the theory of the body and what concepts and terms were used in the classification of language sounds. According to the author, the classification of the sounds of the Mongolian language according to the mentioned theory was the first step in understanding the changes of sounds, their place in the sound stream, and the regularity of sounds, as well as clarifying the basic nature of the way language sounds are created; since this sound classification is based on syllables, the condition of «living together» of sounds, harmony and harmony created a pleasant situation.

In the conclusion of the article, four different benefits of the classification of the sounds of the Mongolian language, formed on the basis of the theory of the body in Indian philosophy, were determined.

Keywords. Mahabhuta, «five great elements», Ancient Indian linguistics, classification of Mongolian sounds, «friendly» and «enemy» sounds, phonemes.

Автор туралы мәлімет:

Ганболд Д. – PhD, Моңғол тіл білімі кафедрасының вице-профессоры, Моңғолия мемлекеттік білім университеті, Баян зүрх районы, 4-ші ықшам аудан, 110-50, Ұланбатыр, Моңғолия.

Ganbold D. – PhD, Vice-Professor of the Department of Mongolian Linguistics, Mongolian State University of Education, 4 microdistrict, Bayan Zurkh district, 110, apt. 50, Ulaanbaatar, Mongolia.

Қазақ тіліндегі пандемия лексикасы

Аңдатпа. Мақала қазақ тіліндегі Covid-19 лексикасы туралы зерттеудің нәтижелерімен бөліседі. Бұл зерттеудің мақсаты пандемияның тілге әсерін және пандемия лексикасының қазақ тіліндегі көрінісін анықтау болып табылады.

Зерттеуде пандемия лексикасына лингвистикалық тұрғыдан сипаттама берілді және коронавирустың Covid-19 түріне арналған арнайы лингвистикалық корпустарға шолу жасалды. Қазақ тілді деректер негізінде пандемияға қатысты сөздер мен сөз тіркесімдері айқындалды және олардың қолданылу жиіліктері анықталды. Пандемия лексикасынан 2020 жылдың алғашқы төрт айында жұмсалған қолданылу жиілігі жоғары сөздер белгіленіп, әрқайсысына лингвистикалық сипаттама беріледі.

Зерттеу корпусқа негізделген талдау әдісімен жүргізілді. Зерттеудің деректері республикалық «Егемен Қазақстан» газетінен жиналды. Covid-19 пандемиясына қатысты деректерді талдау үшін NVivo бағдарламалық жасақтамасы қолданылып, соның көмегімен қазақ тіліндегі пандемияға қатысты сөздер мен сөз тіркесімдерінің қолданылу жиіліктері есептелді.

Бұл зерттеудің нәтижелері пандемия лексикасындағы терминдердің басым көпшілігі тілде бұрыннан бар сөздер екенін, дегенмен олардың пандемия кезінде жаңаша мәнге ие болғанын және қолданылу жиілігі артқанын көрсетті. Пандемия лексикасындағы бірқатар сөздер бұрын кең мағынасында жалпы қолданылып келсе, ауру жайлаған кезде нақты пандемияға қатысты жұмсалысы артқан. Сондай-ақ бірқатар терминдер ғылымның белгілі бір саласында ғана қолданылып келсе, 2020 жылдан олардың қолданысы жалпыхалықтық сипат алды. Пандемия лексикасына талдаудың нәтижелері 2020 жылдың алғашқы төрт айында қолданылу жиілігі жоғары сөздер коронавирус, індет, карантин, вирус, пандемия және Covid-19 болғанын көрсетті.

Түйін сөздер: Covid-19, пандемия, коронавирус, қазақ тілі, корпус, корпусқа негізделген талдау

DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-678X-2023-142-1-25-41>

Кіріспе

Covid-19 коронавирусы ауруының өршіп, әлемді мазасыз күйге түсіргеніне екі жылдан асты. Алғаш 2019 жылдың желтоқсан айында Қытайдың Ухань қаласында басталып, 2020 жылдың қаңтарынан басқа елдерге тараған вирус қазірде әлемнің басым бөлігін шарпыды. Дүниежүзілік денсаулық сақтау ұйымы

(ДДҰ) 2020 жылдың 9 қаңтарында вирус жайлы ескертіп, оны алғашқыда Novel Coronavirus 2019 (n-COV) деп атаған болатын. Бұл ауру коронавирусы деп аталатын вирустар тобынан шыққан, оның MERS-cov және SARS сияқты бұрынырақ тіркелген түрлері бары белгілі. Кейіннен ДДҰ коронавирустың қазіргі түрін Covid-19 деп атап, әлем бойынша пандемия деп жариялады [1].

Пандемияның әсерін қоғамның барлық салаларынан көруге болады. Пандемияның экономика, денсаулық сақтау, білім, әлеуметтік салаларға ықпалын айтпағанның өзінде, жеке адамдарға моралдық және психологиялық әсерлері де орасан болып отыр. Пандемияның әсері тілден де көрінеді. Ағылшын тіліндегі *coronavirus*, қазақша айтқанда коронасөйлеу, сөзі соның бір дәлелі. Лингвист Т. Торн коронасөйлеу-ді пандемияның жаңа тілі деп атап, оның қоғамда болып жатқан дағдарысты түсінуге көмектесе алатынын, сондай-ақ егер адамдар қарсылық таныта алмаса, күйзеліс пен абыржудың деңгейін жоғарылатуы да мүмкін екенін айтады [2]. Р. Лоусонның ойынша [3], Covid-19 ауруымен байланысты болып жатқан лингвистикалық өзгерістердің жылдамдығы бұрын-соңды болмаған. Оған «вирустың бас айналдыратын қарқынмен таралу жылдамдығы, оның бұқаралық ақпарат құралдарындағы үстемдігі және әлеуметтік медиа мен қашықтықтан байланыс өте маңызды болған уақыттағы жаһандық өзара байланыс» факторлары әсер етті [3]. Күнделікті қарым-қатынастағы тіл мен сөйлесудің сипатын коронавирус пандемиясы өзгертті. Адамдардың күнделікті сөйлеу тілінде коронавирусқа қатысты сөздер мен сөз тіркестері алдыңғы орынға шықты. Бұқаралық ақпарат құралдарының барлық түрлерінде, сонымен қатар әлеуметтік желілер беттерінде пандемия лексикасы басқа лексикалық топтарды ысырып тастап, алдыңғы орынды иеленді.

Бұл зерттеуімде пандемияның тілдегі көрінісі қандай деген басты сұраққа жауапты қазақ тілі деректері негізінде іздейтін боламын. Зерттеудің мақсаты - қазақ тілді деректер арқылы пандемияға қатысты сөздер мен сөз тіркесімдерін анықтау және олардың қолданыс жиілігін айқындау. Мұны корпусқа негізделген талдау әдісі арқылы жүзеге асырамыз. Мақалада, алдымен, пандемия лексикасына сипаттама беріледі. Екіншіден, пандемия тіліне қатысты жарық көрген корпусарға шолу жасалады. Үшіншіден, қазақ тілі деректері негізінде пандемия лексикасы анықталып, сол арқылы пандемия сөздік құрамындағы жиі қолданылған сөздерге корпусқа негізделген талдау жасалады.

Негізгі бөлім

Covid-19 лексикасы

Covid-19 пандемиясының тілдегі көрінісі түрлі сипатты болып келеді. Алдымен, мағынасы жалпыхалыққа түсініксіз, белгілі бір ғылыми ортада шектеулі қолданылып келген медициналық ғылыми терминдердің күнделікті сөйлеу тілімізде қолданысы артты. Covid-19, коронавирус, гидроксихлорохин, дексаметазон, ауыр әрі өткір респираторлық синдром, SARS (severe acute respiratory syndrome), Таяу Шығыстағы респираторлық синдром коронавирусы, MERS-CoV (Middle East respiratory syndrome coronavirus) және т.б. терминдердің бұқаралық ақпарат құралдарында, сондай-ақ әлеуметтік желілерде кеңінен жұмсалуды байқалды. Пандемиямен бетпе-бет келген адамдар күнделікті қарым-қатынаста түрлі дәрілердің атаулары мен вирус түрлерімен жақсы таныс бола бастады. Бұл бұрын соңды болып көрмеген әлеуметтік және экономикалық ауытқушылықтардың әсерінен тілдің қалай өзгередінін көрсетеді [4].

Ауру бар жерде онымен күрес бар. Әлем елдерінің үкіметтері коронавирустың таралуын азайту үшін карантин, оқшаулау, әлеуметтік арақашықты сақтау, бетперде тағу шараларын енгізді. Коронавируспен қарсы күресте іске асырылып жатқан осындай түрлі шаралар тілде белгілі бір сөздер мен сөз тіркесімдерінің қатарын тудырды. Сондай-ақ сөздік қорда бұрыннан бар сөздер мен сөз тіркесімдерінің мағыналарын қайта жаңғыртты. Пандемия кезінде тілде бұрыннан бар сөздер қолданыста жанданып, сондай сөздердің тобы сөйлеу тіліміздің актив қабатына өтті. Сонымен қатар сөздік құрамда бұрыннан бар сөздердің көмегімен жаңа күрделі сөздер жасалды. Айталық, пандемиямен күресте енгізілген оқшаулау, карантин шаралары бірқатар сөздерді тудырған және көптеген сөздердің мағынасын қолданыста активтендірген. Әлеуметтік оқшаулауға байланысты ағылшын тілінде *self-isolate*, *self-isolated*, *shelter in place*, *self-quarantine*, *elbow bump* сөздері қолданыста жиі жұмсала бастаса [4], қазақ тілінде карантин, оқшаулау, өзін-өзі оқшаулау, санитарлық-карантиндік бақылау, карантиндік

стационар, үй карантині сөздерінің жұмсалысы артты.

2020 жылдағы коронавируспен байланысты тілде бірқатар жаңа сөздер жасалды. Соның бірі - Covid-19 сөзі. Covid-19 - пандемия лексикасында пайда болған шын мәнісіндегі жаңа сөз, акроним. Covid-19 термині coronavirus disease 2019 атауынан қысқарып, алғаш рет Дүниежүзілік денсаулық сақтау ұйымының есебінде 2020 жылдың 11 ақпанында қолданылған [5]. Зерттеушілер сөздікке жаңадан қосылған жалғыз нақты жаңа сөз Covid-19 екенін атап өтті. «Ағылшын тілінің Оксфорд сөздігі» лексикографтары Covid-19-ды «таңқаларлық, жалғыз нақты неологизм» деп таныды [6]. Ф. Макферсонның айтуынша, «жалғыз жаңа сөз - Covid-19» [3]. Сонымен қатар 2020 жылғы пандемия лексикасында тілде бұрыннан бар сөздерді араластырып, біріктіру арқылы жаңа сөздер жасалды. Мысалы, осы тәсілмен ағылшын тілінде maskne, мағынасы - «an acne outbreak caused by facial coverings»; zoombombing, мағынасы - «which is when strangers intrude on video conferences»; quarantini, мағынасы - «a cocktail consumed in isolation»; covidiot, мағынасы - «someone who ignores public safety recommendations»; doomscrolling, мағынасы - «which happens when you skim anxiety-inducing pandemic-related stories on your smartphone» сөздері жасалса [4], неміс тілінде hamsterkauf немесе panic buying, мағынасы - «the panic buying or hoarding that occurs during times of widespread fear or concern» сөздері [7] пайда болған. Зерттеу барысында қазақ тілді медиада, әсіресе әлеуметтік желілерде, ковидиот сөзінің, орыс тілді жарияланымдарда зумбомбинг, карантини, думскроллинг сөздерінің жұмсалуды кездесті. Сөз тудырудың бір жолы corona префиксінің қосылуы арқылы да бірқатар сөздер жасалған. Оған дәлел - ағылшын тіліндегі coronababies сөзі, мағынасы - «the children born or conceived during the pandemic». Осыған ұқсас корона дети/корона-дети сөзі орыс тілді басылымдарда кездесті.

Пандемия лексикасының тағы бір ерекшелігі түрлі қысқарған сөздердің жасалуы және ғылыми терминдердің қысқарған атаулары-

ның қолданыста артуы болып табылады. Мысалы, ағылшын тіліндегі Covid-19 - coronavirus disease 2019, WFH - working from home, PPE - personal protective (or protection) equipment, WHO - World Health Organisation қысқарған сөздері осыған дәлел. WFH 1995 жылдан қолданысқа енген екен, алайда бұл қысқарған сөз дәл қазіргідей танымал болған емес [4]. PPE қысқарған сөз ретінде 1977 жылдан денсаулық сақтау қызметкерлері арасында ғана белгілі болса, қазірде жалпыхалықтық қолданыста танымал сөзге айналған. Зерттеушілердің айтуынша, толық түрдегі personal protective (or protection) equipment фразасының қолданысы 1934 жыл болып есептеледі [4]. Қазақ тілінде қысқарған атаулардан ПТР - полимеразды тізбекті реакция, КВИ - коронавирустық инфекция және ДДҰ - Дүниежүзілік денсаулық сақтау ұйымы кеңінен қолданыс тапты.

Пандемия лексикасының біраз бөлігін бұрыннан сөздік құрамда бар, бірақ қолданылу жиілігі қазіргі пандемия кезіндегідей жоғары болмаған сөздер құрайды. Қазіргі пандемия жағдайында жұқпалы ауруды жұқтырмау немесе таратпау үшін өздігінен оқшаулануды сипаттайтын ағылшын тіліндегі self-isolation және self-isolating сөздерінің алғашқысы 1834 жылғы, соңғысы 1841 жылғы жазбаларда өздерін саяси және экономикалық тұрғыдан басқа елдерден алшақтатуды таңдаған елдерге қатысты жиі қолданылған [8]. Coronavirus сөзінің өзі алғаш 1968 жылы «Nature» басылымындағы мақалада сипатталған, дегенмен оның қалың көпшілікке кеңінен таныс болуы осы 2020 жылы ғана, оған дейін ол тек ғылыми ортада белгілі сөз болған [6; 8]. Coronavirus сөзі 1960 жылдары енгенімен, «Ағылшын тілінің Оксфорд сөздігіне» 2008 жылы ғана тіркелген екен [6]. Қазақ тіліндегі оқшаулау сөзінің коронавирустың 2020 жылғы кезеңінде вирус жұқтырған адамдардың ауруды басқаларға жұқтырмас және таратпас үшін «даралап бөлу, оңашалау, бөлектеу» мағынасында [9, 630] өзін-өзі оқшаулау тіркесінің құрамында қолданысы артқанын байқаймыз. Бұл сөздің салалық термин ретінде пандемияға дейінгі жұмсалысына көңіл аударсақ, 2002 жылғы сөздікте экология

және табиғат қорғау саласында «дарақтарды немесе олардың топтарын (популяцияларды, басқа жүйелік санаттарды, биоталық қауымдастықты, т.б.) бір-бірінен ажырату» мағынасында тіркелген [10, 752].

Пандемия адамдар арасындағы қарым-қатынастың түріне де әсерін тигізді. Пандемия байланыстың сипатын толықтай өзгертіп, коммуникация бетпе-бет түрінен онлайн түрге көшті. Кездесулер, конференциялар, жиындар ғана емес, жұмыс істеу, оқыту, білім беру де қашықтықтан байланыс түріне ауысты. Адамдар арасындағы онлайн байланыс тілде көптеген сөздер мен сөз тіркесімдерінің пайда болуына және бірқатарының активтенуіне әкелді. Ағылшын тіліндегі *remote work* сөз тіркесімі қазақ тілінде қашықтықтан жұмыс істеу, *distance learning* тіркесі дистанционды оқыту, қашықтықтан оқыту болып бұқаралық ақпарат құралдарында жиі қолданылып, күнделікті сөйлеу тілінде жалпыхалықтық сипатқа ие болды. Қашықтықтан оқыту қоғамның белгілі бір топ өкілдеріне, айталық білім беру саласы қызметкерлеріне, бұрыннан таныс, алайда осы вирусқа дейін жиі қолданылмаған атау болса, қазіргі вирус кезінде бұл сөздің қолданысы артқаны белгілі. «Қашықтықтан жұмыс істеу» ұғымы Қазақстан қоғамында бұрын-соңды болмаған еді, Covid-19 жағдайында ол да қалыпты әрекетке айналды. Қарым-қатынастың онлайн түрінде *virtual happy hour*, *covideo party*, *quarantine and chill* фразалары ағылшын тілінде «шын мәнісіндегі танымал терминдерге» айналған [2]. Бұған қоса, онлайн байланыс түрлі платформаларда іске асты. Бұл платформаларды қолдану пандемия лексикасына Зум, Тимс сөздерін қосып, жалпыхалықтық қолданысқа шығарды. Бұл сөздер онлайн жұмыспен және оқумен бетпе-бет келген ата-аналар, оқытушылар, қызметкерлердің т.б. күнделікті лексиконына енді. Сөйтіп, мұндай лингвистикалық сан-түрлілік пандемия сияқты ауытқушылықтың тілге әсерінің қаншалықты орасан болатындығына дәлел.

Covid-19 корпустары

Корпус зерттеулері пандемия лексикасын анықтауда және есепке алуда маңызды рөл

атқарады. «Ағылшын тілінің Оксфорд сөздігі» пандемия лексикасын жасауда алда тұр. Онлайн сөздікте біздің зерттеуіміз жүргізілген уақытта көлемі 10 миллиардтан астам сөзі бар деректер жиналған [6]. Бұл сөздік - ауру алғаш пайда болғаннан оның тілге әсерін бақылап, өзгерістерді тіркеп, түзіп отырған көлемді онлайн сөздік. Корпусқа ай сайын жаңартулар мен толықтырулар енгізіліп отырады. Жаңартулар әр жылдың әрбір айына берілген [6].

Келесі бір үлкен корпус «Коронавирус корпусы» («The Coronavirus Corpus») [11] деп аталады. «The Coronavirus Corpus» «коронавирустың (COVID-19) 2020 және одан кейінгі жылдардағы әлеуметтік, мәдени және экономикалық әсерін анықтайтын жазба ретінде жасалған» және English-Corpora.org корпорациялар жиынтығының бөлігі болып табылады [11]. Бұл корпустың ерекшелігі сонда, ол ағылшын тілінде сөйлейтін 20 елдегі онлайн газеттер мен журналдарда адамдардың не туралы айтып жатқанынан толық мағлұмат береді. Бұл корпустың көлемі мен зерттеу жүргізген уақытта 1042 миллион сөзден тұрды. Сөздіктің күніне 3-4 миллион сөзге өсіп отыратынын ескерсек, бұл көлемі әлі де еселене артатын корпус болып табылады.

Sketch Engine өзінің жеке Covid-19 корпусын жариялады. Бұл корпус Covid-19 Open Research Dataset (CORD-19) ашық деректер базасының бір бөлігі ретінде жарыққа шыққан [12]. Бұл - Covid-19 пандемиясына қатысты мәтіндерді жинақтаған тағы бір кешенді корпус. Sketch Engine құрастырған корпустың тиімділігін атап өтуіміз қажет, ол лингвистикалық зерттеулер жасауға қажетті технологиялық құралдармен жабдықталған.

Covid-19 вирусына қатысты шет тілінде жарық көрген тағы бір корпус - «Швед COVID-19 корпусы» («Swedish COVID-19 corpus (sv-COVID-19)») [13]. Бұл корпус шамамен 2500 мақаладан тұрады. Ол швед медиасында жаңа вирус туралы алғашқы мақалалар пайда бола бастаған кезден бастап деректерді жинақтаған. Корпус деректері әр түрлі швед сайттарынан алынған, бірнеше миллион сөзден тұрады және 2020 жылдың қаңтарынан 2021 жылдың қаңтарының басына дейінгі веб деректерін қамтыған.

Қазақ тіліндегі корпустарға келетін болсақ, коронавирусқа арналған арнайы корпус жоқ. Корпус лингвистикасы - қазақ ғылымында шетел тіл білімімен салыстырғанда соңғы онжылдықта зерттеле басталған сала. Қолда бар қазақ тілді корпустарға пандемияға қатысты сөздік құрамға зерттеу жүргіздім. Зерттеу жүргізілген уақытта «Алматы қазақ тілінің корпусынан» іздеу ешбір нәтиже бермеді [14]. «Қазақ тілінің ұлттық корпусында» [15] коронавирусқа қатысты бірқатар сөздер табылды, дегенмен мәтіндер саны өте аз. Мысалы, коронавирус сөзіне қатысты құжаттар саны - 74, ал пандемия сөзіне қатысты іздеуден 12 мысал ғана табылды. Covid-19 термині бар еш мәтін табылмады.

Зерттеу деректері

Менің зерттеуімнің деректері «Егемен Қазақстан» газетінен жиналды. Газеттің 2020 жылдың қаңтар айынан 2020 жылдың сәуір айына дейінгі бес айдағы материалдары жиналып, талдау жасалды. Коронавирус Қытайда желтоқсан айында алғаш пайда болғандықтан, 2019 жылдың желтоқсан айының нөмірлері де тексерілді. Пандемия лексикасы желтоқсан айының материалдарынан табылмады, дегенмен мен оны басқа айларға салыстырмалы нысан ретінде алатын боламын.

«Егемен Қазақстан» газетін дереккөз ретінде таңдап алуымның себептері бар. Алдымен, бұл еліміздің барлық аймақтарына тарайтын, тираж саны көп, халықтың арасына жақсы танымал, негізінен мемлекет және қоғамға қатысты жаңалықтарды жариялайтын ресми газет болып табылады. Бұл газет мемлекеттің коронавирусқа қатысты түсіндіру, алдын-алу және ауруға қатысты үкімет тарапынан жүргізілетін түрлі іс-шараларды жариялайтын баспасөз беті. Сонымен қатар «Егемен Қазақстан» газетінің өз вебсайты [16] бар және сол ресми сайтынан газеттің нөмірлерін жыл және күн бойынша PDF форматында оңай жүктеп алуға болатыны да зерттеу деректерін жинауды жеңілдетті.

Деректерді жинау процесі төрт айдың нөмірлерін газет вебсайтынан жүктеп алу-

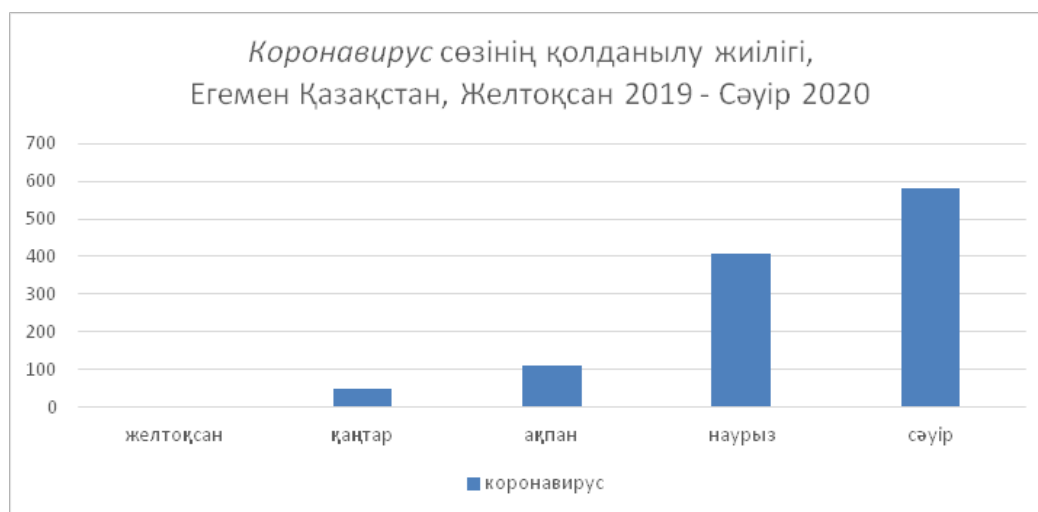
дан басталды. Жүктелген нөмірлер саны – 68, оның ішінде 6-уы қаңтар айының, 20-сы ақпан, 20-сы наурыз және 22-сі сәуір айының нөмірлері. Қаңтар айының нөмірлері коронавирус тақырыбы жазыла бастаған күннен бастап қарастырылды. Екіншіден, Covid-19-ға қатысты қазақ тіліндегі сөздер мен сөз тіркесімдерін анықтап, кестеге жинақтадым. Үшінші кезеңде, NVivo бағдарламасында әрбір сөздің және сөз тіркесімінің әр айдағы қолданылу жиілігі анықталды.

Зерттеу әдісі мен құралы

Зерттеудің әдісі ретінде корпуста негізделген талдау әдісі пайдаланылды. Корпуста негізделген тәсілдемелерді көптеген зерттеушілер арнайы ақпаратты талдау және интеграциялау үшін кеңінен қолданады [17; 18]. Бұл тәсілдемелер табиғи тілдерді өңдеу үшін үлкен мәтіндік деректерден жасырын лингвистикалық заңдылықтарды алу үшін статистикалық алгоритмдерді қолданады [19].

Сөздердің қолданылу жиілігі мен тіркесімін талдауда зерттеу құралы ретінде NVivo пайдаланылды. NVivo - бұл деректерді сапалық талдаудың компьютерлік бағдарламасы. Зерттеу мақсатына сәйкес NVivo бағдарламасында әрбір сөздің және сөз тіркесімінің әр айдағы қолданылу жиілігі анықталды. Сонан кейін әр айдағы жиілік қосылып, жалпы төрт айдағы қолданылу жиілігінің саны шығарылды. Ең басты ескертетін жайт, зерттеу мақсатына сәйкес әр сөздің тек Covid-19 пандемиясына қатысты мағынасы басты назарда болды. Егер сөз басқа мағынасында жұмсалса, ол мағыналары санаудан алып тасталды. Мысалы, індет сөзі қазақ тілінде адамға да, малға да қатысты ауруларды атауда қолданылып, кеңінен жұмсалады. Сонымен қатар жиналған деректерде жемқорлық та індет деп сипатталған. Бұл мағыналары есепке алынбайды, індет сөзінің тек 2020 жылғы коронавирусқа қатысты қолданыстары ғана есепке алынды.

Зерттеу құралының бір кемшін тұсын айта кету қажет. Бұл кемшілік қазақ тіліндегі мәтіндерді тануға қатысты болды. NVivo қазақ тіліндегі түбір сөздерді табуда өте жақсы

жұмыс жасайды, дегенмен бұл құрал түбірлес сөздерді және сөз тұлғаларын табуда көмектеспейді. Айталық, пандемия сөзін іздегенде бағдарлама тек осы сөзі бар мәтіндерді ғана табады. Оның түрлі морфологиялық тұлғалары пандемияның, пандемияға, пандемиямен тағысын тағыларды NVivo танымайды. Сондықтан мен зерттеуші ретінде әр сөздің түрлі тұлғаларына жеке-жеке іздеу салдым. Мұндай іздеу, әрине, уақытты көп алды.

Зерттеу талдауы және нәтижелері

Зерттеуімнің нәтижесі бойынша 2020 жылдың қаңтар айынан сәуір айын қоса алған кезеңдегі қолданылу жиілігі жоғары сөздер коронавирус, індет, карантин, вирус, пандемия және Covid-19 болып табылады.

Коронавирус сөзі желтоқсан айында қолданылмаған. Коронавирус түрлі морфологиялық тұлғаларымен қоса есептегенде қаңтар айынан сәуір айын қоса алғандағы төрт айда 1148 рет жұмсалған, оның ішінде қаңтар айында 50 рет жұмсалса, сәуір айында 582 рет қолданылып, ең жоғары жиілікті көрсетті. Бұл сөздің қолданылу жиілігі бірте-бірте артып отырған: ақпанда 110, наурызда 406 рет жұмсалған (1-Кесте).

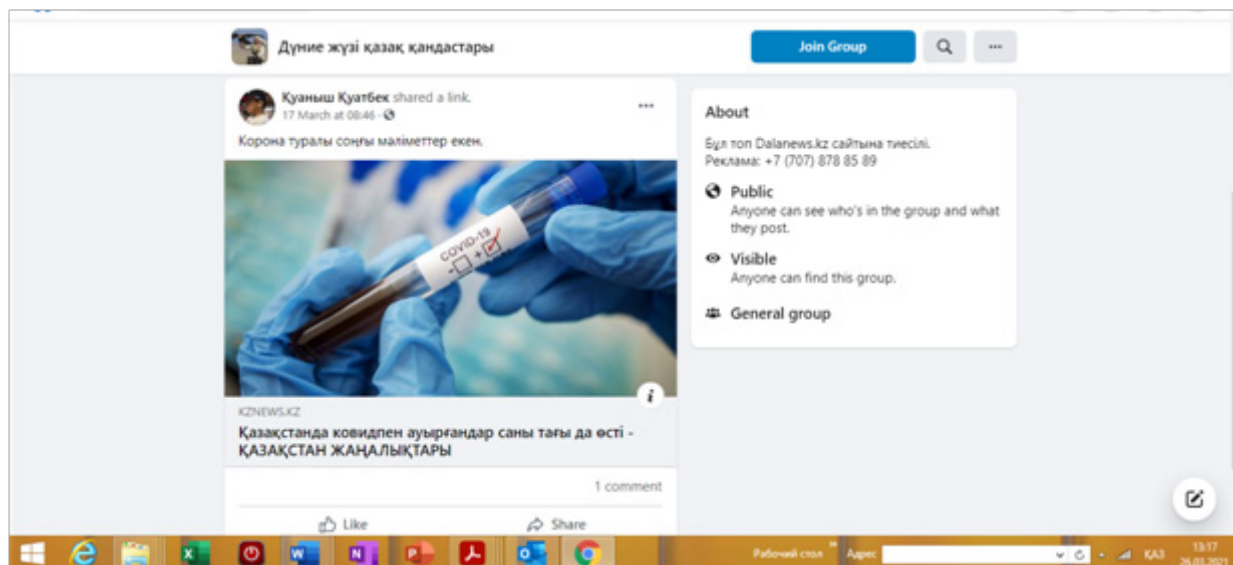
Коронавирус сөзі газет мақалаларында қаңтардың 30-ы алғаш қолданысқа енген. Қаңтар айындағы қолданыстарда бұл сөз не-

гізінен ауруды сипаттау, үкіметтің ауруға қарсы дайындық іс-шаралары, коронавирустан қорғау, медициналық ұйымдардың әзірлігі, Қытайдағы эпицентрден студенттерді эвакуациялау, вируспен байланысты ел ішіндегі үрейді сипаттауда жұмсалған. Қытайдан шыққан коронавирус, коронавирус ауруы, коронавирус инфекциясы, коронавирус инфекциясын тарату, коронавирус таралған Қытай т.т. сияқты қолданыстар бар. Ақпан айының жаңалықтарында коронавирус-тың қолданысы Қытаймен шекараның жабылуы, рейстердің тоқтатылуы, эпидемияның таралу қарқынының мұнай бағасының құбылуына әсері, коронавирусқа алғаш ғылыми анықтама беру тақырыптарымен байланысты болды. Наурыз, сәуір айларында коронавирустың жылдам қарқынмен таралуы, аурудың таралуына жол бермеу шараларын күшейту, ауруды жұқтырғандар саны, коронавирустан қайтыс болғандар, тестілеу нәтижелері, төтенше жағдайдың жариялануы, карантин шараларын күшейту сияқты тақырыптарда ашуда жұмсалған.

Коронавирус-тың бір контексте ғана оның қазақша тәж вирусы деп аталуы кездесті. Мысалы:

<Files\04.2020\21.04.20> - § 1 reference coded [0,01% Coverage]

Reference 1 - 0,01% Coverage

1-сурет

Тәж вирусының күн өткен сайын ел аумағына тарала түсуі көктемгі дала жұмыстарына, агросекторға кедергі келтіріп жатқаны жасырын емес. Осы түйткілді түйінді ескерген Мемлекет басшысы Қасым-Жомарт Тоқаев карантин енгізілген өңірлерде сақтық шараларын күшейте отырып, ауыл шаруашылығы саласына баса назар аударуды тапсырды.

Коронавирус сөзін қысқартып қазақ тілді медиада корона деп атау кездеседі. Әлеуметтік желі беттерінен корона сөзін ұшыраттық (1-сурет). Дегенмен зерттеуімдегі газет деректерінде мұндай қолданыс кездеспеді.

Қазақ тілінің пандемия лексикасындағы жиі қолданылған келесі лексема – індет сөзі. Бұл - коронавирус ауруының атауына балама ретінде жұмсалған қазақ тілінің төл сөзі. Әлемге таралған бұл ауру кезінде бірқатар сөздер мен сөз тіркесімдерінің, оның ішінде медициналық терминдердің көптеген тілдерде ортақ қолданылғанын көреміз. Мысалы, пандемия, вирус, коронавирус, маска және Covid-19. Егер коронавирус, пандемия, COVID-19, маска кірме сөздер болса, індет пандемия лексикасына енген қазақ тілінің төл сөзі болып табылады. Індет - қазақ тілінің сөздік құрамында бұрыннан бар лексема. Қазақ халқының тарихында әр түрлі жұқпалы ауруларды, мысалы, оба ауруын, індет деп те

атаған. Індет сөзі «жұқпалы ауру, кесел, дерт» деген мағынаны береді [20, 952]. Терминком індет сөзін пандемия атауының аудармасы ретінде ұсынады [21]. Бұл зерттеудің деректерінде індет сөзі коронавирус сөзімен тіркесе де, жеке де жұмсалған. Мысалы:

<Files\03.2020\04.03.20> - § 4 references coded [0,01% Coverage]

Reference 2 - 0,01% Coverage

Тоқаевқа ҚХР басшылығының коронавирус індетінің таралуына қарсы күрес жөнінде қабылдаған шаралары туралы баяндады.

<Files\03.2020\05.03.20> - § 18 references coded [0,06% Coverage]

Reference 10 - 0,01% Coverage

Қытайдың Ухань қаласында анықталған респираторлық дерт. Деректерге сүйенсек, бұл індетке шалдыққандардың көпшілігі – теңіз өнімдері мен жануарлардың ірі нарығымен байланыста болған адамдар. Бұл – жұқпалы ауру.

Індет сөзі газет деректерінде тек коронавируска қатысты жұмсалып қоймаған. Дерек-

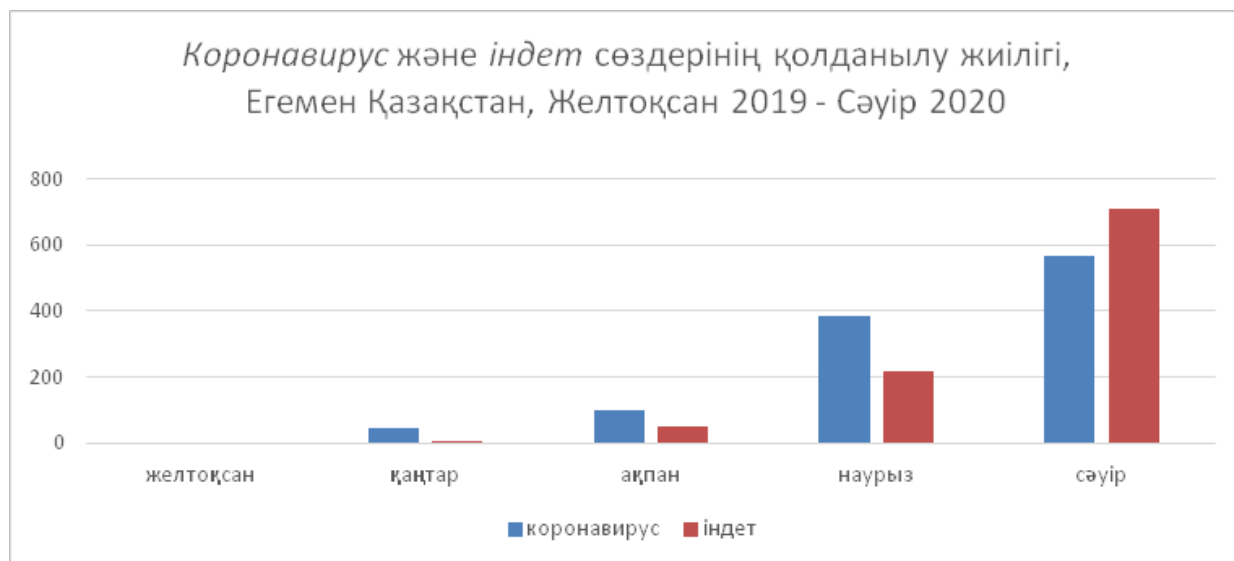
терде бұл сөздің жемқорлыққа, мақтанқұмарлыққа, компьютер ойынына қатысты да қолданыстары кездесті. Мысалы:

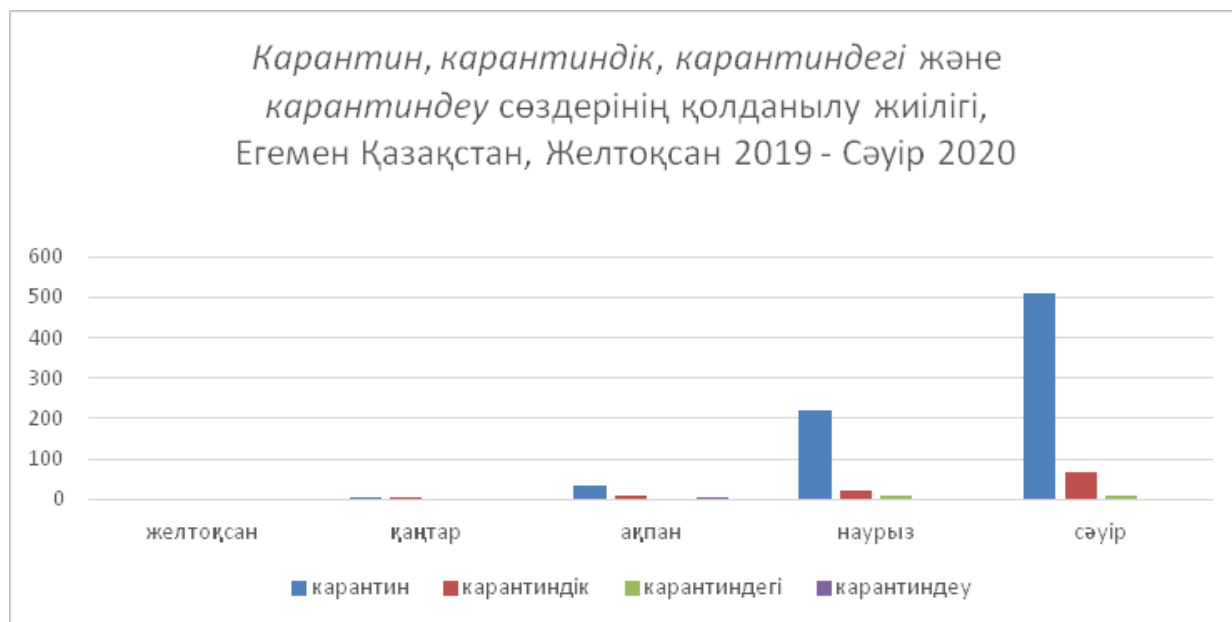
<Files\01.2020\24.01.20> - § 2 references coded [0,01% Coverage]

Reference 2 - 0,01% Coverage

24 ҚАҢТАР 2020 ЖЫЛ ҚҰҚЫҚ ҚҰҚЫҚ ҚОРҒАУ ҚАДАМДАРЫ ЖЕМҚОРЛЫҚ – ИНДЕТ, ЖОЮ – МІНДЕТ

Дегенмен індеттің ауруға қатысты лексема ретінде қолданылуы өте жиі. Аурудың баламасы ретінде індет-тің коронавирустан басқа оба ауруына, малдың аусыл ауруына қатысты қолданыстары кездесті. Мен зерттеу мақсатына сәйкес тек Covid-19-ға қатысты қолданысын есепке алдым. Індет лексемасы қаңтар айынан бастап сәуір айын қоса алғанда 980 рет жұмсалған. Оның ішінде қаңтар айында 8 рет қана кездессе, ақпан айында 45, наурыз айында 221 және сәуір айында 706 рет қолданылған (2-кесте).

Індет пен коронавирус лексемаларының екеуі де газет мәтіндерінде жұқпалы вирустық ауруды атауда баламалы жұмсалған. Сол себепті осы екі сөздің қайсысы көбірек қолданылғанын көрсету үшін кестеде салыстыра бердік (3-кесте). Кестеден көріп отырғанымыздай, наурыз айында коронавирус сөзі індет сөзіне қарағанда көбірек жұмсалса, сәуір айында бұл сурет өзгеріп, індет сөзінің қолданысы коронавирус-тан 124-ке артып түскен.

Келесі қолданылу жиілігі жоғары лексема карантин болды. Бұл сөздің қолданысының артуы, сөзсіз, әлемде, оның ішінде біздің елде, коронавирусқа қарсы шаралардың бірі ретінде карантиннің енгізілуімен тығыз байланысты. Газет деректерінде екі тұлға - карантин және карантиндік - жиі жұмсалған. Карантин сөзі түрленген тұлғаларымен төрт айда пандемияға қатысты 767 рет қолданылса, карантиндік сөзі 100 рет қолданылған. Карантин сөзінің зерттеу нысанына қатысы жоқ, айталық, өсімдік карантині, жерге қатысты карантин қызметі сияқты қолданыстарын талдаудан тыс қалдырдым. Дегенмен бұл сөздің зерттеу тақырыбына қатысы жоқ қолданыстары аз кездесті. Карантин сөзі қаңтар айында 4-ақ рет кездесіп, оның қолданыс жиілігі ақпанда 35-ке, наурызда 219-ға артқанын бай-

қаймыз. Сәуір айындағы карантин-нің қолданыс жиілігі – 509 (4-кесте).

Карантин сөзі карантин талаптары, карантин шаралары, карантин жариялау, карантин жағдайы, карантин енгізу, күшейтілген карантин, карантинге жабу/жабылу, карантинге жатқызу, карантинде жату т.т қолданыстарында көп жұмсалған. Карантиндік сөзі шектеулер, тәртіп, режим, шаралар, оқшаулау сөздерімен көп тіркескен. Карантиндегі сөзі наурыз айында 11 және сәуір айында 11 рет жұмсалған. Карантиндеу сөзі - оқшаулау және карантиндеу процесінде - 1 рет қана ақпан айында жұмсалған (4-кесте).

Қолданылу жиілігі жағынан келесі орында вирус сөзі орналасты. Бұл сөз Covid-19 атауына балама ретінде жұмсалған. Газет мәтіндерінде жеке де, аурудың атауымен тіркесіп те жұмсалуды кездесті. Мысалы:

<Files\03.2020\05.03.20> - § 5 references coded [0,01% Coverage]

Reference 2 - 0,01% Coverage

Олар алғашқы 14 күн бойы дәрігердің бақылауында болады. Бүгінде олардың бірі – қашықтық бақылауда. 15 адам лабо-

раториялық тексеруден өтіп, 14-інде вирус анықталған жоқ.

<Files\03.2020\21.03.20> - § 1 reference coded [0,01% Coverage]

Reference 1 - 0,01% Coverage

Б.Өтемұратов басшылық жасайтын Қазақстан теннис федерациясының хабарлауынша, қор 200 млн теңгеге адам ағзасында COVID-19 вирусының бар-жоғын анықтайтын жедел-тест сатып алады және Денсаулық сақтау министрлігімен, ведомствоның басқармаларымен бірлесе отырып, сараптама жасайтын мобильді пункттер ұйымдастырады.

Зерттеу барысында вирус сөзінің қаңтар, ақпан айларында көбірек жеке жұмсалып, ақпанның аяғынан және негізінен наурыздың басынан Covid-19 терминімен жиі тіркесе жұмсалғанын байқадық. Мұның себебін ақпан айында Covid-19 терминінің ресми қолданысқа енуімен байланысты түсіндіруімізге болады. Вирус лексемасы төрт айда 544 рет қолданылған, оның ішінде қаңтар мен ақпан айларындағы қолданылу жиілігі сәйкесінше 34 және 38 шамалас болса, наурыз айында саны күрт артып 199-ға және сәуірде 273-ке жеткен (5-кесте).

Келесі жиі қолданылған сөз – пандемия. Коронавирустың алғашқы айларында бұл ау-

руды газетте эпидемия деп атаған. Кейіннен коронавирустың жаңа түрін Дүниежүзілік денсаулық сақтау ұйымы 2020 жылдың 11 наурызынан бастап пандемия деп атағаны белгілі [1]. Содан кейін газет материалдарында эпидемия сөзін «пандемия» алмастырған. Мысалы, қаңтар айындағы газет нөмірінде эпидемияға қарсы профилактикалық шаралар болып жұмсалса, 13 наурыз күнгі нөмірінде эпидемия-ның орнына пандемия сөзі қолданылғанын көреміз. Мысалы:

<Files\03.2020\13.03.20> - § 2 references coded [0,01% Coverage]

Reference 1 - 0,01% Coverage

Дүниежүзілік денсаулық сақтау ұйымы коронавирусты пандемия деп жариялағаннан кейінгі әлемдегі ахуал жайында баяндады.

Reference 2 - 0,01% Coverage

COVID-19 жаңа коронавирустық инфекцияны пандемия деп жариялады.

Дегенмен айта кету қажет, «Егемен Қазақстан» газетінің ақпан айының өзінде пандемия сөзі жұмсалған. Қараңыз:

<Files\02.2020\28.02.20> - § 1 reference coded [0,01% Coverage]

Reference 1 - 0,01% Coverage

6-кесте

Егер ауру бір елдің едәуір бөлігін қамтыса оны «эпидемия» дейді де, егер бұл құбылыс бірнеше елдерді қамтитын континенттік деңгейге дейін жетсе «пандемия» деп аталады.

Журналистің бұл сипаттамасы газет бетіндегі пандемия сөзінің алғашқы қолданысы болып табылады.

Пандемия сөзі төрт айда 366 рет қолданылған. Бұл лексема қаңтар айының деректерінде мүлдем қолданылмаған, себебі, жоғарыда атап өткеніміздей, бұл сөз ДДҰ коронавирусы ауруын пандемия деп жариялаған наурыздың басынан бастап белсенді қолданыла бастады. Дегенмен пандемия сөзінің газетте ақпан айында 2 рет жұмсалғанын кездестірдік. Сонан кейін бірте-бірте жұмсалысы артып, наурызда 88, сәуірде 276 рет жұмсалған (6-кесте).

Пандемия сөзі пандемияға байланысты, пандемияға қарсы, пандемиядан кейін, пандемияның салдарынан, пандемиямен күрес, коронавирус пандемиясы, коронавирус пандемиясына байланысты, жаһандық пандемия, коронавирус пандемиясына қарсы, коронавирус пандемиясының таралуы т.т. қолданыстарда көрінді. Пандемия сөзімен салыстыра қарағанда пандемиялық сөзі 7 рет қана кездесті: пандемиялық жағдайлар, пандемиялық індет, пандемиялық вирус, COVID-19 пандемиялық коронавирусы, пандемиялық дауыл. Кестеден көруге болады пандемиялық сөзінен

гөрі пандемия зат есім тұлғасы өте жиі жұмсалған (6-кесте).

Қазақ пандемия лексикасында жиі қолданылған келесі лексема – Covid-19. Covid-19 - coronavirus disease 2019 сөздерінен қысқарған коронавирус ауруының ғылыми атауы. Covid-19 термині зерттеу деректерімізде төрт түрлі емледе кездесті: COVID-19, Covid-19, Covid-2019 және COVID-2019. Ағылшын тілді деректерде үш емлемен кездеседі: COVID-19, Covid-19 және covid-19. Мұның ішінде covid-19 болып жазылуы алдыңғы екі емлемен салыстырғанда өте аз. Covid-2019 немесе COVID-2019 болып жазылуы ағылшын тілінің корпустарынан кездеспеді [11; 12]. Біздің зерттеуіміздің деректерінде бұл тұлғалар наурыз, сәуір айларында 5 рет кездесті. Қаралық:

<Files\03.2020\05.03.20> - § 2 references coded [0,01% Coverage]

Reference 1 - 0,01% Coverage

2019 жылы белең алған жаңа вирус (COVID-2019) алғаш Қытайдың Ухань қаласында анықталды.

Reference 2 - 0,01% Coverage

Қытай ғалымдарының мәліметінше, коронавирус (COVID-2019) табиғи резервары жа-

байы жануарлар (жарқанаттар). Адамдарға Оңтүстік Қытайдағы көтерме сауда базарларынан жұқты.

<Files\03.2020\10.03.20> - § 1 reference coded [0,01% Coverage]

Reference 1 - 0,01% Coverage

қытай билігі Ухань қаласындағы тұмаудың таралуы туралы мәлімдеген болатын. Ауруды қоздырушының жаңа түрі – Covid-2019 атанған коронавирус.

<Files\03.2020\16.03.20> - § 1 reference coded [0,01% Coverage]

Reference 1 - 0,01% Coverage

Қоғамдық денсаулық сақтау ұлттық орталығы Telegram-ботты іске қосты, оның көмегімен пайдаланушылар COVID-2019 коронавирустың инфекциясы бойынша сұрақтарға жауап ала алады.

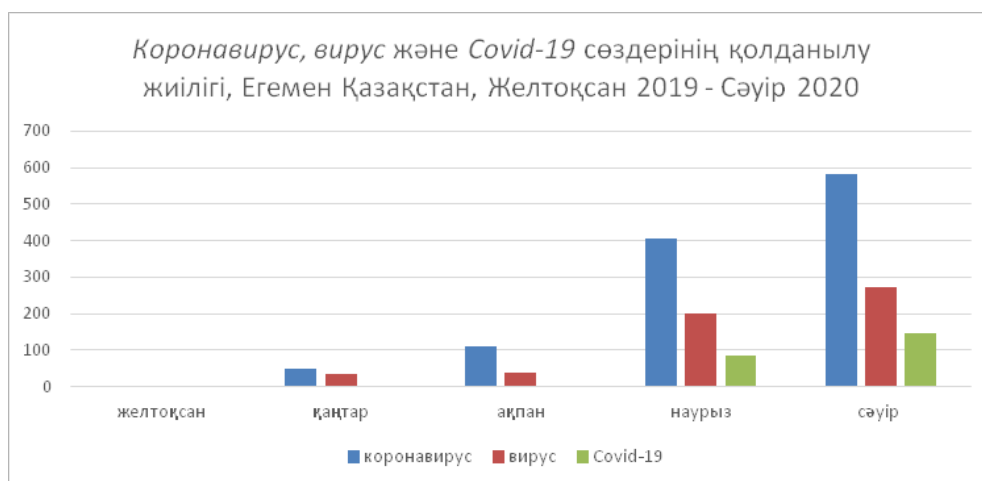
<Files\04.2020\03.04.20> - § 1 reference coded [0,01% Coverage]

Reference 1 - 0,01% Coverage

Мәселен, COVID-2019 дүние жүзін жаулап, халықтың қатынасы күн өткен сайын төмендеп барады.

Covid-19 термині бас әріппен, әлде кіші әріппен жазылуы керек пе деген сұрақ әлемдік медиада көп талқыланған тақырып болып табылады. Ресми ұйымдар сайттарында, жаңалықтарда, бұқаралық ақпарат құралдарында терминнің әр түрлі жазылуы кездеседі. Мысалы, Дүниежүзілік денсаулық сақтау ұйымының терминді бас әріппен COVID-19 деп жазу үрдісін байқаймыз [22]. Британдық зерттеулер бұл сөздің екі түрлі емлемен - Covid-19 және COVID-19 - жазылуын аймақтық ерекшелікпен байланыстырады. Мысалы, бас әріппен COVID-19 деп жазылуы АҚШ, Канада және Австралияда басым екен де, Ұлыбританияда, Ирландияда, Жаңа Зеландияда және Оңтүстік Африкада Covid-19 деп жазылуы қалыпты екен [4]. «Ағылшын тілінің Оксфорд сөздігінде» британдық емлемен Covid-19 болып жазылған. Онлайн деректерден, ғылыми зерттеулерден Ұлыбританияда бұл терминді кіші әріп емлесімен жазуға, Америка Құрама Штаттарында бас әріп емлесімен жазуға бейім екенін байқауға болады. Дегенмен кейінгі зерттеулерде бұл үрдістің аз да болса өзгеріске ұшырағанын да көреміз. Зерттеушілер кейінгі айларда АҚШ-та да кіші әріппен Covid-19 жазу емлесіне қарай ойысудың барын байқаған [6]. Қазақ тілді қолданыста жоғарыда көрсетілген төрт емлелік нұсқаны жұмсауда қандай да бір аймақтық, лингвистикалық не экстралингвистикалық себеп бар деп айта алмаймыз.

8-кесте

Бұл сөздің қазақ тіліндегі қолданылу жиілігіне келсек, Covid-19 сөзі талданған деректерде 233 рет кездесті. Оның ішінде қаңтар айында қолданыста жоқ, ақпан айынан бастап жұмсалып бастаған (жалпы терминнің әлем бойынша қолданысқа 2020 жылдың ақпан айында енгенін жоғарыда айтқан болатынбыз). Ақпан айында 2 рет ғана жұмсалса, наурыз айында қолданысы 85-ке дейін артып, сәуірде 146-ға жеткен (7-кесте).

Коронавирус сөзінің 2020 жылға дейін медицина және нақты ғылым салаларынан тыс ортада сирек кездескеніне, ал Covid-19 2020 жылдың ақпан айында ғана жасалғанына қарамастан, қазір екеуі де әлемдік қолданыста басымдыққа ие лексемалар [6]. Аталған екі сөздің қолданылу жиілігін салыстыра қарасақ, коронавирус-тың қаңтар айында қолданысқа еніп, кейіннен қолданылу жиілігі артқанын, ал Covid-19 сөзінің ақпан айында алғаш қолданысқа еніп, кейіннен оның да жиі қолданыла бастағанын байқаймыз. Дегенмен коронавирус-пен салыстырғанда вирустың нақты ғылыми атауы Covid-19 азырақ қолданылған (8-кесте). Covid-19 терминінің вирус сөзімен салыстырғанда да қолданылу жиілігі төмен. Көріп отырғанымыздай, вирустың коронавирус және вирус деген жалпы ғылыми атаулары сол вирустың бір түрі болып табылатын Covid-19 атауынан да көбірек жұмсалған (8-кесте).

Covid-19 терминін ковид деп атау кездеседі. Қазақ тілді Facebook әлеуметтік желісінде, жаңалықтар порталында ковид сөзі ұшырасты (қараңыз 1-сурет). Дегенмен зерттелген газет деректерінде мұндай қолданыс кездеспеді.

Талдауға алынған кезеңнің кілт сөздеріне назар салсақ, олардың негізінен вирусты сипаттау мен атау (коронавирус, вирус, пандемия, Covid-19) және ауруға қарсы әлеуметтік және медициналық шараларға (карантин) қатысты болғанын байқаймыз. Сәуірден кейінгі айлардың пандемия лексикасындағы кілт сөздер басқа болуы мүмкін.

Қорытынды

Пандемия басталғалы бері бұқаралық ақпарат құралдарынан, әлеуметтік желілерден, үкіметтік брифингтерден таныс бола бастаған терминдердің басым көпшілігі тілде бұрыннан бар терминдер, дегенмен олар қазіргі жағдайды сипаттауда жаңаша мәнге ие болған және қолданылу жиілігі артқан. Пандемия лексикасындағы сөздердің бірқатары бұған дейін кең мағынасында жалпы қолданылып келсе, қазір нақты пандемияға қатысты жұмсалуда. Керісінше, бірқатар терминдер белгілі бір ғылым салаларында ғана шектеулі қолданылып келсе, 2020 жылдан жалпыхалықтық сипатқа ие болды.

Бұл зерттеу нәтижелері 2020 жылдың алғашқы төрт айында пандемияға қатысты

терминдердің қолданысы орасан артқандығын және олардың белгілі бір ғылым салалары аясынан шығып, жалпыхалықтық қолданысқа ие болғанын көрсетіп отыр. Қазақ пандемия лексикасындағы індет сөзі сөздік құрамда пандемияға дейін де болғанымен, оның қолданыс жиілігі қазіргі пандемия кезіндегідей артқан емес. Пандемия лексикасына талдаудың нәтижесінде аурудың алғашқы айларының кілт сөздері негізінен ауруға қатысты терминдер, атап айтқанда коронавирус, вирус, Covid-19, пандемия және мемлекеттің ауруға қарсы жүзеге асырып жатқан шараларымен байланысты, мысалы, карантин, сөздер екені анықталды. Коронавирустың бұл түріне қатысты ағылшын және басқа тілдерде арнайы корпустар құрастырылған болса, қа-

зақ тілінде 2020 жылдың пандемиясына арналған жеке корпустар жоқ. Дегенмен саны жағынан аз болса да, қолда бар қазақ тілді корпустарда пандемия лексикасы бой көрсете бастады. Мен талдаған «Егемен Қазақстан» газетінің деректерінде 2020 жылдың алғашқы төрт айында қолданылу жиілігі жағынан коронавирус, індет, карантин, вирус, пандемия, Covid-19 сөздері алдыңғы топқа шықты. Бұл кезеңнің лексемалары аталған сөздермен шектелмейді. Қазақ тілі пандемия лексикасында аурудың алғашқы айларында қолданылған басқа да сөздер мен сөз тіркесімдерін анықтау және оларды қолданылу жиілігі бойынша 2020 жылдың сәуірінен кейінгі айлардың кілт сөздерімен салыстыру алдағы зерттеулерде жалғасын табады.

Әдебиеттер тізімі

1. WHO Director-General's opening remarks at the media briefing on COVID-19 [Electronic resource]. - 2020. - URL: <https://www.who.int/director-general/speeches/detail/who-director-general-s-opening-remarks-at-the-media-briefing-on-covid-19---11-march-2020> (Accessed: 28.03.2021).
2. #CORONASPEAK – the language of Covid-19 goes viral [Electronic resource]. - 2020. - URL: <https://www.kcl.ac.uk/news/coronaspeak-the-language-of-covid-19-goes-viral> (Accessed: 28.03.2021).
3. Ro Ch. Why we've created new language for coronavirus [Electronic resource]. - 2020. - URL: <https://www.bbc.com/worklife/article/20200522-why-weve-created-new-language-for-coronavirus> (Accessed: 12.03.2021).
4. Kreuz R.J. How COVID-19 is changing the English language [Electronic resource]. - 2020. - URL: <https://theconversation.com/how-covid-19-is-changing-the-english-language-146171> (Accessed: 12.03.2021).
5. WHO. Novel Coronavirus (2019-nCoV) Situation Report – 22 Data as reported by 11 February 2020 [Electronic resource]. - 2020. - URL: https://www.who.int/docs/default-source/coronaviruse/situation-reports/20200211-sitrep-22-ncov.pdf?sfvrsn=fb6d49b1_2 (Accessed: 24.04.2021).
6. OED Oxford English Dictionary [Electronic resource]. - 2020. - URL: <https://www.oed.com/> (Accessed: 03.03.2021).
7. Schmidt, F. Opinion: Why Germans should panic-buy during the pandemic [Electronic resource]. - 2020. - URL: <https://www.dw.com/en/opinion-why-germans-should-panic-buy-during-the-pandemic/a-55381038> (Accessed: 24.05.2021).
8. Paton, B. Social change and linguistic change: the language of Covid-19 [Electronic resource]. - 2020. - URL: <https://public.oed.com> (Accessed: 11.03.2021)
9. Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі. - Алматы: Дайк-Пресс, 2008. - 968 бет.
10. Қазақ тілі терминдерінің салалық ғылыми түсіндірме сөздігі: экология және табиғат қорғау. - Алматы: «Мектеп» баспасы» ЖАҚ, 2002. - 456 б.
11. The Coronavirus Corpus [Electronic resource]. - 2020. - URL: <https://www.english-corpora.org/corona/> (Accessed: 03.03.2021).
12. Covid-19 [Electronic resource]. - 2020. - URL: <https://www.sketchengine.eu/> (Accessed: 03.03.2021).
13. sv-covid-19 [Electronic resource]. - 2020. - URL: <https://spraakbanken.gu.se/korp/#?corpus=sv-covid-19> (Accessed: 05.03.2021).
14. Алматы қазақ тілі корпусы (АҚТК) [Электрон. ресурс]. - 2020. - URL: http://web-corpora.net/KazakhCorpus/search/?interface_language=kz (қаралған күні: 07.04.2021)

15. Қазақ тілінің ұлттық корпусы [Электрон. ресурс]. - 2020. - URL: <http://qazcorpus.kz/makal/> (қаралған күні: 07.04.2021).
16. Egemen Qazaqstan [Электрон. ресурс]. - 2020. - URL: <https://egemen.kz/> (қаралған күні: 24.02.2021).
17. Chen, L.-Ch., Chang, K.-H., Chung, H.-Y. A Novel Statistic-Based Corpus Machine Processing Approach to Refine a Big Textual Data: An ESP Case of COVID-19 News Reports // *Applied Sciences*. 2020. – Vol. 5505. – P. 2-22.
18. Paterson, L.L. Electronic supplement analysis of multiple texts exploring discourses of UK poverty in below the line comments // *International Journal of Corpus Linguistics*. – 2020. – Vol. 25. – P. 62–88.
19. Baker, P. (2018). Conclusion: Reflecting on reflective research. In Ch. Taylor & A. Marchi (Eds.) *Corpus Approaches to Discourse: A Critical Review* (pp. 281-292). New York, NY: Routledge.
20. Индет [Электрон. ресурс]. - 2008. - URL: <http://kazneb.kz/bookView/view/?brId=1108728&lang=kk> (қаралған күні: 07.04.2021).
21. Пандемия [Электрон. ресурс]. - 2020. - URL: <https://termincom.kz/search/?termin=%D0%9F%D0%B0%D0%BD%D0%B4%D0%B5%D0%BC%D0%B8%D1%8F&cid=0> (қаралған күні: 07.04.2021).
22. World Health Organisation [Electronic resource]. - 2020. - URL: <https://www.who.int/> (Accessed: 12.05.2021).

References

1. WHO Director-General's opening remarks at the media briefing on COVID-19 [Electronic resource]. Available at: <https://www.who.int/director-general/speeches/detail/who-director-general-s-opening-remarks-at-the-media-briefing-on-covid-19---11-march-2020> (Accessed: 28.03.2021).
2. #CORONASPEAK – the language of Covid-19 goes viral [Electronic resource]. Available at: <https://www.kcl.ac.uk/news/coronaspeak-the-language-of-covid-19-goes-viral> (Accessed: 28.03.2021).
3. Ro Ch. Why we've created new language for coronavirus [Electronic resource]. Available at: <https://www.bbc.com/worklife/article/20200522-why-weve-created-new-language-for-coronavirus> (Accessed: 12.03.2021).
4. Kreuz R.J. How COVID-19 is changing the English language [Electronic resource]. Available at: <https://theconversation.com/how-covid-19-is-changing-the-english-language-146171> (Accessed: 12.03.2021).
5. WHO. Novel Coronavirus (2019-nCoV) Situation Report – 22 Data as reported by 11 February 2020 [Electronic resource]. Available at: https://www.who.int/docs/default-source/coronaviruse/situation-reports/20200211-sitrep-22-ncov.pdf?sfvrsn=fb6d49b1_2 (Accessed: 24.04.2021).
6. OED Oxford English Dictionary [Electronic resource]. Available at: <https://www.oed.com/> (Accessed: 03.03.2021).
7. Schmidt, F. Opinion: Why Germans should panic-buy during the pandemic [Electronic resource]. Available at: <https://www.dw.com/en/opinion-why-germans-should-panic-buy-during-the-pandemic/a-55381038> (Accessed: 24.05.2021).
8. Paton, B. Social change and linguistic change: the language of Covid-19 [Electronic resource]. Available at: <https://public.oed.com> (Accessed: 11.03.2021).
9. Kazak tilinin tusindirme sozdigi [Explanatory Dictionary of the Kazakh language] (Daik-Press, Almaty, 2008, 968 p.). [in Kazakh]
10. Kazak tili terminderinin salalyk gylmy tusindirme sozdigi: Ekologiya zhane tabigat korgau [Branch scientific Explanatory Dictionary of terms of the Kazakh language: ecology and nature protection] (Mektep, Almaty, 2002, 456 p.). [in Kazakh].
11. The Coronavirus Corpus [Electronic resource]. Available at: <https://www.english-corpora.org/corona/> (Accessed: 03.03.2021)
12. Covid-19 [Electronic resource]. Available at: <https://www.sketchengine.eu/> (Accessed: 03.03.2021)
13. sv-covid-19 [Electronic resource]. Available at: <https://spraakbanken.gu.se/korp/#?corpus=sv-covid-19> (Accessed: 05.03.2021)
14. Almaty kazak tili korpusy (AKTK) [Almaty Kazakh language Corps (AKLK) [Electronic resource]. Available at: http://web-corpora.net/KazakhCorpus/search/?interface_language=kz (Accessed: 07.04.2021) [in Kazakh].

15. Kazak tilinin ылтык korpussy [National Corps of the Kazakh language] [Electronic resource]. Available at: <http://qazcorpus.kz/makal/> (Accessed: 07.04.2021). [in Kazakh].
16. Egemen Qazaqstan [Independent Kazakhstan] [Electronic resource]. Available at: <https://egemen.kz/> (Accessed: 24.02.2021). [in Kazakh].
17. Chen, L.-Ch., Chang, K.-H., Chung, H.-Y. A Novel Statistic-Based Corpus Machine Processing Approach to Refine a Big Textual Data: An ESP Case of COVID-19 News Reports, *Applied Sciences*, 5505, 2-22 (2020).
18. Paterson, L.L. Electronic supplement analysis of multiple texts exploring discourses of UK poverty in below the line comments, *International Journal of Corpus Linguistics*, 25, 62-88 (2020).
19. Baker, P. Conclusion: Reflecting on reflective research, In Ch. Taylor & A. Marchi (Eds.) *Corpus Approaches to Discourse: A Critical Review* (Routledge, NY, 2018, 281-292 p.).
20. Indet [Electronic resource]. Available at: <http://kazneb.kz/bookView/view/?brId=1108728&lang=kk> (Accessed: 07.04.2021). [in Kazakh].
21. Pandemiya [Pandemic] [Electronic resource]. Available at: <https://termincom.kz/search/?termin=%D0%9F%D0%B0%D0%BD%D0%B4%D0%B5%D0%BC%D0%B8%D1%8F&cid=0> (Accessed: 07.04.2021). [in Kazakh].
22. World Health Organisation [Electronic resource]. Available at: <https://www.who.int/> (Accessed: 12.05.2021).

Г.А. Сарсеке

Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан

Лексика пандемии в казахском языке

Аннотация. В статье представлены результаты исследования лексики Covid-19 в казахском языке. Целью данного исследования являются определение влияния пандемии на язык и выражение лексики пандемии в казахском языке.

В исследовании представлено лингвистическое описание лексики пандемии и рассмотрены специальные лингвистические корпуса Covid-19. На основе данных казахского языка были определены слова и словосочетания, связанные с пандемией, и определена их частота употребления. Из лексики пандемии были выделены наиболее часто употребляемые слова в первые четыре месяца 2020 года, и каждому из них дана полная лингвистическая характеристика.

Исследование проводилось с помощью метода корпусного анализа. Данные исследования были взяты из республиканской газеты «Егемен Қазақстан». Для анализа данных использовалось программное обеспечение NVivo, посредством которого была рассчитана частота употребления слов и фраз, связанных с пандемией, в казахском языке.

Результаты исследования показали, что подавляющее большинство терминов в лексиконе пандемии представляли собой слова, уже существовавшие в языке. Во время пандемии они приобрели новые значения и частота их употребления увеличилась. Также, если ряд терминов использовались только в определенной области науки, с 2020 года их использование стало универсальным. Результаты анализа лексики пандемии показали, что наиболее часто употребляемыми словами в первые четыре месяца 2020 года были коронавирусы, эпидемия, карантин, вирус, пандемия и Covid-19.

Ключевые слова: Covid-19, пандемия, коронавирусы, казахский язык, корпус, корпусный анализ.

G.A. Sarseke

L.N.Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

The pandemic vocabulary in the Kazakh language

Abstract. The article presents the results of the research on the vocabulary of Covid-19 in Kazakh. The purpose of this study is to determine the effect of the pandemic on the language and the expression of the pandemic vocabulary in the Kazakh language.

The study provides a linguistic description of the pandemic lexicon and review on the specific linguistic corpora for the Covid-19. Based on Kazakh language data, words and phrases related to the pandemic were defined and their frequency of use was determined. Words with a high frequency of use in the first four months of 2020 were identified, and each of them was given a full linguistic description.

This research employed the corpus-based analysis method. The data was collected from the newspaper «Egemen Kazakhstan» in Kazakh. The NVivo software was used to analyze the data, with the help of which the frequency of use of words and phrases related to the pandemic in the Kazakh language was calculated.

The results of this study have shown that the vast majority of terms in the pandemic lexicon had acquired new meanings and their frequency has increased. A number of words in the pandemic lexicon used to be used in a general sense in the past, however, their use has increased in relation to the pandemic. The results of the pandemic vocabulary analysis showed that the most frequently used words in the first four months of 2020 were coronavirus, indet, quarantine, virus, pandemic and Covid-19.

Keywords: Covid-19, pandemic, coronavirus, Kazakh language, corpus, corpus-based analysis.

Автор туралы мәлімет:

Сәрсеке Г.Ә. – филология ғылымдарының кандидаты, доцент, Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан.

Sarseke G.A. – Candidate of Philology Science, Docent, L.N.Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

З.Р. Курманбекова
Қ.Қ. Сарекенова
Қ.Т. Маликов

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан
*Корреспонденция үшін автор: kurmanbekova.zulfiya@mail.ru

«Интернет-мем» және олардың түрлері

Аңдатпа. Интернет-мемдер – бейвербалды құралдың бірі ретінде әлеуметтік желілерде қазіргі кезде белсенді қолданылады.

Мақалада әлеуметтік желі тіліне тән осындай бейвербалды құрал – Интернет-мемдер қарастырылады. Интернет-мемнің пайда болуы ғаламтордың жанрлық құрылымының күрделенуі мен дамуына тікелей байланысты. Олар өздерінің бай семантикасы және жоғары экспрессивтілігімен ерекшеленеді. Интернет-мемнің осы ерекшелігі олардың Интернет-кеңістікте жылдам әрі кең таралуына мүмкіндік берді.

Мақалада ғылыми әдебиеттерге сүйене отырып, Интернет-мемнің анықтамасы ұсынылды. Интернет-мем дегеніміз – әлеуметтік желідегі ғаламтор қолданушыларының қауымдастығы үшін өмір желі тәртібін көрсететін және жеке коммуникативтік пре-суппозицияларды креолды және мәтіндік түрге жылдам айналдыруға бағытталған мәдени код. Интернет-мемдер екі топқа ажыратылады: креолды мемдер (сурет+мәтін) және бірыңғай мәтіндік мемдер. Креолды мемдер біртекті (гомогенді) мағыналық жүйеге ие, екі түрлі құрылымдық деңгейден тұрады: тілдік (вербалды), визуалды (графикалық, сурет, дыбыстық т.т.), дыбыстық-музыкалық, әлеуметтік желілерде тілдік жағын дыбыспен беру де кездеседі. Мәтіндік мемдер құрылымы жағынан мынадай топтарға бөлінеді: сөз-мемдер; сөз тіркесінен жасалған мемдер; сөйлем-мемдер. Мақалада осы екі топтың жасалуы, түрлері, білдіретін мағыналары сөз болады. Әлеуметтік желідегі тіл мәдениетінің сақталуы Интернет-мемдерге де қатысты. Мақалада осы мәселеге қатысты өзіндік ұсыныстар беріледі.

Түйін сөздер: интернет мемдер, интернет-қатынас, интернет-кеңістік, бейвербалды амалдар, креолды мемдер, мәтіндік мемдер.

DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-678X-2023-142-1-42-51>

Кіріспе

Әлеуметтік желілердегі тілді пайдаланудың негізгі факторларының бірі – тілдік үнемдеу құбылысы. Үнемдеу көп жағдайда бейвербалды құралдар арқылы беріледі.

Осыған орай қарым-қатынас кезінде тілдік амал-тәсілдермен қатар паратілдік құралдар – бейвербалды элементтер де қолданылады. Өйткені сөйлеу тілі – ақпарат берудің, ақпа-

рат жеткізудің сан түрін, тілдік және тілдік емес, тілден тыс өзге де арналарын, олардың әрқайсысына тән өзіндік ольфакторлық, тактильдік, көзбен көруге болатын, құлақпен еститін т.б. амалдары мен тәсілдерін тәжірибеде пайдалануға болатындығымен ерекшеленетін күрделі құбылыс [1, 3 б.].

Қазақ тілі бейвербалды амалдарға өте бай. Мұндай паратілдік құбылыстарды былай ажыратуға болады: кинесикалық амалдар:

қабақ шыту, қол жаю, жағын таяну, бас изеу; такесикалық амалдар: алақанын ысқылау, аяқтан шалу, арқасынан сипау; просодикалық амалдар: демін ішіне тару, ышқыну т.б.

Қазақ мәдениетінде ер адамдарға және әйелдерге тән бейвербалды, паратілдік амалдар кездеседі, мәселен, бетін шымшу әйелдерге тән ишарат болса, ал қамшы тастау ер адамдарға тән [1, 8 б.].

Қазіргі кезде ғаламтордың күнделікті тұрмысымызға деңдеп енуі Интернет-қатынас тіліндегі бейвербалды амалдарды көбейтті әрі оларды графикалық және мазмұндық жағынан түрлендіре түсті.

Интернет-қатынастың бейвербалдылыққа шындап бет бұруы таңбалау құралы ретінде эмотикондардың, графикалық және креолдылықтың пайда болуымен сипатталады, демотиваторлар, мемдер, комикстер т.т. таңбалар бейне бір «вирус» тәрізді ғаламтор мен әлеуметтік желілерде кеңінен тарап кетті. Уақыт өткен сайын олар қамтитын тақырыптар да, образдар да көбейе түсуде.

Қазіргі уақытта Интернет-қатынастағы бейвербалдылық түрлері негізінен мыналар: эмотикондар, демотиваторлар (қара түсте орнатылған және түсініктемесі бар сурет), эд-вайс (интернет-плакат), Интернет-комикстер, құттықтау хаттары, Интернет-мемдер.

Аталған амалдардың ішінде қолданылу жиілігі мен танымалдылығы тұрғысынан эмотикондар ерекше тұрады.

Медиа-кеңістіктегі эмотикондардың таңбалық жүйесінің пайда болуы, бір жағынан, желідегі тілдік үнемдеудің өзіндік бір тәсілін көрсетсе, екінші жағынан, осы бейвербалды амалдардың (кинесика, мимика, такесика) көмегімен сөйлеу экспрессивтілігін арттыратындығы назарға алынады. Айталық, адам өз эмоциясын әрқашан таныс сөздермен жеткізе алмауы мүмкін, сондайда эмотикондар қолдануға өте қолайлы. Қазіргі ғаламтор желілерінде эмотикондар жүйесінің бай қоры жасалды десек те болады.

Эмотикондар неғұрлым қарапайым эмоцияларды (күлімсіреу, ұнату, көтеріңкі көңіл-күй, бір нәрсеге тәнті болу, реніш т.т.) білдіру үшін қолданылады, олардың жұмсалуды жаз-

баша қарым-қатынастағы драмалық шығармаларға тән авторлық ремаркалардың қызметімен салыстыруға болады.

Эмотикондар Интернет-қатынастағы алғаш пайда болған иероглифизация -лау элементтерінің бірі.

Ғаламтордың жанрлық құрылымдарының дамуы мен күрделене түсуі, сондай-ақ оны қолданушы аудиторияның кеңеюі желілерде эмотикондардан басқа да таңба типтерінің пайда болуына әкелді. Интернет-мемдер – сондай құралдың бірі және эмотикондарға қарағанда олар бай семантикасымен, жоғары экспрессивтілікті білдіруімен ерекшеленеді.

Интернет-мемдер ақпаратты жеткізудің визуалдылығын арттыратын үрдіс, әлеуметтік желі қолданушыларының еш дайындықсыз жазба тілін бейнелеуге қабілетті, жазбаша ментальділіктің жаһандық дамуының когнитивтік құрамдас бөлігі. Мақалада Интернет-мемдер, олардың шығуы мен қалыптасуы, түрлері баяндалады.

Материалдар мен әдістер

Мақала материалдары қазақтілді әлеуметтік желілерден алынды, Facebook, Вконтакте, веб-парақшаларындағы жазбалар пайдаланылды. Сондай-ақ, KzMemes парақшасындағы материалдар қарастырылды. Тілдік және графикалық мысалдарды пайдалану барысында талдау, салыстыру, сипаттау, танымдық тұрғыдан баяндау әдістері қолданылды. Кейбір сөздердің шығу төркінін анықтау мақсатында түсіндірме сөздіктер, ғаламтор желілеріндегі ақпарат пайдаланылды.

Зерттелу тарихы

Қазақ тіл білімінде жалпы ғаламтор тілі қызығушылық тудырып жүр, тек осыған арналып монографиялық түрде жарық көрген еңбектер болмаса да, оның түрлі мәселелері ғалымдардың назарынан тыс қалмаған. Компьютер және ғаламтор дискурсындағы терминдер Г.Н. Смағұлованың мақаласында [4], дискурс теориясындағы Интернет-дискурс түсінігі К.Қ. Садированың монографиясында

[5], ғаламтор тіліндегі бейвербалды амалдардың қатарында тыныс белгілерінің қолданысы Г.А. Ескермесованың диссертациялық жұмысында [6], ғаламтор тілінің тіл мәдениеті тұрғысынан қарағандағы кейбір сипаты Е. Жұматаевтың мақаласында [7] т.б. зерттеу жұмыстарында сөз болған. Компьютер технологиясына байланысты қазақ тіліне еніп жатқан лексика Г.О. Заурбекованың жұмысында фонетика-лексикалық игерілімі тұрғысынан қарастырылады [8].

Әлеуметтік желі тіліне жанама қатысы бар кейбір зерттеулер ақпараттану саласы тұрғысынан орындалады. Б.Ж. Ергеш «Қазақ тіліндегі арнайы мәтіндерді семантикалық талдау модельдері мен әдістері» атты диссертациясында әлеуметтік желілердегі қазақ тіліндегі мәтіндерді сентимент талдау есебін зерттейді. Сентимент талдау – мәтінге реңктік бояу беріп тұрған сөздерді және мәтінде жазылған объектіге, оқиғаға, құбылысқа, үрдіске немесе оның қасиеттеріне қатысты пікірдің эмоционалды бағасын автоматты түрде анықтауға арналған мағыналық талдау (контент анализ) әдістерінің тобы. Бұны есеп деп қабылдаса болады, оны шешу үшін қазақ тіліндегі реңктік бояуларды анықтайтын лексикалық бірліктердің семантикалық базасы және мәтіндерді сентимент талдау модельдері мен әдістері құрылады, қазақтілді мәтіндерді сентимент талдау алгоритмі бағдарламалық жүзеге асырылды. Бұл есепті шешу барысында табиғи тілдерді өңдеу технологиялары, модельдері, әдістері мен алгоритмдері қолданылады және табиғи тілдерді өңдеу саласындағы жаңа бағыттардың бірі [9, 5-6 бб.].

Ал осы мақаланың арқауы болған Интернет-мемдер туралы бұлай айта алмаймыз. Виртуалды қатынастағы Интернет-мемге арналған зерттеулер орыс тіл білімінде кездеседі. Сол ғылыми әдебиеттерге сүйенсек, Интернет-мемді айқындауға байланысты тар және кең мағынадағы пікірлер кездеседі.

Тар мағынада Интернет-мемді кез келген ақпаратты немесе фразаларды тұрақты түрде тарату арқылы Интернет-қатынастағы спонтанды танымалдылық құбылысы ретінде түсіндіреді (Ю.В.Щурина) [10].

Ал кең мағынада Интернет-мем әлеуметтік желідегі ғаламтор қолданушыларының жабық қауымдастығы үшін өмір/желі тәртібін көрсететін мәдени код, жеке коммуникативтік пресуппозицияларды креолды және мәтіндік түрге жылдам айналдыруға бағытталған (Н.Г. Марченко) [11].

Интернет-мемдерге қатысты тағы бір мәселе – оларды тіл мәдениеті тұрғысынан қарастыру. Қазіргі кезде жалпы әлеуметтік желілердегі сауатсыздық мәселесі жиі қозғалады [12]. Бұл өте орынды, тіл мәдениетінің біз сөз еткен Интернет-мемдерге де қатысы зор.

Әлеуметтік желідегі сөйлеу мәдениетін сақтау ана сөзді былай жаз, мына сөзді осылай жазу керек деген сияқты түзетумен шектелмесі анық. Әрине, мұндай нұсқаулар да керек, ол – анық. Сонымен бірге біз мәселенің түп-төркініне үңілуіміз керек. Мәселенің түп-төркіні, ол – желі қолданушыларының тілдік құзіреттілігінде жатыр. Әлеуметтік желі қолданушыларының тілдік біліктілігі неғұрлым жоғары болса, олар саналы түрде дұрыс жазу машығын қалыптастырады, сауатсыздықтан арылады. Сондықтан жалпы қоғамның, оның ішінде ғаламтор қатынасы да кіреді, тілдік деңгейін көтеруге қызмет етуіміз керек.

Тіл мәдениетімен ұзақ жылдар айналысып келе жатқан ғалым Н.Уәлиұлы мұндай құзіреттіліктің үш түрін көрсетеді:

- 1) біліктілік құзіреті (жоғары білікті маман ретіндегі құзіреті);
- 2) тілдік құзіреті (ана тілін тиісті деңгейде білуі);
- 3) лингвистикалық құзіреті (әдеби тіл нормалары, тілдің негізгі даму үрдістері жөнінде тиісті деңгейде лингвистикалық біліктілігінің болуы) [13, 35-б.].

Осы үш түрлі құзіреттілікке ие желі қолданушылары да аз емес. Алайда әлеуметтік желінің шапшаңдығы мен дайындықсыз жазбаша қатынастың басымдылығынан, соған төтеп бере алмай, шылауында кететін, желі қолданушылары да едәуір. Оған орыс тілінің, ішінара ағылшын тілінің ықпалын қоссаңыз, желідегі шалажансар тілдің қалай пайда болатындығы өз-өзінен түсінікті.

Бізге осындай тілдік келеңсіздіктің алдын алу керек. Ол әсіресе жастар арасында, жоғары оқу орындарында, түрлі білім беру мекемелерінде қазіргі қоғамдық өмірге негізделген курстар жүргізудің маңыздылығы. Солай ғана қазақтілді Интернет-кеңістіктегі сапалылықты арттыруға болады. Ғылыми негізделген, нақты өмір шындығымен біте қайнасқан курстар сапалы контент қалыптастыратындығы анық.

Осындай қадамдар желі қолданушыларының тілдік санасын жетілдіреді. Тілдік сана қоғамдық сананың бір бөлігі бола отырып, адамның сөйлеу әрекеті тетіктерін басқарады. Тілдік сана – танымның құрамдас бөлігі.

В.А. Маслова осы танымдық бірлікті «адамның құндылықтарды, заттар мен құбылыстардың универсалды байланысын тану мүмкіндіктерін әрі сол сабақтастық негізінде әрекет ету өзгешеліктерін» қарастыра отырып, «кез келген ілімнің қалыптасуын дәйектейтін құрылғы» деп атап көрсетеді [14, 14-б.].

Қазіргі кезде тіл мәдениетінің зерттеу бағыты да танымға қарай ойысқаны шындық. Тіл мәдениеті сөздің коммуникативтік сапасын жекелеген сәтті немесе сәтсіз деректерге қарай талдауға қанағаттанбайды, тіл мәдениетін сөз актісінің аяқталған нәтижесі қызықтырады. «Сөз айтылғанға (жазылғанға) дейін де, яғни вербалданғанға дейін адресант-автордың «айтсам», «жазсам» деген діттемі, «нені айтсам» (жазсам), «қалай айтсам» (жазсам) деген мақсаты, қызығушылығы болады» [15, 9-б.].

Бұл айтылған ғылыми пікірлердің Интернет-қатынас тіліне де тікелей қатысы бар. Интернет-қатынаста желі қолданушылар қарым-қатынасқа дейінгі кезеңді де, тілдік сипат алып, қолданысқа ие болған вербалды кезеңді де назарынан шығармай, сөз сапасын талдап, тексеріп отыруды ойдағыдай жүзеге асыру керек. Бұның сөз қолданыстармен қатар бейвербалды құралдарға да бірден-бір қатысы бар.

Талқылау

Интернет-мем ұғымы «мем» деген сөзден (грек тіліндегі μιμητής (mimētēs), қазақша «ұқсас», «секілді, сияқты», «имитатор» мағыналарын білдіреді) шыққан. Ағылшын тілінде теме сөзі «мим» деп оқылады, ғаламтордың

қазақстандық сегментінде Рунет нұсқасы қолданылатындықтан, орыс тіліндегідей мем атауы жұмсалып жүр [2].

Әлеуметтік желілер тілін зерттегенде дайындықсыз жазбаша тіл деген ұғым пайдаланылады. Бұл әлеуметтік желі тілінің ауызекі сөйлеуге де, жазбаша тілге де жақындығын білдіреді. Осы ұғымды ғылыми тұрғыдан баяндауды кейінге қалдыра отырып, әлеуметтік желі тілінің қарым-қатынастың осы екі формасының тұтастығын, бір жерге тоғысқандығының көрінісі екендігін атап өтеміз.

Әлеуметтік желі тілі дайындықсыз жазба тілдегі холизм бағытының (грекше ὅλος – «барлығы, бүтін» деген мағына білдіреді, әртүрліжүйелер (мысалы, физикалық, биологиялық, әлеуметтік) тек бөліктердің жиынтығы ретінде емес, тұтастай қарастырылуы), сонымен бірге иероглифизациялаудың белсенділігімен сипатталады. Иероглифизациялау әлеуметтік желі аясында Интернет-мемді жасаушы жаңа таңбалық жүйе ретінде өріс алып отыр.

Кейбір деректерге сүйенсек, мем терминін ең алғаш қолданған ғалым Рихард Земон. Ғалым 1904 жылы зоология саласындағы еңбегінде репликацияны, яғни әлдебір ағзаның өз-өзін қайталап, көшіре беру қабілетін түсіндіру үшін мем деген терминді пайдаланған. Ғылыми ортада көптеген жылдар бұл атау осы мағынада қолданылады [2].

1976 жылы Ричард Докинз *The Selfish Gene* («Өзімшіл ген») деп аталатын әлеуметтану саласы бойынша жарық көрген еңбегінде мем ұғымын пайдаланады, терминнің мәні мен қолданылу жай-жапсарын анықтайды. Автордың түсіндіруінде, табиғатта жанды дүниенің бәрі өз-өзін көшірудің арқасында өсіп өнеді. Оны белгілі бір сипат-функцияны ұрпақтан ұрпаққа жеткізіп отыратын ген арқылы көреміз.

Р. Докинздің айтуынша, дәл осы тәрізді мәдениет саласында да әлдебір ақпаратты сақтап, тарататын ақпарат бірлігі бар, ол – мем. Мем дегеніміз – мәдени ақпаратты, яғни ұқсастықты жеткізудің негізгі бірлігі.

Р. Докинз пікірлерді, әуендерді, адам жиі қолданатын сөздерді (мысалы, сөйлеу тілінде

жиі кездесетін «деп қояд дид» деген сияқты), тағам атауларын, афоризмдерді, тіпті Құдай туралы түсінікті де мемге жатқызған. Басқаша айтқанда, саналы әлде бейсаналы түрде ауызша, жазбаша, бейнежазба, ғұрып, басқа да жолдар арқылы біреуден біреуге берілетін кез келген вирус идея. Оған репликация (адамдар бір-біріне жеткізіп таратып отырады) және мутация (таралу барысында өзгеріске ұшырайды) тән.

Психиатр В. Бехтерев, биолог Э.О. Уилсон, басқа да ғалымдар «мәдени гендер», «ментал микробтар» жайында жазады. 1994 жылы америкалық медиатанушы Дуглас Рашкофф мемге синоним ретінде «медиавирус» терминін енгізеді, алайда жалпы ғылыми салаларда Ричард Докинздің есімі мем ұғымын қолданысқа енгізуші ретінде ерекше аталады [3, 29-30 бб.].

Мем ұғымының осылай әр салада едәуір уақыт қолданылғанына қарамастан, қазіргі лингвистика үшін жаңа деп қарастыруға болады. Сонымен бірге қысқа мерзімде гуманитарлық салалар үшін мем орталық ұғымның біріне айналып үлгерді.

Интернет-мем желі арқылы берілетін күрделі менталды құрылым, ол екі бөліктен тұрады: вербалды (мәтін) және паратілдік (сурет). Бұл екі бөлік бірлесе отырып, онлайн қауымдастыққа қандай да бір идеяны ұсынады.

Интернет-мем желі қолданушыларының өзара шығармашылық нәтижесі болып табылады, сәйкесінше Интернет-мемнің бекітілген нақты шығарушысы болмайды.

Интернет-мемнің ең бір ұтымды жағы неғұрлым өзекті пікірдің болуы және қысқалығы, олардың негізгі бағдары да – осы. Сонымен бірге әрі қарай жалғасын оқырман (желі қолданушысы) тарапынан табады, демек, оларда идея жалғастығы, мәреге жетудің ашықтығы бар. Әлеуметтік желілердегі Интернет-мемдерді шолып шыққанда, оған тән болып келетін мынадай белгілер байқалды: сәйкессіздік, кейде шектен шығушылық, әдейі бұрмалаушылық, тілдік берілуінің мағынасыздығы (абсурд) да кездеседі, коммуниканттар пресупозициясының әлеуметтік мәдени тұрғыдан ортақтығының көрінісі.

Қазіргі ғаламтор кеңістігіндегі Интернет-мемдерді түрлі топтарға ажыратып жүр: мәтіндік мемдер; бейнелеу мемдері; медиа мемдер; креолды мемдер [4, 149 б.].

Бейнелеу мемдері екі түрлі болып келеді: шынайы суреттен тұрады (мысалы, қолымен бетін жабу, «ұят» мағынасын білдіреді) немесе графикалық редактордың көмегімен өзгертілген, өңделген суреттен тұруы, мұны ғаламтор тілінде «фотожаба» деп те атайды. Медиамемдерге желі қолданушыларының жеке парақшаларында орналастырылған бейнежазбалар жатқызылады.

Креолды мемдерге тілдік және паратілдік элементтерден тұратын мем түрлері енеді. Мәтіндік мемдер кітаптар мен фильмдерден, жарнама, жаңалықтардан алынған дәйексөздер, пікірлер, әртүрлі әлеуметтік топтарда қолданылтын сленгтер, жаргон сөздер, ауызекі тіл элементтері болуы мүмкін.

Нәтижелер

Сонымен, Интернет-мемнің екі бөліктен тұратындығын (мәтін+сурет) ескерсек, оларды басты екі топқа ажыратуға болады: креолды мемдер (сурет+мәтін) және бірыңғай мәтіндік мемдер.

Креолды мемдер біртекті мағыналық жүйеге ие, екі түрлі құрылымдық деңгейден тұрады: тілдік (вербалды), визуалды (графикалық, сурет, дыбыстық т.т.), дыбыстық-музыкалық, әлеуметтік желілерде тілдік жағын дыбыспен беру де кездеседі.

Мысалы:

Сурет 1. Креолды Интернет-мем

Сурет 2. Креолды Интернет-мем

Креолды мемдер кейбір жағдайларда танымал фразаларды қалыптастырудың платформасына айналады десек те болады, өйткені олардың кейін желі қолданушылары оңай түсінетін мәтіндік мемге ауысуы әбден мүмкін.

Мәтіндік мемдер сөздер мен сөйлемдерден құралады. Мысалы: Ұятмен;

Беташар; Тойхана//Тоюхана; Бәкеден келдім т.б.

Мәтіндік мемдер құрылымы жағынан мынадай топтарға бөлінеді: 1) сөз-мемдер; 2) сөз тіркесінен жасалған мемдер; 3) сөйлем-мемдер.

Сөз-мемдер:

Той; Ұятмен; Беташар; Тойхана//Тоюхана; Құдалық; Билік; Дінспектор;

Сөйлемет; Күйеулокация; Тұсаукешер; Жейберализм; Чатриот; Оралман (Орал қаласының тумасы); Сүрприз (ауылдан келген тосын сый) т.б.

Сөз тіркесі мемдері:

Қалың мал; Көк тудың желбірегені; Морадермін ғо...; Жастық шак; Халк-қа қызмет көрсету орталығы; Қарихи оқиға; Цифрлық Қазақстан т.б.

Сөйлем-мемдер:

Он сегіз бен жиырма бес қайтып келмейді! Бәкеден келдім; Саналы ұрпақ – жарқын болашақ; Сыбайлас жемқорлық – ғасыр дерті; Сіз кереметсіз! Қалайсың, брат? Брат, сенде каспийде ақша жоқ па? Даусыңыз маңызды! Журналистерді қудаламаңыз! т.б.

Мәтіндік мемдердің, сол сияқты креолды мемдердің де қамтитын тақырыбы әр алуан: саясат, қоғамдық-әлеуметтік өмір, желі қолданушыларының жеке өмірі мен әуестігі т.т.

Интернет-мемдердің астарлы мағынасы болады. Олар өздеріне тән арнайы белгілерге ие бола отырып (бұрмалау, шектен шығу, мағынасыздық), сонымен бірге қоғамдық-әлеуметтік өмірге желі қолданушының көзқарасын білдіреді. 2-суретте берілген креолды мемде Бәкеден келдім. Вы приняты қоғамдағы орын алып отырған сыбайлас жемқорлықты ирониямен беру бар. Қазіргі қазақ қоғамындағы тілдік ахуалды да (қазақша мен орысшаны араластырып сөйлеу) қаз қалпында көрсете отырып, қоғамдық мәселені сол қалпында бейнелейді. Жейберализм сөз-мемі де тілдік норманы бұрмалау арқылы желі қолданушысының қоғамдық келеңсіздікке деген өзіндік үнін білдіреді. Бұрмалау мына жағдайларда көрінеді: дыбыстық және мағыналық бұрмалау, гибрид атаулар. Дыбыстық бұрмалау арқылы жасалған Интернет-мемдер: Чатриот(п-ч); Сүрприз ((ю-ү); Тұсаукешер (с-ш); т.т. Мағыналық бұрамалау: Оралман (Орал қаласының тұрғындарына қатысты қолдану). Гибрид атаулар: Сөйлемет(тез сөйлейтін адам); Күйеулокация; Жейберализм. Дыбыстық бұрмалау негізінде пайда болған мемдерде ащы кекесін, тұспал, ишара бар болса, мағыналық бұрмалауларда көбінесе жеңіл юмор қатысады. Қоғамдағы келеңсіздіктермен қатар әртүрлі жағдайларға байланысты орын алған өзгерістер де Интернет-мемнің тақырыбы бола алады. Мысал ретінде пандемиядан кейінгі немесе санитарлық шектеу кезіндегі өзгерістерді алсақ болады. Тақырыпқа қатысты Тоюхана («Тойхана» емес), Ұятмен мемдері пайда болды, алғашқысы той өткізілуге тыйым салынуына орай кәдімгі тойхананың ендігі жерде ойын-сауық емес, тойып тамақ

ішуге арналғандығын меңзесе, екіншісі пандемия уақытында тойға қатысып, ауру жұқтырғандарды сынайтын мәнде қолданылады. Желі қолданушысының жеке бастамасымен мем жасалады, соның бірі ретінде 3-суретті келтіреміз.

Сурет 3. Креолды Интернет-мем

Интернет-мемдердің көрсетілген тілдік жақтарымен қоса, мына ерекшеліктері де желі қолданушыларының қызығушылығын тудырады, олардың оқырманын көбейтуге қызмет етеді. Сол ерекшеліктерінің арқасында мемдер ғаламтор кеңістігіне кең таралып кеткен. Атап айтқанда:

- автордың маңызды саналмауы;
- тапқырлықпен жасалуы;
- эмоциялылығы;
- қоғам үшін өзекті тақырыпқа құрылуы;
- астарлы мағынаның болуы;
- оны әрі қарай талдау немесе талқылау мүмкіндігінің болуы, яғни ашықтығы;
- өзгертуге бейімділігі т.б.

Қазақстан жаһандық интернет-кеңістіктен тыс қала алмайды. Еліміздегі ақпараттық кеңістікке тікелей ықпал етіп, әлемде және республикада болып жатқан әртүрлі өзгерістерді, оқиғаларды, үдерістерді өз призмасы тұрғысынан жеткізетін желі платформалары бізде де бар. Әлеуметтік желі, видеохостинг және мессенджерлердің қарқынды дамуы

қазақ және орыс тілдерінде жергілікті мемдердің таралуына мүмкіндік беріп отыр. Интернет-мемді жасаумен айналысатын аккаунттар Қазақстанда да пайда болуда.

Солардың бірқатары мыналар: KzMemes парақшасы; alpystogyz; Le Sharalague Comics; Жаңа сөздік; Килелі тезек; желі қолданушылары Мұрат Ділманов, Жазира Өміровна және т.б.

Қорытынды

Әлеуметтік желіде пайдаланатын бейвербалды бірқатар құралдар бар. Атап айтқанда, эмотикондар, демотиваторлар, эдвайс, Интернет-комикстер, құттықтау хаттары және осы мақалада арнайы сөз болған Интернет-мемдер.

Интернет-мемдер – ғаламтордың жанрлық құрылымдарының күрделене түсуі мен дамуына орай пайда болды. Олар аталған бейвербалды құралдарға қарағанда бай семантикасымен, жоғары экспрессивтілікті білдіруімен ерекшеленеді. Интернет-мемнің осы қасиеті олардың Интернет-кеңістікте жылдам әрі кең таралуына мүмкіндік береді.

Интернет-мемге тән белгілер ретінде мыналар аталады: сәйкессіздік, кейде шектен шығушылық, әдейі бұрмалаушылық, тілдік берілуінің мағынасыздығы, коммуниканттар пресупозициясының әлеуметтік мәдени тұрғыдан ортақтығының көрінісі.

Интернет-мемдердің астарлы мағынасы болады. Олар өздеріне тән аталған белгілерге ие бола отырып (бұрмалау, шектен шығу, мағынасыздық), сонымен бірге қоғамдық-әлеуметтік өмірге желі қолданушының көзқарасын білдіреді.

Интернет-мемдерді тіл мәдениеті тұрғысынан қарастыру – Интернет тіліндегі өзекті мәселенің бірі. Осы орайда желі қолданушыларының тілдік біліктілігін арттырудың маңызы өте зор.

Әдебиеттер тізімі

1. Момынова Б., Бейсембаева С. Қазақ тіліндегі ым мен ишараттың қазақша-орысша түсіндірме сөздігі. – Алматы: Қазақ университеті, 2003. –136 б.

2. Зиядин Д. Ел іші – мем кеніші.[Электрон. ресурс] –24.06.2020. –URL: <https://baribar.kz/132971/el-ishi-mem-kenishi/> (қаралған күні: 10.05.22).
3. Бродид Р. Психические вирусы. Как программируют ваше сознание. – Москва: Поколение, 2007. –304 с.
4. Смағұлова Г.Н. Компьютер және ғаламтор дискурсы: термин мәселесі // Тәуелсіздік кезеңіндегі қазақ терминологиясы: конференция материалдары. – Астана, 2014. - 160-164 б.
5. Садирова К.Қ. Дискурология мәселелері. Монография. – Ақтөбе: «Колибри» баспасы, 2019. – 200 б.
6. Ескермесова Г.А. Қазіргі пунктуация: функциясы мен коммуникативтік-прагматикалық әлеуеті. Философия докторы (PhD) дәрежесін үшін дайындалған диссертация. – Алматы, 2022. – 155 б.
7. Жұматаев Е. Әдеби тіл мен әлеуметтік желі: тіл бәсекелестігі мен әдеби тілдің қазіргі сипаты // Л.Н.Гумилев ат. ЕҰУ Хабаршысы. Филология сериясы. – 2018. - №1 (122). - 50-57 б.
8. Заурбекова Г.О. Компьютер технологиясы атауларының қазақ тіліндегі фонетика-лексикалық игерілімі: филология ғылымдарының докторы ғылыми дәрежесін алу үшін дайындаған диссертация. – Алматы, 2009. –24 б.
9. Ерғеш Б.Ж. Қазақ тіліндегі арнайы мәтіндерді семантикалық талдау модельдері мен әдістері. 6D06200 – Информатика. Философия докторы дәрежесін алу үшін дайындалған диссертация. – Нұр-Сұлтан, 2020. – 81 б.
10. Шурина Ю.В. Интернет-мемы в структуре комических речевых жанров // Жанры речи. – 2014. - Вып. 1. - Т. 9. – С. 147-153.
11. Марченко Н.Г. Социальная сеть «В контакте»: лингвопрагматический аспект. Диссертация кандидата филологических наук: – Ростов-на-Дону, 2013. –159 с.
12. Жұмашев А. Әлеуметтік желідегі сауатсыздық // Ана тілі газеті. [Электрон. ресурс]. –20.04.2017. - URL: <https://anatili.kazgazeta.kz/news/42573> (қаралған күні: 10.05.22).
13. Уәли Н. Терминология және тілдік норма // Терминология және тіл мәдениетінің мәселелері. Республикалық ғылыми-практикалық конференция-ның материалдары. –Астана, 2004. –34-46 б.
14. Маслова В.А. Когнитивная лингвистика. – Минск: Тетра-Системс, 2004. –256 с.
15. Уәли Н. Қазақ сөз мәдениетінің теориялық негіздері: филология ғылымдарының докторы ғылыми дәрежесін алу үшін дайындаған диссертация: 10.02.02. – Алматы, 2007. –330 б.
16. Polishchuk O., Vitiuk I., Kovtun N., Fed V. Memes as the phenomenon of modern digital culture. Wisdom. Vol. 2, Iss.15. -P. 45-55.

References

1. Momynova B., Bejsembaeva S. Kazakh tilindegi ym men isharattyn kazaksha-oryssha tysindirme sozdigi [Kazakh-Russian explanatory dictionary of facial expressions and gestures in the Kazakh language] (Kazakh universiteti, Almaty, 2003, –136 p.). [In Kazakh]
2. Ziyadin D. El ishi – mem kenishi [Inside the country-meme mine]. 24.06.2020. Available at: <https://baribar.kz/132971/el-ishi-mem-kenishi/> (Accessed: 10.05.22).
3. Broudi R. Psihicheskie virusy. Kak programmirovat vashe soznanie [Mental viruses. How your consciousness is programmed] (Pokolenie, Moscow, 2007. 304 p.). [In Russian]
4. Smagulova G.N. Komp'yuter zhane galamtor diskursy: termin maselesi [Computer and internet discourse: a matter of term], Tauelsizdik kezenindegi kazak terminologijasy: konferencija materialdary [Kazakh terminology in the period of independence: conference materials] (Astana, 2014, 160-164 p.). [In Kazakh]
5. Sadirova K.K. Diskursologija maseleleri [Problems of discursology]. Monograph («Kolibri», Aktobe, 2019, 200 p.). [In Kazakh]
6. Eskermesova G.A. Kazirgi punktuacija: funkcijasy men kommunikativtik-pragmatikalyk aleueti [Modern punctuation: function and communicative-pragmatic potential]. Dissertation prepared for the degree of Doctor of Philosophy (PhD) (Almaty, 2022, 155 p.). [In Kazakh]

7. Zhumataev E. Adebі til men aleumettik zheli: til basekelestigi men adebi tildin kazirgi sipaty [Literary language and social network: language competition and the modern nature of literary language], L.N.Gumilev at. EUU Habarshysy. Filologiya serijasy [Bulletin of L. N. Gumilyov ENU. Philology series], 1 (122), 50-57 (2018). [In Kazakh]
8. Zaurbekova G.O. Komp'juter tehnologijasy ataularynyñ kazak tilindegi fonetika-leksikalyk igerilimi [Phonetics and lexical assimilation of computer technology names in the Kazakh language]. Dissertation prepared for the degree of Doctor of philology] (Almaty, 2009, 24 p.). [In Kazakh]
9. Ergesh B.Zh. Kazak tilindegi arnaja matinderdi semantikalık taldau model'deri men adisteri. 6D06200-Computer Science. Dissertation prepared for the degree of Doctor of philosophy. (Nur-Sultan, 2020, 81 p.). [In Kazakh]
10. Shhurina Ju. V. Internet-memy v strukture komicheskikh rechevyh zhanrov [Internet memes in the structure of comic speech genres], Zhanry rechi [Genres of speech], 1 (9), 147-153 (2014).
11. Marchenko N.G. Social'naja set' «V kontakte»: Lingvopragmaticheskij aspe- kt: dissertaciya kandidata filologicheskikh nauk: [Vkontakte social network: Linguistic and pragmatic aspect: abstract of Doctor of Philological Sciences thesis] (Rostov-on-Don, 2013, 159 p.).
12. Zhumashev A. Aleumettik zhelidegi sauatsyzdyk [Illiteracy on social media], Ana tili gazeti [Ana tili newspaper]. 20.04.2017. Available at: <https://anatili.kazgazeta.kz/news/42573> (Accessed: 10.05.22).
13. Uali N. Terminologija zhane tildik norma [Terminology and language norm], Terminologija zhane til madenie- tinin maseleleri [Problems of terminology and language culture: materials of the Republican scientific and practical conference] (Astana, 2004, 34-46 p.).
14. Maslova V.A. Kognitivnaja lingvistika [Cognitive linguistics] (Tetra-Sistems, Minsk, 2004, 256 p.).
15. Uali N. Kazak soz madenietinin teorijalyk negizderi: 10.02.02 [Theoretical foundations of Kazakh speech culture: 10.02.02]. Dissertation prepared for the degree of Doctor of philology] (Almaty, 2007, 330 p.).
16. Polishchuk O., Vitiuk I., Kovtun N., Fed V. Memes as the phenomenon of modern digital culture, Wisdom, 15 (2), 45-55. [In English]

Z.R. Kurmanbekova, K.K. Sarekenova, K.T. Malikov
L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

«Internet memes» and their types

Abstract. Internet memes-as one of the non-verbal tools are actively used in social networks at the present time.

This article discusses such a nonverbal tool peculiar to the language of social networks – Internet memes.

The emergence of an Internet meme is directly related to the complexity and development of the genre structure of the Internet. They are distinguished by rich semantics and high expressiveness. This feature of the Internet meme allowed them to spread quickly and widely in the Internet space.

The article proposed the definition of an Internet meme based on scientific literature. An Internet meme is a cultural code for a community of Internet users on a social network that reflects the order of life/network and aims to quickly transform personal communicative presuppositions into a creolized and textual type. An Internet meme is a complex mental structure transmitted through a network consisting of two parts: verbal (text) and para-linguistic (figure). These two parts, when integrated, offer the online community some idea related to the socio-social situation. Internet memes are divided into two groups: creolized memes (picture + text) and unified text memes. Creolized memes have a homogeneous semantic system, consist of two different structural levels: linguistic (verbal), visual (graphic, pictorial, sound, etc.), audio-musical, sound transmission of the linguistic side is also found in social networks. Text memes are structurally divided into the following groups: words-memes; memes from phrases; sentences-memes. The article will focus on the creation, types, values of these two groups. The preservation of language culture in a social network also applies to Internet memes. The article gives its own recommendations on this issue.

Keywords: internet meme, internet communication, internet space, non-verbal agents, creative memes, text memes.

З.Р. Курманбекова, К.К. Саркенова, К.Т. Маликов

Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан

«Интернет-мем» и их виды

Аннотация. Интернет-мемы как один из невербальных инструментов активно используются в социальных сетях в настоящее время. В данной статье рассматривается этот невербальный инструмент, свойственный языку социальных сетей. Появление интернет-мемов напрямую связано с усложнением и развитием жанровой структуры интернета. Они отличаются богатой семантикой и большой выразительностью, что позволило им быстро и широко распространиться в интернет-пространстве.

В статье предложено определение интернет-мема на основе научной литературы. Интернет-мем - это культурный код для сообщества пользователей интернета в социальной сети, который отражает порядок жизни/сети и направлен на быстрое преобразование личных коммуникативных пресуппозиций в креолизованный и текстовый тип. Он представляет собой сложную ментальную структуру, передающуюся через сеть и состоящую из двух частей: вербальной (текст) и параязыковой (рисунок). Эти две части при интеграции предлагают онлайн-сообществу какую-то идею, связанную с общественно-социальной ситуацией. Интернет-мемы делятся на две группы: креолизованные мемы (рисунок+текст) и единые текстовые мемы. Креолизованные мемы имеют однородную (гомогенную) смысловую систему, состоят из двух различных структурных уровней: языкового (вербального) и визуального (графического, изобразительного, звукового и т.д.), аудиомузыкального. В социальных сетях также встречается звуковая передача языковой стороны. Текстовые мемы по структуре подразделяются на следующие группы: слова-мемы; мемы из словосочетаний; предложения-мемы. В статье речь идет о создании, видах, значениях этих двух групп. Сохранение языковой культуры в социальной сети относится и к интернет-мемам. В работе даны собственные рекомендации по данному вопросу.

Ключевые слова: интернет-мем, интернет-общение, интернет-пространство, невербальные средства, креолизованные мемы, текстовые мемы.

Авторлар туралы мәлімет:

Курманбекова З.Р. – Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің 8D02305 – «Филология» мамандығының докторанты, Астана, Қазақстан.

Саркенова Қ.Қ. – филология ғылымының кандидаты, профессор м.а., Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан.

Маликов К.Т. – филология ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор, Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан.

Kurmanbekova Z.R. – Ph.D. student of specialty 8D02305 - «Philology» L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

Sarekenova K.K. – Candidate of Philological Sciences, Acting Professor, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

Malikov K.T. – Candidate of Philological Sciences, Associate Professor, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

Г.О. Сыздықова

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан
*Корреспонденция үшін автор: Go.syzdykova@mail.ru

Сөйлеу етістіктерінің мағынасы мен қолданысы

Аңдатпа. Етістік – мағыналық топтарға бай сөз табы. Етістіктің мағыналық топтарының ерекшелігі олардың қызметі мен қолданысы арқылы айқындалады. Солардың ішінде ең жиі қолданылатыны – сөйлеу етістіктері.

Сөйлеу етістіктері сөйлеу әрекетімен байланысты. Сөйлеу – адамға тән, адамдардың өзара қарым-қатынасы арқылы жүзеге асатын үдеріс, құбылыс. Адамның сөйлеу әрекетінің жүзеге асу сипаты, өту үдерісі, жалпы сөйлеу әрекеті сөйлеу етістіктерімен анықталады. Сөйлеудің сипаты, берілу тәсілі, сөйлеу нысаны, ақпарат жеткізу – мұның барлығы сөйлеу етістіктерінің тілдік табиғатымен байланысты.

Мақалада қазақ тіліндегі жалпы сөйлеу әрекетін білдіретін «айт», «сөйле», «жеткіз» етістіктерінің мағынасы мен қолданысы қарастырылады. Сөйлеу үдерісіндегі қызметі, қолданыс ерекшелігі тілдік деректер арқылы сараланады.

Түйін сөздер: сөйлеу етістігі, адресант, адресат, қарым-қатынас, прагматика, мағына.

DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-678X-2023-142-1-52-58>

Кіріспе

Сөз таптары жүйесінің ең күрделі бірлігі – етістік. Етістік қимылды, амал-әрекетті білдіреді. Ал қимылдың сипаты етістіктің мағыналық топтарының қызметі мен қолданысы тұрғысынан ерекшеленеді.

Етістіктің семантикалық топтарының ішінде ең жиі қолданылатыны – сөйлеу етістіктері.

Сөйлеу етістіктері адам үшін ең маңызды қажеттіліктің бірі – сөйлеуді жүзеге асырады. Сөйлеу – сөйлеу әрекетінің маңызды бөлігі. Сөйлеу әрекеті – адамдардың қарым-қатынас барысында сөйлеу, тыңдау, қабылдау, түсіну, есте сақтау үдерістері арқылы мақсатты түрде байланыс жасауы. Сөйлеу етістіктері сөйлеу әрекетімен байланысты. Сондықтан олар-

дың мағынасы мен қызметі де қарым-қатынас үдерісінде, оның түрлі кезеңдерінде айқындалады.

Етістіктің жалпы лексика-семантикалық жүйесіндегі сөйлеу етістіктерін жеке топ ретінде қарастыру мәселесінде түрлі көзқарастар бар.

Ғалым М.Оразов сөйлеу етістіктерін өз алдына жеке топ ретінде алса [1, 190], А.Ысқақов сөйлеу етістіктерін ойлау етістіктерімен бірге ойлау-сөйлеу етістіктері тобында қарастырады [2, 224].

Етістіктің мағыналық топтарының семантикалық сипаты олардың белгілі бір мән-мәтіндегі қолданысы, басқа бір сөздермен грамматикалық байланысы арқылы анықталады.

Мұндай ерекшелік мақаланың зерттеу нысанына алынып отырған «айт», «сөйле», «жеткіз» етістіктерінің мағынасы мен қолданысынан да байқалады.

Мақаланың мақсаты – сөйлеу етістіктерінің мағыналық топтарының ішінде жиі қолданылатын айт, сөйле, жеткіз етістіктерінің мағынасы мен қолданысындағы ерекшеліктерін анықтау.

Міндеттері: – «айт», «сөйле», «жеткіз» сөйлеу етістіктерінің мағынасын лексикографиялық тұрғыда саралау; - «айт», «сөйле», «жеткіз» сөйлеу етістіктерінің көркем мәтіндегі қолданыс ерекшеліктерін анықтау.

Зерттеу әдістері

Қазақ тіліндегі сөйлеу етістіктерінің мағынасы мен қолданысындағы ерекшеліктерін анықтауда семантикалық және контекстік талдау әдістерін қолдандық.

Нәтижелерді талдау мен талқылау

Сөйлеу етістіктерінің басты қызметі – сөйлеу әрекетін белгілеу. Сөйлеу етістіктерінің сөйлемдегі негізгі қызметі мен туындаушы қызметі олардың семантикасы арқылы анықталады. Сөйлеу етістіктері – әрекет-белгіні ұлттық дүниетаным құндылықтары тұрғысынан бағалауға, басқа әрекет түрлерімен салыстыруға, теңестіруге, бүтін және бөлшектерге бөлуге мүмкіндік беретін тілдік бірлік.

Ғалым Ы.Мамановтың пікіріне сүйенсек, «етістіктерді мағыналық ерекшеліктеріне қарай топтастырып бөлу өте қиын, тіпті мүмкін де емес» [3, 35]. А.Ысқақов «етістіктерді мағынасына қарай топтастыру мәселесінің, басқа да сөз таптары сияқты, белгілі бір мақсатқа я нысанаға құрылуы қажеттігіне» баса назар аударады [2, 224].

Ғалым М.Оразов сөйлеу етістіктерін дербес топ ретінде қарастырып, мағынасына қарай іштей бірнеше топқа бөледі: - де етістігі; - айтылу етістіктері (сөйле, сөз баста, ниет білдір, сөзді бұрмала, т.б.); - хабарлау етістіктері (хабарла, айт, жарияла, дәлелде, т.б.); семантикалық сөйлеу етістіктері (айтыс, ақылдас,

пікір алыс, әзілдес, әңгімелес, т.б.); - сөйлесу қарым-қатынастары етістіктері (жауап бер, жауап қайтар, сұра, т.б.); - сөйлеу реңкін және эмоциялық реңкті етістіктер (сөк, мысқылда, малтасын езу, т.б.); - жеке өзара қарым-қатынасты білдіретін сөйлеу етістіктері (әжеле, жеңгетайла, насихат бер, құпта, т.б.); - бейнелілік мағынасындағы сөйлеу етістіктері (отта, бөс, былшылда, аузынан ақ ит кіріп, көк ит шығу, т.б.); - дыбысталу тұлғаларымен байланысты сөйлеу етістіктері (бақ-бақ ет, бажалаңда, бажбақта, балп-балп, т.б.); - сөзді бөлумен байланысты сөйлеу етістіктері (ауыз ашпа, аузына құм құй, тілі байлану, сөзін бөлу, т.б.) [4, 23].

М.Оразов сөйлеу етістіктерін «дыбыс толқындары арқылы белгілі бір информацияны екінші біреуге жеткізетін жалпылауыш семасына қарай: 1) хабарлау етістіктері (айт, жеткіз, хабарла, т.б.), 2) сөйлеу етістігі (сөйлесу, әңгімелесу, әзілдесу, т.б.), 3) сұрау-жауап етістіктері (сұра, жауап бер, жауап қайтар, т.б.), 4) эмоционалды сөйлеу етістіктері (мыңқылда, көкі, отта)» сияқты бірнеше семантикалық топқа бөледі [1, 190]. Ғалымның бөлінісінде зерттеу нысанына алынып отырған «хабарла», «айт», «жеткіз» етістіктері хабарлау, «сөйле» етістігі сөйлеу (айтылу) етістіктері тобында қарастырылған.

Өткен ғасырдың 70-жылдарына дейін тарихи және құрылымдық тұрғыдан зерттеліп келген лингвистика ғылымына прагматика мәселесі қозғау салды. Былайша айтқанда, 70-жылдардан бастап қолға алына бастаған прагматика лингвистика ғылымын басқаша зерттеу бағытын ұсынды [5, 22]. Бұл зерттеу бағыты тіл білімінің морфология саласын, оның ішінде сөз таптары, олардың мағыналық топтарының қолданысы мен қызметін де жаңа бағытта, басқа қырынан қарастыруға ықпал етті.

Сөйлеу етістіктерінің ішінде мағынасы мен қолданыс жиілігі жағынан «айт», «сөйле», «жеткіз» етістіктерін бөліп қарастыруға болады. Бұл етістіктер арқылы берілетін әрекет сөйлеудің қатысым үдерісіндегі сипатын айқындайды және сол сипаты арқылы өзара ерекшеленеді. Мысалы: ағылшын тілінде ер-

кін сөйлейді (жалпы сөйлеу үдерісі); жұмысы туралы айтты (сөйлеу нысаны); анасымен сөйлесті (сөйлеу әрекетінің бірлесе жүзеге асуы, адресант пен адресаттың қатысымы); ашуланып сөйледі, ақырын айтты (адресанттың сөйлеу үдерісіндегі жағдайы, күйі, сөйлеу сипаты); ұзақ сөйледі, аз сөйледі (сөйлеу уақыты); шындықты айтты, тура айтты (модальділік).

«Сөйлеу – хабар беру, коллективтік көрініс. Бұған ең азы екі адам қатысуы керек». «Сөз хабарласу үшін керек, егер осы керекке жарама-са, ол – сөз емес» [6, 96-98].

Сөйлеу етістіктерінің мәтіндегі негізгі қызметі – хабар беру және әсер ету. Бұл екі функция диалектикалық бірлікте және өзара тығыз байланыста болады.

Сөйлеу етістіктерінің қолданысы олардың мағынасындағы «хабарлау», «сөйлесу», «сұрау», «жауап беру», «ықпал ету» семаларымен де айрықшала-нады. Сөйлеу етістіктерінің ішінде жалпылауыш семасында ақпарат беру сипаты басым хабарлау етістіктері сөйлеушінің ақпаратты жеткізуге қатысын білдіреді. Бұл топқа М.Оразов «айт, жеткіз, хабарла» етістіктерін жатқызады.

«Айт» етістігі «ай» түбір морфемасы мен уақыт өте келе өзінің етіс мағынасын жоғалтқан -ы/т өзгелік етіс аффиксінен тұратын туынды негізден қалыптасқан. Бұл туралы ғалым М.Томановтың мына пікірін келтіруге болады: «айт, айтыс, айқай – ортақ түбір – ай, сонда айтыс сөзінің құрамындағы қосымша тек -ыс қана емес, -т элементі де сондай, ал айқай алдыңғылармен түбірлес екендігі мағынасынан көрінеді. Қысқасы, осы аз ғана фактілер тобына жасалған талдаудың өзі де (және тек бір ғана тіл ыңғайында) қазіргі тіл нормалары бойынша бөліп-жаруға келмейтін жалаң түбір деп қаралатын сөздердің едәуір тобы «мағынасыз» түбірлер мен «белгісіз» қосымшаларға» ажырайтындығын көрсетеді» [7, 70-71].

«Айт» етістігі айтылу әрекетін ғана білдіріп қоймайды, сондай-ақ айту үдерісінің жай-күйін, мезгілін, айтылу сипатын, айтылу нысанымен байланысын да көрсетеді.

Мысалы: Жалпы аю турасында алтай қазақтарында неше түрлі әңгіме, аңыздар бар,

бірақ қайсысында да жаман айтпайды (О.Бөкей. Шығармалары. 7-том, 20-б.).

Біздің ауылдың қысы-жазы биесіне мініп, қой қайырып жүрген шалдары айтатын (О.Бөкей. Шығармалары. 7-том, 21-б.).

Шешіле сөйлеп, пірене отырған соң мен өз бұйымтайымды айттым (О.Бөкей. Шығармалары. 7-том, 30-б.).

«Айт» етістігі белгілі бір ақпаратты хабарлаумен қатар сөйлеу әрекетінің сипатын (жаман айтпау), модальділігін (шалдары айтатын), нысанын (бұйымтайымды айттым) білдіріп тұр.

Сөздіктерде айт етістігінің «1. Сөзбен ой-пікірді білдіру, ауызша сөйлеу. 2. ауыс. Тапсыру, сұрау» [8, 43]; «1. Сөзбен ой-пікірді білдіру, сөз сөйлеу. 2. Арнау, бағыштау» [9, 26]; жеткіз етістігінің «5. ауыс. Құлақтандыру, айту, хабар беру. 6. ауыс. Сезімін білдіру. 8. ауыс. Өсиет ету, кейінгі ұрпаққа қалдыру» [8, 508]; хабарла етістігінің «Болған оқиға немесе болатын іс жайлы айту, құлағдар ету, хабарлау» [8, 1367]; «Болған оқиғаны немесе болатын іс жайлы жария ету, мәлімдеу» [9, 884] тәрізді мағына-лары берілген.

Айт, хабарла етістіктерінің «Қазақ сөздігі» мен «Қазақ тілінің түсіндірме сөздігінде» берілген сипаттамаларының айтарлықтай айырмашылығы жоқ. Тек айт етістігі «Қазақ сөздігіндегі» «тапсыру, сұрау», «Қазақ тілінің түсіндірме сөздігіндегі» «арнау, бағыштау» деген ауыспалы мағыналарымен ерекшеленеді. Ал жеткіз етістігінің мағынасы «Қазақ сөздігінде» ғана түсіндірілген. Тағы бір назар аударатын жайт: айт етістігінің «Қазақ сөздігіндегі» «ауызша сөйлеу», «Қазақ тілінің түсіндірме сөздігіндегі» «сөз сөйлеу» деген сипаттамалары сөйлеу етістіктерінің прагматикалық қызметіне негізделген.

Сөздік анықтамаларын сараласақ, айт, хабарла етістіктері арқылы сөйлеушінің ақпаратқа тікелей қатысы, ал жеткіз етістігі арқылы сөйлеушінің ақпаратқа жанама қатысы сипатталады. Нақтылап айтқанда, сөйлеу үдерісінде хабарлау етістіктері қатарындағы айт, хабарла және жеткіз етістіктері сөйлеушінің немесе адресанттың ақпаратқа және оны жеткізуге қатысы тұрғысынан бірдей сипатта болмайды.

Көркем шығармадан алынған тілдік деректермен дәлелдесек, мысалы:

Іркер жайды Мәкіш өзі айтып отыр (Абай жолы. 2-кітап. 9-б.).

- Айтпа, айтпа деймін анаған! Айтушы болма анаған! – деп, әкесі жақты нұсқап, Абайдың аузын аштырмай, шалқалатып жыға берді (Абай жолы. 1-кітап. 16-б.).

Кейде Абайға қызық көрінетін бір мақалдар, мәтелдер айтылып кетеді (Абай жолы. 1-кітап. 17-б.).

Бірінші сөйлемде «айт» етістігі сөйлеушінің (адресанттың) ақпаратты жеткізуге тікелей қатысын білдірсе, екінші сөйлемде сөйлеушінің «айт» етістігі арқылы іске асатын қимылды болдырмауға қатысын сипаттайды. Сонымен қатар «айт» етістігінің болымсыз тұлғада қайталануы сөйлеушінің эмоциясымен бұйыру мәнін де қоса білдіруге негіз болып тұр. Екі жағдайда да хабардың адресатқа жету-жетпеуіне сөйлеуші тікелей қатысты.

Үшінші сөйлемде «айт» етістігі арқылы жүзеге асырылатын сөйлеу әрекеті өздігінен ырықсыз түрде істелетіндей, қимылдың иесі белгісіз, көрінбейді.

Сөйлеу етістіктері эмотивті-бағалаушылық мәнімен де ерекшеленеді.

Мысалы: – Анау Абай, Абай ғой, айналайын-ай! Апасына айтайыншы, – деді бір қартаң қатын (Абай жолы. 1-кітап. 9-б.).

– Қалай дейсің, Байтас аға? Ойке апа деп кімді айтасың? (Абай жолы. 1-кітап. 6-б.).

Сонымен біраз томсарып отырып барып қайта қыбырласқанда Құнанбай ойдағы сөзін айта бастады (Абай жолы. 1-кітап. 17-б.).

– Бірақ өзге көп жайды екеуі де ірікпей, бүкпей ашық сөйлесе де, жаңағы сұмдықты жарылмаған уыздай сорлы, шерлі баласына айтуға бірбеткей Қодардың батылы да бармас еді (Абай жолы. 1-кітап. 31-б.).

Екеуі де жарытып, тіс жарып сөйлемейтін (Абай жолы. 1-кітап. 19-б.).

Қайғы шеккен, дертті күйін ғана айтушы еді (Абай жолы. 1-кітап. 34-б.).

- Жаным-ау, адам баласысың ғой... Айыбымыз не? Не қылмақсыңдар? Айтып өлтірсеңші? – деген (Абай жолы. 1-кітап. 35-б.).

- Оның жаман ырым екенін айтпап па едім? (Абай жолы. 1-кітап. 47-б.).

- Ақылдаспаса да, соның көмген көмбесін сен табасың. Күпті қылмай, мүлдем, айтсаңшы! (Абай жолы. 1-кітап. 57-б.).

Биікте, көз ұшында, шалқар көш боп қиқулап «қош, қош» айтқандай боп қалықтап бір топ тырна кетті (Абай жолы. 1-кітап. 61-б.). Бір нәрсе айтатын сияқты (Абай жолы. 1-кітап. 96-б.).

Берілген сөйлемдердегі «айт», «сөйле» етістіктерінің семантикасындағы өтініш, бұйыру, баяндау, нақтылау, сұрау, болжау мағыналары айтайыншы, айтасың, айта бастады, сөйлесе де, айтуға, сөйлемейтін, айтушы еді, айтып, айтпап па едім, айтсаңшы, айтқандай боп, айтатын сияқты тәрізді қолданыстардан айқын көрінеді.

Сөйлеу етістіктері белгілі бір ақпаратты жеткізу, хабарлау және адресатқа ықпал ету қызметімен қатар сөйлеушінің сөйлеуге қатысын да білдіреді.

Мысалы: Бірақ бұл ойын айтса, Құнанбай тағы бойлап тартып кетеді (Абай жолы. 1-том).

- Сенің аузындағы сөзіңді айтқам жоқ. Өзімнің ойымдағы байлауымды айттым (Абай жолы. 3-кітап).

Абай ағамның өлеңін ғана айтпадың ба? Ал жазамын дегенді бұрын айтқан менмін (Абай жолы. 3-кітап).

Оны кім айтып еді деп сұрамаймыз да. Соны тек бір қайырып айтсаңыз екен! – деді (Абай жолы. 2-кітап).

Сөйлеу етістіктерінің қатарында «сөйле» етістігі де жиі қолданылады.

Ғалым М.Оразов «сөйле» етістігін жалпылауыш семасына қарай сөйлеу етістігі тобында қарастырады [4, 190]. «Қазақ сөздігінде»: «1. Тіл қату, айту; 2. Пікір білдіру; 3. Әңгімелеу; 4. Өлең жырға айналдырып, шешен тілмен ағытып баяндау; 5. Ойды ауызша түрде баяндау» [8, 1165]; «Қазақ тілінің түсіндірме сөздігінде»: «Ойды ауызша түрде сөзбен баяндау, айту» [9, 740] деген түсіндірмелер берілген. Сөйле етістігінің сөздіктердегі сипаттамаларында айырмашылық жоқ. Дегенмен «Қазақ сөздігінде» бұл етістіктің мағыналық қырлары кеңінен анықталған. Сөйле етістігінің қолданысы оның мағынасындағы «белгілі бір ақпаратты

жеткізу», «хабарлау», «баяндау», «түсіндіру», «пікірлесу» т.с.с. түрлі семалары арқылы айқындалады.

Мысалы: - Тек қызу үстінде бәле бастай көрмендер! - деп жалына сөйледі (Абай жолы. 1-кітап. 66-б.). Бұл топта Сүйіндік шешіліп сөйлеген жоқ. Кібіртіктеп, қылғынып сөйлегендей болды (Абай жолы. 1-кітап. 72-б.). Тек жалғыз-ақ арыла сөйлес. Айтатынның бәрін айтып кел. Ат кекілін кессең де, қатты айтып, ел өкпесін түгел жеткіз! - деп Түсіпке өзі де ашумен сөйлеп, нық қайрат берді (Абай жолы. 1-кітап. 74-б.).

Берілген сөйлемдерде «сөйле» етістігі арқылы сөйлеушінің айтылатын ойға, хабарға қатысы, көзқарасы, түрліше эмоциясы сипатталған. Сонымен қатар «сөйле», «айт», «жеткіз» етістіктерінің қабаттаса қолданылуы да сөйлеу әрекетінің өзіндік ерекшелігін айқындай түседі.

«Сөйле» етістігінің сөйлеуші мен қабылдаушының бір-біріне және мәтіннің мазмұнына қатысы оның контекстегі басқа тілдік бірліктермен тіркесімділігі негізінде айқындалады. Сонымен бірге «сөйле» етістігі арқылы іске асатын қарым-қатынасқа арқау болатын тақырып, оны қабылдаушыға жеткізу жолдары, сөйлеу сипаты, сөйлеушінің сөйлеу үдерісіндегі мақсаты анықталады.

Мысалы: Бұл әңгімелерге келгенде барлық бағанағы томсарған жиын шешіліп, жазыла сөйледі (Абай жолы. 1-кітап. 24-б.).

Осы кезде тыстан дабырлап, күле сөйлесіп, Абайдың үлкен ағасы Тәкежан мен Ғабитхан молда кіріп келді (Абай жолы. 1-кітап. 94-б.).

Зере естісін деп, даңғырлап сөйлеп, қатты айтады (Абай жолы. 1-кітап. 95-б.).

Мұндағы жазыла, дабырлап, күле, даңғырлап, сөздерінің сөйле етістігімен тіркесімділігі сөйлеу әрекетінің жүзеге асу амалын, сипатын білдіріп тұр.

- Сенімен әлі сөйлесем. Сөйлескенде бек сөйлесем!.. - деп, Майбасар жаңағы сөзінің құпиясын молайта берді (Абай жолы. 1-кітап. 100-б.).

- Анамен сөйлесіп пе өзі? Оның сойылын не деп соғады екен Баймұрын, сонысын айтты ма? (Абай жолы. 1-кітап. 102-б.).

Берілген сөйлемдердегі «сөйле» етістігінің контекстегі қолданысынан ескерту (сөйлесем, бек сөйлесем), күмәндану (сөйлесіп пе өзі) мағынасы аңғарылады.

Бірақ мен енді осы күзде, ел қыстауға қайтқанша Тәкежанмен жүзбе-жүз сөйлесетін болайын (Абай жолы. 3-кітап. 21-б.).

Енді Кәкітайға разылық жүзбен сүйсіне қарап сөйледі (Абай жолы. 3-кітап. 24-б.).

Бұдан арғы жайды олар өзді-өзі үшеуі ғана болғанда ашық, еркін сөйлесе алады (Абай жолы. 3-кітап. 26-б.).

Бұл сөйлемдерде сөйлеу әрекетінің кімге бағытталғаны (адресаты) (Тәкежан, Кәкітай, үшеуі) айқын.

Бүгін мынау Абай тап бір ет асым жаппа-жалғыз өзі сөйледі (Абай жолы. 31-б.). Мұнда «сөйле» етістігі тап бір ет асым сөзімен тіркесуі арқылы сөйлеу әрекетінің ұзақтығын білдіріп тұр.

Сөйлеу етістіктері тобындағы «жеткіз» етістігі де белгілі бір контекстегі қолданысында «құлақтандыру, айту, хабар беру; құлағдар ету, хабарлау, жария ету, мәлімдеу» тәрізді жалпы мағынасымен бірге қатысым үдерісінде сөйлеушінің сөйлеу әрекетіндегі көңіл күйін, қабылдаушыға ықпалын білдіреді. Мысалы, - Бұл сүйсіну әншейін мезіреттен емес, шыншыл көңілден туған риза сезім екенін жазып жеткізбекке қолға қалам алдық (О.Бөкей. Шығармалары. 7-том. 64-б.). Түннің салқындығы ерте түсер қыстың хабарын суық желмен жеткізіп тұрғандай (О.Бөкей. Шығармалары. 7-том. 70-б.). Шашау сөз шығарып, көп алдында көпіріп, ертең апарып сырын Құнанбай баласына жеткізетін кісіні жауыңның үлкені деп біл (Абай жолы. 3-кітап. 37-б.). Ақылбай бар білгенін өз дағдысынша баяу, жай сөйледі. Бірақ байыпты етіп түгел жеткізді (Абай жолы. 3-кітап. 92-б.).

Келтірілген тілдік мысалдарға назар аударсақ, жеткіз етістігінің белгілі бір ақпаратты жеткізу амалы (жазып жеткізбекке), сипаты (жеткізіп тұрғандай, түгел жеткізді) оның хабарлау мәнді жалпылауыш семалары және белгілі бір контекстегі басқа сөздермен грамматикалық байланысы негізінде жүзеге асырылған.

Қорытынды

Етістіктің кеңінен қолданылатын мағыналық топтарының бірі сөйлеу етістіктері екені белгілі. Сөйлеу етістіктері сөйлеушінің ақпаратқа тікелей немесе жанама қатысуы, субъектінің сөйлеу нысанымен байланысы, сөйлеу үдерісінің сипаты, жай-күйі, мезгілі, модальділігі тұрғысынан ерекшеленеді. Жоғарыда талданған тілдік деректерде анықталғандай, айт, сөйле етістіктері сөйлеушінің сөйлеу үдерісіне тікелей қатысын, ал жеткіз етістігі сөйлеушінің сөйлеу үдерісіне жанама қаты-

сын білдіреді. Осыдан сөйлеушінің ақпаратқа және оны жеткізуге қатысы тұрғысынан айт, сөйле және жеткіз етістіктерінің мағыналық жағынан бірдей сипатта болмайтындығын тұжырымдауға болады. Сонымен қатар «сөйле», «айт», «жеткіз» етістіктері таза сөйлеу әрекетін білдіретін лексемалар ретінде де ерекшеленеді.

Жүргізілген талдаулар қазақ тіліндегі сөйлеу етістіктерін танымдық, прагматикалық, функционалдық лингвистика тұрғысында зерттеудің алдағы жаңа бағыттарын анықтауға мүмкіндік береді.

Пайдаланған әдебиеттер

1. Оразов М. Қазақ тілінің семантикасы. – Алматы: Рауан, 1991. – 216 б.
2. Ысқақов А. Қазіргі қазақ тілі. Морфология. – Алматы: Ана тілі, 1991. – 384 б.
3. Маманов Ы. Қазақ тіл білімінің мәселелері. – Алматы: Арыс, 2007. – 488 б.
4. Оразов М. Қазіргі қазақ тіліндегі қалып етістіктері. – Алматы: Мектеп, 1980. – 174 б.
5. Әлкебаева Д. Қазақ тілінің прагматилистикасы. Оқулық. – Алматы: Қазақ университеті, 2020. – 247 б.
6. Жұбанов Қ. Қазақ тілі жөніндегі зерттеулер. – Алматы: Ғылым, 1999. – 581 б.
7. Томанов М. Қазақ тілінің тарихи грамматикасы. Фонетика. Морфология. – Алматы: Мектеп, 1981. – 210 б.
8. Қазақ сөздігі. – Алматы: Дәуір, 2013. – 1488 б.
9. Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі. – Алматы: Дайк-Пресс, 2008. – 968 б.

References

1. Orazov M. Kazak tilinin semantikasy [Semantics of the Kazakh language] (Rauan, Almaty, 1991, 216 p.). [in Kazakh]
2. Yskakov A. Kazirgi kazak tili. Morfologija [Modern Kazakh language. Morphology] (Ana tili, Almaty, 1991, 384 p.). [in Kazakh]
3. Mamanov I. Kazak til biliminin maseleleri [Problems of Kazakh linguistics]. (Arys, Almaty, 2007, 488 p.). [in Kazakh]
4. Orazov M. Kazirgi kazak tilindegi kalyp etistikteri [Mold verbs in modern Kazakh] (Mektep, Almaty, 1980, 174 p.). [in Kazakh]
5. Alkebayeva D. Kazak tilinin pragmastilistikasy [Pragmastilistics of the Kazakh language]. Textbook (Kazak University, Almaty, 2020, 247 p.). [in Kazakh]
6. Zhubanov K. Kazak tili zhonyndegy zertteuler [Research on the Kazakh language] (Nauka, Almaty, 1999, 581 p.). [in Kazakh]
7. Tomanov M. Kazak tilinin tarihi grammatikasy. Fonetika. Morfologiya [The historical grammar of the Kazakh fox. Phonetics. Morphology] (Mektep, Almaty, 1981. 210 p.). [in Kazakh]
8. Kazak sozdigi [Kazakh dictionary] (Dauyr, Almaty, 2013, 1488 p.). [in Kazakh]
9. Kazak tilinin tusindirme sozdigi [Explanatory Dictionary of the Kazakh language] (Dike-Press, Almaty, 2008, 968 p.). [in Kazakh]

Г.О. Сыздыкова

Евразийский национальный университет имени Л.Н.Гумилева, Астана, Казахстан

Значение и функционирование глаголов речи

Аннотация. Глаголы – это часть речи, богатые семантическими группами. Специфика семантических групп глаголов определяется их функцией и употреблением. Наиболее распространенными из них являются глаголы речи.

Глаголы речи связаны с актом речи. Речь есть человеческий процесс, явление, происходящее посредством человеческого взаимодействия.

Характер осуществления человеческой речи, процесс перехода, все стороны общей речевой деятельности определяются речевыми глаголами. Характер, способ передачи, форма речи, подача информации – все это зависит от языковой природы речевых глаголов.

В статье рассматриваются значение и применение глаголов «говорить», «сказать», «довести» в казахском языке. Их применение в процессе речи, особенности употребления определяются языковыми данными.

Ключевые слова: глаголы речи, адресант, адресат, коммуникация, прагматика, семантика.

G.O. Syzdykova

L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

Semantics and application of speaking verbs

Abstract. Verbs are part of speech rich in semantic groups. The specificity of the semantic groups of verbs is determined by their function and use. The most common of these are verbs of speech.

Speech verbs are associated with the act of speaking. Speech is a human process, a phenomenon that occurs through human interaction.

The nature of the implementation of human speech, the process of transition, all aspects of general speech activity are determined by speech verbs. The nature, mode of transmission, form of speech, presentation of information - all this depends on the linguistic nature of speech verbs.

The article discusses the meaning and application of the verbs «to speak», «say», «bring» in the Kazakh language. Their use in the process of speech, the features of use are determined by linguistic data.

Keywords: verbs of speech, addresser, addressee, communication, pragmatics, semantics.

Автор туралы мәлімет:

Сыздыкова Г.О. – филология ғылымдарының докторы, қазақ тіл білімі кафедрасының профессоры м.а., Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан.

Syzdykova G.O. – Doctor of philology, acting professor of the Department of Kazakh linguistics, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

A.V. Malomoshnova
G.S. Musinova

Alikhan Bokeikhan University, Semey, Kazakhstan

*Corresponding author: annamaslikova1@mail.ru

Gender-oriented vocabulary in advertising texts

Abstract. Lexical means of expressing gender orientation in advertising texts are considered in the article. The relevance of the chosen topic is due to the need to take into account gender specificity in advertising slogans, which contributes to the accurate pragmatic impact and more effective construction of advertising communication. The study was based on the texts presented in the ads of popular magazines «Maxim» and «Cosmopolitan». The article considers examples of advertising texts with the indication of the lexical means of gender orientation, which supports the conclusion that the lexical means of gender orientation in the advertising text can include the vocabulary indicating the gender of the addressee, which contributes to the orientation of the advertising campaign to a specific target audience. The article presents an analysis in quantitative and percentage terms, which clearly demonstrates that, for example, adverbs in advertising for a female audience are much more common than in male advertising. The use of verbs in advertising texts, both for male and female advertising, is a priority, since the main semantic load is expressed through them. However, verbs predominate in male-oriented advertising texts, which indicates a man's ability to take decisive action. The verb is expressive and meaningful, dynamic.

Keywords: vocabulary, gender, advertising, advertising text, expressiveness, addressee, stereotype.

DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-678X-2023-142-1-59-66>

Introduction

As the French linguist A. Meyer argued, «language is a highly social phenomenon... The task of linguistics is to show how this or that structure of language interacts with this or that structure of society [1, p.16-18]. R.A. Budagov also noted in his article «What is the social nature of language?» that «The social nature of language determines not only the conditions of its use, but also all of its functions, the features of its vocabulary and phraseology, grammar and stylistics [2, p. 24].

Based on these statements, we can assume that the study of the state of language in modern

conditions should be carried out without separating it from the social conditions of its functioning.

When analyzing the speech of men and women in everyday communication, as well as social relationships, significant differences in speech characteristics are evident.

M.O. Korotkova in her article “The influence of gender on speech behavior” notes that “differences in the speech behavior of men and women reflect their psychological characteristics, differences in the perception of reality and the understanding of their own nature, as well as personal qualities of the opposite gender” [3, p. 128].

The purpose of the work presented

The purpose of this article is to identify the linguistic aspects of the use of linguistic units in advertising texts, affecting the representatives of different genders.

Research methods and methodology

In studying the material for this article, the descriptive method was used, which is an observation, comparison, and generalization of factual material.

Discussion

Bylkova S.V. in her article «Speech of men and women: the gender aspect» noted that «men and women speak with different intonation, use different means of non-verbal communication, pronounce words differently, and their so-called lexical minimum also differs. Women more often use interjections that help express emotion (ouch, wow, my God, etc.), diminutive and evaluative suffixes, lexemes that convey feelings and emotions («sweet», «fearfully», «excitingly», «unbelievably pleasant» etc.) in speech. Men are «allowed» to use them in situations with a child or when treating guests: «So put on your booties and go outside», «Would anyone like a glass of cham-pusik (champagne)?» Hyperbolized evaluations and expressions are often found in the speech of men in the creative professions: directors, actors, artists, writers [4, p.1].

In his work «The gender difference between male and female speech», Poplevko A.V. focuses on the lexical differences between male and female speech, in particular, he indicates the number of words used in sentences. Unlike women, men prefer to speak briefly. Abstract nouns are used in male speech, denoting abstract concepts, actions, condition, qualities that do not indicate a producer or carrier. Women, as a rule, use specific nouns, both common nouns and proper names. Compared with women, who are dominated by verbs, men use nouns and adjectives, with relative adjectives expressing a permanent feature of the subject indirectly. Women prefer

to use qualitative adjectives denoting a feature of an object that can manifest itself to a greater or lesser extent. Female speech is distinguished by emotionality and the use of words containing in its meaning the element of assessment (estimated connotation). Men are quite modest in the use of evaluative vocabulary, as a rule, it is neutral and devoid of stylistic coloring. The evaluative vocabulary used by women is particularly positive, generally of subjective significance, women are prone to exaggeration. Men more emotionally express a negative assessment, while often using jargonisms, expletive and profanity [5, p.87-96].

These differences in male and female speech are reflected in the lexical, grammatical and stylistic design of advertising texts. Promoters skillfully use these features to achieve the greatest effect on a narrow target audience.

The Ozhegov's Explanatory Dictionary provides the following definition: «Advertising is an announcement by various means to create wide publicity, to attract consumers, viewers [6]». Since consumers are people of different ages, genders, areas of activity, even ethnicity matters, then advertising has different types. In fact, advertising is a method of psychological influence on the person. It is designed to influence a person through visual and verbal rows. Our interest was turned to the verbal range as the main component of any advertisement, namely the vocabulary used in advertising slogans.

To promote goods or services in the market, advertising is an effective means of achieving this goal. There are certain mechanisms to influence the target audience for more active promotion of goods and services. The use of gender specificity in advertising texts increases the level of impact on the male or female target audience, in order to create gender targeting. These techniques have a pragmatic effect on the addressees.

Nazarova E.D. in her work «The gender of the addressee as a pragmatic factor of communication» states, «Advertising text is gender-addressed both in content and in its formal features. The gender targeting of an advertisement text is expressed either directly, by indicating the sex/gender of the audience, or

indirectly, by relying on gender-marked themes and stereotypes. Modern advertising texts, on the one hand, rely on generally accepted gender stereotypes, on the other hand, create new stereotypes" [7, p. 23].

As T.V. Bendas wrote, «Man strives to organize his knowledge of the world around him and resorts to schemes (i.e., stereotyped stimuli) in doing so. When processing social information, three types of schemes are used: personal, situational and role-based. The latter can be related to gender (gender role) or to position, position in the group (for example, leadership role). The scheme allows one to quickly identify a social stimulus and predict its behavior. This is how stereotypes are born about how men and women should behave (gender stereotypes). Boys and girls grow up in a world where categories of «male» and «female» are very important. Of all the information around them, boys choose what is «masculine» and girls choose what is «feminine,» i.e. they use gender schemes. As a result, they internalize stereotypical behaviors for men and women.» [8, p. 45].

As a rule, advertising texts aimed at a female audience are written on behalf of a woman. This can be explained by the fact that seeing the ads, the woman identifies herself with the main character and also wants to become beautiful, well-groomed, successful, happy, which is explained by the psychology of women.

V.M. Hismatullina points out that «“womanish” feminine characteristics are emotionality, susceptibility, suggestibility, sensitivity, easy change of emotional states, tendency to anxiety, complaints, tears, vulnerability, hysteria, capriciousness» [9], and as a consequence, advertising for women is focused on the emotionality and sensuality of the female audience.

For example, SEPHORA. My age is my strength. Loving your age is priceless.

And also being proud of your courage, your ability to enjoy every day and take life with humor. Glow with happiness whether you prefer to fight wrinkles or for natural aging, whether you keep things under control or not. Specially for you SEPHORA experts picked up beauty

products that will prolong your beauty for years to come [11].

This promotional text emphasizes age, but not from the negative side, but from the positive “My age is my strength”. The slogan is constructed as a hidden comparison, syntactically it is not expressed, such a technique seems intentional, as it is aimed at a statement of fact.

Verbs of the perfect form to love, to be proud, to enjoy are used, which evoke positive emotions. The emotional impact comes at the expense of every woman's natural desire to stay young and attractive as long as possible, and this is evidenced by the phrase “will prolong your beauty for years to come”.

In the following selection of advertising texts we can highlight such qualitative adjectives as «Innovative», «limited», which are sure to attract women's attention, as they are associated with something new, exceptional, providing increased effect.

OLE HENRIKSEN. SKIN GLOW CREAM GEL. Innovative cream-gel gives your skin an instant boost of energy and 24-hour hydration. Smoothes fine lines and brings back a youthful glow.

KENZOKI. YOUTH FLOW. Facial cream revitalizes the epidermis, smoothens and protects the skin from the aggressive effects of the environment, smoothes wrinkles, makes the skin firmer and more radiant, and facial contour taut and clear.

CLINIQUE. MOISTURE SERGE. This limited edition cream, specially designed for Sephora, provides 100 hours of continuous skin hydration, strengthens its barrier, protects it from the negative effects of the environment, gives radiance, elasticity and smoothness.

The use of quantitative indicators in advertising texts also increases the impact on the audience. The phrases «24-hour hydration», «100-hour skin hydration» are nothing but manipulation with numbers that add credibility to the text.

SHISEIDO GINZA TOKYO. The result of Japan's advanced achievements. VITAL PERFECTION. Lifting cream for improved skin

firmness. Visibly taut skin in just 1 week. Firm and radiant skin in 4 weeks.

In this advertising text, from the very first lines, emphasis is placed on the country of manufacture. «The result of Japan's advanced achievements,» we see the use of positive stereotypes, as Japan has established itself as a brand country, it is a world leader in the development and implementation of advanced innovative technologies.

Also, the use of positive qualitative adjectives such as «taut», «firm» and «radiant» focus attention on guaranteed maximum results.

Despite the well-established stereotype that the female audience does not perceive numbers well, the authors of advertising texts do not refuse to use quantitative indicators. We see the phrases «in 1 week», «in 4 weeks», which indicate a positive effect in the shortest possible time.

MEXX BLACK. Try these paired fragrances with your lover. Despite the fact that they have no common notes (a woody-aquatic composition for him, an oriental-floral one for her), they complement each other perfectly!

This text of a perfume water advertisement is designed to appeal to the sensitivity and romanticism of a woman's nature. Despite the fact that the advertised product is intended for men and women, it is advertised in a women's magazine and with a wording that will have an effect on the female audience. The phrase «Try these paired fragrances with your lover» indicates the perfection of the relationship and the strengthening of feelings on a mental level.

Returning to the social roles of men and women, the ladies are breaking the stereotype that a woman is primarily a mother and a wife. Today's women want to realize themselves as individuals, engaging in social activities, building careers increasingly firmly in masculinized positions. These changes in modern society are also reflected in advertising texts.

Make plans, make a career, and we'll help you!

Your personal assistants. While you're busy with your business and dealing with the big issues, these Shiseido products take care of your skin. They hydrate your skin and fight the first wrinkles with a triple hyaluronic acid complex and ginseng root extract. Essential Energy Moisturizing Day Cream SPF 20, Shiseido.

In this text, the exclamatory sentence «Make plans, make a career, and we will help!» sounds like a call to action, and the phrases «and we will help» and «Your personal assistants» suggest that the beauty products of this company will take care of the beauty and youth of a successful woman with a minimum of effort by the woman herself. There is also an appeal to the concepts of caring, moisturizing, which are inherent in women and affairs, serious matters, which are associated with men.

Advertising texts for male consumers are also undergoing changes. It is about the fact that in modern conditions the traditional norm of anti-femininity (according to A. Eagley), which consists in men's avoidance of typically female activities, occupations and behavior patterns, is losing its significance. As a result, we are witnessing a departure from the notion that expressing feelings, emotionality, is a «belonging» solely to women [10].

As an example, we will consider several texts advertising products for men [12].

Boss Bottled, Hugo Boss. This fragrance lifts spirits on a gloomy winter day, inspires to action and has a spicy aroma. It contains apple, bergamot, black pepper, cardamom and cinnamon. No, this is not mulled wine, but Boss Bottled perfume water. It can be consumed in the morning. Just a few drops are enough!

As in many texts advertising products for men, the impact is made through the phrase «inspires deeds,» which is a typical masculine concept. At the same time, the phrase «Lifts spirits on a gloomy winter day» suggests that men also have feelings and need to be in a good mood, which unambiguously correlates with women's qualities.

BVLGARI. AIR POWER. As the archeologist with the hat and whip told us in confidence, the Bvlgari laboratories have created a powerful weapon with which to rule the world. But in order for it to work, you need to activate the power of all the elements. We already have the earth and wood artifacts! You need to get the ice air element. You'll recognize it by the Man Glacial Essence inscription on the bottle and the extremely fresh notes of juniper, wormwood and

cedar. Hurry up, or the artifact will fall into the wrong hands!

This promotional text presents typical male stereotypes. The phrases «powerful weapon», «rule the world», «activate the power» characterize the male character, his desire to be first, to solve problems. The sentence «Hurry up, or the artifact will fall into the wrong hands!» is also of a competitive nature and is designed to encourage the man to be active.

THE GLOW OF RETRO. Three striking versions of the new Tissot PRX Powermatic 80 watch send greetings from the 70s and confidently look to the future. If you look at the relief surface of the dial of the new Tissot PRX Powermatic 80, you can't help but feel it has a kinship with the revolutionary architecture of the 1970s, where special attention was paid to materials, surfaces and textures. The shimmering dial pattern recalls the facade of an avant-garde skyscraper where the brightest parties of the era took place. The case with integrated bracelet refers to the reinterpreted practicality of the same 70s. A lot about the merits of this novelty can be told by the code in the model name: P stands for «precise», R for «robust», and the Roman numeral ten stands for water resistance (10 bar - 100 meters). The new Tissot has a beating, self-winding Powermatic 80 mechanism with a power reserve of up to 80 hours. However, this revolutionary achievement by Tissot belongs to the present and the future.

Despite the fact that texts aimed at the male audience use a pragmatic approach, in this text we can observe that the impact on the addressee is made at the expense of figurative speech. The phrases «the relief surface of the dial» and «The shimmering dial pattern» are aimed at visual associations, which tend to have a greater effect on the female part of the audience.

Using the key words and phrases «precise», «robust» and «ten is the indicator of water resistance», the authors of the advertisement emphasize the main advantages of this product, which, according to men, are a guarantee of quality.

By the phrases «send greetings from the 70s», «kinship with the revolutionary architecture of the 70s» and «the practicality of the same 70s» we can see that the advertising is not aimed at young men, but at men who remember this period and can appreciate its virtues, i.e. accomplished, mature men.

The words «revolutionary», «avant-garde», are associated by the addressee as something experimental, unorthodox, or radical. Metaphorically speaking, they suggest an «explosion of reality». Naturally, the use of such words is nothing more than attracting attention through the manipulation of traditional male stereotypes.

Conclusion

So, to summarize, we can note that evaluative adjectives are more common in women's advertisements than in advertising texts for men. In advertising for men, significantly less often, but evaluative words such as exceptional, impressive, magnificent, unsurpassed, beautiful, excellent, incredible are used, which express a positive emotional attitude towards the advertised object.

While advertising texts for women abound in adjectives, men's advertisements are dominated by action-promoting verbs. This can be explained by the stereotypical perception of men as carriers of a predominantly dynamic, active beginning.

Adverbs in advertising for female audiences are much more common than in male advertising. This is due to the fact that the adverb, like

Part of speech	in total	including			
		for women		for men	
		quantity	%	quantity	%
Verbs	40	16	40%	24	60%
Adjectives	30	17	57%	13	43%
Adverb	6	5	83%	1	16%
Using numbers	6	4	66%	2	33%

the adjective, can be attributed to the class of characteristic words, respectively, the frequency of their use in texts for women's advertising is much higher than in men's advertising.

All of the above is summarized in the table in quantitative and percentage ratio and clearly demonstrates the results of the analysis

Women's advertising is characterized by emotionality, appeal to feelings, and imagery, while men's advertising is characterized by

restraint and rationality. Women's advertising often uses exclamations and questions, as this reflects the peculiarities of women's speech.

Advertising texts that have a gender orientation are manifested not only on the visual, but also on the lexical and semiotic levels.

As for gender stereotypes, they are constantly used in advertising texts, but the change in the social roles of men and women in the modern world is so obvious that it cannot go unnoticed.

А.В. Маломошнова, Г.С. Мусинова

Alikhan Bokeikhan University, Семей, Қазақстан

Жарнамалық мәтіндердегі гендерлік бағдарланған лексика

Аңдатпа. Мақалада жарнамалық мәтіндердегі гендерлік бағдарды білдірудің лексикалық құралдары қарастырылады. Зерттеудің өзектілігі жарнамалық ұрандардағы гендерлік ерекшеліктерді ескеру қажеттілігімен байланысты, бұл нақты прагматикалық әсер етуге және жарнамалық коммуникацияны тиімді құруға ықпал етеді. Зерттеу танымал «Maxim», «Cosmopolitan» журналдарының жарнамасында ұсынылған мәтіндер материалына негізделген. Мақалада гендерлік бағыттағы лексикалық құралдарды көрсететін жарнамалық мәтіндердің мысалдары қарастырылады, бұл жарнамалық мәтіндегі гендерді білдірудің лексикалық құралдарына жарнамалық науқанның белгілі бір мақсатты аудиторияға бағдарлануына ықпал ететін адресаттың жынысын көрсететін лексиканы жатқызуға болады деген тұжырымды растайды. Мақалада сандық және пайыздық талдау келтірілген мысалы, әйелдер аудиториясына арналған жарнамаларда үстеулер әлдеқайда жиі кездесетіні айқын көрсетілген. Жарнама мәтіндерінде етістіктерді ерлер де, әйелдер де жарнамасы үшін пайдалану басымдылық болып табылады, өйткені негізгі мағыналық жүктеме олар арқылы көрінеді. Дегенмен, еркектік жарнама мәтіндерінде етістіктер басым болады, бұл ер адамның шешуші әрекетке қабілеттілігін көрсетеді. Ол мәнерлі және мағыналы, динамикалық болып келеді.

Түйін сөздер: лексика, гендер, жарнама, жарнамалық мәтін, экспрессивтілік, адресат, стереотип.

А.В. Маломошнова, Г.С. Мусинова

Alikhan Bokeikhan University, Семей, Казахстан

Гендерно ориентированная лексика в рекламных текстах

Аннотация. В статье рассматриваются лексические средства выражения гендерной направленности в рекламных текстах. Актуальность выбранной темы обусловлена необходимостью учёта гендерной специфики в рекламных слоганах, что способствует оказанию точного прагматического воздействия и более эффективному построению рекламной коммуникации. Исследование проводилось на материале текстов, представленных в рекламе популярных журналов «Maxim», «Cosmopolitan». В статье рассматриваются примеры рекламных текстов с указанием на лексические средства гендерной направленности, что подтверждает вывод о том, что к лексическим средствам выражения гендера в рекламном тексте можно отнести лексику, указывающую на гендер адресата, которая способствует ориентации рекламной кампании на конкретную целевую аудиторию. В статье представлен анализ в количественном и процентном соотношении, который наглядно демонстрирует, что например, наречия в рекламе для женской

аудитории встречаются гораздо чаще, чем в мужской рекламе. Использование глаголов в рекламных текстах, как для мужской, так и для женской рекламы находится в приоритете, так как через них выражается основная смысловая нагрузка. Однако глаголы преобладают в рекламных текстах мужской направленности, что указывает на мужскую способность к решительным действиям. Глагол экспрессивен и содержателен, динамичен.

Ключевые слова: лексика, гендер, реклама, рекламный текст, экспрессивность, адресат, стереотип.

References

1. Meillet A. *Linguistique historique et linguistique générale*. – Paris, 1926. – P. 16–18.
2. Будагов Р.А. Что такое общественная природа языка? // Вопросы языкознания. – 1975. – № 3. – С. 24.
3. Короткова М.О. Влияние гендерного фактора на речевое поведение. // Приволжский научный вестник. – 2015. – № 7(47). – С. 128.
4. Былкова С.В. Речь мужчин и женщин: гендерный аспект / С. В. Былкова, В.А. Крат // Молодой ученый. – 2016. – URL: <https://moluch.ru/archive/111/28217/> (дата обращения: 20.06.2022).
5. Поплевко А.В. Гендерное различие мужской и женской речи / А.В. Поплевко, Е.П. Надольская // Идеи. Поиски. Решения: сб. ст. и тезисов X Междунар. науч. практ. конф. (Минск, 23 ноября 2016 г.) / Редкол.: Н.Н. Нижнева. В 6 ч. Ч. 2. – Минск: БГУ, 2017. – С. 87–96.
6. Толковый словарь Ожегова онлайн. – URL: <https://slovarozhegova.ru/search.php> (дата обращения: 20.06.2021).
7. Назарова Е.Д. Гендер адресата как прагматический фактор коммуникации: автореф. дис. ... канд. филол. наук / Е.Д. Назарова. – М., 2009. – 23 с.
8. Бендас Т.В. Гендерная психология. – СПб., 2005. – С.45.
9. Хисматуллина В.М. Гендерный аспект в телевизионной рекламе шоколада. – URL: http://psujourn.narod.ru/vestnik/vyp_2/his_choco (дата обращения: 20.06.2022).
10. Аниськина Н.В., Зарубалова О.А. Особенности средств воздействия в рекламе косметики: гендерный аспект // Ярославский педагогический вестник. – 2014. № 1. – Т.1 (Гуманитарные науки). – С.112.
11. Журнал Cosmopolitan. № 4, апрель 2022. – URL: // <https://catalog-n.com/cosmopolitan-6-2021#cosmopolitan-4-2022-037> (дата обращения: 20.06.2022).
12. Журнал Maxim. № 12-1 декабрь-январь 2021-2022. – URL: // <https://catalog-n.com/maxim-12-1-2021-2022#maxim-12-2021-082> (дата обращения: 20.06.2022).

References

1. Meillet A. *Linguistique historique et linguistique générale*. – Paris, 1926. – P. 16-18.
2. Budagov R.A. [Chto takoe obshhestvennaja priroda jazyka?], What is the social nature of language?, *Voprosy jazykoznanija* [Questions of linguistics], 3, 24 (1975).
3. Korotkova M.O. Vlijanie gendernogo faktora na rechevoe povedenie [The influence of the gender factor on speech behavior], *Privolzhsckij nauchnyj vestnik* [Privolzhsckij Scientific Bulletin], 7(47), 128 (2015).
4. Bylkova S. V., Krat V. A. Rech' muzhchin i zhenshhin: gendernyj aspekt [Speech of men and women: gender aspect] *Molodoj uchenyj* [Young scientist]. – 2016. – URL: <https://moluch.ru/archive/111/28217/> (Accessed: 20.06.2022).
5. Poplevko A.V., Nadolskaya E. P. Gendernoe razlichie muzhskoj i zhenskoj rechi [Gender difference of male and female speech] *Idei. Poiski. Reshenija: sb. st. i tezisev X Mezhdunar. nauch. prakt. konf.* [Ideas. Searches. Solutions: Collection of articles and theses of the X International Scientific and Practical Conference] (Minsk, November 23, 2016). Editorial board: N.N. Nizhneva. In 6 parts. Part 2. (BSU, Minsk, 2017, p. 87-96).
6. Tolkovyj slovar' Ozhegova onlajn [Ozhegov's Explanatory Dictionary online]. Accessed: <https://slovarozhegova.ru/search.php> (Accessed: 20.06.2021).
7. Nazarova E. D. Gender adresata kak pragmaticheskij faktor kommunikacii: avtoref. dis. ... kand. filol. nauk [Addressee's gender as a pragmatic factor of communication: abstract. dis. ... Candidate of Philology] (Moscow, 2009, 23 p.).

8. Bendas T. V. Gendernaja psihologija [Gender psychology] (St. Petersburg, 2005, p. 43).
9. Hismatullina V.M. Gendernyj aspekt v televizionnoj reklame shokolada [Gender aspect in television advertising of chocolate]. - URL http://psujourn.narod.ru/vestnik/vyp_2/his_choco (Accessed: 20.06.2022).
10. Aniskina N.V., Zarubalova O.A. Osobennosti sredstv vozdeystvija v reklame kosmetiki: gendernyj aspekt [Features of means of influence in cosmetics advertising: gender aspect], Jaroslavskij pedagogicheskij vestnik [Yaroslavl Pedagogical Bulletin], 1 (1, Humanities), 112 (2014).
11. Zhurnal Sosmopolitan [Cosmopolitan Magazine], No. 4 April 2022. - URL: <https://catalog-n.com/cosmopolitan-6-2021#cosmopolitan-4-2022-037> (Accessed: 20.06.2022).
12. Zhurnal Maxim [Maxim Magazine], No. 12-1 December-January 2021-2022. - URL: <https://catalog-n.com/maxim-12-1-2021-2022#maxim-12-2021-082> (Accessed: 20.06.2022).

Information about authors:

Malomoshnova A.V. – 2nd year Ph.D. student in the educational program «Philology», Alikhan Bokeikhan University, 11 Mangilik El str., Semey, Kazakhstan.

Musinova G.S. – Lecturer of the Department of Philology, Alikhan Bokeikhan University, 11 Mangilik El str., Semey, Kazakhstan.

Маломошнова А.В. – «Филология» білім беру бағдарламасы бойынша 2-ші курс докторанты, Alikhan Bokeikhan University, Мәңгілік Ел көш., 11, Семей, Қазақстан.

Мусинова Г.С. – филология кафедрасының оқытушысы, Alikhan Bokeikhan University, Мәңгілік Ел көш., 11, Семей, Қазақстан.

Г.Ы. Серкебаева
С.Р. Боранбаев
Ж.Қ. Әділбекова

М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті, Шымкент, Қазақстан
*Корреспонденция үшін автор: g.serkebaeva@mail.ru

Қазіргі қазақ тіліндегі көнерген лауазым атауларының «Кодекус куманикус» жазба ескерткішіндегі этнолингвистикалық сипаты

Аңдатпа. Мақалада орта ғасыр жазба жәдігері «Кодекус куманикустағы» көнерген сөздердің этнолингвистикалық сипаты талданды. Түркі халықтарының рухани, мәдени, әлемінің дүниетанымы мен тұрмыс-тіршілігінен мол хабар беретін құнды ақпарат көзі – орта ғасырлық жазба ескерткіштер болып табылады. Аталған тілдік құбылысты зерттеу тіл ғылымында көкейтесті мәселелердің бірі. Шетелдік және отандық түркологтардың тұжырымдары негізге алынды. Қоғамдағы тарихи үрдістер мен экстралингвистикалық әсерлерден сөз мағынасының кеңейіп жетілуі, я болмаса қолданылу ерекшелігіне қарай көнеріп, кірігіп, бірігуі не жаңа сипат алуы заңды құбылыс. Талдау негізінде «Кодекус куманикус» жазба жәдігеріндегі лауазым атаулары мен құқықтық-әкімшілік, әскери лексикаға қатысты көнерген бірліктері анықталды.

Әлемдік түркологияда жазба жәдігерлерді лингвистикалық, танымдық, тарихи, философиялық тұрғыдан зерттеу ісі әлдеқашан қолға алынған. Ғасырлар бойы даму барысында тіл жиылған бар байлығын тарих қойнауына жасырып, келешек ұрпаққа аманат ретінде жеткізіп отырады. Осы тұрғыдан келгенде «Кодекус куманикус» жазба жәдігерінің тілдік құрамындағы көнерген сөздердің өз дәуірінде қолданылуы мен қазіргі кезеңдегі қолданыс өрісінің қандай екенін ажырату негізгі мақсатымыз болып табылады.

Зерттеу жұмысының нәтижесінде алынған тұжырымдар түркі сөздерінің сөздігін құрастыруда практикалық маңызға ие болуы мүмкін.

Түйін сөздер: көнерген сөздер, этнолингвистика, әскерилингвистика архаизмдер, экстралингвистика, этнография, тарихи сөздер, этимология.

DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-678X-2023-142-1-67-75>

Кіріспе

Қазақ этносы ұлт болып қалыптасу процесі барысында сан мыңдаған тарихи жағдаяттарды басынан өткергені бәрімізге аян. Оның даму жолы бізге тас мүсіндер мен мәдени тарихи жазба ескерткіштер арқылы жетті. Жазба жәдігер Кодекус куманикус

тілінің құрамынынан, халқымыздың этникалық және тілдік тұрғыдан қалыптасуына ұйытқы болған Алтын Орда кезеңіндегі қыпшақ одағының мемлекеттік саяси құрылысын, ұлттың этномәдени дүниетанымын анықтаймыз. Ал сол этномәдени дүниетанымды этнолексикалық тұрғыдан қарастырған әлдеқайда маңызды болып табылмақ. «Этнолингвистика

өзінің бітім-болмысы, табиғаты жөнінен жалпы тарихи категория болып табылады. Себебі ол этностың қазіргісін ғана емес, көбінесе өткенін зерттейді. Ал этностың өткені оның этномәдени лексикасынан айқынырақ көрінеді» [1] - деген Е.Жанпейісовтің пікіріне сүйенсек XIII-XIV ғасырларда жазылған жазба жәдігер «Кодекус куманикус» бүтін бір қазақ этносының өткенінің айнасы іспетті.

Ұлтымыздың әр кезеңдегі дамуын бағамдау арқылы ұлттық дүниетанымымызға тереңірек сүңгі түсеміз, ғасырлар қойнауында жасырынып жатқан өткенімізден ақпарат алып, болашақты бағдарлаймыз. «Көне тамырлы этнолексика – халықтың этномәдени тарихы және тілдік процестері мен тілдік шығармашылығы туралы баға жетпес «ақпарат көзі» [2] - деген тілші ғалым Ж. Манкееваның пікірі ойымызды растай түседі.

Көнерген сөздер тарихи сөздер және архаизмдер болып екіге бөлінеді. Мақаланы жазу барысында орта ғасыр жазба ескерткіші Кодекус куманикустағы лауазым атаулары мен әкімшілік іс, әскери лексикаға қатысты көнерген бірліктердің лексика семантикалық топтарын ажыратып, этимологиялық мағынасын айқындадық. Сол сияқты қазіргі уақытта лингвист-түркологтар тарапынан берілген пікірлер мен жасалған зерттеулер жинақталды.

Өз дәуірінде «Кодекус куманикус» түркі тілдері оның ішінде қазақ тілінің тарихи дамуын көрсететін орасан зор бай сөздік қордан тұратын құнды ақпарат көзі болып табылады. Өйткені Орта ғасыр жазба ескерткіштері оның ішінде XIII-XIV ғасырларды қамтитын бұл жәдігер тілі қазіргі қазақ тілі лексикасының барлық тақырыптық топтарын қамтиды, сөздік қоры жалпы түркілік лексиканы құрайды. Орта ғасыр жазба жәдігеріндегі көнерген сөздердің этнолингвистикалық сипатын талдап танудың қазіргі уақытта маңызы зор.

Зерттеу әдістері

Зерттеу барысында тарихи салыстырмалы, этимологиялық, сипаттамалы, теориялық тұжырымдарға сүйену, типологиялық әдістері мен тәсілдері қолданылды.

Талқылау мен нәтижелер

Қазақ тіл білімінде көнерген сөздердің зерттелу тарихына үңілетін болсақ өзіндік зерттелу тарихының қалыптасқанына көз жеткіземіз. Оған: белгілі түркітанушылар – В.В.Радлов, Л.З. Будагов, Ә.Наджип, Ә.Фазылов, Н.А.Баскаков, К.К.Юдахин, І.Кеңесбаев, С. Аманжолов, Ә. Қайдаров, Ә. Құрышжанов, Қ. Өмірәлиев, Е. Жұбанов, Ж.Досқараев, Ж. Сарыбаев, Е. Жанпейісов, С. Омарбеков, Р. Сыздықова, Б.Әбілқасымов, М.Б. Балақаев, К. Аханов, Ғ.Ғ. Мұсабаев, А.Ы. Ысқақов, Ж.Манкеева, Н.Уәлиевтердің еңбектері мен сөздіктерінен лексикалық ескі бірліктер мен лексикалық жаңа бірліктердің теориялық негіздері мен принциптері туралы тұщымды мәліметтер алуға болады. Көнерген сөздердің мағынасын ажырату барысында оларды мүлдем жарамсыз, ескірген деп қарауға болмайды, керісінше, көнерген сөздерді анықтау барысында ұлттың таным процессін, ұлттың генетикалық түп-тамырын, өзге халықтармен қарым-қатынасын, материалдық және рухани мәдениетін тілдік тұрғыдан танимыз.

Лексикологтар Ә. Болғанбаев пен Ғ.Қалиев көнерген сөздерді көнеру сипаты мен тілдегі қолданылу ерекшелігіне байланысты: «архаизмдер мен историзмдер деп екіге бөліп «Қазақ тілінің лексикасы» деген еңбегінде көнерген сөздердің көнеру дәрежесі 3 түрлі болады деп тұжырым жасайды: 1. Әбден ұмытылып, қолданыстан біржола шыққан көнерген сөздер. 2. Түбір қалпында жеке айтылмай, бірақ белгілі бір туынды сөздердің түбірінде сақталған көнерген сөздер. 3. Жеке сөздер ретінде қолданыстан шығып қалғанымен мақал-мәтел мен фразеологиялық тіркестердің құрамында әлі де қолданыла беретін көнерген сөздер [3, 176]. Көнерген сөздер көнелену дәрежесі мен себебі және қолданылу сипатына қарай өзіндік лексика жүйесін құрайды. Көнеру дәрежесі бойынша: а) мағынасы түсініксіз сөздер ә) мағынасы түсінікті, бірақ сирек қолданылатын сөздер болып бөлінеді және өз кезегінде ғалымдар архаизмдердің 7 түрін анықтаған.

Лингвист-ғалым Р. Сыздық: «Ертедегі ұшан-теңіз әдеби мұрамыз бен сөйлеу тілімізде кездесетін бұл күнде не мүлде түсініксіз

немесе мән-мағынасы өзгеше түсінілетін бір алуан сөздердің сырын ашу үшін олардың өздерін «сөйлеттік». Бұл сөздер өз табиғатын таныту үшін ғана сөйлеп қоймайды, халқымыздың өткендегі тарих көшінен де хабар береді», - [4,7] деген пікіріне сүйенетін болсақ шын мәнінде «Кодекус куманикус» жазбасындағы сөздерді сөйлету арқылы өткенімізден хабар алып, тарихымызды түгендейміз.

Жазба жәдігер құрамынан лауазымдық атауларды анықтау барысында қыпшақ хандығы құрамында белгілі бір саяси-әлеуметтік мемлекеттік құрылым болғанын анықтау, сондай-ақ лауазымдық атаулар, әскери қару-жарақтар мен әкімшілік-құқыққа қатысты тарихи бірліктер мен архаизмдерді тауып, олардың қазіргі қазақ тіліндегі этнолингвистикалық сипатын таныту қазіргі кезең үшін маңызды шаруа болып табылмақ.

«Кодекус куманикус» жазба жәдігері құрамынан бірнеше көнерген лауазымдық атауларды кездестіруге болады, «Qan» – Кодекус куманикуста ел басқарушы мағынасында берілген, «хан» – парсы тілінен енген кірме сөз – билеушінің титулы [5, 164]. Дәл осы анықтаманы «Көне түркі сөздігінде» (ары қарай ДТС) правитель; повелитель, - [6, 442] деп берген. Бұл лауазым кезінде хандық мемлекеттің ең жоғарғы билеушісіне берілген, атадан – балаға мирас ретінде. Түркі қағанаты ыдыраған соң қарахан, қимақ, қыпшақ, қазақ ел билеушілері хан лауазымын иемденгені тарихтан белгілі. Жүсіп Хас Хажіб қаған сөзін мемлекет басшысына [7, 30, бәйіт: 82, 85, 86, 93,

102, 104, 115], ал ханды тек «тауғач Бұғра хан» немесе «Учорду хан» дегендерге арнап қолданады [7,30, бәйіт: 29, 60, 66, 3815, 5569], Р. Сыздық: «Хан – ең жоғарғы билеуші, монарх, ру-тайпалардың билеушісі. Мысалы: Шыңғыс хан, Жошы хан, Борис хан (Годунов), 2) Мөңкү хан, Боданчар хан» деген мәлімет келтіреді [8,328]. Қазақ билігі хандық құрылымнан тұрды, ең соңғы хандық лауазымын алған – Кенесары хан, халқымыз ханды аса қатты құрметтеген, елді мықты хан билесе «қой үстіне бозторғай жұмыртқалайтын» мамыражай тұрмыс болады деген аңызға сенген, сол үшін де ханға аса құрметпен қараған. Халық арасында: «ханға қарсылық құдайға қарсылық»,

«хан келсе – құт, кетсе – жұт», «ханда қырық кісінің ақылы бар», - деп әлеуметтік құқығын айшықтап жоғары бағалаған оны үлкен кие, ұрпақтан ұрпаққа қонатын құт деп топшылаған. Бұқар: «Қорғанды шаһар қаласын...» толғауында «қойға қошқар құт болса, қозы құрттан өлмейді, ... ел иесі құт болса, халқы ала болмайды [9,89] – десе, Дулат ақын Әбілмансұрдың «Әбілмансұр хан болды, хан болмады қазаққа, ағарып атқан таң болды» [9, 198] – деп жырлаған. Алайда, тарихтан белгілі ханнан халықты жоғары қойған кездеріміз де бар: «хан еріксе, қара халық ханның ойыншығы болады», «халық қаласа, хан қайығын береді», «хан халықтан үлкен емес» деп, халықтың жағдайын жасамаған жағдайда «хан талау», «ханды талақ ету» рәсімдері де орындалған. Қазіргі кезде хан сөзі көнеріп, қолданыстан шыққан, тарихи шығармалар мен жазба жәдігерлерде кездеседі, алайда қазіргі кезде «хандай» болсын, «халықтың қамын ойлайтын тұлға» болсын деген ырыммен, күрделі адам есімдерінің бір сыңары ретінде, Хангелді, Хантөре, Алихан, Алмахан, Ханшайым, Нұрханым түрінде кездесіп отырады. Сондай-ақ ұлттық ойын асықта «хан ойыны» және шахмат ойынында ең күшті тас «хан» болып саналатынын да атап өтуіміз керек.

Кодекус куманикустың лексикалық құрамында *tādġ* – сөзін кездестіреміз, сөздікте тәж ханның басына патшалықтың белгісі ретінде киетін арнаулы сәндік бас киім ретінде берілген. Қазіргі кезде тәжді тек патшалық, ұстайтын елдер патшалары мен патшайымдары, мысалы Британ патшасының тұқымдары киді. Мәселен ДТС-те: «Тәз» – сөзі – «корона, венец» - деп берілген [6, 442]. Хандық биліктің жойылуына байланысты «тәж» тек Тәжен, Тәжігүл, Тәжімұрат, Тәжіанар секілді адам есімдеріне пайдаланылады. Халқымыз: «алтын – жай тас, босқа жатқан жердегі, қазып алса – бек тәжінің өрнегі» деп алтынның қасиеті жайлы айтса «ақыл деген алтын тәж, әр басқа қона бермейді» деп ақылды алтын тәжге балайды.

«Orda» – орда, Кодекус куманикустағы мағынасы мемлекет басшыларының тұрағы мағынасында қолданылған. Р.Сыздық: «Орда, орду – территориялық саяси бірлестік, жұрт;

хан резиденциясы. Ханның улуғ хатунлары тұратын мекенжайы. Чингиз хан бу йыларда йазғысын өз ордасында ерді. Әммә Шығай ханның хатунлары көб ерді. Мағлұм машһур үч ордасы бар ерді» [8, 326]. Тарихтан белгілі Алтын Орда, Ақ Орда, Көк Орда, Ноғай Ордасы секілді мемлекет атаулары болды. XVIII-XIX ғасырдағы европа және орыс оқымыстылары жүздерді орда деп атаған мәліметтерді де кездестіреміз. Халық мақалдарында «Атадан бата алмай, үй болмас, Ордадан үлгі алмай, би болмас» деп орданы қасиетті орын ретінде көрсетсе, Майқы би: «Халқыңды билеместен, өз орданды билеп ал» деп отбасын бағындыра алмаған, халқын бағындыра алмайтынын көрегендікпен айтып кеткен. Сол сияқты халқымызда: «Отызында орда бұзбаған, қырқында қамал ала алмайды» деген де сөз бар. Орда бұзу ол жауға шабу, қамал алу емес, өзіндегі жауды жалқаулықты жеңу мағынасында, өзінді тәрбиелей алмасаң, нәпсіңді тыймасаң «орда бұза алмағаның» ары қарай дами алмайсың дегені. Қазіргі кезде орда сөзі хандық биліктің жойылуына байланысты хан отыратын жер емес, әкімшілік орын мағынасында қолданылады. Оған дәлел, президент резиденциясының – Ақ Орда деп аталуынан да байқасақ болады. Сондай-ақ, қазақ тілінде «ордалы жылан» «ордалы құлан» деген тіркестер де бар, мағынасы «үйір» деген мағынаны білдіреді.

«Soltan» – Кодекуста ел билеуші мағынасында берілген, бұл да мирасты лауазым, ақсүйек тұқымына беріледі. Араб тілінде султун – тақсыр, патша, жоғары билік жүргізуші дегенді білдіреді [5, 138]. Р. Сыздық өз еңбегінде мынадай сипаттама береді: «Султан – 1) титул: ханзада. Қазақ хандарының өкілдеріне (төрелерге) қатысты қолданылған: Жәнібек сұлтан, Келімберді сұлтан, Шаһ Бұтақ сұлтан. 2) титул: хан ұрпағы. Жалқы есіммен келеді. Тоқтамыш ханның оғланлары бу турур: аууал – Жалаладдин султан, екінші Кучук султан, төртінші Келімберді султан. [Бұлғайыр ханның] оғлы Шаһ Бұтақ султан турур. Жаныбек султан һәм Бұлғайыр ханның нәслідін тутур» [8, 327]. Қазіргі кезде сұлтан лауазымы тілдік қолданыстан шыққан сөз, мағынасы сол қалпы сақталынған, адам есімдеріне бірігіп,

тұлғалы есімдер пайда болған – Сұлтанбай, Сұлтанбек, Сұлтанғал, Бисұлтан, Айсұлтан, Нұрсұлтан, Бексұлтан, Сұлтанқұл. Кеңес дәуірі кезінде хан тұқымдарының ықпалын әлсірету үшін, хандық билікті жою мақсатында «Аға сұлтандарды сайлау хақында» ережесі жасалынғаны тарихтан аян, осы кезеңнен бастап ел басқаруға хан тұқымы ғана емес, қарапайым халықтың арасынан адамдар сайлана алатын болған. Қазіргі кезеңде «сұлтан» сөзі көнерген тарихи сөз, тілдік қолданыстан шыққан, лауазым ретінде қолданылмайды. Халқымыз мәрт, ақылды, білімді, сымбатты жігітті «жігіттің сұлтаны» деп бағалаған. Ал кейбір халық мақалдарында: «басына бәле тілеген адам, сұлтанның сөзін қайырар», «қойды құртан бүлдіреді, елді сұлтан бүлдіреді» деп сұлтанның әлеуметтік дәрежесін жоғарлатып та көрсеткен..

«Beu-xodja» – сөзі Құмандар кодексінде ел басқарушы, билік иесіне берілген лауазым мағынасында тіркесіп бірге қолданылады. Хожа – парсы тілінен кірме сөз, ұстаз, мырза, бай, көпес, қожайын, ие – деген мағына береді. Құтадғу білікте Жүсіп Хас Хажіб: бей және білгі сөздерін қолданады сол сияқты «бей» негізінен әміршіге берілген атақ ретінде айтылады [7, 163, 1950-бәйіт]. «Өздерін Мұхаммедтің ұрпағымыз деп есептейтін үстем тап, ақсүйектер табы; ислам дінін уағыздаушылар» - [5,90] Сол дін уағыздаушы қожалардың ұрпақтары қазір де бар, сондай-ақ біріккен тұлғалы адам есімдерінде кездеседі. Қожа, Қожаберген, Қожанияз, Нұрқожа, Бекқожа, Баққожа, Балқожа, Белқожа. Ал, би сөзі шамамен XIV-XV ғасырларда жиі қолданылған, алғашқыда ел басқарушы, ел билеуші мағынасында қолданылса, кейін бастапқы семантикалық-тілдік реңкінен ажырап, сөзге шешен, батыр, кесімді төрелік айта білуші, үкім шығарушы, бітістіруші, батагөй елдің басын біріктіре алатын басқарушылық қасиетке ие тұлғаға берілетін лауазым болып ауысқан. Бұқар жырау «аталыдан би қойсаң, адаспас жол мен жобадан, атасыздан би қойсаң, босамас аузы парадан - [9, 100], десе, халық «әділ бидің елін дау араламайды, әділ патшаның елін жау араламайды, «әділ бидің өлгені – сөзінің болса жалғаны. Ғұламаның өлгені – болмаса тәлім

алғаны» деп бидің қоғамдағы орнына сипаттама берген.

«Beg» – аталған жәдігерде бег лауазым, қожайын, ханзада мағынасында, Орхон-Енисей ескерткіштерінде қағанның мемлекет ісінде көмекшілері болған, оларды «бектер» деп атаған. Бұл лауазым адамның тегіне ортасына қарай берілмеген, елге істеген жақсы қасиеттері, білімі, білігі жоғары, батыр адамдарға берілген. Оған дәлел: М. Қашқари: «ХІ ғасырда Қарахан мемлекетінің үлкен қызметкерлері осы лауазымды иеленді. Сол кезеңде кездесетін «бекеш» атағынан «бег» сөзі алынған» - деп көрсетеді [10, I, 414].

«Basqaq» – Кодекс куманикуста бастық деген мағынаны береді, о баста «басқақ» – сөзі ханның мөрін ұстаушы, сонымен бірге басқарушы, алым-салық жинаушы, қазіргі кезде жер атауы, ауру атауы ретінде сақталынған, тілдік қолданыста жоқ көнерген сөз.

Кодекс куманикустан тек хан айналасындағы ел басқаратын лауазым иелері мен әкімшілік істеріне қатысты аталымдарды ғана емес, отбасы мүшелері және оның айналысындағы тұлғаларға қатысты да көнерген сөздерді кездестіреміз, «qan qatonı» – «qatunı» – хан қатыны, «soltan qatonı» – «qatunı» – сұлтан қатыны деген сөздердегі qatonı – qatunı – қатын сөзі архаизмге айналған ұғым, бастапқы мағынасы ақсүйек, білімді, әйгілі атақты басқарушы тұлғалардың жары немесе анасына берілетін дәрежелік атау болған. Сына жазуларда да «қатын» сөзі кездеседі, «қатын» сөзі «ханым» деген «ел анасы» деген мағынаны берген. Орхон-Енисей түркі ескерткішінде «анам – қатын» деген мадақтау, мақтау кездестіреміз. Рабиға Сыздық: «хатун – 1) әйел (жалпы). уа хуб йүзлүк, көркемлүк хатунларны алғайлар; 2) ханның, хан ұрпағының әйелі, титул. Чингиз ханның йақын беш йүз хатуны бар ерді; 3) (біреудің) әйелі, жұбайы, қатыны. Бу хатунлардын үч оғул туғды; 4) ханның некелі әйелдерінің титулы, жалқы есіммен келеді. Буралуһ хатун, Имтас Орда Текин хатундын туғуб ерді. Добун Байан Алан куа хатунның ері ерді. Чингиз ханның барча хатунлары ішінде бу беш хатундын улуғ хатуны, ордасы йоқ ерді» [8, 329] - деген мәлімдеме береді. Кодекс куманикуста «Oxlan», «Oxlandar» бала – балалар,

қызметшілер деген мағынада беріледі. Ал тарихи деректерде шыңғыс ұрпағы әулетінің билік құрмаған мүшелері осылай аталынады. Р.Сыздық: «Жамиғ ат-тауарихта», оғлан – ханның титулы жоқ ұрпақтарының баласы, ханзада; хан-сұлтандардың балалары. Чингиз хан өз оғланларына ләшкәр бөліп берді. Ай, оғланларым, аңлаңыз бу дүнийадын сафар қылмақ уақты меңә тиіб турур [8,326] деген түсініктеме береді.

«Qaravaš kün», «evdägi erčï», «evdägi qiz», «erčï» - «čün – ayel», quluqčï, секілді қазіргі кезде қолданыстан мүлдем шыққан, мағынасы түсініксіз тек тарихи шығармаларда қолданылатын үй қызыметші, басыбайлы күндерге берілетін аталымдар да бар. Күнй – сөзі қазіргі кезеңде таптық бөлінудің жоюылуына байланысты қолданыстан шыққан сөз, осындай архаизмнің қатарына «Кодекс куманикуста» кездесетін «yalčï» – сөзін де қосамыз, бұл сөзді дәуірі өзгерген басқа сөзбен ауыстырылған сөздер қатарына жатқызамыз. Қазіргі кезеңде жалшы жалданып өз еркімен жұмыс істеп, тиісті еңбекақысын алатын адамдарға қатысты айтылады.

Кодекс куманикус жазба жәдігері құрамнан арнайы әкімшілік-әскери-құқықтың істі жүргізуші тұлғаларға арналған лексемалар тобын да кездестіруге болады. Өйткені қыпшақ ұлысында әскери ұйым мен әскери-әкімшілік басқару жүйелеріне ерекше мән берілген еді. Осы кезеңнің өзінде мемлекеттік істер жүргізіліп, ақсүйектер көршілес және алыстағы елдердің билеушілерімен хат жазысып отырған және келіс сөздер жүргізілген, ел ішіндегі саяси әлеуметтік мәселелер шешіліп отырған. Олар: Bitikčï – бітікчі, baqčï – bitikčï – сөзі Кодекс куманикуста хатшы мағынасында, хатшы санақшы, жазушы мағынасындағы деп түсініктеме берілген. Бітікші – жаугершілік соғыстар мен жорықтарда тыңшы, бітістіруші, табыстырушы көшірмеші, хатшы, іс жүргізуші, басшылық қызметті де атқарушы, құжаттарды көне түркі тілінде жүргізуші, көршілес елдер тілін, тұрмысын меңгерген, саясатты меңгерген сауатты лауазым иесі болып саналған. Yarguči – Кодекс куманикуста жарғышы, жарлық айтушы мағынасында беріледі, қазіргі кезде

жарлық арнайы сот өкілдер тарапынан сот процесінде, әкімшілік істінде шығарылады. «Жарлық» – моңғол тілінен кірген кірме сөз, кезінде монғол хандары жазбаша хат түрінде жарлықтар шығарып отырған. Дәл қазіргі кезеңде жарлық сөзі сол қалпында қолданылды. Жарлық сөзі бастапқы мағынасында қолданыста бар бірақ, қазіргі кезде құқықтық, нормативтік тұрғыдан қолданылады, арнайы жарлықшы лауазымы қазіргі кезде қолданыста жоқ, тек тарихи шығармалар мен көне, орта жазба жәдігерлерінде сақталынған. Bögävül – аталған жәдігерде сот қызметкері мағынасында беріледі, қазіргі кезде қолданыстан шыққан, мағынасы түсініксіз, арнайы сөздіктер арқылы ғана түсінілетін сөз, тек тарихи жазба жәдігерлерде қолданылады, tögä – төрәчі, «төреші» алғашқы мағынасы Шыңғыс хан тұқымынан шыққан қазақтың үш жүзіне кірмейтін дербес ақсүйек тұқымы аталған, кодекус куманикуста заң мағынасында беріледі. Қазіргі кезде алғашқы мағынасы қолданылады, «төрәчі «төреші» – сотта төрелік етіп, үкім кесуші емес, спорттық ойындарда төрелік айтушы (арбитр) мағынасымен шектеліп қалған» [11]. Hökümtäi – кодекус куманикуста заңгер, заңтанушы мағынасында берілген. Қазіргі кезде үкім – соттық, қылмыстық істе, сотталушының кінәсіз немесе кінәлі деп танудың басқа да салдарын белгілейтін шешім, ал арнайы өкімші деген лауазым жоқ.

Әскери лексика қай заманда болмасын өзіндік маңызы бар, әскери мазмұнды танымдық сипатты білдіретін біріліктер болып табылады. Алтын Орда кезеңінде жер-суды, елді сыртқы жаулардан қорғау үшін жүргізген қорғаныс-шабуылдар әсерінен әскери лексемалар дамыды. Кодекус куманикус жазба жәдігері құрамынан қару-жарақ атаулары мен әскери лауазым атауларын жинақталып, олардың әрқайсысының нақты мағынасын ажырата отырып олардың көнеру, ескіру табиғатын қарастырдық. Қару-жарақ, әскери лексемаларға қатысты XVIII-XIX ғасырларда европа, орыс зерттеушілері Т.В. Аткинсон, П.С. Паллас, В.В.Радлов, А.И. Левшиндер тарихи, лингвистикалық еңбектерінде қазақтың қару-жарақтарының түрлеріне сипаттама ғана берді. Ал қазақтың қару-жарағын

этнолингвистикалық тұрғыдан зерттеген Ә.Қайдардың, Н. Уәлидің, Т. Байжановтардың еңбектерінде қару-жарақ атауларының қалыптасуы, ерекшеліктері қарастырылған, жазба жәдігер құрамынан тарихи бірліктерді де, архаизмдерді де кездестіреміз. Кодекус куманикуста «čeri» - әскер, «čeri bači» - әскер басы деген мағынада берілген. Zindan – аталған жәдігерде зындан, абақты мағынасында, тұтқындарды қамайтын орын мағынасында берілген, sančiš – соғыс мағынасында, maydan – жазық, ұрыс алаңы, čatir-šatir - әскери шатыр мағынасында, qol - әскер мағынасында, uayı - соғыс, yasman - қуты, фляга, savit - қару, tulxa - дуылға - соғысқа, ұрысқа атанарда сарбаздың басына киетін темірден жасалынған қорғаныс бас киім ретінде берілген, uay - жай, садақ, uayši - садақ жасаушы, oxči - жебе жасаушы, kübä-kübä - темір дуылға, qiliš - қылыш аттың үстінде ұрыс жүргізу үшін қолданылған суық қару ретінде берілсе, қазіргі кезде атты әскердің жойылуымен, оқ дәрінің пайда болуына байланысты қылыш көп қолданылмай, тек салтанатты рәсімдерде ұстайтын сәндік қаруға арналған. Халық арасында: «қылышынан қан таму» - қатігез мағынасында, «қос жүзді қылыш» тұрақты тіркестері, сондай-ақ, «иілген басты қылыш кеспес», «ұсынған мойынды қылыш кеспес», «қалы кілем түрге керек, алмас қылыш ерге керек», «қылыш тәнді жаралайды, өсек жанды жаралайды», «қос қылыш бір қынапқа сыймайды», «жау кеткен соң қылышыңды көңге шап», «қылышыңды жауға шаппасаң, жүзі тиер өзіңе, ұшы тиер көзіңе», «қылыш жарасы бітер, тіл жарасы бітпес», «асыл сөз – наркескен қылыштай, жасық сөз – өтпес пышақтай» секілді қылыштың әр түрлі сипатта халық мақал-мәтелдерінде кездеседі, «Alparut» – кодекус куманикуста батыр мағынасында беріледі. Күлтегін ескерткішінде алпағу формасында кездеседі. М.Қашғари сөздігінде жаужүрек, батыр деп түсіндіріледі [10, I, 174]. Қазіргі кезде алпауыт – сын есім алпауыт жігіт, алпауыт адам екен – деп үлкен, ірі денесін бар дегенді білдіреді.

А. Махмутов: «Көнерген сөз тез арада құрып кетпейді, әуелі халықтың күнделікті жиі қолданып жүрген актив сөздерінің қата-

рында болып кейін сирек қолданылатын пассив сөздікке ауысады, содан кейін бірте-бірте ұмытыла бастайды да, ақырында сөйлеуші көпшілікке мүлде түсініксіз болып қалады» - дейді [12]. Оған дәлел Кодекс куманикус жәдігеріндегі көнерген сөздер тізбесі болса керек.

Қорытынды

Көнерген сөздердің көнеру тарихы мен мағыналық даму табиғатын қарастыру барысында тек лингвистикалық қана емес, этнографиялық, географиялық, тарихи зерттеулер мен материалдарды қарастыру қажет, ата-ба-

бамыздың терең дүниетанымы мен ой тұжырымын, тыныс тіршілігін көнерген сөздердің табиғатын ашу барысында көз жеткіземіз. Кодекс куманикус жазба жәдігеріндегі лауазым атаулары мен қару-жарақ әскери лексикаға қатысты сөздердің көнерген сөздердің табиғатын ажырату барысында қазақ этносының түрлі тарихи және мәдени байланыстары, этникалық даму процестерінің ерекшеліктерін, әкімшілік, сот ісі, әскери істі жүргізуде асқан шебер болғанын таныдық. Ойымызды түйіндейтін тарихи жәдігерлерін бетін парақтау барысында ескінің көзі көнерген сөздерді жаңғыртып, тілдік қорды байытып отыруға болатынына көзміз жетті.

G.Y. Serkebaeva, S.R. Boranbayev, J.K. Adilbekova

M. Auezov South Kazakhstan University, Shymkent, Kazakhstan

Ethnolinguistic characteristics of obsolete titles of positions in the modern Kazakh language from the written monument «Codex Cumanicus»

Abstract. This article describes the ethnolinguistic nature of loanwords in Codex cumanicus, an artifact of medieval writing. Medieval written monuments are a source of valuable information that broadly reflects the spiritual, cultural, world outlook and way of life of the Turkic peoples. The study of this linguistic phenomenon is one of the urgent problems in language science. The conclusions of foreign and domestic Turkologists are taken as a basis. It is natural that from historical processes and extralinguistic influences in society there is an expansion, merging, unification of the meaning of a word, depending on the specifics of its use. Based on the analysis, the names of positions and units related to legal-administrative, military vocabulary in the Codex Cumanicus notebook were identified.

The study of written artifacts from linguistic, cognitive, historical, and philosophical points of view has been conducted in world Turkology for a long time. For centuries, the language has kept all its wealth in the depths of history and passed it on to future generations as an amanat. From this point of view, the main goal is to consider the use of words in the linguistic composition of Codex Cumanicus in its era, and to establish what the field of use of these words is at the present stage.

The conclusions obtained as a result of the research work can be of practical importance when compiling a dictionary of Turkic words.

Keywords: obsolete words, ethnolinguistics, military linguistics, archaisms, extralinguistics, historical words, etymology.

Г.И. Серкебаева, С.Р. Боранбаев, Ж.К. Адильбекова

Южно-Казахстанский университет имени М.Ауэзова, Казахстан Шымкент

Этнолингвистическая характеристика устаревших в современном казахском языке наименований должностей из письменного памятника «Кодекс куманикус»

Аннотация. В данной статье описан этнолингвистический характер заимствованных слов в «Кодекс куманикус» - артефакте средневековой письменности. Источником ценной информации, которая ши-

роко отражает духовное, культурное, мировое мировоззрение и быт тюркских народов, являются средневековые письменные памятники. Изучение данного языкового явления является одной из актуальных проблем в языковой науке. За основу взяты выводы зарубежных и отечественных тюркологов. Закономерно, что из исторических процессов и экстралингвистических воздействий в обществе происходят расширение, слияние, объединение значения слова в зависимости от специфики его использования. На основе анализа были выявлены названия должностей и единицы, относящиеся к право-административной, военной лексике в записной книжке «Кодекс куманикус».

В мировой тюркологии уже давно ведется изучение письменных артефактов с лингвистической, познавательной, исторической, философской точек зрения. На протяжении веков язык хранил все свое богатство в недрах истории и передавал его будущим поколениям как аманат. С этой точки зрения основная цель состоит в том, чтобы рассмотреть использование слов в языковом составе «Кодекс куманикус» в его эпоху, и установить, каково поле использования этих слов на современном этапе.

Полученные в результате исследовательской работы выводы могут иметь практическое значение при составлении словаря тюркских слов.

Ключевые слова: устаревшие слова, этнолингвистика, военное языкознание, архаизмы, экстралингвистика, исторические слова, этимология.

Әдебиеттер тізімі

1. Жанпейісов Е. Этнолингвистика. // Ана тілі. – 1994. – № 3. – 21 б.
2. Манкеева Ж.А. Этнос тілі табиғатының ерекшеліктері // Тіл тарихы және сөз табиғаты: ғылыми мақалалар жинағы. - Алматы: Арыс, 1997. – 7 б.
3. Қалиев Ф., Болғанбаев Ә. Қазіргі қазақ тілінің лексикологиясы мен фразеологиясы. - Алматы. Сөздік-Словарь баспасы, 2006.
4. Сыздықова Р. Сөздер сөйлейді. – Алматы: Санат, 1994. – 272 б.
5. Өтемісова Г.Ж. Қазақ тіліндегі көнерген аталымдар лұғаты. – Алматы, 2011.
6. Древнетюркский словарь. – Ленинград: «Наука», 1969. – 676 с.
7. Баласағұн Ж. Құтты білік. - Алматы, 2019.
8. Сыздықова Р. Қазақ тіліндегі ескіліктер мен жаңалықтар. – Алматы, 2009.
9. Ай заман-ай, заман-ай. - Алматы, 1991.
10. Қашқари М. Түрік сөздігі. 3-кітап. Ауд. А. Егеубай. – Алматы: Хант, 1998. – 600 б.
11. Құдасов С. Ж., Төребекова С. Армян жазулы қыпшақ ескерткіштері. – URL: <https://dergipark.org.tr/download/article-file> (қаралған күні: 15.06.22).
12. Махмұдов А. Қазақ тіліндегі көнерген сөздер. – Алматы, 1963.

References

1. Zhanpeisov E. Jetnolingvistika [Ethnolinguistics], Ana tili [Native language], 3, 21 (1994).
2. Mankeeva Zh.A. Jetnos tili tabigatynyn erekshelekteri [Features of the nature of the language of Ethnos], Til tarihy zhane soz tabigaty: gylmy makalalar zhinagy [The history of language and the nature of the word: a collection of scientific articles] (Almaty: Arys, 1997, 7 p.).
3. Kaliyev G., Bolganbaev A. Kazirgi kazak tilinin leksikologijasy men frazeologijasy [Lexicology and phraseology of the modern Kazakh language] (Sozdik-Clovar', Almaty, 2006).
4. Syzdykova R. Kazak tilindegi eskilikter men zhanalyktar [Old and new in the Kazakh language] (Almaty, 2009).
5. Utemisova G. Zh. Kazak tilindegi konergen atalymdar lugaty [Old and new in the Kazakh language] (Almaty, 2011).
6. Drevnetjurkskij slovar' [Ancient Turkic Dictionary] (Leningrad: «Nauka», 1969, 679 p.).
7. Balasagun Zh. Kutty bilik [Kutty bilik] (Almaty, 2019).
8. Syzdykova R. Kazak tilindegi eskilikter men zhanalyktar [Old and new in the Kazakh language] (Almaty, 2009).
9. Aj zaman-aj, zaman-aj [Eh, time, time] (Almaty, 1991).

10. Kashkari M. Turik sozdigi [Turkish dictionary]. 3rd book. Translated by A. Egeubay (Hant, Almaty, 1998, 600 p.).
11. Kudasov S. Zh., Torebekova S. Armjan zhazuly kupshak eskertkishteri [Monuments of Kipchak with Armenian writing]. Available at: <https://dergipark.org.tr/download/article-file> (Accessed: 15.06.22).
12. Makhmudov A. Kazak tilindegi konergen sozder [Ancient words in the Kazakh language] (Almaty, 1963).

Авторлар туралы мәлімет:

Серкебаева Г.Ы. – 3 курс докторанты, М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті, Шымкент, Қазақстан.

Боранбаев С. Р. – филология ғылымдарының докторы, доцент, М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті, Шымкент, Қазақстан.

Әділбекова Ж.Қ. – филология ғылымдарының кандидаты, М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті, Шымкент, Қазақстан.

Serkebayeva G.I. – 3rd year Ph.D student, M. Auezov South Kazakhstan University, Shymkent, Kazakhstan.

Boranbaev S.R. – Doctor of Philology, Associate Professor, M. Auezov South Kazakhstan University, Shymkent, Kazakhstan.

Adilbekova Zh.K. – Candidate of Philological Sciences, Associate Professor, M. Auezov South Kazakhstan University, Shymkent, Kazakhstan.

Ж.Н. Жунусова
М.К. Тулегенова

Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан

*Corresponding author: mail.rumadina@mail.ru

Социокультурная обусловленность лексических единиц молодежного социолекта

Аннотация. Статья посвящена изучению социокультурной маркированности лексем молодежного социолекта. Актуальность ее заключается в том, что данный вариант коммуникативной подсистемы языка дифференцируется в обществе в соответствии со стратификационным параметром социальной группы молодежи и необходим для их потребностей. Данный социолект не нашел должного освещения в лингвистической литературе. В лингвистике не исследованы и не описаны слова с прагматическими и коннотативными значениями, выражающими субъективное эмоциональное отношение молодежи, не выявлены слова-символы, обозначающие приверженность к каким-либо культурным интересам.

В ходе исследования были проведены социолингвистический и ассоциативный эксперименты с применением метода наблюдения, также осуществлен контекстуальный лингвопрагматический анализ слова.

В статье акцентируется внимание на детерминированности лексических единиц молодежного социолекта субкультуры молодых, что проявляется в наличии в нем слов-символов как средств самовыражения, а также в использовании слов с дополнительными коннотативными и прагматическими значениями.

Новизна данного исследования заключается в том, что в работе впервые молодежный социолект рассмотрен в рамках интегральной методологической парадигмы; выявлена связь языка молодежи с ее субкультурой и социальной структурой общества, также рассмотрены факторы социокультурной обусловленности социолекта и социоязыковой ее вариативности; охарактеризованы функции молодежного социолекта.

Таким образом, были сделаны выводы о детерминированности лексических единиц молодежного социолекта субкультурой молодых, что проявляется в наличии в нем слов-символов как средств и способов самовыражения, а также в использовании слов с коннотативными и прагматическими значениями.

Ключевые слова: социолект, субкультура молодежи, репрезентативная функция, коннотативное обозначение, селективная деятельность, молодежный жаргон, сленг, лексические единицы.

DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-678X-2023-142-1-76-86>

Введение

В рамках динамичного подхода к дифференциации языка взаимосвязь языка социаль-

ных структур и культуры обусловлена необходимостью изучения молодежного социолекта как одного из вариантов субстандартной системы.

Молодежный социолект представляет собой одну из субстандартных подсистем общенародного языка, используемого определенной социальной группой с целью общения, выражения своих взглядов и культурных интересов. В научной литературе молодежная группа представляет собой социальную группу людей, связанную между собой общностью культурных интересов и объединенную в одну группу по возрасту, особенностями языкового поведения с демонстрацией независимости и противопоставления образа жизни. Так, российский ученый И.В. Пеллих указывает на следующие причины возникновения сленга: стремление коммуникантов общаться друг с другом, оставаясь непонятными для посторонних; тенденция к речевой выразительности и учет возрастающего темпа жизни [1, 2 стр.].

Согласно Е.А. Нейману, одной из основных причин возникновения молодежного социолекта является «социальная дифференциация языка в соответствии со стратификационными и ситуативными переменными, когда эти типы вариативности находят свое выражение в языковой вариативности, т.е. в тех языковых и речевых различиях, которые обнаруживаются представителями различных социальных слоев» [2, 5-6 стр.].

В социолингвистике наблюдается терминологическая неупорядоченность понятий молодежный жаргон, сленг, молодежный социолект, что объясняется динамичностью развития данной языковой подсистемы, лексемы которой постоянно обновляются и пополняются в соответствии с характером социальной группы, культурными ее установками, а также развитием терминологической системы социолингвистики.

На наш взгляд, молодежный социолект на данном этапе развития языка представляет собой специфическую подсистему субстандарта, детерминированную молодежными социальными структурами, а также их групповой культурой, сформированной по интересам и использующей нормы второго уровня языка с особыми функциями.

Целью данной статьи является изучение культурно-коннотативных, коннотативных и

прагматических особенностей молодежного социолекта, возникновение которых обусловлено их стремлением выражать свое отношение к культуре общества, ее ценностным установкам и мировоззренческим принципам. В связи с этим молодежный социолект рассмотрен в рамках интегральной методологической парадигмы с использованием принципов, методов разных областей знания, выявлением связи языка молодежи, ее субкультуры с учетом дифференциации структуры общества, а также выявлением факторов обусловленности социолекта и его вариативности.

Методология

На современном этапе при исследовании языковых явлений ученые опираются на комплексный подход, реализующийся путем кропотливого анализа и описания через разнообразные приемы и методы с привлечением достаточного фактического материала.

При исследовании социальной дифференциации общества и фиксации социализирующих функций языка, в данном случае социолекта молодежи, нами применен компонентный анализ при интерпретации культурных, культурно-коннотативных и прагматических значений лексических единиц. В связи с этим мы опирались на данные ассоциативного и социолингвистического эксперимента при исследовании молодежного социолекта. Они осуществлялись с целью выяснения экспрессивности культурных и прагматических значений лексемы, способов образования культурно-обусловленных слов, были применены также контекстуально-лингво-прагматический анализ, метод социологического наблюдения, который понимается как «метод сбора первичной информации путем непосредственной регистрации исследователем событий, явлений и процессов, происходящих в определенных условиях» [3, 190 стр.].

Данный метод дает возможность наблюдать речевое поведение молодежи в ситуации коммуникативного акта при общении между собой, при этом исследователь может быть сторонним наблюдателем за процессом

общения молодежи (невключенное наблюдение), который на протяжении длительного времени фиксирует поведенческие реакции молодых, их установки, проявляемые в общении (включенное наблюдение). Такие виды наблюдения над поведением молодых людей (возраст 20-23 года), общающихся на социолекте, осуществлялись нами в течение определенного времени.

Молодежный социолект относится к сложным объектам, исследование лексической подсистемы которой невозможно без применения знаний из социолингвистики о молодежных группах, объединенных по культурным интересам и детерминированных определенной возрастной субкультурой, понимаемой как «система норм и ценностей, отличающих культуру определенной группы от культуры большинства общества» [4, 134-143 стр.]. По определению С.И. Левиковой, молодежная субкультура как эзотерическая, эскапистская, урбанистическая создается молодыми людьми сугубо для своего близкого окружения. Данная культура нацелена на включение их в определенное социальное языковое общество как «частичная культурная подсистема внутри системы «официальной», базовой культуры общества, определяющая стиль жизни, ценностную иерархию и менталитет ее носителей» [5, 33 стр.].

Сущность молодежной субкультуры, как считают А.С. Голобоков и С.А. Шалапута, определяется «принятием или неприятием общественных правил игры, а формирование молодежных субкультур состоит в выражении отношения (часто-оппозиционного) по отношению к официальной точке зрения, общепринятой в обществе позиции и массовой культуре» [6, 462 стр.].

Исследователь В.В. Химик указывает на специфические особенности поведения молодежи, к которым относит следующие: «1) стремление к самоутверждению через отрицание традиционного, нормативного, официального и провозглашение нового, модного, экстравагантного, эпатажного; 2) тенденция к корпоративности – возрастной, групповой, профессиональной, идейной, ре-

гиональной (в коллективе группировке легче формироваться и самоутверждаться, протестовать, нападать); 3) предрасположенность к игровым формам речевого поведения как средству самозащиты молодой части социума от опытной и зрелой части общества, это способ социализации молодежи в общественно-языковой практике» [7, 57-58 стр.]. В языковом плане игровое поведение выражается в нарушении нормы литературного языка при использовании слов молодежного сленга через жаргонизацию его и экспрессивизацию.

Особенность молодежного сленга, по утверждению Э.М. Береговской, состоит в том, что данная подсистема языка выполняет особые функции, такие как: депрециативная функция; репрезентативная функция; функция образования образных выражений, путем приема «воспаленная метафоричность; реализация людической функции, т.е. функции, направленной на творческое самовыражение» [8].

Обсуждение и результаты

На основе анализа данных социолингвистического наблюдения было установлено количество слов молодежного социолекта, использованных членами группы в течение месяца. Выборочный анализ показал, что респондентами было употреблено 80 слов-символов, выполняющих репрезентативную функцию, указывающую на принадлежность к группе, а также на характер культурных установок. Слов с коннотативным значением насчитывалось около 100, с прагматическим значением – 120. В ходе проведения социолингвистического эксперимента с тем или иным социолектом были определены субъективные отношения респондентов к той или иной лексеме, выявлены ассоциации к словам молодёжного социолекта.

Осуществлен контекстуальный лингвопрагматический анализ лексем в представленном тексте, в ходе которого выявлены слова с культурно-коннотативными, коннотативными (эмоциональными) и прагматическими значениями, обсуждены точки зрения на их при-

роду. Было выяснено, что культурную коннотацию имеют слова, «обозначающие в живом национальном языке материальную культуру и менталитет и проявляющиеся в языковых процессах в их действенной преемственности с языком и культурой этноса» [9, 216 стр.]. Культурная коннотация молодежного социального слова выражается в том, что оно может выступать в качестве знака протестной реакции на общественные противоречия и жизненные невзгоды и даже как знак потенциальной агрессивности, готовности к открытому столкновению. О.А. Леонтович к культурным значениям слова относит те значения, которые выражают национальную или этническую принадлежность слова, а также дают сведения о взглядах, менталитете представителей той или иной культуры [10, 7-11 стр.].

Возможность слова выражать культурную информацию связана с тем, что в современной лингвистике слово изучается с точки зрения когнитивно-семантического подхода, с акцентированием внимания на прагматические и коннотативные значения слов, входящих в качестве смысловых компонентов в его семантическую структуру. Ю.С. Степанов при определении лингвистического значения слова и смыслового значения указывает, что первое значение базируется на интенционале, создаваемом отношениями данного выражения ко всем другим выражениям данного языка, а смысловое значение основано на прогнозирующей функции мышления, на ассоциациях, возникающих в сознании человека при взгляде на объект и субъективном отношении человека к высказываемому об объекте мысли [11].

Если лингвистическое значение дает представление об объекте, то смысловое значение можно отнести к прагматическому, реализующему субъективное отношение говорящего к объекту. Ч. Моррис рассматривает прагматическое значение как оценочное, которое формируется в процессе селективной деятельности говорящего, когда он совершает следующие действия:

- отбирает в результате селекции определенные лексические единицы;

- собирает историко-культурные факты, дающие сведения о лексико-культурном фоне отобранных единиц;

- осуществляет собственно селективную деятельность, выражая то или иное отношение (негативное или позитивное), ту или иную оценку к предмету мысли [12, 96-98 стр.].

Смысловое значение, рождающееся в ходе селективной деятельности говорящего, рассматривается как прагматическое, выражающее оценочное отношение говорящего к предмету мысли. Культурно-коннотативное, а также коннотативное, эмоциональное значения слова можно отнести не к основному значению, существующему в семантической структуре слова как денотативное, а к ее созначениям, возникающим в результате ассоциаций говорящего в речевой деятельности. Справедливым поэтому является мнение Ю.Д. Апресяна о том, что коннотативное значение является оценочным созначением слова, не входящим в лексическое значение слова [13, 42-64 стр.].

Коннотативное, прагматическое созначение слова относится к смысловым, ассоциативным созначениям.

В работах А.А. Леонтьева и Д. Лайонза мы находим положения о двух смыслах слова. Так, А.А. Леонтьев считает, что следует говорить о двух смыслах слова, выделяемых в семантической структуре слова: объективно-общественный смысл (формируемый за счет понятийно-опосредуемой предметной соотносительности слова и субъективно-личностный смысл, формируемый за счет ассоциативных связей слова с другими словами [14].

Как видим, коннотативное созначение слова понимается, как и прагматическое, в качестве культурного компонента значения слова. Поэтому Н.В. Громова утверждает, что в «современном языкознании под культурным компонентом лексического значения слова понимается сопутствующая предметно-логическому значению и входящая в смысловую структуру культурная коннотация лингвистической единицы» [15, 71 стр.].

Если культурно-коннотативное значение рассматривается в качестве созначения слова, то и прагматическое, рождающееся в речевой

деятельности говорящего и выражающее его субъективное отношение, характеризуется как добавочное, смысловое и выражающее личностный смысл говорящего. Коннотативное созначение слова понимается в более узком и широком значениях. В широком значении оно понимается в качестве культурного компонента слова, выражающего культурную информацию. В узком смысле коннотация понимается как эмоциональное созначение.

Слова с такими значениями используются представителями молодежной социальной группы для выражения негативного и субъективного отношения к официальной идеологии. Так, слово бомбила выражает неодобрительное отношение к рвачам и хапугам; пренебрежительное отношение к говорунам-политикам выражается при помощи слова блаблакать; а человек, занимающийся бесполезным делом, ватокат; сообщать большое количество ненужной информации – закидывать плитами; доносчик – красный; неодообр. в старшем поколении – купол тупости; что-то непонятное, дребедень – мутотель, мутота. Например: «Сибирские бомбилы – они точно такие же хапуги» (Зеркало, 1.06.2005). «Многие получатели чернух на Западе были осуждены на большие сроки тюремного заключения» (Аргументы и факты, № 15, 2003, с. 14).

Приведенные выше слова в предложении выполняют экспрессивную функцию, а культурно-коннотативные значения слова встречаются в социолектах молодежных объединений агрессивной направленности (политизированных, криминальных группировок, скинхедов). Культурные установки скинхедов выражаются в таких словах, как наци, фашисты, фаники, фюрер, ариец. Их экстремистские взгляды близки к идеологии фашизма: как и гитлеровцы они с презрением относятся к представителям небелой расы, проявляя этническое предубеждение и обзывая их при помощи слов, несущих оскорбление: чебурек, хачик, папуас (представители Кавказа), желтый (китаец), белый мусор (бомжи). Лексика скинхедов выполняет людическую и культурноносную функции.

Людическая функция молодежного социолекта состоит в том, что эта подсистема языка используется в качестве инструмента двойного отстранения, что проявляется в использовании средства самовыражения – языковой игры. Суть культурноносной функции состоит в выражении культурных установок данной группы.

Депрециативная функция социолекта состоит в том, что молодежь стремится критически осмыслить все, что связано с давлением государственной машины, выразить свою точку зрения, так как молодые, противопоставляя себя людям старшего возраста, официальной точке зрения государства на политические отношения, на все происходящее в стране, выражают свои взгляды, убеждения при помощи гипертрофированной иноязычной речи, использования коннотаций и оценочных слов.

Менее политизированы такие молодежные объединения: группа криминальной молодежи, группа футбольных фанатов. Жаргон криминальных групп отражает приверженность их к субкультуре уголовников, что выражается в использовании лексики уголовников. В социолекте футбольных фанатов используются слова, выражающие поддержку своей команде: грядки, волны, кричалки, наездные, шиза, бомбардировка, слэм, акция и др. Следовательно, лексемы молодежного социолекта, которые выражают культурно-коннотативные и прагматические значения, социокультурно обусловлены, так как являются знаком принадлежности к определенной социальной группе.

Результаты эксперимента фиксировались в карте социолингвистического наблюдения, где описывались вид и категории наблюдения, объекты, подвергшиеся исследованию, длительность и количество единиц, собранного в процессе фиксации материала. В данной карте отмечено, что проводилось включенное наблюдение, когда исследователь тесно общался с объектом. В ходе исследования за речевым поведением молодежи в возрасте от 20 до 30 лет было установлено, что на протяжении всего периода наблюдения (в течение месяца) объектом было произнесено около 300

слов, соответствующих категориям наблюдения. В ходе наблюдения была поставлена задача – выявить в речи молодежи количество слов, имеющих коннотативные и прагматические значения. Молодежь выражает свое оценочное отношение к официальной политике: клевый, супер, фигня, бодяга, звездный, к идеям и установкам общества: туманить, фенька, бумер, олды, хейтер, токсик, хайп.

В процессе наблюдения только 80 из всего количества собранных слов были с экспрессивно-коннотативным значением, многие слова имеют культурно-коннотативные значения: жлобизм, совковый, брутальность, фейерверковость, ерундизм. Слова с прагматическим значением (120) выражают субъективное отношение говорящего к кому-либо.

Социолингвистический эксперимент проводился на протяжении трех этапов. На первом, теоретическом, этапе эксперимента была сформулирована проблема исследования молодежного социолекта – выявление у лексических единиц культурно-коннотативных и прагматических значений. Объектом исследования выступила социальная группа молодежи; а предметом – лексические единицы молодежного социолекта, выражающие культурно-коннотативное, коннотативное (экспрессивное) и прагматическое значения. На втором методологическом этапе была разработана программа создания экспериментальных ситуаций, определены методы, применяемые в ходе эксперимента. На третьем этапе была реализована программа эксперимента. В ходе осуществления основ положения программы были разработаны три экспериментальные ситуации, направленные на: 1) выявление репрезентативной функции единиц молодежного, уголовного и профессионального социолектов (ситуация №1); 2) выяснение и описание ассоциации на слова-стимулы, предъявляемые к участникам эксперимента (ситуация №2); 3) изучение общности ассоциатов, членов социальной группы, на проводимые слова-стимулы (ситуация №3). В начале эксперимента уточнялись демографические сведения о респондентах (пол, возраст, профессия, культурные интересы, характер деятельности, методы исследования).

Разработаны следующие задания: прочитайте слова-стимулы и определите какие социальные группы пользуются приведенными словами, общее их количество – 17. Участники эксперимента, владеющие молодежным социолектом, социолектом уголовников, профессиональным социолектом, отбирают из числа слов-стимулов «свои слова», ассоциируя их со словами, употребляющимися членами социальной группы, к которой они относятся. В результате анализа экспериментальной ситуации № 1 и подсчета слов, признанных «своими» респондентами, представителями молодежного социолекта признаны «своими» следующие слова: гопота, гуманизатор, духариться. Респонденты, владеющие социолектом уголовников, признали «своими»: серьга, бугай, челодан, чердак, шалфей, чифирь, балаган. Представители профессионального социолекта отметили, как «свои» слова: глухарь, колесо, висяк, андеррайтер, винчер, бумерадж.

В ходе осуществления эксперимента в ситуации № 2, направленной на выяснение характера ассоциаций (позитивных или негативных) на проводимые слова-стимулы, были отмечены следующие: звероящеры, качевый, областняк, горох, собачье шоу, чернуха, чмо, помидор, гуманизатор, блинда; среди них приведена только одна позитивная ассоциация на слово качевый. Остальные ассоциации на следующие слова-стимулы оказались негативными, ср.: звероящер (отставшие от жизни родители); областняк (презр. – уничтож. в значении «отставшие от жизни»); горох (пустое, ненужное); чмо (плохой, дрянь); помидор (презр.); гуманизатор (ирон. полицейская дубинка); блинда (растяпа).

В экспериментальной ситуации № 3 также акцентировалось внимание на словах-стимулах и их ассоциатах с целью выявления значений слов в молодежном диалекте. Респондентам были предложены слова-синонимы для выяснения общности ассоциатов значений в сознании молодежи. Так, на слова-синонимы бабло, лавэ, бабосы, лавндосы, ботва, воздух, шелуха, бабуляж, баксы, зеленые был приведен один ассоциат – деньги. Слова-си-

нонимы чайник, башня, тыква, дыня ассоциировались со значением голова; синонимы герла, чувиха, мочалка были ассоциированы со значением «девушка»; синонимы качепатки, клешня, грабли ассоциировались со значением «руки»; синонимы прохора, шузы были ассоциированы со значением «обувь». Некоторые слова-синонимы, объединенные в один синонимический ряд по значению «интеллектуальные» свойства человека: лох, лузер, лупень, лунный, которые ассоциировались со значением «глупый». В молодежном социолекте в синонимический ряд вступают слова со значением «действия человека», которые ассоциируются со значением «необязательный человек».

На четвертом этапе эксперимента осуществляется анализ полученных данных, учитываются виды реакций, их количество, проводится прагматический анализ, способствующий выявлению различных значений слова в контексте. Для этого респонденту дается отрезок текста, в котором акцентируется внимание на определении соответствующего значения (культурного, коннотативно-оценочного, прагматического). Испытуемому предлагается определить тип значения слова, исходя из контекста. Приведем отрывок из предлагаемого текста, после чтения которого испытуемый должен заполнить таблицу текстового задания:

Текст: Крысиная возня (МК от 23.08.2018). Единственный способ помочь беляшу – отправить его на месяц-другой в больницу. Вообще, чем больше во мне пофигизма, тем больше они меня достают (МК от 19-26.10.2005). Этот красноперый передал информацию через третье лицо. Это человек имеет левый образ мышления. Это мне не нравится. Это мажористая машина. Да это же мешок, глуп как пробка. Тетя Ивана – мокрая курица, ничего не может сделать, квохчет только беспрестанно. Он выделяется среди окружающих, белая ворона. Его друг – это банан, чайник, не имеет представления о жизни современной молодежи. Он принадлежит к группе рейверов. Это хайрастый тип. Меня колбасит от него.

Послетекстовое задание: а) исходя из характера контекста, определите значения подчеркнутого слова; б) определите тип значения (культурно-коннотативного); в) определите, исходя из контекстуального окружения, коннотативное значение слова; г) определите прагматическое значение слова в соответствующем виде; д) определите характер прагматического значения слова.

В следующей таблице отражены результаты работы с текстом.

В ходе исследования и проведенного эксперимента были получены следующие результаты: выявлена и описана репрезентативная функция молодежного социолекта, выступа-

Словосочетания и слова с коннотативным значением	культурно-коннотативное значение	коннотативно-негативное значение	прагматическое значение	
			негативное	позитивное
беляш		+	пренебреж.	одобрить
мажористая				
красноперый		+	пренебреж.	
левый образ мышления		+	пренебреж.	
мокрая курица		+	уничижит.	
белая ворона			пренебреж.	
банан, чайник		+	пренебреж.	
хайрастые	+			
рейверы	+			
колбасит		+		

ющая как символ принадлежности к социальной группе молодежи; выявлена лудическая функция слов молодежного социолекта, выражающаяся в том, что она служит средством самовыражения; выяснена и описана эмоциональная функция слов данного социолекта; охарактеризована культуросносная функция лексем данной подсистемы; рассмотрены культурно-коннотативные, коннотативные, прагматические значения слов данного социолекта.

Заключение

Таким образом, молодежный социолект представляет собой дифференцированную по социально-языковым культурным признакам коммуникативную систему, предназначенную для обслуживания потребностей социальной группы молодежи, объединяющей в одну совокупность различные группировки, имеющие разнообразные культурные интересы, идеологию, мировоззренческие установки.

Лексические единицы данного социолекта обусловлены и выражены через социальную и культурную маркированность, так как слова молодежного языка выполняют репрезентативную функцию, отражают символ принадлежности к молодежной группировке, а также подчеркивают культурные установки молодежи, сформированные в соответствии с их культурными интересами и характером устремлений молодых, осуществляющих оп-

позиционную деятельность, направленную против взрослых, против официальной идеологии и власти с целью самоутверждения и самовыражения.

Культурно-коннотативные значения слова информируют о мировоззренческих, идейных установках молодежи, об их культурных интересах, характере деятельности молодежи. Они формируются как культурно-коннотативные значения слова наряду с денотативным значением, возникают в результате ассоциаций говорящего в ходе селективной его деятельности и реализации ассоциативных связей слов, способствующих зарождению личностного смысла слова.

Прагматическое значение слова, возникающее в результате селективной речевой деятельности говорящего, выступает как коннотативно-эмоциональное, выражая субъективное отношение говорящего (позитивное или негативное) к объекту мысли.

Культурно-коннотативное значение лексем молодежного социолекта выполняет культуросносную функцию через культурные установки и мировоззренческую ориентацию молодежи, отражая стремление их к самоутверждению и к независимости.

Прагматическое значение слова способствует реализации оценочной функции, выражая оценочные субъективное отношение говорящего к предмету мысли, также выполняет оценочную и экспрессивную функции.

Список литературы

1. Пеллих И.В. Cyberleninka. – URL: <http://cyberleninka.ru/article/n/molodezhnyy-slang-kak-sotsialnaya-raznovidnost-rechi> (дата обращения: 4.06.22).
2. Нейман Е.А. Социоллингвистика. Курс лекций. – Томск, 2004. – 222 с.
3. Социологический энциклопедический словарь – М. 1998.
4. Соколов К.Б. Субкультура, этносы и искусство: концепция социокультурной стратификации // Вестник Российского гуманитарного фонда. - 1997. - №1. – С. 134-143.
5. Левикова С.И. Молодежная культура. – М.: Вузовская книга, 2002.
6. Голобоков А.С., Шалапута С.А. Отечественные и зарубежные исследователи о сущности и признаках современных молодежных субкультур // Международный журнал прикладных и фундаментальных исследований. - 2016, № 8-3. – С. 460-463.
7. Химик В.В. Язык современной молодежи // Современная русская речь: состояние и функционирование: Сборник аналитических материалов. – СПб.: Филологический факультет СПбГУ, 2004. – С. 7-66.

8. Береговицкая Э.М. Молодежный сленг: формирование и функционирование // Вопросы языкознания. - 1996. №3. – С. 33-41.
9. Телия В.Н. Русская фразеология. Семантический, прагматический и лингвокультурологический аспекты. – М.: Языки русской культуры, 1996.
10. Леонтович О.А. К типологии культурных значений // Вестник Волгоградского университета. - 2007. - №4. – С. 7-11.
11. Степанов Ю.С. В трехмерном пространстве языка. Семантические проблемы лингвистики, философии, искусства. – М.: Наука, 1985.
12. Моррис Ч. Семиотика. Основания теории знаков. – М., 1983.
13. Апресян Ю.Д. Коннотации как часть прагматики слова (лексикографический аспект) // Русский язык: проблемы прагматической семантики и оценочные факторы в языке. – М., 1991. – С. 42-64.
14. Лайонз Д. Лингвистическая семантика. Введение. – М.: Языки славянской культуры, 2003.
15. Громова Н.В. Лингвокультурологические подходы к презентации субстандартной лексики в отечественном и зарубежном языкознании // Вестник Калмыцкого университета. - 2017. - № 36 (4). – С. 68-75.

References

1. Pellih I.V. Cyberleninka. Available at: <http://cyberleninka.ru/article/n/molodezhnyy-sleng-kak-sotsialnaya-raznovidnost-rechi>–(Accessed: 4.06.22). [in Russian]
2. Neyman Ye.A. Sotsiolingvistika. Kurs lektsiy [Sociolinguistics. Lecture course] (Tomsk, 2004, 222 p.) [in Russian]
3. Sotsiologicheskiy entsiklopedicheskiy slovar' [Sociological encyclopedic dictionary] (Moscow, 1998). [in Russian]
4. Sokolov K.B. Subkul'tura, etnosy i iskusstvo: kontseptsiya sotsiokul'turnoy stratifikatsii [Subculture, ethnic groups and art: the concept of socio-cultural stratification], Vestnik Rossiyskogo gumanitarnogo fonda [Bulletin of the Russian Humanitarian Foundation], 1, 134-143 (1997). [in Russian]
5. Levikova S.I. Molodezhnaya kul'tura [Youth culture] (Vuzovskaya kniga, Moscow, 2002). [in Russian]
6. Golobokov A.S., Shalaputa S.A. Otechestvennyye i zarubezhnyye issledovateli o sushchnosti i priznakakh sovremennykh molodezhnykh subkul'tur [Domestic and foreign researchers on the essence and characteristics of modern youth subcultures] International, Mezhdunarodnyy zhurnal prikladnykh i fundamental'nykh issledovaniy [International Journal of Applied and Fundamental Research], 8-3, 460-463 (2016). [in Russian]
7. Khimik V.V. Yazyk sovremennoy molodezhi [The language of modern youth], Sovremennaya russkaya rech': sostojanie i funkcionirovanie: Sbornik analiticheskikh materialov [Modern Russian speech: state and functioning: Collection of analytical materials] (Faculty of Philology, St. Petersburg, 2004, P. 7-66). [in Russian]
8. Beregovitskaya E.M. Molodezhnyy sleng: formirovaniye i funktsionirovaniye [Youth slang: formation and functioning], Voprosy yazykoznanija [Questions of linguistics], 3, 33-41 (1996). [in Russian]
9. Teliya V.N. Russkaya frazeologiya. Semanticheskiy, pragmaticheskiy i linguokul'turologicheskiy aspekty [Russian phraseology. Semantic, pragmatic and linguoculturological aspects] (Yazyki russkoy kul'tury, Moscow, 1996). [in Russian]
10. Leontovich O.A. K tipologii kul'turnykh znacheniy [To the typology of cultural meanings], Vestnik Volgogradskogo universiteta [Bulletin of the Volgograd University], 4, 7-11 (2007). [in Russian]
11. Stepanov Yu.S. V trekhmernom prostranstve yazyka. Semanticheskiye problemy lingvistiki, filosofii, iskusstva [In the three-dimensional space of language. Semantic problems of linguistics, philosophy, art] (Nauka, 1985, Moscow). [in Russian]
12. Morris Ch. Semiotika. Osnovaniya teorii znakov [Semiotics. Foundations of the theory of signs] (Moscow, 1983). [in Russian]
13. Апресян Ю. Д. Коннотации как часть прагматики слова (лексикографический аспект) [Connotations as a part of the pragmatics of the word (lexicographic aspect)], Russkiy yazyk: problem pragmaticheskoy semantiki i otsenochnyye faktory v yazyke [Russian language: problems of pragmatic semantics and evaluate factors in the language] (Moscow, 1991, P.42-64). [in Russian]
14. Layonz D. Lingvisticheskaya semantika. Vvedeniye [Linguistic semantic. Introduction] (Yazyki slavyanskoy kul'tury, Moscow, 2003). [in Russian]

15. Gromova N.V. Lingvokul'turologicheskiye podkhody k prezentatsii substandartnoy leksiki v otechestvennom i zarubezhnom yazykoznanii [Linguistic and cultural approaches to the presentation of substandard vocabulary in domestic and foreign linguistics], Vestnik Kalmytskogo universiteta [Bulletin of the Kalmyk University], 36 (4), 68-75 (2017). [in Russian]

Ж.Н. Жүнісова, М.К. Тулегенова

А.Н. Гумилев атындағы Еуразиялық ұлттық университеті, Астана, Қазақстан

Жастар социолектінің лексикалық бірліктерінің әлеуметтік-мәдени шарттылығы

Аңдатпа. Мақала жас социолект лексемаларының әлеуметтік-мәдени таңбалануын зерттеуге арналған. Оның өзектілігі қоғамда жастардың әлеуметтік тобының стратификацияланған параметріне сәйкес сараланған және олардың қажеттіліктеріне қажетті тілдің коммуникативті ішкі жүйесінің бұл нұсқасының өзектілігінде. Бұл социолект лингвистикалық әдебиетте тиісті деңгейде көрініс таппады. Тіл білімінде жастардың субъективті эмоционалдық қатынасын білдіретін прагматикалық және коннотативтік мағынадағы сөздер зерттелмеген және сипатталмаған, қандай да бір мәдени қызығушылықты білдіретін сөз-таңбалар анықталмаған.

Зерттеу барысында бақылау әдісі арқылы социолингвистикалық және ассоциативті эксперимент жүргізіліп, сөзге контекстік лингвопрагматикалық талдау да жүргізілді.

Мақалада біз жастар субмәдениетінің жастар социолектінің лексикалық бірліктерінің детерминизміне назар аударамыз, бұл ондағы символдық сөздердің өзін-өзі көрсету құралы ретінде, сондай-ақ қосымша коннотативті және прагматикалық мағыналары бар сөздерді қолдануда көрінеді.

Бұл зерттеудің жаңалығы – жұмыста алғаш рет жастар социолектінің интегралды әдіснамалық парадигма аясының қарастырылуы; жастар тілінің оның субмәдениетімен және қоғамның әлеуметтік құрылымымен байланысы анықталды, социолекттің әлеуметтік-мәдени шарттылығы мен оның социолингвистикалық вариативтілігінің факторлары да қарастырылады; жастар қоғамының функциялары сипатталады.

Осылайша, жастар социолектінің лексикалық бірліктерінің жас субмәдениетімен жастар детерминизмі туралы қорытынды жасалды, бұл ондағы сөз символдарының өзін-өзі көрсетудің құралдары мен тәсілдері ретінде, сондай-ақ коннотативті және прагматикалық түсініктері бар қолдануда көрінеді.

Түйін сөздер: социолект, жастар субмәдениеті, репрезентативті функция, коннотативтік белгілеу, селективті белсенділік.

Zh.N. Zhunussova, M.K. Tulegenova

L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

Sociocultural conditionality of lexical units of youth sociolect

Abstract. The article is devoted to the study of the sociocultural marking of lexemes in the youth sociolect. Its relevance lies in the fact that this version of the communicative subsystem of the language, which is differentiated in society in accordance with the stratified parameter of the social group of young people and is necessary for expressing their needs. This sociolect has not found proper coverage in the linguistic literature. In linguistics, words with pragmatic and connotative meanings expressing the subjective emotional attitude of young people have not been studied and described; words-symbols denoting adherence to any cultural interests have not been identified.

In the course of the study, a sociolinguistic and associative experiment was conducted using the observation method, and a contextual linguo-pragmatic analysis of the word was also carried out.

In the article, we focus on the determinism of the lexical units of the youth sociolect subculture, which is manifested in the presence of words-symbols in it as a means of self-expression, as well as in the use of words with additional connotative and pragmatic connotations.

The novelty of this study lies in the fact in this work, for the first time, the sociolect of youth was considered within the framework of an integral methodological paradigm; the connection of the language of youth with its subculture and social structure of society was revealed, as well as the factors of socio-cultural conditions of the sociolect and its sociocultural variability were considered: the functions of the sociolect of youth were characterized.

Thus, the conclusion is made about the determinism of lexical units of the youth sociolect by the age subculture, which is manifested in the use of symbolic words in it as means and methods of self-expression, as well as words with connotative and pragmatic concepts.

Keywords: sociolect, youth subculture, representative function, connotative designation, selective activity

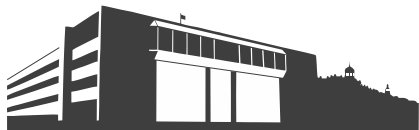
Сведения об авторах:

Жунусова Ж.Н. – доктор филологических наук, профессор кафедры теоретической и прикладной лингвистики, Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан.

Тulegenova M.K. – докторант кафедры теоретической и прикладной лингвистики, Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан.

Zhunusova Zh.N. – Doctor of Philology, Professor of Theoretical and Applied Linguistics Department, L.N. Gumilyov Eurasian National, Astana, Kazakhstan.

Tulegenova M.K. – Ph.D. student of Theoretical and Applied Linguistics Department, L.N. Gumilyov Eurasian National, Astana, Kazakhstan.

Б.М. Қайдарова

Әлихан Бөкейхан университеті, Семей, Қазақстан
*Коррепонденция үшін автор: peace.a@list.ru

Лингвомәдениеттанудағы ұлттық-мәдени стереотиптердің лексика-семантикалық ерекшеліктері

Аңдатпа. Мақалада қазақ, ағылшын және орыс лексикасындағы ұлттық стереотиптердің лингвомәдени аспектілерін салыстыра талдау арқылы стереотиптердің этникалық, ұлттық менталитеттік және лексико-семантикалық ерекшеліктерін айқындау мәселелері қарастырылған. Жоғары оқу орындарындағы ағылшын тілінен білім беру жүйесінде отандық ғалымдардың шетел тілін оқытудағы теориялық тұжырымдарына сүйене отырып, лингвомәдениеттанудағы ұлттық-мәдени стереотиптердің этникалық, ұлттық менталитеттік және лексико-семантикалық ерекшеліктеріне салыстырмалы, құрылымдық-семантикалық этимологиялық талдаулар жасалды. Тілді мәдениеттің бір бөлігі ретінде қарастыра отырып, британдық және американдық ағылшын тілі нұсқаларының арасындағы айырмашылықтарды білу маңыздылығына назар аударылды. Өйткені, осы елдердегі күнделікті қарым-қатынас тілі болып саналатын ағылшын тілінің қолданылу аясында айырмашылықтар бар. Бұл айырмашылықтар фонетикалық, грамматикалық, орфографиялық, лексикалық, семантикалық тұрғыда танылады. Сондықтан, тілдік нормалардың қолданыс аясын айқындау үшін лингвомәдениеттану ауқымында тіл мен мәдениеттің байланысы мен бір-біріне ықпалын зерделеу, этностың материалдық және рухани мәдениетін тілдік бейнесінен тануға мүмкіндік береді.

Түйін сөздер: лексика, лингвистика, лингвомәдениеттану, ұлттық-мәдени, стереотип, семантика, лингвомәдениет аспектілері, қарым-қатынас стилі, ағылшын тілі, қазақ тілі, орыс тілі.

DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-678X-2023-142-1-87-96>

Кіріспе

Тіл білімінде лингвомәдениеттану термині XX ғасырдың 90-шы жылдарынан қолданыла бастады. Лингвомәдениеттану (лат.: lingua-тіл, cultura-мәдениет, logos-ғылым, ілім) син-

тездеу типінің ғылыми пәні ретінде, мәдениет пен тілді тұтас, тепе-тең және жүйелі түрде қарастырумен сипатталады. Мәдениеттану адамның табиғатқа, қоғамға, тарихқа, өнерге және оның әлеуметтік-мәдени болмысының басқа салаларына қатысты өзін-өзі тануын

зерттейді, ал лингвистика (тіл білімі) тілді кешенді жүйеде зерттейтін тілдің ғылымы. А.Вежибицкая «Лингвомәдениеттану – мәдениет пен тіл бірліктерінің жиынтығын танып, жүйелі түрде қарастыратын ғылым саласы. Тілде бейнеленетін, тіл арқылы көрінетін мәдени құндылықтардың қолданылатын жүйесін зерттейді. Осыған байланысты тіл мен мәдениеттің элементтерін шоғырландыратын, яғни жинақтайтын, синтездейтін «лингва-культурама» түсінігі», - деген анықтама береді [1, 5 б].

Лингвомәдениеттанудың қарастыратын негізгі мәселелері - өткен заман мен бүгінгі күнді жалғастыратын халық мұралары болып табылатындықтан, маңыздылығына тоқталу орынды деп санаймыз. Ол тіл теориясының негізгі үш аспектісінде қарастырылады: синтаксистік, семантикалық және прагматикалық. Халық мұралары, ауызша әдебиет нұсқалары және жазба әдебиетте сөздің мағынасына ерекше мән беріледі әрі ол әрқашан лингвистердің басты назарында болып келеді.

Семантикалық аспект сөздердің грамматикалық формаларына, морфемаларға және табиғи тілдің синтаксистік құрылымдарына енген ментальді стереотиптер жиынтығын қамтитын танымдық сала. Бұл саланы П.Гиро, Л.А.Новиков, Е.Д.Смирнова, Бертін И.М. Кобозева, Л.М.Васильев, Дж. Лайонз, Г.Б.Гутнер, О.Е.Сальникова, Г.А.Гаджинян және басқалар, қазақ тілі білімінде Қ.Жұбанов, І.Кеңесбаев, Ғ.Мұсабаев, М.Белбаева, Т.Қордабаев, М.Оразов және т.б. көптеген ғалымдар зерттеген.

Семантика термині көне грек тілінен σμῆαντικός «белгілеу» деген сөзінен шыққан, сөздердің мағынасын зерттейтін лингвистикалық ғылымның саласы. Бұл терминді 1833 жылы француз лингвисті әрі тарихшы Мишел Бреаль (1832-1915) «Essai de sémantique, science de significations» («Опыт семантики, науки о

значениях» 1897) атты еңбегінде сөз мағынасындағы тарихи өзгерістерге мән бере отырып, талдау барысында ұсынған. Оған дейін этимология пәні ғана семантика мәселелерін сөз мағыналарының қалыптасуы мен өзгеру түрлеріне қатысты түсіндіріп келді. XIX ғасырдың екінші жартысынан бастап В.фон Гумбольдт, Х.Штейналь, А.А.Потебня, В.Вунд еңбектерінде қозғалған семантика тақырыбы тіл ғылымындағы семантиканың психологиялық және эволюциялық бірінші кезеңі деп қарастырылады. Сонымен қатар, «семасиология» термині де кеңінен қолданылды, ол 1950 жылдардың аяғына дейін орыс және неміс ғалымдарының жазбаларында синоним ретінде қолданылды. Семантикалық лексиканың синонимі ретінде қазіргі уақытта «семасиология» термині қолданылады [2].

М.Оразов лексикадағы синоним, антоним категорияларының семантикалық байланысқа ие болу ерекшелігі туралы: «синоним болсын, антоним болсын сөздердің арақатынасынан туады, ол заттардың өзіндік белгілерімен ғана емес тілдік заңдылықтармен де қалыптасқан дәстүрмен де байланысып жатады», - деп түйіндейді [3].

Ол, сөздердегі мағыналық байланыс сөздердің ішкі табиғаты мен формасына байланысты болғанымен, екінші жағынан олардың арасындағы салыстыру мен бағалау байланысы болатынына назар аударта, мынадай антонимдік мысал келтіреді: жақсы және жаман. Біз М.Оразовтың ескертуіне сәйкес осы сөздерді синоним түрінде қолдану ретіне тоқталамыз:

Жақсы сөзінің синонимі ретінде тәуір, оңды, тамаша, сүйкімді сөздерін, ал жаман сөзінің синонимі ретінде нашар, жарамсыз, жаман-жұтық, түкке тұрғысыз сөздерін қолданып мынадай сөйлемдер құрастырдық:

Қазақшасы	Ағылшыншасы	Орысшасы
Оның жағдайы бұрығыдан әжептәуір	His health is much better than ever	Его самочувствие намного лучше, чем когда-либо
Әжем оңды сөз сөйлеңдер, деді.	Grandma said - speak positively.	Бабушка сказала – говори позитивно.

Марғаулар сондай сүйкімді.	Kittens are so cute.	Котята такие милые.
Таулы жердің түні қандай тамаша!	How beautiful is the night in the mountains!	Как прекрасна ночь в горах!
Оның жағдайы бұрығыдан да нашар	His condition is worse than ever	Его состояние хуже, чем когда-либо.
Әжем түкке тұрғысыз (пайдасыз) артық сөз сөйлемдер, - деді.	Grandma said: don't say useless, unnecessary words.	Бабушка сказала: не говорите бесполезных, лишних слов.
Киюге жарамсыз, жаман-жұтық киімдерді өртеп жіберген дұрыс, - дейді психологтар.	It is better to burn clothes that are not suitable for wearing, bad-thin, psychologists say.	По словам психологов, лучше сжигать непригодную для ношения, плохую, старую одежду.

Бұдан сөздердің (әжептәуір, оңды, жаман-жұтық) айтылу мағынасына байланысты, ойдың абстракциялық қызметі негізінде заттардың түрлі қасиетін салыстырып, парадигмалық байланысқа түсетінін байқаймыз.

Жалпы «парадигма» термині алғаш рет лексика саласына қатысты қолданылған. Бұл құбылысты өткен ғасырдың басында швейцар ғалымы Ф. де Соссюр тілдегі мағыналық қатынастардың парадигмалық және синтагмалық қатары ретінде ұсынған болатын.

Ғалым О.С.Ахманова «Парадигма деп - тілдік бірліктің тілдік жүйесі элементі ретінде бір-біріне сыбайлас не қарсы келетін қасиеттерімен адам санасында жинақтаған, яғни тіл элементтерінің сол тілді пайдаланушы адамның санасында жинақталуын айтамыз», дей келе, лексикалық мағынамен байланысты парадигманы семантикалық парадигма деп те атауға болатындығына назар аударған [4].

Ғ.К.Резуанова «Қазақ тілінің лексикалық парадигмасы: Ғылыми монографиясында» көп мағыналы сөздер мен синоним, омоним, антоним категорияларының жүйелі түрде бір ғана парадигмалық қатынасқа енетіндігін дәлелдеді. Олардың арасындағы мағыналық байланыс бірінен бірі туындап жататындығын назарға ала отырып, сөздің мағыналық қатынасы бірте-бірте кеңейе беретіндігін антонимдердің ұғымдық сипатын анықтау арқылы оның көп мағыналылықпен байланысын анықтады. Ғ.К.Резуанова парадигма термині тіл білімінде бірнеше мағынада қолданыла-

тынын ескере келе, баламасын мағына деп алып, мынадай түсініктеме берген: «Мағына адам, қоғам жасаған құбылыс ретінде аталатын затқа қатысты түрін, яғни бағаны және сонымен байланысты сөздердің тілдік байланысын, сондай-ақ мәдени компонентті қоса көрсетеді. Сөз мағынасы дегеніміз қоғамдағы зат немесе құбылыстың өзі емес, олардың адам санасындағы сәулесі, яғни түйсік арқылы қабылданған ұғым. Сөз мағынасы үздіксіз өзгеріс үстінде болатын процесс. Ол мағыналық түрлену негізгі мағынаның ауыспалы мағына алуымен байланысты. Қосымша мағынаның біреулері негізгі мағынамен тікелей байланысты болса, енді біреулері екінші бір мағынадан туындап, бір-бірімен сатылы (жалғасып, тізбектеле) өрбиді...». Яғни, сөздік құрамның ішкі бірлігі оның парадигмалық және синтагмалық байланысынан көрінеді деп тұжырымдайды.

Сондай-ақ, көп мағыналы сөзді талдаудың нысанасы нақты сөз қолданылатын семантикалық вариант дәрежесіндегі полисемантизмді сөз болуы мүмкіндігінің бірінші жолын қарастырып, ауыр сөзінің мағынасына төмендегідей мінездеме берген:

- 1) салмақты, зілдей – негізгі, еркін, тура, бейтарап (жалпыхалықтық);
- 2) қиыншылығы, азабы мол: ауыртпалығы, мекнаты көп – негізгі емес, контекстік, келтірінді, бейтарап.
- 3) қайғылы, мұңды, жанға бататын негізгі емес, (морфологиялық және синтаксистік)

контекстке байланысты, ауыспалы, стилистикалық бояма.

4) ақырын, байсалды, жай – негізгі емес, контекстке байланысты, ауыспалы, стилистикалық, бояма. Бұнда, полисемантизмді (ауыр сөзінің көп мағынасын) мысалдар келтіру арқылы нақты ашып көрсеткен. Мәселен:

1. Қодардың ауыр балғасын ол ұршықша ойнатады, өзін аттан аударып алып қабырғасын күйретеді (М.Әуезов, Әр жыл.). Ол торсықтың ауыр екенін де сезді (Ғ.Мүсірепов, Оянған өлке).

2. Ер едің қажымайтын ауыр іске, Толтырдың не себептен көзді жасқа (Д.Еркінбеков, Шығ.).

3. Командирлер мен солдаттар барлығы ауыр ой үстінде, іштерінен тынып тұр (Б.Момышұлы, Офицер күнд.).

4. Асыл ананың ауыр қимылдап, аз күрсініп, қиялға батқан ойлы кескініне назар аударды (С.Бақбергенев, Күй) [5, 24-39].

Ауыр сөзі орыс, ағылшын тілдерінде де көпмағыналы. Орыс тілінде: тяжелый, трудный, мучительный, напряженный, мрачный; ағылшын тілінде: heaviness, weight, load, heft, burthen және т.б. сөздерден мысалдар келтіруге болады.

Өзге халықтардың тілін меңгеру және меңгерту үрдісінде бірнеше мәселелерді ескеру маңызды. Соның бірі студент ең алдымен өз халқының тілін жетік білуімен қатар оның дүниетанымдық ғұрыптары мен салт-дәстүрлерінен өрбитін этникалық мәдениет құндылықтарын білуі тиіс. Өйткені ол екінші өзге тілді меңгергенде қайткен кезде де ішкі түсінігінде компаративистикалық (салыстыру) көзқарасы пайымдалып отырады. Сондықтан меңгеріп жатқан тіл қай ұлтқа тиесілі болса, сол халықтың тіліндегі сөз тіркестерінің қолданылу үрдісінде тарихи-мәдени ерекшеліктеріне сәйкес тиісті стереотиптік көзқарастары оянаатыны даусыз.

Стереотип терминіне берілген анықтамалар негізі мынадай: Стереотип – грек тілінде «stereo» және «tipos» сөздерінің бірігуінен шыққан термин, яғни белгілі бір этностың психологиялық ойлау мен қабылдау үрдісінде берік орныққан көнерген көзқарасты ұстаным

мағынасын береді. Бұл тілдің ұлттық-мәдени ерекшелігін зерттеудің лингвомәдениеттік аспектісінде тіл жүйесінің белгілі бір фрагменті арқылы көрінетін психикалық бейнелерді, стереотиптік ассоциацияларды қайта құруға мүмкіндік береді.

Стереотип концепциясын 1922 жылы «Қоғамдық пікір» кітабының авторы американдық социолог В.Липпман ұсынған. Липпман бірінші болып қоғамдық пікірді қалыптастырудағы стереотиптердің рөлі мен орнын және әлемнің тілдік суретін анықтауға әрекет жасады. Липпманның пікірінше, «Стереотипы являются некой программой в жизни большинства людей, от которой почти невозможно избавиться. Да люди и не хотят этого делать. Стереотипы играют и отрицательную, и положительную роль в жизни человека и общества» [4]. Стереотиптер өздерінің әлеуметтік, саяси және географиялық ортасына сәйкес ақпараттар беру мүмкіндігіне ие. Стереотиптерді филологтар, социологтар, этнологтар, лингвомәдениеттанушылар және мәдениетаралық коммуникация саласындағы мамандар зерттейді. Тер-Минасованың пікірінше лингвомәдениеттанушыларға күнделікті өмірде айтылатын әзілдер (анекдот) мен қалжыңдар мәдениетаралық әрекеттесу ерекшеліктерін зерттеу үшін бай материал көзі болып саналады.

Көпмәдениеттілік білім берудің негізгі мәселелеріне тоқтала келе, ғалым Г.Д.Дмитриев мынадай анықтама береді: «Стереотип — это устоявшееся в сознании индивида обобщение об одном человеке, о группе людей, о профессии, о географическом месте и т.д. Обобщения могут быть верные или неверные, положительные или отрицательные...» [5].

Этникалық стереотиптің анекдоттардағы ең көп таралған көрінісі – «бір кездері орыс, неміс /француз/ ағылшын /американдық ұшақта бірге ұшып келе жатыпты-мыс...» сияқты басталады. Әзілдердегі кейіпкерлер стереотипке немесе ұлттық мінез мифіне сәйкес сөйлейді немесе әрекет етеді, мысалы:

«An English officer, an Egyptian oil man and an American pilot were standing on the corner of a street in Tangier when a stunningly beautiful

Egyptian maiden passed by, wriggling her hips and winking her eye.

The Egyptian cried: «By Allah!», the Englishman removed his monocle and muttered: «Bah Jove», while the American chewed his gum harder and breathed: «By tomorrow night! «

British manufacturers can't win. They produce a new machine and within three months the Russians have invented it, and a month later the Japanese are making it for half the price.

Егер әзіл – оспаққа бұрса, онда мәтін келе-сідей болатын еді:

A cruise ship, with passengers from all over the world, was caught in a severe storm and wrecked on a remote and unexplored island. Soon the island began to buzz with activity.

The Germans drilled the natives into an army,
Jews opened a department store,
Italians began organizing some hookers,
the French started a restaurant,
Scots were financing the whole thing and

A couple of Englishmen were still standing around waiting to be introduced.

Зерттеу нәтижелерін талқылау

Британдық әзілде таптық айырмашылықтар айқын көрінеді; олардың түсінігінде төменгі таптар (кедейлер, жалданбалы жұмысшылар) асыра сілтейді деп саналады (оверстат), ал ақсүйектер ойын ашық жеткізбейді, сөзге сараң делінеді (understates). Бұл дәстүр Шекспирден басталады, өйткені ол өзінің пьесаларына әзілкештердің екі түрін енгізді; өрескел, әдепсіз, дөрекі әзілкештер және қызметі жоғары, лауазымды ортаға арналған нәзік, сыпайы әзілкештер.

Британдық әзілдерде ағылшындардың мінезінің қарым-қатынас этикетін қатаң сақтау, дәстүрлерді ұстану, Шекспирді құрметтеу, аң аулауға құмарлық, спортқа деген құштарлық, жануарларға деген сүйіспеншілік, өзгеше көрінуге ұмтылатын ерекшеліктерін кейде кекесінді, «жатып атарлық» тұрғыда қабылдау үрдісі жиі ұшырасады. Мына бір әзіл соның айқын көрінісі:

Two Englishmen went on a journey round the world on the same liner. They travelled separately and didn't know each other. Five months later as

they were heading back across the Atlantic on the final stages of the trip they accidentally bumped into each other and although they had sat side by side on deck-chairs for months this was the first time they had spoken. The larger one who caused the collision said: "Sorry, old chap". The other one said: "That's all right. Nice day for the crossing, isn't it?" [6, 54-56].

Бұнда екі ағылшынның бір лайнерде бес ай бірге саяхаттаса да бір-біріне тіл қатпағаны айтылады. Тек сапар соңында Атлант мұхитына оралғанда бір-бірімен кездейсоқ соқтығысып қалғанда біреуі кешірім өтінсе, екіншісі «тәртіп сақталса, өту үшін жақсы күн екен, солай емес пе?», - деген екен.

Мысалға сатира жанрын алуға болады. Тіл үйрену кезінде сатираның пайдалы тұстары мол. Біріншіден, ол адамға көтеріңкі көңіл күй сыйлайды. Екіншіден, ойлай білу дағдысын қалыптастырады. Қоғамдағы және жеке адамдардың өміріндегі келеңсіз көріністерді әшкерелейтін, әлеуметтік «тазалаушы» рөлін атқаратын сатира жанры арқылы студенттің шығармашылық тұрғыдан өмірге нақты көзқарасы оянып, қабылдау өткірлігі мен өмірлік фактілерді терең түсінуіне бағдар алады.

Сатиризм – көрнекі және экспрессивті нақты сөйлеу құралдары болғандықтан, сатираны оқуда тіл техникасының әдістерін қолдана отырып, сөйлеу мәнерін, дауыс ырғағын дамытып, тіл мәдениетін ішкі логикалық ойды жетілдіруге болады. Сатираның жанрлары – әзіл, сқақ, сарказм комедиялық көрнекілік ретінде төрт қағиданы қамтиды:

- журналистика (өзектілігі, қойылған мәселелердің нақтылығы, таңдалған тақырыптың әлеуметтік маңызы мен моральдық мәнін, автордың позициясын анықтауда лингвомәдениет аспектілерінің тілдегі көрінісін дөп тауып беру шеберлігі;

- бейнелілік (стереотиптік образдар құру);

- сатиралық (нақты бейнелеу-экспрессивті семантикалық құралдар мен фразеологизмдерді қолдану);

- ойын-сауық (авторлық идеяның көрінісі). Сатиралық образдар - автордың көркемдік күш-жігерінің нәтижесі және сте-

реотиптерді лингвомәдениеттану аспектісінде көрсетудің соны үлгісі.

Ағылшын әдебиеті әзілге толы. Барлық ірі ағылшын жазушылары мен ақындары әзілмен айналысты. Ағылшын әзіл әдебиетінің ерекшелігі-бұл халықтық әзіл дәстүрлеріне негізделген және олармен байытылған. «Ағылшын юморының өзіндік ерекшеліктері бар, ол ағылшын мінезінің ұлттық ерекшелігі ретінде қабылдана бастады. Ағылшын әзілі тек әдебиетпен шектелмейді. Оның саласы кеңірек, ол күнделікті өмірде де көрінеді. Өзіне және басқаларға күлу қабілеті ағылшындар үшін мүлдем табиғи, өйткені ол ғасырлар бойы өсірілген, адамның ең маңызды қасиеті болып саналады», - дейді М.К. Апетян [7, 172 б].

Стереотиптер туралы зерттеулерді көбінесе психологтардың, философтардың еңбектерінен және классикалық туындылардың кездестіреміз. Этникалық стереотиптерді зерттеудің негізін У.Самнер қалаған деп саналғанмен, Әбу Насыр әл-Фарабидің «Қайырымды қала тұрғындары» трактатында орта ғасырда жазылғанын еске салу артық болмас. Стереотиптер гендерлік әлуметтану мен гендерлік психологияда еркектік және әйелдік мінез-құлыққа негізделе зерттеледі. У. Липпманың «Общественное мнение», К.В.Судаковтың «Динамические стереотипы, или Информационные отпечатки действительности», А. Ослонның «Уолтер Липпман о стереотипах: выписки из книги «Общественное мнение»// Социальная реальность», Т.Б. Рябованың «Стереотипы и стереотипизация как проблема гендерных исследований // Личность. Культура. Общество», Л. Почебуттың «Социальная психология», С.Г.Тер-Минасованың «Язык и Межкультурная коммуникация», Ю. Е. Прохоровтың «Национальные социокультурные стереотипы речевого общения и их роль в обучении русскому языку иностранце» сынды еңбектерін атап өту орынды деп санаймыз.

Стереотиптер этностың өзіне тән төл мінез-құлқы, ол оның өмір сүрген ортасына, ұлттың ғұрыптық ерекшеліктеріне, географиялық тұрмыс тұрағына байланысты қалыптасқан менталитетінің көрінісі және айнала-

сындағы өзге ұлт өкілдеріне деген тұрақты түсініктердің белгілі бір аспектісімен ерекшеленеді.

Ұлттық-мәдени стереотиптер тілдің фразеологиялық құрамында шоғырланған десек қателеспейміз. Фразеология термині грек тіліндегі φράσις phrasis – орыс тілінде выражение; ағылшынша – expression; қазақша – өрнекті сөйлемше, logos- сөз, ілім деген сөздерден шыққан. Сөздердің төркіні бір мағынаға түйісетін тұрақты сөз тіркестері арқылы жасалып, ауыспалы, бейнелі мағынаны білдіретін сөз тіркестері– фразеологизм делінеді. Тіл үшін лексиканың ең ерекше бөлігі – тілдің фразеологиялық құрамы. Тілдің даму динамикасы үнемі жаңарып, тілдің даму заңдылықтарына сәйкес фразеологизмдермен толықтырылып отырады.

Ал, Г.Смағұлова «ҚАЗАҚ ФРАЗЕОЛОГИЯСЫ лингвистикалық парадигмаларда» атты монографиясында фразеологиялық тіркестердің өзгеруіне, жаңаруына жаңа бақылаулар, бейнелер, жаңа ассоциациялар себеп болатындығын айта келіп, фразеологизмдер лексикалық, семантикалық және лексика-семантикалық өзгерістерге түсетініне назар аудартады. Ол, «Фразеологизмнің семантикалық құрылымытілдік жүйедегі фразеологизмнің құрылымдық-семантикалық ерекшелігін жинақтаған лексика-семантикалық категория – бейнелілікте (образность) көрініс табады. Тіл бірлігіндегі бейнелілік екі жақтың: адам психикасының лингвокреативтік ерекшелігі және адам танымының экстралингвистикалық факторларының бірігуінен пайда болады», -дейді [8, 95-96 бб].

Тақырыптық фразеологизмдердің антропоцентризмі олардың семантикасында сыртқы белгілерінен, мінез қасиеттерінен және әлеуметтік сипаттамаларынан көрінеді. Адамның әлеуметтік жағдайының мағынасын білдіретін фразеологиялық бірліктер тобының мысалдары:

қаны бетіне шапшып, тілін тістеп (сыртқы белгісі);

ақ сүйек, көкірегі көк тіреген, тік бақай, жыңды көбелек, (мінез қасиеттері);

қолы ұзын, биіктен көріну, басы алтын - қолы күміс, қолы аузына жетіп, алтынға ма-

лынып, аузынан ақ май ағып (әлеуметтік сипаттамасы) сияқты сөздерден кездестіріміз.

Қай тілде болмасын, тілдегі фразеологизмдер сол елде қалыптасқан стереотиптік ұлттық-мәдени ақпараттар легінен хабардар етеді. Н.Н.Столярчук «Ағылшын тілі фразеологиясының лингвомәдени аспектісі» деген зерттеуінде «Фразеологизмдер – тілдегі сақталған ақпараттардың ең маңыздысы, өйткені фразеологиялық бірліксіз тіл дамымайды», - дей келе, барлық фразеологиялық бірліктер әдетте фразеологиялық бірліктерге және фразеологиялық тіркестерге бөлінетігінде назар аудартады [9].

Фразеологизмдерге тән белгілер бірліктеріне мынадай мысалдар келтіреді:

1. to throw dust into somebody's eyes, to be narrow in the shoulders, to burn one's fingers, қазақтың «kozge shop salu», «takuasina tar kelu» сынды фразеологизмдерге ұқсас. Бұл бейнелі сөздер арқылы жасалып, одан туындайтын параллельді тіркестермен сәйкесе келетін сөздер;

2. Жеке компоненттердің лексикалық мағынасын сақтау:

to put a spoke into somebody's wheel ағылшындарға тән тіркес, қазақша баламасы «дөңгелекке біз шаншу» дегенге келеді. Бірақ бұндай тіркес қолданылмайды.

3. Сөйлемдегі бір компонентті екіншісімен ауыстыру мүмкін еместігі: to hold one's cards close to one's chest бұл ағылшындарға тән тіркес, қазақша баламасы «еңсенді түсірме» деген мазмұнға жақын.

4. Сөйлемде шешуші рөл атқаратын эмоционалды-экспрессивті бояуы қанық сөздер: s eyes, to paint the devil blacker than he is бұл да ағылшындарға тән тіркес, қазақша аудару қажет болғанда мағынасына қарай қазақ тілінде қолданылатын «қара шайтан», «дию» деген теңеулер балама бола алады.

5. Жеке сөздермен немесе басқа фразеологиялық бірліктерімен синонимдік қатынасқа түсу мүмкіндігі бар тіркестер:

to gild refined gold, алтындай жарқырау, алтындай бағалы немесе қазақтың «асылдың сынығы» деген фразеологизмімен мазмұндас деп қабылдаса болады. Қазақ тіліндегі фразеологизм және оның белгілерінің кестедегі кәдімгі еркін қолданыстағы сөздермен салыстырмалы көрінісі:

Стереотиптердің алуан түрлеріне мысалды күнделікті кездесіп отыратын ауызекі тілден, кинофильмдерден, ғаламтордағы Фейсбук, Контакт, Инстогармм желілерінен және Ватсапппен таратылатын «тик-ток», қысқа бейнебаяндар, жарнамалардан көруге болады.

Қорытынды

Лингвистика – тіл туралы ғылым. Ғылыми пікірталастарда стереотиптер туралы бірқатар ұғымдарды кездестіруге болады. Ол әлеуметтік көзқарастардан, алалаушылық, шеттету, имидж, құндылық, норма, әлем бейнесі түсініктерімен қатар символдық белгілерді қабылдау немесе қабылдамау өресінен көрінеді. Аударма процесінің тілралық интер-

Еркін қолданыстағы сөздер	Фразеологизмдер
1. Кез келген сөзді басқа сөздермен ауыстыруға болады. Мысалы: Қолына көтеріп алған сөмкесіне мысығын да салып алыпты.	1. Бұндағы сөздерді өздігінен өзгертуге боламайды. Соңғы кезде кеудесін көтеріп, сөйлеспейтін болды.
2. Сөз өзіне тән мағыналық қасиетін сақтайды. Қолындағы алтын білезігі жарқ-жұрқ етеді.	2. Сөз өзіне тән мағыналық қасиетін сақтаймайды. Ол қолы алтын, өте шебер адам.
3. Сөйлеу кезінде айтылғанымен, есте сақтауды қажет етпейді. Түнде тау жақтан қасқырдың ұлығаны естілді.	3. Сөйлеу кезінде дайын сөз құрылымы ретінде айтылады, есте сақтауды қажет етеді. Аш қасқырдай түнделетіп жортуды доғар, - деді анасы ұлына.

претация ретіндегі ғылыми сипаттамасы аударманың лингвистикалық теориясы болып табылады. Алайда, кейбір мәтіндерді жан-жақты талдағанда аударманың лингвистикалық теориясына жатпайтын көптеген күрделі тілдік байланыстар пайда болады. Сондықтан, аудармашы ойлау қабілеті (логикасы) мен тіл байлығы үлкен нәтижеге жетуге әсер етеді. Бұл факторлар орындаушыға психолингвистикалық терминдерді сауатты қолдануды талап етеді. Мәселен, адамның ой-өрісіне, санасына байланысты мәтіндегі стереотиптер әртүрлі шешімдерге ие болуы немесе мүлде басқаша ұсынылуы мүмкін. Мәселенің түйіні дүниетаным айырмашылықтарын қабылдауда жататынын ескеру ләзім.

Лингвомәдениеттің таным формалары туралы теориялық пікірлерді саралай келе, бүгінгі күні шет тілдерін оқыту үрдісінде әлемнің тілдік бейнесін сипаттайтын стилистикалық формасы, мазмұны мен мәтіннің астарлы да тұспалды тұстарын талдауға стереотиптердің лексико-семантикалық ерекшеліктерін түсіну һәм тану тиімді әдіс болады деп санаймыз.

Фразеологиялық бірліктер – халықтың дәстүрлі мәдениетінің терең мұраларының бірі. Олар тілге тереңдік, икемділік, былайша айтқанда, «сүйкімділік» береді. Қазіргі қоғамда белсенді әрекет ететін бірден-бір фольклорлық жанр – анекдот, сатира осы позицияны алады. Бұл негізгі стереотиптерді жеткізуші және таратушы рөлін атқарады.

Әдебиеттер тізімі

1. Вежбицкая А. Язык, Культура, Познание. - Москва: Международные отношения, 1996. - 240 с.
2. История становления лингвистической семантики // Фреймовый анализ семантики языковых единиц концептосферы «ментальный» [Электронный ресурс]. – URL: bstudy.net (дата обращения: 20.06.21).
3. Оразов М. Қазақ тілінің семантикасы. - Алматы, Рауан, 1991.- 216 с.
4. Ахманова О.С. Очерки по общей и русской лексикологии. - М.,1957.
5. Резуанова Ғ.Қ. Қазақ тілінің лексикалық парадигмасы: ғылыми монография.– Нұр-Сұлтан, «Тұран-Астана» университетінің баспаханасы», 2019. - 310 б.
6. Лукьяченко И.Е. Концепция стереотипов У. Липпмана. Плюсы и минусы. - Вестник КРСУ. – 2018. - № 79957. - Т. 18.
7. Дмитриев Г.Д. Многокультурное образование. — М.: Народное образование, 1999. – 208 с.
8. Кулинич М.А. Лингвокультурология юмора (на материале английского языка) - Самара: Изд-во СамГПУ, 1999. - 180 с.
9. Апетян М.К. Юмористические особенности английской литературы. // Молодой ученый. - 2014. -№1 (60). - С.673.
10. Смағұлова Г. Қазақ фразеологиясы лингвистикалық парадигмаларда. –Алматы: «Елтаным баспасы», 2020.
11. Столярчук Н.Н.Лингвокультурный аспект фразеологии английского языка. [Электронный ресурс]. – URL: <https://rep.brsu.by/bitstream/handle/123456789/3998/%D0%A1%D1%82%D0%BE%D0%BB%D1%8F%D1%80%D1%87%D1%83%D0%BA.pdf?sequence=1&isAllowed=y> (дата обращения: 20.06.21).

References

1. Vezhbitskaya A. Jazyk, Kul'tura, Poznanie [Language, Culture, Knowledge] (Mezhdunarodnye otnosheniya, Moscow, 1996, 240 p.).
2. Istoriya stanovleniya lingvisticheskoy semantiki [The history of the formation of linguistic semantics], Frejmovyj analiz semantiki yazykovyx edinicz konceptosfery «mentalnyj» [Frame analysis of semantics of linguistic units of the «mental» conceptual sphere] [Electronic resource]. Available at: bstudy.net (Accessed: 20.06.21).
3. Orazov M. Kazak tilinin semantikasy [Semantics of the Kazakh language] (Rauan, Almaty, 1991, 216 p.).

4. Akhmanova O.S. Ocherki po obshhej i russkoj leksikologii [Essays on general and Russian lexicology] (Moscow, 1957).
5. Rezuanova G.K. Kazak tilinin leksikalyk paradigmasy: gylymi monografija [Lexical paradigm of the Kazakh language: scientific monograph] (Nur-Sultan, Printing house of the University «Turan-Astana», 2019, 310 p.).
6. Lukyashchenko I.E. Konceptija stereotipov U. Lippmana. Pljusy i minusy [The concept of stereotypes by W. Lippman. Advantages and disadvantages]. Vestnik KRSU [Bulletin of KRSU], 79957 (18) (2018).
7. Dmitriev G.D. Mnogokul'turnoe obrazovanie [Multicultural education] (Narodnoe obrazovanie, Moscow, 1999, 208 p.).
8. Kulinich M.A. Lingvokulturologiya yumora (na materiale anglijskogo yazy'ka) [Linguoculturology of humor (based on the material of the English language)] (Publishing house of SamSPU, Samara, 1999, 180 p.).
9. Apetyan M.K. Yumoristicheskie osobennosti anglijskoj literatury [Humorous features of English literature], Molodoj uchenyj [Young scientist], 1 (60), 673 (2014).
10. Smaglyova G. Kazak frazeologiyasy lingvistikalyk paradigmalarida [Kazakh phraseology in linguistic paradigms.] («Eltanym baspasy», Almaty, 2020).
11. Stolyarchuk N.N. Lingvokulturnyj aspekt frazeologii anglijskogo yazy'ka [Linguocultural aspect of phraseology of the English language]. Available at: <https://rep.brsu.by/bitstream/handle/123456789/3998/%D0%A1%D1%82%D0%BE%D0%BB%D1%8F%D1%80%D1%87%D1%83%D0%BA.pdf?sequence=1&isAllowed=y> (Accessed: 20. 06.21).

Б.М. Кайдарова

Университет Алихана Бокейхана, Семей, Казахстан

Лексико-семантические особенности национально-культурных стереотипов в лингвокультурологии

Аннотация. В статье рассмотрены вопросы определения этнических, национальных, менталитетных и лексико-семантических особенностей национально-культурных стереотипов путем сравнительного анализа лингвокультурных аспектов национальных стереотипов в казахской, английской и русской лексике. В системе обучения английскому языку в высших учебных заведениях на основе теоретических выводов отечественных ученых в преподавании иностранного языка проведен сравнительный, структурно-семантический, этимологический анализ лексико-семантических особенностей национально-культурных стереотипов в лингвокультурологии. Рассматривая язык как часть культуры, авторы обращают внимание на необходимость знания различий между британским и американским вариантами английского языка. Дело в том, что существуют различия в рамках использования английского языка, который считается языком повседневного общения в этих странах. Эти фонетические, грамматические, орфографические, лексические, семантические различия. Поэтому изучение связей и влияния языка и культуры друг на друга в рамках лингвокультурологии для определения сферы применения языковых норм позволяет распознать материальную и духовную культуру этноса по языковому образу.

Ключевые слова: лексика, лингвистика, лингвокультурология, национально-культурный, стереотип, семантика, лингвокультурологические аспекты, стиль общения, английский язык, казахский язык, русский язык.

B.M. Kaidarova

Alikhan Bokeikhan University, Semey, Kazakhstan

Lexico-semantic features of national-cultural stereotypes in linguoculturology

Abstract. The article considers the issues of determining ethnic, national mentality and lexico-semantic features of national cultural stereotypes by comparative analysis of linguistic and cultural aspects of national stereotypes in Kazakh, English and Russian vocabulary. In the system of teaching English in higher educational

institutions, based on the theoretical findings of domestic scientists in the teaching of a foreign language, lexico-semantic features of national-cultural stereotypes in linguoculturology have been developed, a comparative, structural-semantic, etymological analysis has been carried out.

Considering the language as a part of culture, attention was drawn to the importance of knowing the differences between British and American versions of English. The fact is that there are differences in the use of English, which is considered the language of everyday communication in these countries. These differences are phonetic, grammatical, spelling, lexical, semantic. Therefore, the study of the connections and the influence of language and culture on each other on the scale of linguoculturology to determine the scope of language norms allows us to recognize the material and spiritual culture of an ethnic group in the linguistic picture of the world.

Keywords: vocabulary, linguistics, linguoculturology, national-cultural, stereotype, semantics, linguoculturological aspects, communication style, English, Kazakh, Russian.

Автор туралы мәлімет:

Қайдарова Б.М. – докторант, Әлихан Бөкейхан университеті, Семей, Қазақстан.

Kaidarova B.M. – Ph.D. student, Alikhan Bokeikhan University, Semey, Kazakhstan.

Р.Р. Тұяқбаева¹А.Т. Ашенова²Н.Б. Мансұров³^{1,2}А.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан
³Қ.А. Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті, Түркістан, Қазақстан

*Корреспонденция үшін автор: altyn24.1975@mail.ru

Қазақ тілін оқыту үдерісінде қолданылатын тапсырма түрлері

Аңдатпа. Мақалада жоғары оқу орындарында «Қазақ тілі» пәнінен білім беру мен оқу үдерісінде қолданылатын тіл үйрету әдістемесі қарастырылады. Лексика-грамматикалық тапсырмаларды түсіндіру барысында цифрлық технологияларды қолдану мүмкіндігі көрсетіледі. Бүгінгі таңда цифрлық технологияларды қолдануға байланысты ақпараттар, ақпараттық ресурстар көптеп саналады. Қазақ тілін оқыту үдерісінде цифрлық технологияларды пайдалану мақсатында ресми сайттардағы ресурстарды қолданған тиімді деп санаймыз. Мақалада сабақ барысында ҚР БЖҒМ сайтындағы «Пайдалы сілтемелерді» қолдану ұсынылады. Мәтінмен жұмыс жасауда білім алушылар жаңа сөз, сөз тіркестерінің мағынасын анықтап, түсіну үшін «Сөздік қор» айдарын тікелей пайдалануына болады. Сондай-ақ цифрлық технологияларды қолдана отырып, сабақ тақырыбына сәйкес алынған бейнематериалдағы ақпараттармен жұмыс жасау барысында жаңа сөздерді меңгеретіндей, айтылым бойынша өзіндік ой-пікір, көзқарасын білдіре алатындай, жазылымға байланысты сауаттылықты арттыратындай тапсырма түрлері ұсынылады. Сауаттылықты арттыру мақсатындағы жазылым тапсырмаларын орындауда «Қазақ тілінің орфографиялық электрондық базасын» қолданған тиімді. «Қазақ тілін» оқыту үдерісінде жаңа технологияларды қолдану – білім алушының сөздік қорын кеңейтуге, ойын еркін жеткізе білуге, ақпараттарды сыни тұрғыдан талдауға, өз пікірін сауатты жаза білуге дағдыландырады.

Түйін сөздер: цифрлық технология, тапсырма түрлері, цифрлық ресурстар, сөйлеу әрекеті, аудиовизуалды материал, сөздік қор.

DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-678X-2023-142-1-97-105>

Кіріспе

Бүгін цифрлық технологияның дамыған заманында білім беруде оқытудың тиімді жолдарын қарастырып, жаңа идеяларды, жаңа технологияларды қолдану қажеттігі туындаған кезең. Әсіресе онлайн оқытуда бұл өзекті мәселеге айналып отыр. Сондықтан білім берудің талаптарының бірі – оқу үдерісіне жаңа технологиялар мен инновациялық

әдіс-тәсілдерді енгізу десек, осы арқылы білім алушының шығармашылық құзіретін дамыту, тіл білу деңгейін көтеру, сапалы білім беру көзделеді. ХХІ ғасыр – ақпарат ғасыры. Білім саласында жаңа ақпараттық технологияны практикада қолдана алу – бүгінгі заман талабы.

Жүзеге асырылуы 2018-2022 жылдарға белгіленіп, 2017 жылы бекітілген «Цифрлық Қазақстан» мемлекеттік бағдарламасында:

мақсат – орта мерзімді перспективада Қазақстан Республикасы экономикасының даму қарқынын жеделдету және цифрлық технологияларды пайдалану есебінен халықтың өмір сүру сапасын жақсарту болып табылады» деп көрсетілген.

Зерттеу әдістері

Сипаттама, салыстырма әдісі, жинақтау, талдау әдістері негізге алынды.

Талқылау

Мемлекет басшысы Қ.Тоқаев 2020 жылғы 1 қыркүйектегі «Жаңа жағдайдағы Қазақстан: іс-қимыл кезеңі» атты Қазақстан халқына Жолдауының «Қолжетімді әрі сапалы білім» бөлігінде: «Азаматтардың сауаттылығы мен цифрлы біліктілігін арттыру мақсатында Үкіметке Үздіксіз білім беру тұжырымдамасын әзірлеуді тапсырамын. Бұл құжатта бейресми білім берудің баламалы нұсқаларын көптеп енгізу, өз бетінше оқу нәтижелерін мойындау, кәсіби дағдыларды сертификаттау мәселелерін қарастыру қажет» [1] екендігіне тоқталған болатын.

Цифрландыруға күш салу адами капитал белсенді түрде дамитын – болашақтың білімі мен дағдылары ерте жастан бастап тәрбиеленетін, автоматтандыру және басқа да жаңа технологиялар есебінен бизнес жұмысының тиімділігі мен жылдамдығы артатын, ал азаматтардың өз мемлекеттерімен диалогы қарапайым әрі ашық болатын жаңа қоғамды құруға әкеледі. Цифрлық революция біздің көз алдымызда өтуде [2]. Адами капиталды дамыту – осы бағдарламадағы негізгі бағыттардың бірі. Мұнда әлемдік тәжірибелерге сүйене отырып, білім беру жүйесінде де заман талабына сай өзгерістердің болуы қажеттілігі сөз етіледі.

Қазіргі кезде әлемдік жаһандану үдерісінен қалмай, заманауи технологияларды қолдана отырып, өмірдің әр саласында бәсекеге қабілетті маман дайындау – жоғары білім беру жүйесіндегі өзекті мәселенің бірі. Жаһандану үдерісі және әлемде болып жатқан пандемия

ға байланысты оқу жүйесінің онлайн форматқа өтуі білім беру үдерісінде цифрлық білім беру ресурстарына деген қажеттілікті бұрынғыдан да арттыра түсті. Білім алушыларға тілді үйретуде жаңа технологиялар мен әдістерді пайдаланып, лексика-грамматикалық тақырыпты меңгертуге арналған тапсырмалар мен тілдік дағдыларды қалыптастыру жұмыстары жүргізіледі.

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің оқытушы-профессорлар құрамы да білім беру үдерісінде «Platonus» жүйесін, «Microsoft Teams», «Zoom», «YouTube» т.б. көптеген платформаларды пайдалана отырып, цифрлық білім беру ресурстарын тұрақты түрде белсенді қолданып келеді. Бұл туралы университет тарапынан ұйымдастырылып, 2022 жылдың қаңтар айында өткізілген «Білім беруді цифрландыру және оқытудың жаңа технологиялары» тақырыбындағы онлайн-онкүндік барысында да жан-жақты талқыланды. Онлайн-онкүндік барысында университетіміздің әр түрлі кафедраларынан 37 тақырыпта баяндама жасаған оқытушы-профессорлар құрамы білім беруде цифрлық технологияларды қолдануға байланысты әдіс-тәсілдерімен бөлісіп, кейбір тақырыптар бойынша пікірталас болды. Мұның өзі білім беруде цифрлық ресурстарды қолдану қазіргі кезде өте өзекті мәселе екенін, алдағы уақытта да тәжірибе алмасу мақсатында осындай ғылыми-әдістемелік семинарлардың қажеттілігін көрсетеді.

Цифрлық білім беру ресурстары (ЦБР) электрондық оқыту жүйесінің негізгі бір құрамды бөлігі. Олар – оқу үдерісін ұйымдастыруға қажетті сандық формада көрсетілген фотосуреттер, көркем үзінділер, статикалық және динамикалық модельдер, виртуальды нақтылық пен интерактивті модельдеудің объектілері, картографиялық материалдар, дыбыс жазбалары, таңбалық объектілер мен іскерлік графика, мәтіндік құжаттар мен басқа да оқу материалдары [3].

Қазақ тілін оқыту үдерісінде цифрлық білім беру ресурстарын қалай қолдануға болады деген мәселеге байланысты тәжірибемізбен бөліскенді жөн көрдік. 2019 жылы панде-

мия басталған кезден бастап оқытудың онлайн жүйесіне өтуіне байланысты білім саласында да түрлі платформаларды пайдаланып сабақ өткізуге тура келді. Онлайн білім берудің өзіндік артықшылықтары мен қиындықтары да бар. Бұл жерде басты мәселе интернеттің қолжетімділігіне байланысты болып отыр. Қала жағдайында интернет ресурстарын пайдалану мүмкіндігі мол, сондықтан оқу үдерісінде әртүрлі платформаларды тиімді қолдануға, білім алушымен кері байланысты кез келген уақытта орнатуға болады, ақпарат алмасуда кедергі жоқ. Ал қиындықтарына тоқталсақ, шалғайдағы ауыл жағдайында кейбір білім алушылар үшін интернет байланысының қолжетімсіз немесе баяу, кейбір онлайн ресурстардың ақылы болуы оқу үдерісінде кері байланыс орнатуға кедергі келтіреді.

Қазіргі кезде қазақ тілін оқытуға байланысты практикалық тұрғыда сабақ өткізуде қолданылатын әдіс-тәсілдер өте көп. Қалай болғанда да әдіс-тәсілдердің барлығы сөйлеу әрекетінің төрт түрін қамтиды. Қазақ тілі сабағында негізгі көрнекі құралымыз – мәтін. Себебі жаттығу жұмыстарының көпшілігі мәтіннен өрбиді. Қазақ әдеби тілінің сөздігінде мәтінге: «Бір тақырып төңірегіндегі біріккен, сабақтастық пен тұтастық тән, ақпаратты жеткізетін мазмұнды сөйлемдердің, сөздердің тізбегі» деп анықтама берілген [4, 142 б.].

Мәтін қалай таңдалады деген мәселеге келсек, «1. Мәтін мазмұны танымдық тұрғыдан жазылуы керек; 2. Мәтін мазмұнындағы ақпараттар тіл үйренуші сұранысына, талабына сай болғаны керек; 3. Мәтін мазмұны өзекті мәселелерге құрылғаны жөн, дискуссиялық бағытты өрбітетіндей болуы керек; 4. Мәтін ситуациялы, қызықтылығымен де құнды» болатынын негізге алған жөн [5, 185 б.]. Сонымен қатар тіл үйретуде мәтін көлемінің, яғни лексикалық минимумның сақталуын қадағалау қажет. Мәселен, Қазақстан Республикасының мемлекеттік стандарты ортадан жоғары деңгейдегі оқылым үшін ұсынылатын мәтін көлеміне «250-400 сөзге дейін, таныс емес сөздер санына 10%, жылдамдығын зерттей оқуға минутына 50-60 сөз, ал жалпы қамти оқуға минутына 100-120 сөз» ұсынса [6, 8 б.], ал, қа-

зақ тілін ортадан жоғары деңгейде меңгерудің тақырыптық лексикалық минимумында: «Қарапайым деңгейде лексикалық минимум 800 бірлікті, базалық деңгейде – 1783 бірлікті, орта деңгейде – 2229 бірлікті, ортадан жоғары деңгейде – 3954 бірлікті, жоғары деңгейде – 5060 бірлікті құрайды» деп көрсетілген [7, 4 б.]. Сондықтан мәтін таңдауда жоғарыда айтылған нұсқаулықтарды ескерген дұрыс.

Сөйлеу әрекетіндегі оқылым құралы – мәтін десек, оқыту үдерісінде бірден мәтін берілмейді. Алдымен мәтінге дейінгі: миға шабуыл әдісі, ойтүрткі сұрақтары беріліп, білім алушылардың деңгейін ескере отырып мәтінге байланысты жаңа сөз, сөз тіркестерімен сөздік жұмыстары т.б. орындалады. Келесі кезеңде мәтінмен жұмыс барысында топтың деңгейін ескере отырып оқытушы өзі мәтінді оқиды немесе мәтінді білім алушыларға оқытады. Мәтін бойынша тапсырмалар жүргізіледі: сұрақ-жауап, мәтіннің мазмұны бойынша жоспар құру, мәтінді бөліктерге бөлу, мәтін бөліктеріне тақырып беру, мәтіндегі негізгі ойды анықтау, мәтінді мазмұндау т.б.

Жазылым әрекетінің мақсаты – сауатты жазуға үйрету. Жазылымда: жаңа тақырыпқа байланысты сөз, сөз тіркестерімен сөйлем құрастыра алу, беріліп отырған тақырыпқа байланысты сөйлемдер құрастырып немесе сөйлемдегі ойды аяқтау, жаттығулардағы сөйлемді қажетті сөз, сөз тіркестерімен толықтыра білу, мәтіннен түсінгенін қысқаша жаза білу, аудиовизуалды материалдар бойынша естігені немесе көргені бойынша өз пікірін жазу т.б. тапсырмалар беріледі. Сабақты қорытындылауда тақырыпты пысықтау жұмыстарына байланысты жазба жұмыстары жүргізіледі (шағын шығарма, эссе, пікір білдіру т.б.).

Айтылым негізі – ойды дұрыс жеткізе білу, яғни білім алушының алған ақпараты бойынша өз ойын білдіруі. Берілетін тапсырмалар: ойтүрткі сұрақтарға жауап беру, жағдаяттық тапсырмаға сұхбат құру, пікірін білдіру немесе мәтін мазмұнын айту, диаграмма бойынша сұрақ-жауап әдістерін өз бетінше құра алу, көрген немесе естіген аудиовизуалды материалдарға өз көзқарасын білдіре алу.

Тыңдалым негізі – ақпаратты түсіну, жеткізе білу. Тыңдалым әрекеті негізінде ақпаратты тыңдай білу, аудиовизуалды материалдар арқылы естігенін, көргенін, түсінгенін айта білу немесе жаза білу, бейнематериалға қатысты пікірталасқа қатысу, яғни тыңдаған, көрген ақпарат бойынша өз көзқарасын білдіре алу. Біз оқу үдерісінде сөйлеу әрекетіне байланысты қолданылатын тапсырмалардың түрлеріне қысқаша ғана тоқталып өттік.

Оқу үдерісі барысында Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігі Тіл саясаты комитеті сайтында ұсынылған «Пайдалы сілтемелерді» қолдану сабақтың ақпараттық-танымдық мазмұнын толықтыра түседі.

ҚР БЖҒМ – Комитеттер – Тіл саясаты комитеті – Пайдалы сілтемелер

№ 1 сілтеме [<https://www.gov.kz/memleket/entities/language?lang=kk>]

Жоғарыда көрсетілген «Пайдалы сілтемелер» білім алушылар үшін, жалпы тіл үйренуші азаматтар үшін де, тілші-ғалымдар үшін де пайдасы мол. Әсіресе орыс тобында оқитын білім алушылар осы пайдалы сілтемедегі Emle.kz, Sozdikqor.kz, Tilmedia.kz, Termincom.kz т.б. цифрлық ресурстарды оқу үдерісінде белсенді пайдалануға болады. Пайдалы сілтемелердің тиімді тұсы – «бір терезе» арқылы тіл үйренуге арналған бірнеше ақпараттық, әдістемелік (аудио, бейнесабақтар), танымдық материалдарға, сөздік түрлеріне әр түрлі әлеуметтік желілер арқылы қосылу мүмкіндігінің қолжетімділігі. Төмендегі сілтемелер арқылы жоғарыдағы қызмет түрлерін пайдалануға болады:

<https://www.instagram.com/emle.kz/>,
<https://www.facebook.com/qazaqemle/>, <https://tilmedia.kz/img/apple.png>, <https://tilmedia.kz/img/android.png>

Emle.kz сайтынан білім алушылар әдеби тіл нормаларын, сөздердің дұрыс жазылуын, тыныс белгілеріне байланысты пунктуация ережелерін, қысқарған сөздердің толық жазылуын анықтап, сонымен қатар ғылыми мақала, кітапханамен де таныса алады. № 2 сілтеме [<https://emle.kz/>]

Сондай-ақ Tilmedia.kz сайтында білім алушыға арналған «Тыңда», «Оқы», «Қара»,

«Өз ойыңмен бөліс» айдарлары берілген. «Қара» айдарында мемлекеттік тілді үйренуге арналған әр түрлі тақырыптардағы «Тіл үйрену» сабақтарын көріп, тілді меңгеруге қосымша мүмкіндіктер алуға болады. «Оқы» айдарындағы «Сөздікке» кіру арқылы «Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі» <https://tilmedia.kz/kk/post/649>, Орысша-қазақша терминологиялық анықтамалық сөздік <https://tilmedia.kz/kk/post/522>, Ағылшынша-орысша-қазақша заң терминдерінің сөздігі <https://tilmedia.kz/kk/post/521> т.б. сөздіктерді сабақ барысында қолдануға болады.

Tilmedia.kz – «Оқы» – «Сөздік» № 3 сілтеме [<https://tilmedia.kz/>]

Төменде көрсетіліп отырған Sozdikqor.kz сайты сөз, сөз тіркестерінің әр түрлі мағынада қолданылуын, сөздердің синонимдік, антонимдік, омонимдік қатарын, тұрақты сөз тіркестері мағыналарын анықтауға көмектеседі. Сабақ барысында осы сайттың берер пайдасы мол. № 4 сілтеме [<https://sozdikqor.kz/>]

АҚазақ тілін оқыту үдерісінде жоғарыда аталып өткен цифрлық білім беру ресурстарын пайдалану әдісіне қысқаша тоқталып өтейік. Мысалы, типтік бағдарламаға сәйкес лексикалық тақырыбымыз – «Табысқа барар жол» десек, тақырыпты бастамас бұрын төмендегідей мәтінге дейінгі жұмыстар жүргізіледі.

Тапсырма. 1) Ойтүрткі сұрақтарға жауап беріңіздер.

Табыс дегеніміз не?

Табысқа жету немесе табысты болу дегенді қалай түсінесіз?

2) Сұраққа жауап бере отырып, сөйлемді толықтырыңыздар.

Табысқа жетудің жолдары көп пе? Ол үшін не істеу керек?

Біріншіден, табысқа жету үшін

Екіншіден, табысты болу үшін

3) Sozdikqor.kz сайты пайдалана отырып, «табыс» сөзінің қолданылуына назар аударыңыздар. № 5 сілтеме [<https://sozdikqor.kz/>]

Білім алушылардың сөздік қорын толықтыру, тіл байлығын арттыру мақсатында сөздердің контексте қолданылуына мән берілуі

керек. Сондай-ақ мәтінде кездесетін жаңа сөздерге, сөз тіркестеріне байланысты сөздік жұмысы жүргізіледі.

Тапсырма. Sozdikqor.kz сайты пайдалана отырып, сөйлемдердегі «табыс» сөзінің қандай мағынада қолданылып тұрғанын түсіндіріңіздер.

1) Өмірде табысқа жету үшін көп оқып, іздену керек.

2) Мұнай компаниясы табысының жарысын жаңа технологиялар алуға жұмсайды.

3) Ол шетелде тұратын туысымен 30 жылдан кейін табысты.

4) Біз берген құжатты ұйым басшысына табыс етіңіз.

Сондай-ақ «Еңбек нарығы» лексикалық тақырыбын өту барысында да мәтін алды тапсырманың бірі ретінде терминнің мағыналық қолданысын түсіндіру мақсатында төмендегідей тапсырма беріледі.

Тапсырма. Termincom.kz сайты пайдалана отырып, төмендегі сөз, сөз тіркестерінің аудармасына назар аударып, қай саланың термині екенін анықтаңыз. Асты сызылған сөздермен сөйлем құрастырыңыздар.

рынок – 1) базар
центральный рынок – орталық базар
рынок – 2) нарық
рынок труда – еңбек нарығы
внутренний рынок – ішкі нарық
рыночная экономика – нарықтық экономика

Мысалы: Еңбек нарығында әр маман өз орнын табуға тырысады.

Мәтінмен жұмыс барысында әр оқытушы өз мүмкіндігіне, сабақта қолданатын көрнекі құралдарына, білім алушылардың деңгейіне байланысты мәтінді аудио түрінде тыңда-

туға да, дәстүрлі түрде оқытуына да болады. Тыңдалым әрекетіне байланысты цифрлық ресурстың бірі ретінде топтың деңгейіне қарай Tilmedia.kz сайтындағы «Тыңда» айдарындағы аудиоматериалдарды пайдалану тиімді.

Тыңдалымға байланысты тапсырма үлгісі:

Тапсырма. 1) Төменде берілген сілтеме бойынша «Қалдықтарды бөлу табиғат үшін пайдалы» бейнематериалымен танысыңыз. <https://youtu.be/bT-ypDN5KGE>

2) Бейнематериал бойынша сұрақтарға жауап беріңіздер.

Бейнематериалда қандай мәселелер туралы айтылады?	Қандай қажетті ақпараттар мен таныстыңыз?	Қандай жаңа сөз немесе сөз тіркестері болды?	Бейнематериал бойынша сіздің пікіріңіз қандай?
---	---	--	--

Жоғарыдағы кестеде берілген сұрақтар білім алушының тақырыпты қаншалықты түсінгенін, сөздік қоры қандай сөздермен толыққанын, тыңдалымға сәйкес ақпаратты қалай түсінгенін анықтауға мүмкіндік береді. Тыңдалымға берілетін бейнематериалдардың ұзақтығы 2-3 минуттан аспағаны жөн. Аудиовизуалды материалды қолдана отырып, сөйлеудің айтылым және жазылым әрекетіне де байланысты лексика-грамматикалық тапсырмалар әзірлеп, пайдалануға болады.

Айтылымға байланысты тапсырма үлгісі:

Тапсырма. Берілген сілтеме бойынша бейнематериалмен танысып, кестені толтырыңыздар. <https://youtu.be/Uqd0XGivVnU> «Шетелде білім алып жатқан жастар»

Сұрақтар	
1. Жастар неге шетелде білім алуға құмар?	білім сапасы, тіл білу, жаңа мәлімет, әлемді тану мүмкіндігі, өмір сүру деңгейі
2. Шетелге кеткен жастар елге қайта оралу үшін қандай шаралар қарастырылуда?	жұмыс орындары, бағдарламалар, қолдау көрсету
3. Сұхбатта «Болашақ» бағдарламасы жайлы қандай ақпараттар айтылды?	магистратура, тәжірибе алмасу, білімін көтеру, грант иелену

Білім алушылар бұл тапсырманы орындау барысында тірек сөздерді пайдалана отырып, сұрақтарға өз ойларын қоса отырып жауап беруге тырысады.

Тапсырма. Лексикалық тақырып пен бейнематериалда берілген ақпараттарды пайдаланып, салыстырыңыздар.

Қазақстанда оқудың ерекшеліктері	Ш е т е л д е оқудың ерекшеліктері	Қ а з а қ с т а н мен шетелде оқудың ортақ белгілері
----------------------------------	------------------------------------	--

Білім алушы салыстыру құрылымдарын пайдалана отырып, өз қорытындысын жасайды. Егер білім алушының жазу сауаттылығын тексергіңіз келсе, онда жазбаша түрде орындалатын тапсырмалар, ал сөйлеу деңгейін анықтағыңыз келсе, ауызша орындауға арналған тапсырмалар беруге болады.

Жазылымға байланысты тапсырма үлгісі:

Тапсырма. Бейнематериал бойынша пікірлерді жалғастырып, сөйлемді толықтырыңыздар.

Шетелде оқу мүмкіндігі болса, өзіме мәдениеті мен табиғаты жағынан ұнайтын ... еліне барғым келеді, себебі ...

Шетелге білім алу мақсатында ... елдеріне баруға болады, себебі ...

«Болашақ» бағдарламасын дамытуға байланысты менің ұсыныстарым - ...

Тапсырма. «Жеті жұрттың тілін біл, жеті түрлі білім біл» деген тақырыпқа өз пікірлеріңізді жазыңыздар.

Мұндай тапсырмалар білім алушының шығармашылық қабілетін дамыту, жазу сауаттылығын арттыру мақсатында беріледі. Жазылымға байланысты жаттығу жұмыстары коммуникативтік бағытта берілгені тиімді. Сондай-ақ тапсырмаларда лексикалық тақырып грамматикамен ұштастырыла беріліп, сауатты жазуға дағдыландыратындай болғаны дұрыс. Бұл туралы ғалым З.Күзекова: «Кез келген тілді үйрену барысында грамматиканың ерекше рөлі бар, сондай-ақ грамматика тілді толық мәнде пайдаланудың қажетті базасы болып табылады. Алайда, үйреніп жүрген тілдің грамматикалық жүйесін, ереже-

лерін білу – тілді меңгеру болып табылмайды, яғни оны шынайы коммуникацияда пайдалану алу біліктілігі қалыптасуы қажет» [8,152 б.] деп түсіндіреді.

Айтылған пікірге төмендегі тапсырманы үлгі ретінде алуға болады. Типтік бағдарламада лексикалық тақырыпқа «Еңбек нарығы» деп берілген, ал грамматикалық тақырып – 1. болжалды сан есім: -даған, -дап, жуық т.б. 2. -уға тура кел құрылымы. Лексикалық тақырыпты грамматикамен ұштастыру мақсатында төмендегідей тапсырма беруге болады.

Тапсырма. Төмендегі сөйлемдерден бүгінгі грамматиканың қай түрі кездесетінін анықтап, түсіндіріңіздер.

1. Еңбек нарығында бәсекеге қабілетті болу үшін бірнеше тіл үйренуге тура келді.

2. Жыл сайын жоғары оқу орнын бітірген мыңдаған түлек еңбек нарығында өз орнын табуға тырысады.

3. Жақсы маман болу үшін көп оқып, көп тәжірибе жинауға тура келеді.

4. Өзіме ұнайтын мамандық туралы ақпарат жинау барысында ондаған сайттарды қарауға тура келді.

Сабақты қорытындылау барысында да бірнеше тапсырма түрлерін ұсынуға болады. Соның бірі – 11 аптадағы «Әлемге түркілік көзқарас» лексикалық тақырыбын пысықтауға арналған айтылым тапсырмасы.

Тапсырма. Тақырыпты пысықтауға арналған сұрақтардың дұрыс жауаптарын белгілеңіздер.

1. Қазақтың ұлттық мінезі бұрын қандай еді?	А) Түркілік жол, яғни тегі, тілі, рухани құндылықтары ұқсас, түркі халықтарымен бір болу
2. Өзге ұлттардан біздің ерекшелігіміз неде?	В) Қазақ халқы бұрын қонақжай, батыр, рухы биік халық болған.
3. Түркі халықтарының өркениетке қосқан үлесі қандай?	С) Этностың, ұлттың рухани, ұлттық мінез-құлқы, халықтың этникалық бірлігі.

4. Қазақстан болашақта Шығыс пен Батыс құндылықтарының қайсысын таңдайды немесе жаһандану дәуірінде өзінің жолымен жүреді ме?	Д) Әлемге өркениеттің жаңа деңгейін «темір игеруді» әкелді. Сонымен қатар жылқыны қолға үйретуді, иілген қылышты, жаяу және атты ұрысты жүргізуге бейімделген киімдерді әкелді.
---	---

Нәтиже

Қазақ тілін оқыту үдерісінде цифрлық технологиялар мен жаңа инновациялық әдіс-тәсілдерді қолдану арқылы сөйлеу әрекетінің төрт түріне ұйымдастырылған тапсырмалар – талдау, салыстыру, сыни тұрғыдан ойлауға, сөздік қорларын, тіл байлығын арттыруға, шығармашылық қабілеттерін дамытуға көмектеседі.

Цифрлық білім беру ресурстары сабақ мазмұнын жаңа технологиялар арқылы толықтыруға, түрлі тапсырмалар арқылы түрлендіруге, ақпараттарды есте сақтауға, білім алушының пәнге деген қызығушылығын аудиовизуалды материалдар арқылы дамытуға мүмкіндік береді.

Сабақ барысында берілген тақырып негізінде білім алушылар бір-бірінің айтқандарын мұқият тыңдауға, ақпаратты салыстыруға, алынған ақпараттарды бағалап сынауға, өз ойын дәлелдей білуге, қорытындылау мен талдау дағдысын қалыптастыруға үйренеді. Бұл үшін мәтінді түсініп оқуға тырысады, мәтінмен жұмыс істей отырып, мәтін мазмұны бойынша сұрақтар құрастырады немесе басқа студенттердің сұрағына жауап береді, берілген мәліметтерге өзіндік пікір жазады. Осындай жұмыстар арқылы білім алушылардың сабаққа деген қызығушылығы артады,

бір-бірімен пікір алмасып, сөздік қоры молаяды, еркін сөйлеу, өз ойларын жеткізе білу дағдылары дамиды.

Қорытынды

Қазақстан Республикасы Үкіметінің №827 Қаулысымен бекітілген «Цифрлық Қазақстан» мемлекеттік бағдарламасында «Жаңа білім беру деректер мен формулаларды жаттап алуға емес, ең алдымен ақпаратты талдау дағдылары мен креативті ойлаудың дамуына екпін қойып, цифрлық экономиканың қажеттіліктеріне жауап беретін болады» [2] деп көрсетілген. Мұның өзі білім беруде цифрлық сауаттылықты арттыру үшін ақпараттық-коммуникациялық технологияларды жетік меңгеру, оқу үдерісінде аудио, видео материалдармен қатар қосымша білім беру ресурстарын пайдалана алудың өзекті мәселе екендігін білдірсе керек. Цифрлық технологияларды қолдану – сабақ сапасын арттырумен қатар білім алушыларды ақпаратпен жұмыс істей білуге, ақпаратты таңдап, талғап, өңдеп, тасымалдау сияқты дағдыларын дамытып, ақпараттық мәдениетті қалыптастырады, шығармашылық қабілетке де баулиды.

Жоғарыда айтып өткеніміздей цифрлық технологияларды қолдану қоғам өмірінің барлық саласында маңызды рөлге ие болып отыр. Оқыту жүйесінде де цифрлық ресурстарды пайдалану – білім сапасын көтеріп, заман талабына сай бәсекеге қабілетті мамандар дайындауға жағдай жасайды. Бүгінгі студент ертеңгі маман екенін ескерсек, ақпараттандыру технологиясы дамыған заманда білімді, қабілетті, іскер маман дайындау әр оқытушыдан шығармашылық ізденісті, цифрлық білім беру ресурстарын жетік меңгеруді талап етеді.

Әдебиеттер тізімі

1. Тоқаев Қ. «Жаңа жағдайдағы Қазақстан: іс-қимыл кезеңі» атты Қазақстан халқына Жолдауы [Электронды ресурс]. – 2020. – URL: <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/K2000002020> (қаралған күні: 20.06.22).
2. Әділет. Қазақстан Республикасы нормативтік құқықтық актілерінің ақпараттық-құқықтық жүйесі [Электронды ресурс]. – 2017. – URL: <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/P1700000827> (қаралған күні: 20.06.22).

3. Биологиялық және экологиялық процестер мен жүйелерді талдаудың ақпараттық тәсілдері. Цифрлық білім беру ресурстары (ЦБР) [Электронды ресурс]. – 2022. – URL: <https://melimde.com/1-biologiyali-jene-ekologiyali-procester-men-jjelerdi-taldaudi.html?page=15> (қаралған күні: 20.06.22).
4. Қазақ әдеби тілінің сөздігі. 15-томдық. XI том. М-О [Электронды ресурс]. – 2018. – 142 б. URL: <https://tilmedia.kz/js/pdfs/web/viewer.html?file=/storage/2018/04/11/5acdac2ebf5ed.pdf> (қаралған күні: 20.06.22).
5. Күзекова З.С Екінші тіл ретіндегі қазақ тілі оқулығы теориясының лингвистикалық негіздері. – Алматы: ТОО «Издательство LEM», 2005. – 392 б.
6. Қазақ тілін меңгерудің коммуникативтік тілдік құзіреттіліктері. Орта деңгей. Жалпы меңгеру \ \ Қазақстан Республикасының мемлекеттік стандарты. – Астана: ҚР БҒМ «Ы. Алтынсарин атындағы Ұлттық білім академиясы» мемлекеттік қазыналық кәсіпорны, 2014. – 27 б.
7. Қазақ тілін меңгерудің тақырыптық лексикалық минимумы (ортадан жоғары деңгей B2) \ \ Құраст.: Күзекова З.С., Аяпова Т.Т. – Астана: Ұлттық тестілеу орталығы, 2011. – 108 б.
8. Күзекова З.С. Қазақ тілінің функционалды практикалық грамматикасы. Оқу құралы. – Астана: Фолиант, 2015. – 180 б.

References

1. Tokaev K. «Zhana zhagdaydagy Kazakstan: is-kimyl kezeni» atty Kazakstan halkyna Zholdauy [Address to the people of Kazakhstan] Kazakhstan in New conditions: a period of action» [Elektronic resource]. – 2020. – Available at: <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/K2000002020> (Accessed: 20.06.22).
2. Adilet. Kazakstan Respublikasy normativtik kykyktyk aktilerinin akparattyk-kykyktyk zhujesi [Justice. Information and legal system of normative legal acts of the Republic of Kazakhstan] [Elektronic resource]. – 2017. – Available at: <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/P1700000827> (Accessed: 20.06.22).
3. Biologiyalyk zhane ekologiyalyk procester men zhujelerdi taldaudyn akparattyk tasilderi. Cifrylyk bilim beru resurstary (CBR) [Information approaches to the analysis of biological and environmental processes and systems. Digital educational resources (CBR)] [Elektronic resource]. – 2022. – Available at: <https://melimde.com/1-biologiyali-jene-ekologiyali-procester-men-jjelerdi-taldaudi.html?page=15> (Accessed: 20.06.22).
4. Kazak adebi tilinin sozdigi [Dictionary of the Kazakh literary language]. 15 volumes. XI vol. [Elektronic resource]. – 2018. – Available at: <https://tilmedia.kz/js/pdfs/web/viewer.html?file=/storage/2018/04/11/5acdac2ebf5ed.pdf> (Accessed: 20.06.22).
5. Kyzekova Z.S. Ekinshi til retindegi kazak tili okulygy teoriyasynyn lingvistikalik negizderi [Linguistic foundations of the textbook theory of the Kazakh language as a second language] (LEM, Almaty, 2005, 392 p.).
6. Kazak tilin mengerudin kommunikativtik tildik kyzirettilikteri. Oрта deñej. Zhalpy mengeru [Communicative language competencies of Kazakh language proficiency. The middle level. General mastery], Kazakstan Respublikasynyn memlekettik standarty [State standard of the Republic of Kazakhstan] (I. Altynsarin National Academy of Education of the Ministry of education and science of the Republic of Kazakhstan, 2014, 27 p.).
7. Kazak tilin mengerudin takyryptyk leksikalik minimumy (ortadan zhogary deñej B2) [Thematic lexical minimum of Kazakh language proficiency (above average level B2)]. Comp: Kyzekova Z.S., Ayapova T.T. (National Testing Center, Astana, 2011, 108 p.).
8. Kyzekova Z.S. Kazak tilinin funkcionaldy praktikalyk grammatikasy [Functional practical grammar of the Kazakh language] (Foliant, Astana, 2015, 180 p.).

Р.Р. Туякбаева¹, А.Т. Ашенова², Н.Б. Мансуров³

^{1,2}Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан

³Международный казахско-турецкий университет им. Х.А. Ясави, Туркестан, Казахстан

Виды заданий, используемых в процессе обучения казахскому языку

Аннотация. В статье речь пойдет о методике преподавания языка, используемой в образовательном и учебном процессе в высших учебных заведениях по предмету «Казахский язык». Демонстрируется возможность использования цифровых технологий при объяснении лексико-грамматических заданий.

На сегодняшний день существует огромное количество информационных ресурсов, связанных с применением цифровых технологий. В целях использования цифровых технологий в процессе обучения казахскому языку считаем целесообразным использование ресурсов, представленных на официальных сайтах. В статье предлагается использовать на занятиях «полезные ссылки» с сайта МОН РК. При работе с текстом обучающиеся могут непосредственно использовать рубрику «словарный запас» для определения и понимания значения нового слова, словосочетания. Кроме того, при работе с информацией из видеоматериала, применяемого по теме занятия, проводимого с применением цифровых технологий, предлагаются такие виды заданий, как овладение новыми словами, умение выражать свою точку зрения, повышение грамотности письма. Для повышения грамотности при выполнении письменных заданий можно использовать «электронную орфографическую базу казахского языка».

Использование новых технологий в процессе обучения казахскому языку способствует расширению словарного запаса обучающегося, умению свободно выражать свои мысли, критически анализировать информацию, выражать свою точку зрения.

Ключевые слова: цифровые технологии, типы задач, цифровые ресурсы, речевая деятельность, аудиовизуальный материал, словарный запас.

R.R. Tuyakbayeva¹, A.T. Ashenova², N.B. Mansurov³

^{1,2}L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

³K.A. Yassawi International Kazakh-Turkish University, Turkestan, Kazakhstan

Types of tasks, used in the process of teaching the Kazakh language

Abstract. The article will focus on the methodology of language teaching used in the educational process in higher educational institutions on the subject «Kazakh language». The possibility of using digital technologies is shown while explaining lexical and grammatical tasks. Today there is a huge number of information resources related to the use of digital technologies. In order to use digital technologies in the process of teaching the Kazakh language, we consider it appropriate to use the resources presented on official websites. The article suggests using «useful links» from the website of the Ministry of Education and Science of the Republic of Kazakhstan in the classroom. Working with the text, students can directly use the «vocabulary» heading to determine and understand the meaning of a new word, phrase. Besides, working with the information from the video material on the issue of the lesson with the use of digital technologies, such types of tasks are offered as mastering new words, the ability to express one's point of view, improving writing literacy. To improve literacy in performing written tasks one can use the «electronic spelling database of the Kazakh language» phrases. The use of new technologies in the process of teaching the «Kazakh language» contributes to the expansion of the learners' vocabulary, critically analyze any information and the ability to freely express their thoughts and points of view.

Keywords: digital technologies, types of tasks, digital resources, speech activity, audiovisual material, vocabulary.

Авторлар туралы мәлімет:

Тұяқбаева Р.Р. – ф.ғ.к., доцент м.а., Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан.

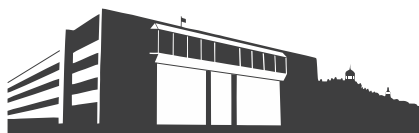
Ашенова А.Т. – ф.ғ.к., доцент м.а., Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан.

Мансұров Н.Б. – ф.ғ.к., доцент, Қ.А.Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті, Түркістан, Қазақстан.

Tuyakbayeva R.R. – Candidate of Philological Sciences, Acting Associate Professor, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

Ashenova A.T. – Candidate of Philological Sciences, Acting Associate Professor, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

Mansurov N.B. – Candidate of Philological Sciences, Associate Professor, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

Н.Ж. Муханова

Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Алматы, Қазақстан

*Корреспонденция үшін автор: veritas_777@mail.ru

Роллан Сейсенбаев идиостилинің аудармада берілуі («Құм кезген өліктер» романы бойынша)

Аңдатпа. Мақала Роллан Сейсенбаевтың «Құм кезген өліктер» романындағы идиостильдік белгілерін және оларды ағылшын тіліне аудару ерекшеліктерін қарастыруға арналған. Зерттеудің негізгі мақсаты – бұл романдағы идиостильдік ерекшеліктерді анықтауға бағытталған тиімді тәсілді табу, тексеру және идиостильдік белгілердің ағылшын тіліндегі аудармасына талдау жасау.

Әдіснама үш кезеңдік зерттеу сатыларын қамтиды: авторлық идиостильді талдауға арналған модельді құру; шығармадағы автордың идиостильдік белгілерін анықтау; идиостильдік белгілердің аудармада берілу жолдарын талдау. Идиостильдің психолингвистикалық моделі арқылы жазушы шеберлігі айқындалып, талданады және бұл модельдің тиімділігі сараланады. Көркем мәтінді тану мен қабылдау бейсаналық ізденіс әрекеті болып табылады және біз өзіміздің квазиобъектілік/көркемдік бейнемізді қабылдай отыра, жеке мағынаға толы және көркем шығарма жазушымен енгізілген бейне аламыз. Психолингвистикалық модель бейнелерге басты назар аударады, себебі кітапты оқығаннан кейін оқырманның жадында қалатын жалғыз нәрсе бейнелер болып келеді. Бұл модель аясында идиостиль көркем шығарманың бейнелерін құрайтын формальды элементтер рөлін атқарады. Мақаланың жаңалығы мен практикалық маңыздылығы автордың өзі құрған психолингвистикалық модельді тексеруінде және ұсынылған модель көркем аударма барысында жазушының идиостилін анықтау және талдау үшін қолданыла алатындығында көрінеді. Аудармашылар автордың идиостилін сақтауына назар аударуы керек деген қорытынды жасадық, себебі оның көмегімен оқырмандардың санасында кейіннен қалатын бейнелер жасалады. Ғылыми мақаланың нәтижелері жазушылардың идиостилін одан әрі зерттеу үшін пайдалана алады.

Түйін сөздер: көркем аударма, идиостиль, Роллан Сейсенбаев, Құм кезген өліктер, психолингвистикалық модель.

DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-678X-2023-142-1-106-118>

Кіріспе

Бүгінгі таңда, көркем аударма ең танымал және сұранысқа ие аударма түрінің бірі, сон-

дықтан аударма ғылымында көркем шығармаларды аудару мәселелері осы күнге дейін талқыланып келе жатыр. Мысалы, испан ғалымдары өздерінің ғылыми еңбектерінде

көркем аударманың түпкі мақсаты неде деген сұрақ қояды [1, 11 б].

Көркем шығармаларды аудару мәселелері қазіргі аударматану ғылымында жетекші орындардың бірін алады. Әдеби туындыларды аудару барысында аудармашы кездестіретін негізгі ұғым идиостиль болып келеді. Көркем аудармада идиостиль ұғымы негізгі болуы керек деп есептейміз, себебі автор өз шығармасын және оның бейнелерін жасауда өзінің жеке басты тілін, яғни идиостилін қолданады. Идиостильдің анықтамасы, негізгі категорияларының және нақты талдау құралдарының болмауы бұл мәселенің біздің заманымызда өзекті де жас екенін көрсетеді. Сондай-ақ, қазақ көркем әдебиетінде қазақстандық орыс тілді авторларының жеке стилін анықтау және оны аудару мәселелерінің жеткіліксіз зерттелуі де мақала тақырыбының өзектілігін айқындайды.

Идиостиль автордың өз идеясын, ой-пікірін, шығармашылық мүмкіндіктерін қағаз жүзінде жүзеге асыратын құралы ретінде әрекет етеді. Көркем шығарманың жеке ерекшеліктерін сақтау аудармашы үшін маңызды, себебі көркем аударма түпнұсқаның формасын қайталап, оған алшақтан болса да ұқсас болуы тиіс деп ойлаймыз. Осыған орай, біз мақалада өзіміз құрған идиостильдің психолингвистикалық моделін автордың идиостильдік белгілерін анықтауда және көркем аударма кезінде жеткізуде ең тиімді әдіс ретінде талқылайтын боламыз және бұл мақаланың жаңалығы болып табылады.

Ғылыми жұмыстың мақсаты – автор идиостилін анықтауға және талдауға бағытталған өзіміздің психолингвистикалық моделіміздің тиімділігін тексеру және осы модельді пайдалана отыра, көркем шығарманың ағылшын тіліндегі аудармасына талдау жасау. Идиостиль ұғымын зерттеу және қазақстандық орыс тілді авторының туындысына және оның ағылшын тіліндегі аудармасына талдау жасау жұмыстың практикалық маңыздылығын анықтайды. Зерттеу нәтижелері авторлық идиостильді зерттеудің теориясы мен практикасының кейбір аспектілерін және оны аудару ерекшеліктерін нақтылайды. Мақалада ұсы-

нылған ізденістер көркем аударма теориясы мен тәжірибесіндегі идиостиль ұғымын одан әрі зерделеуге негіз болады.

Мәселенің қойылуы

Идиостиль – әртүрлі зерттеу амалдарын ескере отырып зерттелетін күрделі құбылыс. Бұл ұғым толық зерттелмеген және осы ұғымды әртүрлі тараптардан зерттеу жаңа есіктерді ашатынын айта кеткен жөн. И. Сидоренко өз мақаласында идиостиль түсінігін зерттеуде бірнеше бағыттар қалыптасқанын көрсеткен. Ғалым көркем мәтіннің стильдік жүйесінің ажырамас элементі ретінде идиостильге барынша толық сипаттама бере алатын он бағыттарды атап көрсетеді: құрылымдық, эстетикалық-маркерленген, бейнелі-композициялық, прагмасемантикалық, коммуникативті-когнитивтік, лингвостилистикалық, лексикалық, лингво-креативті, лингво-статистикалық және лингво-типологиялық [2, 16 б]. Осыған орай, психолингвистика ғылымында да мәтін және оның құрылымын зерттейтін психолингвистикалық бағдар қалыптасқан. В.А. Пищальниковтың пікірінше, психолингвистика лингвистикалық және экстралингвистикалық факторлармен анықталатын мәтін жасаушының көптеген сөйлеу әрекеттерінің ерекше белгілерін зерттеуге бағытталған [3, 278 б].

Біздің ойымызша, кез келген ұғымды түсіну үшін оның шығу тегіне үңілу керек [4, 359 б]. Идиостильдің шығу тегі - тұлғаның өзі. Идиостиль түсінігін зерттегенде осы постулатты негізге алсақ, онда әрбір идиостильде автордың жеке даралығының орасан зор үлесі бар. Идиостиль – тұлғаның жазу манері және осы ұғымды тұлғаның өзін зерттей отыра, қарастыру керек. Осындай ұғымды түсіну және оның құрылымын қарастыру үшін зерттеудің әртүрлі тәсілдеріне жүгінген жөн. Бұл мақалада идиостиль концепциясын зерттеу психолингвистикалық көзқарас аясында жүзеге асырылады.

Психолингвистикалық бағдар шеңберінде, А.А. Леонтьев кез-келген өнердің квази-объектісі ретінде көркем бейнені ұсынады

[5, 199 б]. Көркем бейне коммуникация элементі ретінде коммуниканттар арасындағы қарым-қатынас құралы болып келеді және ол толық аяқталған көркем хабар, осы хабардың мағыналы компонент бөлігі, хабардан тыс алынған компонент болуы мүмкін [5, 200 б]. Автормен құрылған және мәтінді тануда бағдар ретінде қызмет ететін жеке мағыналар көркем бейненің белгілері болып келеді [5, 277 б]. А. А. Леонтьевтің ойынша, көркем мәтінді тану мен қабылдау бейсаналық ізденіс әрекеті болып табылады және біз өзіміздің квазиобъектілік/көркемдік бейнемізді қабылдай отыра, жеке мағынаға толы және көркем шығарма жазушымен енгізілген бейне аламыз [5, 200 б]. Ғалымның пікірінше, көркем мәтінді түсіну символдық мәтіннен алынған жеке бейнелерді қабылдау негізінде жүреді.

Мәтінді оқып, қабылдағанда есте қалатын нәрсе сөздер мен сөз тіркестер, кітаптардың абзацтары емес, бірақ шығарма тудыратын бейнелер. Осыған орай, біз құрамында бейнелер категориясы бар идиостильдің осындай психолінгвистикалық моделін құрдық (1-ші суретте көрсетілген). Бұл модель, өз кезегінде, шығарманың негізгі концепциялары, идеялары мен бейнелері негізінде көркем шығарманың құрылымдық элементтерін (тілдік құралдарын) тануға орасан зор септігін тигізеді.

Бірінші суретке қарасақ, біз автордың көркем шығарманы жасау үдерісін елестете аламыз. Біріншіден, идея туады. Идеялар әртүрлі бола алады және олар міндетті түрде бүкіл әлем мен адамзаттың өткір мәселелеріне қатысты болмауы мүмкін. Экологиялық апаттар, романтикалық махаббат, шытырман оқиғалар, қоғамның адамгершілік қасиеттерінің құлдырауы, болашақтың ғылыми-техникалық прогресі, қоғамның саяси немесе әлеуметтік мәселелерінің шиеленісуі идеялардың мысалдары ретінде бола алады. Автордың әрбір жасаған туындысының өзіндік іргетасы және авторды үнемі шығармашылыққа итермелейтін нәрсе ретінде идея/идеялар тұрады. Концепт идеяның ядросы ретінде қызмет етеді. Кейін автор бейнелерді іздейді және олардың көмегімен ол өз идеясын/идеяларын шығармада толықтай жүзеге асырады. Формальды құрал-

дардың, яғни тілдік құралдардың бейне жасауда және шығарманың идеясын/идеяларын ашуда маңызды рөл атқаратынын атап өткен жөн. Тілдік құралдар бейнелерді жасайтын құрылыс материалдары болып келеді. Бейненің жарқындылығы, жандылығы мен есте қалуы оның тілдік құралдармен қаншалықты жақсы суреттелгеніне байланысты болады.

Сурет 1. Психолінгвистикалық модель

Осы психолінгвистикалық модельге сүйене отырып, көркем шығарманың мазмұнын иерархия түрінде көрсетуге болады және осында бір аймақ басқа аймақтардың тууына себеп болады (2-ші суретте көрсетілген). Екінші суретте өнер туындысының концепттер, идеялар, бейнелер және формалар аймақтары көрсетіледі.

Сурет 2. Шығарманың мазмұнды бейнесі

Екінші суретте белгіленген аймақтар шығарманың мазмұнын көрсетеді. Олардың көмегімен біз шығарманың құрылымын және оның оқырман үшін мәнін көрсете ала-

мыз. Аймақтар өте қарапайым белгілеу болып келеді және олардың арасында шекараның бар екенін білдірмейді. Шығарманың мазмұнды бейнесі туындының концепттен, идеядан туып, біртұтас тілдік күйге айналғанша кеңейе бастайтынын анық көрсетеді. Біз Роллан Сейсенбаевтың «Құм кезген өліктер» романындағы идиостилін зерттегенде осы модельді қолданамыз, себебі ғылыми мақала психолингвистикалық модель автордың идиостилін анықтау және аудармашылық талдау үшін қолданыла алады деген тұжырымды тексеруге бағытталған.

Материал мен зерттеу әдістері

Егемендікке қол жеткізген жылдардан бастап жазушылар өз ойларын еркін айтып, кеңестік және посткеңестік кезеңдерде жасырылған шындықтарды ашық айта бастады. XX ғасырдың 80-жылдарында жазушылар елімізде болып жатқан экологиялық мәселелерге күрт назар аудара бастады. Көркем шығармалардың ағымдары арасында әдеби жанрдың экологиялық реализмі сияқты табанды бағыт пайда болған. Роллан Сейсенбаев осы бір жаңа бағыттың жарқын үлгісі болып келеді. А.Ш. Асқаров пікірінше, Роллан Сейсенбаев, Олжас Сүлейменов, Герольд Бельгер сияқты орыс тілді жазушылардың шығармалары қазақ оқырмандары арасында танымал болып келеді [6, 185 б].

Роллан Сейсенбаевтің «Құм кезген өліктер» романы мақалада талданатын шығармалардың бірі. Роман Қазақстанның батысы мен оңтүстігінде орын алған экологиялық апаттар жайлы баяндайды. Өндіріс процестерін индустрияландыру мен технологияландырудан туындаған экологиялық апаттар дүние жүзінде күн сайын орын алуда және кейбір жағдайларда мұндай экологиялық апат оқиғалары аталмай қалып, әлемдік деңгейде жарияланбайды. Роллан Сейсенбаевтың «Құм кезген өліктер» романы Арал теңізінің құрғау мәселесі және осы аймақта өмір сүрген адамдардың зардаптары жайлы баяндайды. Сондай-ақ, жазушы романның біраз беттерін Балхаш пен Ертіс суы деңгейінің

төмендеуі, Шығыс Қазақстан облысы, Семей қаласындағы ядролық полигонның салдарына арнаған. Роллан Сейсенбаев жасанды түрде жасалған экологиялық апаттардың салдарынан адам өмірінің және табиғаттың қалай бүлінетінін айқын көрсеткен. Роман әдебиеттің бір жанры ретінде бүгінгі таңда болып жатқан заманауи оқиғаларды жеткізу және суреттеу мақсатында ұсынылады.

Ғылыми жұмыстың методологиясы бірнеше зерттеу сатыларын қамтиды, атап айтқанда, авторлық идиостильді талдауға арналған модельді құру, көркем шығарманың идиостильдік белгілерін анықтау және олардың аудармада берілу жолдарын талдау кезеңдері. Әрбір зерттеу кезеңдерінде әртүрлі зерттеу әдістері қолданылған. Әдеби дереккөздерді талдау, салыстырмалы, психолингвистикалық және аудармашылық талдау, сонымен қатар зерттеу нәтижелерін өңдеу тәсілі мақаланың негізгі зерттеу әдістеріне жатады.

Нәтижелер мен талқылау

Идиостильдің психолингвистикалық моделі идея категориясын қамтиды. Көркем шығарма идеялық негізге ие. Идея бірнеше концепцияларды қамтуы мүмкін кең ұғым және автордан іске асырушылықты талап етеді. Концепт – қандай да бір ұғым, ал идея әрекетке шақырады және оның мәні қандай да бір нәрсені сана-сезімге енгізу немесе жүзеге асыруға итермелеу болып келеді. Роллан Сейсенбаевтың «Құм кезген өліктер» кітабының негізгі идеясы келер ұрпаққа арналып жазылған және табиғатты қорғамасақ, жансыз айдалада өліктей кезіп жүреміз деген ойда жатыр.

Жалпы роман-эпопея жеңіл тілмен жазылған және тез оқылады, себебі сөздікпен жұмысты қажет ететін сөздер мен сөз тіркестер романда аз кездеседі. Романды баяндау типіне келетін болсақ, автор 3-ші жақты жақсыз баяндайды және бұл автордың оқиғаларға деген жеке қатысушылығын көрсеткісі келмейтінін айғақтайды. Шығармадағы барлық оқиғалар жақсыз баяндалады және кейіпкерлердің ойлары арқылы кейде жалғаса береді. Романда

жақсыз баяндау кейде кейіпкерлердің көзқарастары, жан-күйзелістері, ішкі сезімдері көрсетілген ойларына бірқалыпты айналып кетеді. Біздің ойымызша, анықталған баяндау тәсілі оқырманның оқиғаға енуін қамтамасыз ету үшін және оқырман санасын кейіпкер санасына көшіру үшін қолданылады. Мысалы, «Долго лежал Омаш с открытыми глазами. Как много звезд на небе ! Какие они крупные! Кажется, крикни – и все посрываются и полетят на землю серебряным дождем...» [7, 29 б]. Романның бұл үзіндісі ағылшын тіліне келесідей аударылған: «Omash lay with his eyes open for a long while. How many stars there are in the sky! How close they seem! It seems as if you'd only have to call, and they would rip away and fall to the ground like silvery rain» [8, 3 б]. Осы аударма мысалына қарап біз оқиғаның баяндау типі түпнұсқа мәтіндегідей сақталған деп айта аламыз. Мұндай кейіпкерге ауысудың баяндау әдісін аудармада сақтау қажет, себебі ол баяндаудың жаңа әдісі және көркем шығарма авторына тән белгі болып келеді.

Роллан Сейсенбаевтың роман-эпопеясы біз қазіргі кезде бетпе-бет кездесіп отырған жаһандық және ауқымды экологиялық проблемаларды қозғайды. Автордың назарын аударатын негізгі мәселе – совет басшылығы болған кездегі Қазақстанда орын алған экологиялық апаттар. Елге совет үкіметінің келуі мен оның 50 жыл бойы билікте болуы қоршаған ортамызға және адамдардың жағдайына кері әсерін тигізді. Автор адам жасанды түрде жасаған апаттардың әртүрлі зардаптарын көрсетеді. Романның басында улы жапондық дефолиант өзенге тасталып, жиырма бала мен екі мұғалімнің одан зиян шеккенін көреміз. Балалар удың барын білмей, өзен суына шомылып, уланған. Романда адам әрекетінен туындаған табиғи апаттар бейнелері және апаттан кейін болған табиғат күйлері суреттеледі.

Мысал 1: «...Собаки, наконец, учуяли живые запахи всколыхнувшейся степи. ...одна, вторая... лай их ширился и вскоре соединился в одно жуткое целое» [7, 30 б].

Аударма: «... At last, the dogs caught the scent of the agitated night. One bark. Then another» [8, 9 б].

Иттердің ұлыған дауысы жақындап келе жатқан апатты ескертетін бейне ретінде ұсынылады. Бұл мысалда «живые запахи» эпитетін аударғанда аудармашылар түсіріп алу және ауыстыру тәсілін қолданған. Бұл сөз тіркесі ауыспалы мағынаға ие және өзеннен ары қарай қашып келе жатқан, даланы толқытқан жануарларды білдіреді. Аудармада жануарлардың арқасында толқыған даланың бейнесі көрінбейді, бірақ оның орнына біз «the scent of the agitated night / толқыған түннің иістерін» кездестіреміз. Сондай-ақ, автор бірінен соң бірі орын алған іс-әрекеттерді сипаттау үшін бір сөйлем шегінде бірнеше етістіктерді жиі қолданатынын атап өткен жөн. Аудармада автордың бұл өзіндік белгісі шетелдік оқырманға жеткізілген. Сандар жайлы дәл солай айтуға болмайды. Мұндағы сандарды автор иттердің үруінің күшеюін және суреттелген оқиғалардың шынайылығын көрсету үшін қолданған. Ұлғайып келе жатқан сан есімдердің орнына аудармашылар үстеуді пайдаланған: «One bark. Then another». Осылайша, аудармашылар үрудің күшею сезімін, суреттің шынайылығын көрсете алмады.

Мысал 2: «..весело лодки скользили по его глади» [7, 42 б].

Аударма: «Our boats danced on its smooth surface» [8, 19 б].

Құрғап бара жатқан теңіз бейнесі романда жиі ұсынылады. Шығармада теңіздің сарқылғанға дейінгі және кейінгі бейнелері бір-біріне айқын қарама-қарсы қойылған. Суда көңілді сырғанап бара жатқан қайықтардың бейнесі әдеттегідей суда билеп жүрген қайықтардың бейнесіне ауыстырылды. Автор кейіптеу стилистикалық тәсілін жиі қолданды және ол арқылы қоршаған табиғатты жандандырады. Түпнұсқа үзіндісі «весело скользят по глади лодки» аудармада «Our boats danced on its smooth surface / біздің судың тегіс бетінде билеген қайықтарымызға» айналды. Бұл аудармада тек бейне өзгеріп қана қоймай, автордың кейіптеу стилистикалық тәсілі жоғалып кеткен.

Мысал 3: «А место здесь живое – здесь богатые джайляу двух местных совхозов. Три отары овец, сдохли» [7, 337 б].

Аударма: «... After drinking water from this lake, three flocks of sheep died» [8, 194 б].

Семей өңіріндегі полигонның кесірінен пайда болған радиоактивті ластану осы өңірде тұратын тұрғындар кейіпкерлері көргендей суреттеледі. Бұл мысалда біз автор материалдық мәдениет құбылыстарын (жайлау, отар) және тарихи фактілерді бейнелейтін реалияларды (совхоз) пайдаланғанын көреміз. Жазушы романын орыс тілінде жазғанымен, қазақ тілінің тілдік байлығын көрсету үшін реалияларды пайдаланады. Аудармашылар аудармада реалияларды сақтамаған және соның нәтижесінде автор көрсеткен ұлттық бояу жоғалып кеткен. Автор идиостилинің тағы бір ерекшелігі ауызекі лексиканың қолдануында жатыр. Аудармашылар бұл ауызекі тілдің «сдохнуть» сөзін «die» деген бейтарап сөзбен аударуға жөн көрген. Автор тілінің бұл белгісі аудармада жоғалып кеткен.

Романда жиі кездесетін басқа бейнелер жалғыздық пен айырылу тақырыбына арналған. Кітапты оқу барысында, жерімізде совет басшылығы жүргізген кешенді шаралардан ғана емес, табиғи апат салдарынан да қираған адамдардың өмірі туралы хабардар боламыз.

Мысал 4: «Насыр посмотрел в небо, нехорошо дрогнуло его сердце. .. круговой вихрь – кружалка – вздымал морскую воду столбом. .. в мгновение ока стремительно исчезла в круговерти морской – столбе смерча» [7, 56 б].

Аударма: «Nasyr stared at the sky, and his heart trembled with dread. waterspouts sucked seawater up into a writhing column. In an instant, the entire boat was whipped into the maw of the waterspouts» [8, 27 б].

Мысалда күтпеген жерден пайда болған теңіз құйынының кесірінен екі жас балықшының қайтыс болғаны жайлы айтылады. Балықшылардың қайығы аспанға көтеріліп, теңіз айырылымында кенеттен жоғалып кетеді. «Дрогнуло его сердце» фразеологизмі теңізде жүрген жас балықшыларға деген қобалжу сезімін тамаша көрсетеді. Түпнұсқа мәтінінің тұрақты сөз тіркесі «his heart trembled with dread» ағылшын тілінде бар тұрақты сөз тіркеспен аударылған. Түпнұсқа мәтінінің тұрақты тіркесін сөзбе-сөз аудар-

сақ, бастапқы мағына жоғалып кетпейді, себебі ағылшын тілінде дәл сондай лексикалық құрамы бар тұрақты сөз тіркес бар. Түпнұсқа сөз тіркесінің және аударма сөз тіркесінің лексикалық құрамдары бірдей болғандықтан, сөзбе-сөз аударма сөз тіркестің түсініктілігіне, мәнерлігіне әсер етпейді.

Кенеттен пайда болып, екі балықшының өмірін қиған құйынның бейнесі өзгерді. Түпнұсқа мәтінде «вихрь вздымал морскую воду столбом», ал аудармада «waterspouts that sucked seawater up into a writhing column», яғни «құйын теңіз суын бұралаң бағанға сорғаны» жайлы айтылады. «Вздымал» етістігін «sucked up» етістігімен алмастыру арқылы аудармашылар құйын бейнесін өзгерткен. Метафористикалық етістікті қолдану бейненің өзін дұрыс қабылдауына зиянын тигізбесе, оны өзгертуге болады деп ойлаймыз. Идиостиль ең алдымен автордың өзі болып келеді. Егер автор бейнені осылай беруге көздеген болса, онда оның тілдік формалары ешбір жағдайда өзгертілмеуі тиіс. Осыған орай, көркем шығарманың мәнерлігін арттыру үшін оның бейнелерін өзгертуге аудармашының құқығы бар ма, әлде өнер туындысы біреудің сана-сезімі арқылы құрылған және өзгертуге келмейтін өнім бе деген сұрақтар туындайды. Біздің ойымызша, осы сұрақтың жауабын автордың өзі беруі керек.

Автор тілінің тағы бір ерекшелігі лексикалық бірліктердің синонимдігінде жатыр (круговой вихрь – кружалка» / a spiral, в круговерти морской – столбе смерча» / the maw of the waterspouts). Синонимия жас балықшылар тап болған жағдайдың барлық трагедиясы мен шарасыздығын көрсетеді. Бұл сөйлемде синонимиялық үзінді «круговерти морской – столбе смерча» ағылшын тілінде «the maw of the waterspouts», яғни «су құйынының аранына» айналды. Аудармада аудармашылар автор стилінің бұл белгісін сақтамаған.

Мысал 5: «Собака невядалеке бежала за ней. Сом, открыв свою огромную пасть, вместе со струей воздуха всасывал бедную тварь. Кызбада сердито замахала руками, закричала:

– У, проклятый! Подкараулил, да? Чтoб ты сдох, слышишь? Чтoб ты сдох!» [7, 141 б].

Аударма: «The dog was not far behind. The catfish opened its great mouth and drew in the poor mutt. Kyzbala waved her hands furiously and shouted:

“– Uh, damn you! Watching me, yes? I hope you croak! You hear me? Die!» [8, 76 б].

Жалғыздық пен айырылу бейнелері романдағы кейіпкерлердің бірі Қызбаламен ұсынылады. Қызбала – жақындарынан айырылған жалғызбасты әйел. Оның күйеуі соғыстан оралмаған, ал ұлы жас кезінде теңізде батып кеткен. Қызбала баласы қайтып келер деген үмітпен теңіз жағасын үй жануарларымен бірге жиі кезіп жүреді. Бұл мысал Қызбала үй жануарларының бірі үлкен сомның аузында жоғалған сәтін сипаттайды. Түпнұсқа сөйлемінің лексикалық құрамы аударма сөйлемінің лексикалық құрамына сәйкес келмейді. Бастапқы сөйлемде ит иесінің соңынан жүгіреді, бірақ аудармада ит жай ғана «иесінің артында» / «was not far behind». Қызбала кейіпкерінің сөзінде қайталанатын балағат сөздер бар (Чтоб ты сдох, слышишь? Чтоб ты сдох!). Автор қолданған лексикалық қайталау тәсілі аудармада сақталмаған. Мериам Вебстер сөздігі бойынша, «croak» сөзі сленг болып табылады және «die» / «өлу» дегенді білдіреді [9]. Біздің ойымызша, автордың лексикалық қайталау тәсілін сақтау мақсатында бұл сөзді жай ғана қайталап жазуға орынды болар еді «I hope you croak! Hear me? Croak!». Сомның итті жұтқан сәті де өзгерген. Аудармашылар сөйлемдегі «вместе со струей воздуха» деген үзіндіні алып тастап, сомның итті ауамен бірге жұтқанын айтпаған. «Пасть» сөзін «mouth» (ауыз) емес, «тау» (аран) деп аударуға болар еді, себебі «mouth/ауыз» жалпылама мағыналы сөзі адамға қатысты болса, «тау/аран» сөзі жануарларға көбірек қатысты болады [10]. Романда сипатталған сәттің бейнесі өзгертілді.

Мысал 6: «...Акбалак был ...на празднике народных акынов. Мергенбай подобрал чetyрх ловких джигитов и отправил их в Шумген – они должны были выкрасть Карашаш. ... один из них стал бесстыже распускать свои руки. Карашаш пошла на отчаянный шаг и выбросилась из лодки... аул погрузился в горестное молчание» [7, 95 б].

Аударма: «...Akbalak was away .. for the national festival of aqyns. Mergenbai seized his chance, sending four strong dzhigits to Shumgen to kidnap Karashash. When the men ... began to grope her. ...Karashash took a final desperate step... flung herself forcefully from the boat. Neither was seen again. The aul was plunged into a deep and mournful silence...» [8, 48 б].

Адамдардың адамгершілік қасиеттерінің құлдырау бейнесі де автор қозғайтын тақырыптардың бірі. Романда Мергенбай деген кейіпкер қызының таңдаған жарын жақтырмай, оны алып кету үшін төрт жігітті жібереді. Мергенбайдың қызын алып қашу кезінде жігіттердің бірі ұялмай қызға тиседі, және соның салдарынан қыз ар-намысын қорғау үшін суға секіріп, жәбірлеушіні өзімен бірге суға сүйретіп әкетеді. Мысалда кездесетін реалиялар «акын» «джигиты сақталып, келесідей «aqyns», «dzhigits» транслитерация әдісі арқылы аударылған. Түпнұсқа мәтінінің фразеологизмі «распускать свои руки» «біреуге тиісу» дегенді білдіреді [11]. Аудармада тұрақты тіркес бірдей тұрақты тіркеспен аударылмаған, бірақ «to grope / тиісу» әдеттегі етістік арқылы берілген. Тұрақты сөз тіркестер автор идиостилинің белгісі болып келеді. Біздің ойымызша, бұл фразеологиялық бірлікті ағылшын тіліне бірдей мағынадағы фразеологиялық бірлікпен аударуға болар еді. Сондай-ақ, бұл мысалда аудармашылар ерікке жол беріп, абзац соңында сөйлем қосқан: Neither was seen again / Ешқайсысы да қайта көрінбеді. Аудармашылар бұл қосымша сөйлемді жағдай мүмкіндігінше қайғылы ұсынылуы үшін қосқан деп ойлаймыз.

Мысал 7: «–Тоже мне, ханша! Пусть Жаныл плюнет на все да и не убивается – скажи, Корлан зовет её почаевничаем» [7, 167 б].

Аударма: «– What a khansha! Zhanyl should just spit it all out and not grieve. Tell her that Korlan invites her for tea» [8, 93 б].

Келесі мысалда ауылда тұратын балықшы қала қызын әйел ретінде алып, ауылға келеді. Қыз ауыл тіршілігінің сынағына шыдамай, қаладағы ата-анасына қайтып оралады. Бұл сөйлемде автор балықшы әйелінің қашып кету сәтін күлкілі, сонымен қатар қайғылы ететін түрлі тілдік құралдармен суреттейді.

Біріншіден, автор бүкіл сөйлемге мысқылдық реңк беретін «ханша» реалиясын пайдаланады. Бұл тұрғыда «ханша» реалиясы қала тіршілігіне үйренген, нәзік, қара жұмысты істемеген бойжеткен қызды білдіреді. Аудармада реалия сақталған және аудармашылар мәтінде реалияның мағынасына сілтеме береді. Екіншіден, автор «плюнуть на все», «убиваться» сияқты ауызекі метафористикалық етістіктерді қолданады. Бұл сөйлемдегі «плюнуть на все» сөз тіркесі «барлық үй шаруаларын тастау» дегенді білдіреді. Аудармашылар «плюнуть на все» деген ауызекі тілдің сөз тіркесін қате аударып, аудармада басқа мағынадағы фразалық етістікті қолданған. Сөздікке сәйкес, «spit it out» деген фразалық етістік «біреуді тез арада айтуға, мойындауға немесе бір нәрсені ашуға көндіру» дегенді білдіреді [12]. Кейде автор сипаттаған бүкіл бейнеге бейнелілікті «плюнуть на все», «убиваться» сияқты метафористикалық етістіктер береді. Осы «to spit it out» етістігінің мағынасы түпнұсқаға қарағанда басқа және кейбір етістіктердің бейнеліліктері жоқ. «Убиваться» етістігі «not to grieve» деген басқа синонимдес және ауызекі тілге тиесілі емес жалпылама эквивалентпен аударылған. Аудармада суреттелген жағдайдың бейнелілігін арттыру үшін бейнелі фразалық етістіктерді қолдану қажет деп ойлаймыз. Сонымен қатар, бұл сөйлемдерде «почаевничаем» сияқты жаңа сөзді кездестіруге болады. Неологизмдер автор тілінің тағы бір белгісі екенін айта кету керек. «Почаевничаем» неологизмі ұзақ әрекетті білдіретін етістік және ағылшын тіліне келесідей «for tea» аударылған. Автордың осы белгісін сақтап қалу үшін біз аудармашыларға жаңа сөзді де құрастыруға кеңес берер едік, мысалы «invites her for teaing». Бұл неологизм, бір жағынан, герундий жұрнағы арқылы жаңа зат есімнің жасалуын көрсетсе, екінші жағынан, жұрнақ түпнұсқадағыдай әрекеттің ұзақтығын білдіреді.

Мысал 8: «— И ребенка оставила ? — опешил Берिश.

—... в курсе. Телефонизирован наш аул что надо, беспроводной телефон в действии...» [7, 167 б].

Аударма: «She left her child ? – Berish was astonished.

– Our aul is like a wireless telephone network in action» [8, 94 б].

Балықшының әзілдері әйелінің кету бейнесіне әзіл-оспақ қосады. Күйеуі қашып кеткен әйелін келеке етіп, оның аналық парыздан гөрі қалалық жайлылықты артық көргенін айтады. Аудармашылар осындай жас балықшының күлкілі және мысқылдық ашуын жеткізе алмады. Есен ауылының жаңалықтары дәл сымсыз телефон желісі сияқты тез тарап жатқаны туралы әзілі барлық бейненің күлкілі де қайғылы болғанын көрсетеді. Бұл әзіл автор көрсеткендей емес, бірақ бастапқы сөйлемде жоқ салыстыру құралы «is like» арқылы берілген. Әзілді былай жеткізу керек еді деп ойлаймыз: Our aul is telephonized mighty Goddamn fine. A wireless telephone network in action... Аудармада сөйлемнің формасын сақтап, экспрессивтілікті арттыру мақсатында эмоционалды экспрессивті «Goddamn» сөзін қостық. Бір жағынан, экспрессивті сөз күйеудің әйелінің кеткеніне орай ашуын көрсетсе, екінші жағынан, ауылда жаңалықтың қаншалықты тез тарайтынына орай наразылығын білдіреді.

Мысал 9: «Насыр все шутил: Сидел ты вроде бы дома, а жену проворонил, а?

– Рангом не вышел, молдеке! Нету у меня унитаза!...» [7, 185 б].

Аударма: «You did stay home, but there was no wife, eh?»

–I turned out to be wrong rank, Moldeke! I don't have a flash toilet!» [8, 103 б].

Келесі мысалда молда сөзінен шыққан жаңа сөз құрылып тұрғанын көреміз. «Молдеке» еркелету есімі «молда» сөзінің тамырынан жасалған жаңа сөз болып келеді. Бұл неологизмдер автор тілінің көрсеткіші ғана емес, қазақ ауызекі сөйлеу тілінің көрсеткіші болып табылады. Бір-бірін бұрыннан танытын достар сөйлескенде «Бауыржан – Бәке», «Хақназар – Хаке» сияқты еркелету есімдерді жиі кездестіруге болады. Аудармашылар бұл неологизмді сақтап, сөзбе-сөз аударған. Егер еркелету есіміне аудармашылық глосс берілмесе, бұл неологизм шетелдік оқырманға түсініксіз болатын еді деп ойлаймыз.

«Проворонил» метафористикалық ауызекі етістігі перефраз әдісі арқылы келесідей «but there was no wife, eh» аударылған. Біздің ойымызша, автордың идиостилін жаңғырту үшін орыс тіліндегі метафористикалық етістіктерді ағылшын тіліндегі метафористикалық етістіктермен аудару керек. Тіпті басқа мағынасы бар метафористикалық етістіктерді қолдану, аудармаға түпнұсқа мәтіндегідей бейнелілікті береді деп ойлаймыз. Балықшының мысқылы мен әйелінің отбасыдан гөрі қалалық жайлылықты артық көретіні туралы әзілі сөзбе-сөз аударма арқылы жеткізілген.

Мысал 10: «Поклонились бы природе, земле-матушке, авось хоть чуток, а поумнели бы» [7, 311 б].

Аударма: They should bow to nature, to Mother- Earth, then maybe they'd be less stupid [8, 178 б].

Кітаптан алынған бұл мысалда теңіз бен адамдар тағдырына деген немқұрайлық және өзімшілдік бейнелері ұсынылады. Адамдар бұрын, тіпті қазірдің өзінде де тіршілігінің табиғатқа қалай зиян келтіретіні жайлы ойламайды. Мысалға, біз қоқыс жәшігінің жанынан өткен сайын қайта өңдеуге арналған контейнерде болуы керек пластик бөтелкелерді байқаймыз. Бұл адамдардың экологиялық сана сезімінің төмен екендігін көрсетеді. Бүгінгі озық технология әлемінде мұндай нәрселерді көру өте өкінішті. Бұл үзіндінің аудармасы өте жақсы жасалған, бірақ бір лексикалық сәйкессіздікті атап өткен жөн. Аудармашылар антонимдік аударма әдісін қолданып, соңғы сөйлемнің үзіндісін басқаша аударды. Түпнұсқада балағат сөздер, басқа сөзбен айтқанда, төмен деңгейлі сөздер кездеспейді. «Поумнеть» деген сөзде автордың адамдардың жақсы болса екен деген бір жағымды тілегін сезуге болады. Аудармашылар «less stupid» төмен деңгейлі сөзді қолдану арқылы оны басқа қырынан көрсетті.

Қорытынды

Роллан Сейсенбаевтың «Құм кезген өліктер» романындағы идиостильді біз ұсынған психолингвистикалық модель арқылы талдадық. Бұл модель аударма процесі кезінде

автордың идиостилін анықтау мен талдауда қолданыла алады деген қорытынды жасаймыз. Психолингвистикалық модель көркем шығармадағы бейнелерге және олардың тілдік репрезентацияларына көңіл бөледі. Бейнелер туындының негізгі элементі ретінде маңызды болып келеді, себебі оқырман бейнелер арқылы көркем шығармамен қарым-қатынасқа түседі. Қорытындылай келе, бейнелердің шет оқырманмен дұрыс қабылдануын қамтамасыз ету үшін аудармашылар бейнелерді құрайтын тілдік құралдарға, яғни идиостильге назар аударуы керек деп санаймыз.

Модельдің негізгі идеялық аспектісіне келетін болсақ, біздің ойымызша, шығарманың негізгі идеясы автордан кейін келетін ұрпаққа арналып жазылған және табиғатты қорғамасақ, жансыз айдалада өліктей кезіп жүреміз деген ойда жатыр. Сондай-ақ, экологиялық мәселелермен қатар, автор романда 21 ғасырдың жалғыздық пен айырылу, немқұрайлық, моральдық құндылықтардың құлдырауы, адамдық қадір-қасиеттер сияқты тағы басқа мәселелерді қозғайды. Мақалада «апат», «жалғыздық» пен «жоғалту», «моральдық құлдырау», «немқұрайлық», «табиғат» концепттеріне байланысты 5 бейнелерді талдадық және олардың тілдік формада қалай жүзеге асатынын 10 мысал көлемінде зерттедік.

«Апат» концептісін химикаттармен ластанған өзен мен полигон жарылыстарынан болған адамдардың және жануарлардың химиялық, радиоактивті улануы бейнелерінде кездестіреміз. Автор бұл бейнелерді суреттей отыра, осындай типті уланудың зардаптарын көрсеткісі келген деген идеяны ұстанған. Бұл апат бейнелері келесі тілдік құралдар арқылы жүзеге асырылады, яғни эпитет, сан есімдер, бір сөйлем шегінде кездесетін етістіктер, реалиялар, ауызекі лексика, фразеологизмдер, синонимия, метафористикалық етістіктер. Фразеологизм мен бір сөйлем шегінде кездесетін етістіктер доместикация мен сөзбе-сөз аудару әдістері арқылы аудармада сақталған (дрогнуло его сердце / his heart trembled with dread). Келесі тілдік құралдар, яғни эпитет (живые запахи / the scent), сан есімдер (одна, вторая.../ One bark. Then another), реалиялар (джайляу, совхоз, отары / flocks of sheep), ауы-

зекі лексика (сдохнуть / die), синонимия (круговой вихрь – кружалка / a spiral, в круговерти морской – столбе смерча / the maw of the waterspouts), метафористикалық етістіктер (вздымал / sucked up) түсіріп тастау мен бейтараптау, бейнені өзгерту әдістері арқылы жеткізіліп, аудармада берілмеген.

«Жалғыздық» пен «жоғалту» концепттері Қызбала деген кейіпкермен ұсынылады. Кейбір концепттері тек бір кенеттен пайда болған жағдай арқылы ғана емес, бірақ кейіпкер арқылы да жүзеге асырылуы мүмкін. Бұл кейіпкердің өзі «жалғыздық» пен «жоғалту» ұғымдарын ұсынуға құрылған, себебі ол романның басынан аяғына дейін жалғыз және есі ауысқан әйел ретінде суреттеледі. Берілген үзіндіде кейіпкер ауызекі балағат сөздерді айтады және олар аудармада дәл сондай сленг ауызекі сөздермен аударылған (Чтоб ты сдох, слышишь? Чтоб ты сдох! / I hope you croak! You hear me? Die!), бірақ балағат сөздерді қайталау тәсілі аудармада жоғалып кеткен.

«Моральдық құлдырау» концептісі қызға тиіскен жәбірлеуші, нәрестені тастап кеткен әйел бейнелері арқылы ұсынылады. Бейнелер қоғамда әлі күнге дейін болып жатқан басты құндылықтардың жоғалуының мысалдары ретінде берілген. Автор бұл бейнелерді суреттеу кезінде әртүрлі тілдік құралдарды пайдаланған, атап айтқанда реалиялар, тұрақты сөз тіркестер, метафористикалық ауызекі лексикаға тиесілі етістіктер, неологизм, еркелету есімі, юмор. Тілдің жеке қабаты болып келетін реалиялар (джигиты / dzhigits, акын / aqyns, ханша / khansha) және еркелету есімі (молдеке / moldeke), транслитерация мен транскрипция әдістері арқылы аудармада сақталған. Тұрақты сөз тіркестер (распускать руки/ to grope), метафористикалық ауызекі лексикаға тиесілі етістіктер (плюнуть на все /

to spit it out, убиваться / not grieve, проворонил / but there was no wife), неологизм (почаевничает / for tea) бейтараптау мен перефраз әдістері, басқа мағынасы бар метафористикалық етістіктер арқылы өзгертіліп, аударылған. Юмор сөзбе-сөз аударма арқылы және түпнұсқа мәтінінде жоқ құрылымдар арқылы аудармада берілген.

«Табиғат» және «немқұрайлық» концепттері табиғаттағы объектілер мен өзара кейіпкерлер арасындағы коммуникация бейнелері арқылы ұсынылады. Романда апатқа дейін және кейін болған табиғат бейнелері жиі суреттеледі. Автор көрікті және жанды табиғат бейнелерін әсерлі етіп ұсыну үшін оларды өлі табиғат күйлерімен салыстырған. Бейнелер метафористикалық етістіктер, кейіптеу стилистикалық әдісі және жай тілдік элементтер арқылы құрылған. Метафористикалық етістік басқа мағынасы мен бейнелігі бар метафористикалық етістікпен аударылған (скользили/ danced), ал кейіптеу стилистикалық әдісі аудармада мүлдем сақталмаған (лодки скользили/ our boats danced). Аудармашы бейнелерді құрайтын идиостильдік белгілерге назар аудармаған және оларды аудармада сақтау мақсатын қоймаған деген қорытынды жасаймыз.

Бұл психолингвистикалық модель шеңберінде идиостиль формальды элементтер рөлін атқарады және олардың көмегімен көркем шығарманың бейнелері құралады. Аудармашылар автор идиостилін сақтауына назар аударуы керек деген қорытынды жасаймыз, себебі оның көмегімен оқырмандардың санасында кейіннен қалатын бейнелер жасалады. Жұмыстың практикалық маңыздылығы мақалада ұсынылған идиостильдің психолингвистикалық моделі көркем аударма барысында жазушының идиостилін анықтау және талдау кезінде пайдалана алатынында жатыр.

Әдебиеттер тізімі

1. Jamal al-Qinai. Pragmatic Interpretation in Translated Texts. // *Vigo International Journal of Applied Linguistics*. – 2008. – №5. – P. 9-35.
2. Sydorenko I. The notion of idiostyle in linguistic studies of literary texts. // *Advanced Linguistics*. – 2018. – №1. – P. 15-20.

3. Пищальникова В. А. Понимание художественного текста как междисциплинарная проблема // Вестник МГЛУ. Гуманитарные науки. – 2018. – №9 (801). – С. 275-291.
4. Муханова Н. Ж. Индивидуальный стиль как отражение личности писателя. // Ұлт ұстазы Ахмет Байтұрсынұлының 150 жылдық мерейтойына арналған «Ахмет Байтұрсынұлының мұрасы және ұлттық құндылықтар» атты халықаралық ғылыми-практикалық конференция материалдары. Том 1. – Алматы: Абай атындағы ҚазҰПУ, «Ұлағат» баспасы. – 2022. – 358-361 б.
5. Леонтьев А. А. Основы психолингвистики / А. А. Леонтьев. – Москва: Смысл, 1997. – 288 с.
6. Аскарова А.Ш. Основные тенденции русскоязычной художественной литературы Казахстана в постсоветский период // Стэфанос. – 2016. – №3(17). – С. 185-191.
7. Сейсенбаев Р. Мертвые бродят в песках. / Р. Сейсенбаев. – Алматы: Издательский дом «RS», 2017. – 1004 с.
8. Seisenbayev R. The dead wander in the desert. / R. Seisenbayev. – USA: Amazon Crossing, 2019. – 479 p.
9. Merriam-Webster Dictionary [Электрон. ресурс] – 2022. – URL: <https://www.merriam-webster.com/dictionary/croak> (Қаралған күні 31.07.2022)
10. Merriam-Webster Dictionary [Электрон. ресурс] – 2022. – URL: <https://www.merriam-webster.com/dictionary/maw> (Қаралған күні 31.07.2022)
11. Фразеологический словарь русского литературного языка [Электрон. ресурс] – 2008. – URL: <http://endic.ru/rusphrase/Raspuskat-ruki-672.html>. (Қаралған күні 31.07.2022)
12. Farlex Dictionary of Idioms. [Электрон. ресурс] – 2022. – URL: <https://idioms.thefreedictionary.com/spit+out> (Қаралған күні 31.07.2022)

References

1. Jamal al-Qinai. Pragmatic Interpretation in Translated Texts. *Vigo International Journal of Applied Linguistics*, 5, 9-35 (2008). [In English]
2. Sydorenko I. The notion of idiostyle in linguistic studies of literary texts. *Advanced Linguistics*, 1, 15-20 (2018). [In English]
3. (Pishhal'nikova V.A. Ponimanie hudozhestvennogo teksta kak mezhdisciplinarnaja problema [Understanding the literary text as an interdisciplinary problem], *Vestnik MGLU: Gumanitarnye nauki* [Bulletin of MGLU: Humanities], 9 (801), 275-291 (2018). [In Russian]
4. Mukhanova N.Zh. Individualnyi stil kak otrazhenie lichnosti pisatelja [Individual style as a reflection of the personality of the writer], *Ult ustazy Akhmet Baitursynulynyn 150 zhyldyk mereitoyna arnalgan «Akhmet Baitursynulynyn murasy zhane ulttyk kundylyktar» atty khalykaralyk gylymi-praktikalyk konferentsiia materialdary* [Materials of the international scientific and practical conference «the heritage of Akhmet Baitursynov and national values» dedicated to the 150th anniversary of the teacher of the nation Akhmet Baitursynov]. Vol.1 (Abai KazNPU Publishing house "Ulagat", Almaty, 2022, p. 358-361). [In Russian]
5. Leont'ev A. A. Osnovy psiholingvistiki [Fundamentals of Psycholinguistics] (Smysl, Moscow, 1997, 288 p.). [In Russian]
6. Askarova A.Sh. Osnovnye tendencii russkojazychnoj hudozhestvennoj literatury Kazahstana v postsovetskij period [The main trends of Russian-language fiction in Kazakhstan of the post-Soviet period], *Stjefanos* [Stephanos], 3 (17) 185-191 (2016). [In Russian]
7. Seisenbaev R. Mertvye brodjat v peskah [The dead wander in the desert]. («RS» publishing house, Almaty, 2017, 1004 p.). [In Russian]
8. Seisenbayev R. The dead wander in the desert (Amazon Crossing, USA, 2019, 479 p.). [In English]
9. Merriam-Webster Dictionary [Electronic resource]. - 2022. Available at: <https://www.merriam-webster.com/dictionary/croak> (Accessed: 31.07.2022).
10. Merriam-Webster Dictionary. 2022. Available at: <https://www.merriam-webster.com/dictionary/maw> (Accessed: 31.07.2022).
11. Frazеologicheskij slovar' russkogo literaturnogo jazyka [Phraseological dictionary of Russian literary language]. - 2008. Available at: <http://endic.ru/rusphrase/Raspuskat-ruki-672.html> (Accessed: 31.07.2022) .
12. Farlex Dictionary of Idioms. - 2022. Available at: <https://idioms.thefreedictionary.com/spit+out> (Accessed: 31.07.2022)

Н.Ж. Муханова

Казахский национальный педагогический университет имени Абая, Алматы, Казахстан

**Особенности передачи идиостиля Роллана Сейсенбаева в романе
«Мертвые бродят в песках» на английский язык**

Аннотация. Научная статья посвящена рассмотрению идиостиля Роллана Сейсенбаева в романе «Мертвые бродят в песках» и особенностям его перевода на английский язык. Основная цель научного исследования – найти эффективный метод выявления идиостилистических знаков автора художественного произведения и проанализировать их перевод на английский язык. Методология исследовательской работы основана на 3-этапном направлении исследования: этап поиска метода определения авторского идиостиля; этап определения идиостилистических компонентов автора в художественном произведении; этап анализа перевода идиостиля на иностранный язык. Автор выявляет и анализирует идиостиль писателя с помощью собственной психолингвистической модели и проверяет её эффективность. Познание и восприятие художественного текста является бессознательным поисковым действием, при котором, воспринимая наш квазиобъект/художественный образ, мы получаем не просто образ, а образ, представленный автором и наполненный его/её личностным смыслом. Психолингвистическая модель ориентируется на образы, потому что образ является единственной вещью, которая остается в памяти читателя после прочтения книги. В рамках данной модели идиостиль играет роль формальных элементов, создающих образы художественного произведения. Новизна работы состоит в том, что автор проверяет эффективность собственной психолингвистической модели при выявлении идиостиля и его анализа в переводе. Практическая значимость статьи заключается в том, что созданная модель может быть использована для выявления и анализа идиостиля писателя при художественном переводе. В итоге переводчикам следует обращать внимание на сохранение авторского идиостиля, поскольку он создает образы, которые остаются в сознании читателей на многие годы. Результаты научной статьи могут быть использованы при дальнейшем изучении идиостиля писателей.

Ключевые слова: художественный перевод, идиостиль, Роллан Сейсенбаев, «Мертвые бродят в песках», психолингвистическая модель.

N.Zh. Mukhanova

Abai Kazakh National Pedagogical University, Almaty, Kazakhstan

**Features of transferring the idiostyle of Rollan Seisenbaev in the novel
«The Dead wander in the Desert» into English language**

Abstract. The scientific article considers the idiostyle of Rollan Seisenbaev in the novel «The Dead wander in the Desert» and the features of its translation into English. The main goal of scientific research is to find an effective method for identifying idiostylistic signs of the author and to analyze their translation into English. The methodology of the research work is based on a 3-stage direction of research: the stage of searching for a method of determining the author's idiostyle; the stage of determining the idiostylistic components in the composition; the analysis of the idiostyle translation into a foreign language. The author identifies and analyzes the writer's idiostyle using her psycholinguistic model and tests its effectiveness. The cognition and perception of a literary text is an unconscious search action, in which, perceiving our quasi-object / artistic image, we get not just an image, but an image presented by the author and filled with his / her individual meaning. The psycholinguistic model focuses on images because images are the only thing that remains in the reader's memory after reading the book. Within the framework of this model, idiostyle plays the role of formal elements that create images of the composition. The novelty of the work lies in the fact that the author checks the effectiveness of her psycholinguistic model in identifying the idiostyle and analyzing the original and translated text. The practical significance of the article is that the created model can be used to identify and analyze the writer's idiostyle in

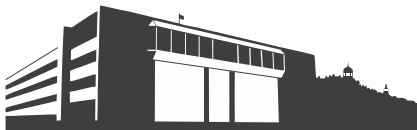
literary translation. In conclusion, translators should pay attention to the preservation of the author's idiosyncrasy, since it creates images that remain in the minds of readers for many years. The results of the scientific article can be used in the further study of the writers' idiosyncrasy.

Keywords: literary translation, idiosyncrasy, Rollan Seisenbaev, The Dead Wanderer in the Desert, psycholinguistic model.

Автор туралы мәлімет:

Муханова Н.Ж. – «8D023 -Аударма ісі» мамандығының 2 курс докторанты, Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Алматы, Қазақстан.

Mukhanova N.Zh. – 2nd year Ph.D. student in specialty «8D023 - Translation studies», Abay Kazakh National Pedagogical University, Almaty, Kazakhstan.

А.Д. Әлтай
Д.С. Жалелов

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан
*Корреспонденция үшін автор: daulet.zhalelov1994@mail.ru

Жиёмбет жырау толғауларындағы көшбасшылық идея

Аңдатпа. Мақалада Жиёмбет Бортоғашұлының мұрасы мен жыраулық өнердің синкреттілігін анықтап, саралау мақсат етілген. Жиёмбет Бортоғашұлы шығармашылығын негізге ала отырып, жыраулардың тұлғалық қасиетінің көп қырлылығын анықтау да мақаламыздың негізгі зерттеу нысанына алынған. Жиёмбет жырау толғауларынан көрінетін көшбасшылық қасиетін жан-жақты саралап, әдеби талдау тұрғысынан тұжырымдар жасалды. Толғаулардың кезеңіне қарай айтылған тұстарына тоқталу арқылы автор бойындағы көшбасшылық қасиет зерттеушілер пікірлеріне сүйене отырып талданды.

Асан қайғы, Сытыра, Қазтуған, Доспамбет, Шалкиіз, Ақтамберді, Ұмбетей, Тәтіқара, Бұқар жыраулардың шығармашылығындағы көшбасшылық идея Жиёмбет жыраудың да тұлғалық қасиетінде орын алған. Хандық дәуірде хандар кеңесшілерімен үнемі санасып, пікірін тыңдап, шешім қабылдайтын болған. Сол себепті жыраулардың хандық дәуірдегі рөлі орасан зор еді. Мақаламызда жыраудың тұлғалық қасиетіндегі көшбасшыға тән хан мен халықты байланыстыру, ханға оңтайлы жауап беру, шешім қабылдауға бағыттау, батырлардың ұрыс алдындағы шеберлігіне рухани тұрғыдан дем беру сынды құндылықтар көрсетіліп, кең түрде талданды. Талдау барысында жырау толғауларынан үзінділер негізінде мысалдар келтірілді.

Жиёмбет Бортоғашұлы тұлғалық болмысының бір қыры – көшбасшылығы. Жыраудың бізге жеткен толғаулары мақаланың негізгі дереккөзі және зерттеу нысанына айналады. Есім ханға қарата айтылған толғауларынан мысалдар келтіріліп, ғылыми түйіндеулер жасалды. Ғалым-зерттеушілердің дәлелді дәйектемелері мен пікірлері басшылыққа алынып, таңдаулы еңбектерге сілтеме берілді.

Түйін сөздер: Жиёмбет, жырау, көшбасшы, толғау, синкреттілік, кеңесші, хандық.

DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-678X-2023-142-1-119-125>

Кіріспе

Жиёмбет Бортоғашұлы – авторлық ауыз әдебиеттің көрнекті өкілі. «Хандық дәуір әде-

биеті» деп аталатын кезеңнің бел ортасынан орын алатын жыраудың толғаулары мен ғұмырнамасы тарихта алтын әріппен жазылған. Жыраудың өмірбаяны мен толғаулары бұған

дейін бірнеше зерттеу еңбектің негізгі тақырыбына айналған. Біз осы зерттеу еңбектерін басшылыққа ала отырып, Жиембет жыраудың синкреттілік өнеріне, атап айтқанда көшбасшылық қасиетіне тоқталмақпыз.

Жалпы алғанда, жыраулық өнердің өзі – синкретті өнер. Бір жыраудың бойынан ақындық пен кеңесшілік, батырлық пен жорық жыршысына тән бейне, ақылгөй мен батагөйлік және осы қатарлы бір адамның бойында жинақтала бермейтін қасиетті тауып аламыз. Жырау – синкретті, кәсібилігі өте жоғары өнер иесі. Зерттеу барысында С. Қасқабасов, М. Мағауин, Х. Сүйіншәлиев, Е. Тұрсынов, С. Негимов, А. Әлтай сынды зерттеушілердің хандық дәуір әдебиеті және Жиембет жыраудың көшбасшылығы мен кеңесшілігі туралы айтылған ғылыми пікірлеріне сүйендік. Кәсібилігі дара қалпында қалыптасқан жырау – Жиембет Бортоғашұлының көшбасшылығы жайында көрнекті жазушы, әдебиет тарихын зерттеуші ғалым М. Мағауин: «Жиембет – Есім ханның әскербасы батырларының бірі әрі жорықшы жырауы. Сонымен бірге Жиембет – ел аузынан алынған тарихи әңгімелерге және өз шығармаларындағы кейбір сөздерге қарағанда, заманның ірі феодалы, мемлекет істерінде үлкен рөл атқарып отырған қабырғалы би» деген пікір білдіреді (Мағауин, 2003:71).

Жиембет кіші жүздің аса көрнекті биі болып, хандықтың ішкі және сыртқы саясатына араласты. Тарихи зерттеу еңбектерін бағдарлап отырсақ, Тананың басты ұраны – Жиембет, Сырым батырдың ұрысқа аттанғанда ұраны да «Жиембет» болыпты. Осы деректердің төркіні Жиембеттің қара жаяу адам болмағанын көрсетеді. Жиембеттің шыққан тегі – Алшын руы. Ол тарихта дара жолды қалыптастырған атақты Есім ханның заманында жоғары дәрежеге ие әскербасы, қолбасшы және көшбасшы тұлға болған. Жиембеттің өмір сүрген кезеңі туралы нақты дерек жоқ. Тарихи деректер бойынша, ол – «Еңсегей бойлы ер Есім» толғауының басты кейіпкері. Деректер Жиембеттің қарапайым ортадан емес, хандықта өзіндік орны бар, ортадан шыққандығын көрсетеді. Жиембет жыраудың бабалары – Ноғайлыдан тарайтын беделді Алау батыр. «Алау – XVI

ғасырдың алғашқы жартысында жасаған, тарихқа белгілі адам» (Мағауин, 2002:71).

Зерттеу әдістері

Зерттеу мақаламызда тақырыпты кеңінен ашу үшін поэтикалық талдау, жинақтау, әдеби тұрғыдан талдау, салыстыру әдістері басшылыққа алынды.

Талқылау

Жиембет жыраудан бізге жеткен мұралар Есім ханға арналғаны белгілі. Ханға арналған толғаудың тарихына шолу жасап, жыраудың синкреттілігіне тоқталып өтсек. Толғаудың тарихы былайша өрбиді: қалмақ билігінің басты тұлғасы саналатын Тайшы Есім ханға тарту ретінде бойжеткен сұлуды қалыңдыққа береді. Жиембеттің бауыры Жолымбет батырдың сол сұлуға көзі түсіп, Есім ханға жеткізбей, жол үстінде алып кетеді. Ханға қарсы тұрған бауырының қылығына Жиембет әуелде қарсы болып, кейін қателігін кешіреді. Есім хан Жолымбеттің бұл әрекетін жай қалдырмай, Жиембет жырау екеуіне қысым көрсетіп, өз наразылығын білдіреді. Жырау ел арасындағы өзінің беделін пайдаланып, хан алдындағы және хандықтағы абыройына арқа сүйеп, Есімге өкпе-назын толғаумен білдіреді. 7-8 буыннан құралатын толғау Есім ханға тікелей бағытталады. Ханның адал серігі болғандығын, сұлтан кезінен бастап танитынын жырауға арқау етеді.

Бізге жеткен нұсқаға назар салсақ, толғау Жиембеттің хандықтың аса абыройлы ақсақалы боп отырған кезеңімен сәйкес келеді. Толғауда Жиембеттің көшбасшылығы, Есім ханнан жасқанбайтын қайраткерлігі бірден байқалады. Көшбасшылық барлық жыраулардың тұлғалық қасиетінен және толғауларынан айқын көрінеді. Жиембет Бортоғашұлының «Өмірің қатты, Есім хан!», «Еңсегей бойлы Ер Есім», «Мұныңа, ханым, шыдаман!», «Қол-аяғым бұғауда», «Басы саудың түгел-дүр» деп аталатын бізге жеткен толғауларының барлығында өршіл рух пен көшбасшылық жатыр. Кез келген толғауын алып қарасаңыз,

батырдың көшбасшылық қасиетін анық байқаймыз. Жиёмбеттің қол бастаған әскербасы болған батырлығы бір бөлек, ойын бүкпесіз айта білген жыраудың шеберлігі, батырлығы да өз алдына бір төбе.

Әмірің қатты Есім хан,
Бүлік салып, бұйырдың
Басын бер деп батырдың –
Қанын ішіп қанбаққа,

Жанын отқа салмаққа (Ыбырайым, 2014:71), – деп келетін толғау үзіндісіне үңілсек, бастапқы жолының өзінен-ақ жыраудың асқақтығы мен көшбасшылығы бірден аңғарылады. Есім ханға ойын түгелдей жеткізіп тұрған қайсар рухтың биіктігі де осы толғаудан білінеді. Жиёмбет өзінің хандық үшін және тұтас халық үшін адал перзент болғанын да астарлай отырып, толғаудың келесі бір бөлігінде жеткізеді. Батырдың бойына керек жалындаған өр мінез де Жиёмбет толғауынан молынан табылады. Лауазымы биік, қаһарымен ел жасқаған ханның өзіне позициясынан хабар берген Жиёмбет жыраудың көшбасшылықтың биік шыңына шыққан тұлға екендігіне көз жеткіземіз. Қандай пәрмен берсең де батырдың бір қателігін кешіру, ердің ісі екенін алға тартады. Қанын ішіп, жанын отқа салу деген жолдары әсірелеу түрінде айтылғанымен, батырға озбырлық таныту жараспас деген ойды жырау қуаттайды.

Атадан жалғыз мен емес,
Хан ие, ісің жол емес.
Жолбарыстай Жолымбет

Құрбандыққа қол емес (Бес ғасыр жырлайды, 1989:52), – деп өз ойын астарламай тура білдіреді. Көшбасшылық – адамның тұлғалық қасиетінен орын алатын ең негізгі құндылықтың бірі, бірегейі. Өз соңынан елді бастап, ханның алдына барып тұрған жыраудың басты позициясы – хан мен бауырдың және Жиёмбет артынан ерген халықтың жалпы тұтастығы мен бірлігін сақтап қалу. Өзінің атадан жалғыз еместігін, қорғанымен арқа сүйер ағайыны бар екендігін алға тартып, жолбарыстай Жолымбетті қорғап сөйлейді. Жиёмбет Бортоғашұлының көшбасшылығы осы тұста айқын көрінеді. Хан алдында именбей сөйлеген көшбасшы жыраудың бұл бейнесі қайтпас қайсарлығын танытады.

Жол тосып, алып кетіпті
Қалмақтан алмақ сыйыңды.
Қаһарыңды басқалы
Қалың елім жиылды.
Бастап келген өзге емес,
Жиёмбет сынды биің-ді.
Малын салып алдына,
Әр саладан құйылды,
Он екі ата Байұлы

Бір тәңірге сыйыңды (Бес ғасыр жырлайды, 1989:52).

Жоғарыдағы толғау үзіндісінде кеңесшілік пен көшбасшылық қатар көрініс береді. Кеңес бере отырып, көшбасшылық қасиетін байқатады. Кеңесіп шешкен түйіннің бір шешімін табатындығын алға тартады. Ханның қалмақтан алып келе жатқан қалыңдығын тартып әкеткен Жиёмбеттің інісі Жолымбеттің тірлігі баяндалады. Қаһарланып тұрған Есім ханның ашуын басып, өз кеңесін айтып тұр. Бастап келген жай қарапайым адам емес, қалың кіші жүздің ықыласына бөленген, хан алдына ізетпен келіп тұрған Жиёмбеттің сөз шеберлігі мен ой ұшқырлығы толғаудан байқалып тұр. «Айыбымызды түсіндік, өтеуге де дайынбыз!» деген сөзді «әр саладан» деп жалғанатын толғау үзіндісінен аңғарамыз.

«Айтқанымызға көнбесең қалың Байұлы елі мені қолдап, қуаттап келіп отыр» дегенді жеткізеді. Осы жерден қалың елді соңына ерткен, бір мақсатқа тоғысқан көшбасшы Жиёмбеттің жанынан табылған сенімді серіктерін байқаймыз. Сөз саптау мен қол бастау да қатар сабақтасып тұр. Кеңесшілік те, көшбасшылық та, тәуекел етіп тура айту да толғауда кездеседі.

Жиёмбет поэзиясы ұлттық құндылықтар мен халықтың рухани дүниесіне негізделген. Толғаудағы сарын, шебер үйлестіру, шымыр ұйқас, теңеу, сөзді құбылту – осының барлығы автордың тұлғалық қасиетімен үндеседі. Сөз бен ойдың ұшқырлығы толғаудың құндылығын арттырған. Жырау бойындағы асқақтық тәкаппарлық, менмендік емес, кемел адамға сай болмыс, ерекшелік, өзгешелік. Толғаудағы әр сөз – автор ойының жемісі. Ойдың сағасына бойлай алған жыраудың батырлығы да, батылдығы да өрелі ақылдан бастау

алады. Көшбасшылық идеясын дамытып қана қоймай, оны өз толғауларында жасай білген Жиембет кеңесші әрі жорық жыршысы, батыр болды. Тарихи кезеңдерді жеткізушілердің бірі Жиембет болған оқиғаларды аңызға құрамай, шындықпен байланыстырушы дәнекерге айналды. Ел басына күн туған заманда ханның ақылшысына айналған Жиембет сынды жыраулар кеңес өткізіп, дұрыс шешім қабылдаған.

Есім хан Алаштың арғы-бергі тарихында ең абыройлы хандардың бірі болған. Ол жайлы аңыз бен шындық аралас хикаялар өзіміздің елмен қатар көрші туысқан халықтардың әдебиетінде жазылып тұр. Ақын-жыраулар поэзиясы еңбегінде: «Есім ханның Қазақ хандығы тарихындағы даңқты әрекеттері XVI ғасырдың соңғы жылдарында хандық орталығын Түркістанға көшіріп, ел жадында Есім ханның Ескі жолы деген атаумен сақталып жеткен мемлекеттік негізгі заңды орнықтыруды қолға алуынан басталады» (Өлтай, 2013:86). Төренің тұқымы айбарымен де, ақыл-парасатымен де еліне белгілі Есімге сөз айту кез келген адамның қолынан келе бермейді. Сол тұста топтан оза шыққан Жиембеттің адуынды сөз айтуы, толғап жеткізуі сөз шешендігінен бөлек, қол бастаған батырлығын айқын танытады. Жиембет Бортоғашұлы Есімді ақ киізге көтеріп, хан сайлаған белгілі тұлғалардың қатарында болғаны да тарихи деректерден белгілі. Есімнің ту ұстап, қол бастаған ұрыстарымен келелі жиындардың басында жүрген Жиембет:

Меніменен, ханым, ойнаспа,
Менің ерлігімді сұрасаң,
Жолбарыс пенен аюдай.
Өрлігімді сұрасаң,
Жылқыдағы асау тайыңдай.
Зорлығымды сұрасаң,
Бекіре менен жайыңдай.
Беріктігімді сұрасаң,
Қарағай менен қайыңдай.
Көруші едім, есім хан,
Ханымды күнім, сізді айымдай.
Сырым саған түзу-ді,
Садаққа салған бұлыңдай.
Жұмыскерің мен едім,
Сатып алған құлыңдай.
Жүруші едім араңда,

Өзіңнің інің менен ұлыңдай (Он ғасыр жырайды, 2006:132).

Жырау бойындағы көшбасшылық толғауда айқын танылады. Жыраудың өзі мақтанға салынбай, қанжардай өткір тілімен айтып тұр. Ерлікті – жолбарыс пен аюға, өрлікті – асау тайға, қаһарын – бекіре мен жайынға, беріктігін – қарағай мен қайыңға, адалдығы мен түзулігін және сөз бен іске тұрақтылығын – садаққа салған бұлға теңеп тұр. Ерлігін жолбарысқа теңеудің өзі – заңдылық. Жолбарыста бар қасиет Жиембеттің де бойынан табылады. Жолбарыс табанының соққысының кез келген тіршілік иесіне оңай әсер етпейтіні белгілі. Жолбарыс жараланса, жарасын тілмен жазатын қасиеті бар. Адамға шабуыл жасамайды, дегенмен қауіп төндірсе аянып қалмайды. Түнгі уақытта көзі алты есе адамнан жақсы көреді. Жолбарыстың мықтылығы, жүректілігі Жиембеттің бойында болғандығын толғаулары дәлелдейді. Жиембет тағы бір толғауында былай деп ойын тиянақтайды:

Жотасы биік Дендерім?!

Қайырымсыз болған хандарға

Тиер ме екен бір күні

Жолбарыстай шеңгелім?! (Жеті ғасыр жырайды, 2008:76).

Мықтылығын айтып отырып, ханға деген адалдығын да білдіреді. Есім хан әулетін күн мен айдай көретін Жиембет турашылдық пен әділдікті қолдады. Аталмыш осы тарихи оқиғаның болғандығы жайлы ғалым М. Мағауин: «Толғаудың тарихи екендігін аңғаратын тағы бір дерек – ондағы ханды кемсіте айтылған: «Тас қалаға жан сақтап» деген сөздер». Есім хан заманында қазақ хандарының ордасы – Түркістанда болғаны мәлім. Ал қалада тұру ол кездегі қазақтардың ұғымынша, онша қызығарлық тұрмыс емес: көшпендінің стихиясы – самал жел ескен боз селеулі кең дала, бұл – ханға да, қараға да тән қасиет.

Нәтижелер. Жыраулар халық пен хандыққа қызмет етуді басты міндеті санады. Жыраулардың көбі өз дәуірінде өмір сүрген хандардың ұлық кеңесшісі болды. Ақындармен салыстырғанда жырауларда асқақтық басым. Хандық дәуір әдебиетінің бірден-бір өкілі бола білді. С. Негимов зерттеуінде: «Ақын-жыраулар халық поэзиясының эстетикалық жүйесі

мен көркемдік тәжірибесін, әлеуметтік және жалпы халықтық ұстанымдарын, сондай-ақ фольклорлық дәстүрлерді сол қалпында қайталамай, оның сөздік, образдық, бейнелеу құралдарына, өлшем өрнектеріне сүйене отырып, өзіндік сөз нұсқасын жасады» (Негимов, 2009:28). Жыраулар туралы Е. Тұрсынов: «Ақындардай емес, жыраулар тайпалар одағына кіретін барлық рулармен байланыста болған. Хан мен халыққа ақыл, өсиет айтқан, жөн нұсқаған, хан мен ру, тайпалар арасындағы қатынастарды реттейтін билер кеңесінің мүшесі болған, батыр, қолбасшылардың әскери кеңесінде ханмен қатар басшылық міндетін атқарған» (Тұрсынов, 1976:56).

Жыраулар поэзиясы – эстетикалық үлгіде жазылған синкретті туынды. Хан кеңесінде төрден орын алған жыраулар әділеттілікті қолдады. Кеңесін ұсыныспен жалғады. Болашақты сәуегейлікпен болжап, өз дәлелдемелерін де ұсынып отырған. Жыраулар хандықтың атынан ғана емес, халықтың сөзін сөйлеуді де басты міндеті санаған. Тұтас хандықтағы негізгі мәселелердің түйінін шешіп, сыртқы және ішкі саясатқа да араласқан. Жырау өз дәуірінде хандық дәуірдің биік тұлғасына айналған.

Жиембет Бортоғашұлы бойындағы кеңесші мен батырлық бізге жеткен толғаулар мен жырау жайлы ел аузында айтылатын аңыздардан байқаймыз. Жиембет толғауында Есім ханды төмендетпейді, ашуын ақылға жеңдіріп, хан алдына келіп тұрғанын баяндайды. Жиембет – кеңесші. Толғауда баяндағандай, ел басына күн туған сәтте, қалың көпшілік «Жиембет жырау қайда дегенде қалай жауап бересің?» деп толғаулата сөйлеуі кеңесшінің позициясы.

Ертеңгі күн болғанда,
Елің кеңес құрғанда,
Айналып ақыл табарға
Есіктегі ебесің,
Сонда, ханым, не десің?!
Мен жоқ болсам, Есім хан,
Ит түрткіні көресің.
Жиембет қайда дегенде,
Не деп жауап бересің? (Бес ғасыр жырлайды, 1989:52), – деп асқақтай сөйлеуі жыраудың тұлғалық қасиетіндегі ақылгөйлік болмысын

көрсетеді. Ақыл айту, дұрыс шешім шығаруға бағыттауды насихаттайды. Жырау бойындағы кеңесші бейнесі тура көрінбегенімен, үзіндідегі негізгі ой кеңесші рөлін бейнелейді.

Ғылыми зерттеу мақаламыздың нәтижесін анықтау барысында мынандай тұжырымдар жасадық.

- Хандық дәуір әдебиетінің көшбасшылары саналатын жыраулардың синкреттілігіне ізденістер жасалды;
- Жиембет жырау толғауларынан мысалдар келтіріліп, көшбасшылық қасиет анықталды;
- Көшбасшылық идеясы – жыраулар тұлғасының басты құндылығы мен даралық қасиетіне тән ерекшелік екеніне көз жеткіздік;
- Жиембет жырау толғауларындағы тағы бір қыры және жетекші идея – көшбасшылық идеясы.

Қорытынды. «Хандық дәуір әдебиеті» деп аталатын кезеңнің ірі өкілі, Есім ханның сенімді серігі болған әскербасы, жырау, батыр Жиембет Бортоғашұлының синкреттілігіне назар сала отырып, кеңесші және көшбасшы болғандығын толғауларынан мысалдар келтіре отырып талдау ғылыми зерттеу мақаламыздың негізгі құндылығына айналды.

Жиембет Бортоғашұлы шығармашылығы хандық дәуірдің тыныс-тіршілігінен хабар береді. Біз қарастырған жыраудың тұлғалық қасиетінен бастау алатын өнердің бір қыры ғана. Жиембет Бортоғашұлы хан мен халық арасын жалғастырушы ірі тұлға бола алды. Батырлық толғаудағы әр сөзден және жалпы мазмұннан анық көрінеді. Ойды жүйелеп жеткізе білуде Жиембеттің шеберлігі, өзіндік қолтаңбасы бар.

Жырау бір сәтте кеңесші болса, енді бірде батырдың рөлін атқарады. Жыраулардың болмысы хандық дәуірге тиесілі. Хандық дәуір әдебиеті өкілдері жырлаған басты тақырып – елдің ертеңін ойлау, халық пен хандықтың байланысын нығайту, әрқашан әділдік жағынан табылу. Жиембет ел-жұрт үшін әділдікті ту етіп, батырға айналды. Хан жанынан табылып, кеңесші болды.

Жұртымды жөнге салам деп,
Бас кессе де басылмай,
Ақ ісімді жасырмай

Атқа мінген ер едік (Бес ғасыр жырлайды, 1989:52).

Жиёмбет тұлғасының синкреттілігі – жырау мінезінің асқақтығында, шығармашылық мұрасының шынайылығында. Ой мен сөздің бір арнаға тоғысып, толғауда көрініс тапқа-

нын байқадық. Жиёмбет жырау – хандық дәуір әдебиетіндегі өміршең толғауларымен ерекшелетін бірегей тұлға. Толғаулары мен тұлғалық қасиетіндегі синкреттілік, оның ішінде көшбасшылығы ұлттық құндылықтармен сабақтасады.

Әдебиеттер тізімі

1. Мағауин М. Қобыз сарыны. XV-XVIII ғасырларда жасаған қазақ ақын жыраулары. – Алматы: Мектеп, 2003. – 192 б.
2. Мағауин М. Шығармалар жинағы. Он үш томдық. – Алматы: Қағанат-ФМО, 2002. – 491 б.
3. Ыбырайым Б. Ақындар аманаты. – Алматы: НұрлыPress.kz, 2014. – 288 б.
4. Бес ғасыр жырлайды. Екі томдық. – Алматы: Жазушы, 1989. – 384 б.
5. Әлтай А. Ақын-жыраулар поэзиясы (XV-XVIII ғғ.). – Астана: Ақжолтай, 2013. – 232 б.
6. Он ғасыр жырлайды. – Алматы: Дәуір, 2006. – 480 б.
7. Жеті ғасыр жырлайды. – Алматы: Жазушы, 2008. – 400 б.
8. Негимов С. Ақын-жыраулар поэзиясы: Генезис. Стилистика. Поэтика. – Алматы: Ғылым, 2001. – 280 б.
9. Тұрсынов Е. Қазақ ауыз әдебиетін жасаушылардың байырғы өкілдері. – Алматы: Ғылым, 1976. – 220 б.

References

1. Magauin M. Kobyz saryny. XV-XVIII gasyrlarda zhasagan kazak akyn zhyraulary [Sound of kobyz. Zhyrau poets who lived in the XV-XVIII centuries] (Mektep, Almaty, 2003, 192 p.).
2. Magauin M. Shygarmalar zhinagy. On ush tomdyk [Collection of works. In thirteen parts] (Kaganat-FMO, Almaty, 2002, 491 p.).
3. Ybyraiym B. Akyndar amanaty [Heritage of poets] (NurlyPress.kz, Almaty, 2014, 288 p.).
4. Bes gasyr zhyrlaidy. Eki tomdyk [Poetry of five centuries. In two parts] (Zhazushy, Almaty, 1989, 384 p.).
5. Altai A. Akyn-zhyraylar poezijasy (XV-XVIII gg.) [Poetry of zhyrau (XV-XVIII cen.)] (Akzholtay, Astana, 2013, 232 p.).
6. On gasyr zhyrlaidy [Poetry of ten centuries] (Dauir, Almaty, 2006, 480 p.).
7. Zheti gasyr zhyrlaidy [Poetry of seven centuries] (Zhazushy, Almaty, 2008, 400 p.).
8. Negimov S. Akyn-zhyraylar poezijasy: Genezis. Stilistika. Poetika [Zhyrau Poetry: Genesis. Stylistics. Poetics] (Gylm, Almaty, 2001, 280 p.).
9. Tursynov E. Kazak auyz adebietin jasayshylardyn baiyrgy okilderi [Representatives of the Kazakh oral literature] (Gylm, Almaty, 1976, 220 p.).

A.D. Altai, D.S. Zhalelov

L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

The idea of leadership in the works of Zhyembet zhyrau

Abstract. The research aims to identify and differentiate the versatility of the Bortogashuly Zhyembet and the syncretism of the Zhyrau art. The main idea of the scientific article is to identify the versatility of zhyrau's personal qualities, guided by the work of Zhiembet Bortogashuly. When writing a research paper, they were guided by the methods of poetic analysis, differentiation, and comparison. As a result, other facets of syncretism in the poetry of Zhyrau were also highlighted. The conclusions are drawn from the point of view of

a comprehensive differentiated literary analysis of leadership qualities in the works of Zhyembet zhyrau. Due to the fact that we are talking about zhyraus time periods, the author's leadership qualities are analyzed based on the opinions of researchers.

In the works of such zhyrau as Asan Kaigy, Sypyra, Kaztugan, Dospambet, Shalkiiz, Aktamberdi, Umbetey, Tatikara, Bukhar, leadership qualities were manifested in the personality of Zhyembet zhyrau. In the Khan's era, the khans constantly considered their advisers, listened to their opinions and drew conclusions. The ability to draw conclusions is one of the best indicators of leadership qualities. The author analyzes such values as the identification of leadership and personal qualities of Zhyembet, the connection between the people and the khan, the khan's orientation to making probabilistic decisions, spiritual assistance to heroes in pre-war skills.

Zhiembet Bortogashuly is one of the leaders of syncretics. The article proves and analyzes the leadership of Zhiembet Bortogashuly. The reflections of Zhyembet zhyrau that have come down to us will become the main source and object of a scientific article. Examples from the speeches of Yesim Khan were given, scientific conclusions were drawn. Guided by scientific opinions and reasoned facts of scientists and researchers, references to scientific works were prepared. The conclusions and results of the research work can be used in research on the literature of the Khan era.

Keywords: Zhyembet, zhyrau, leader, tolgau, syncretism, adviser, khanate.

А.Д. Алтай, Д.С. Жалелов

Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан

Идея лидерства в произведениях Жиёмбета жырау

Аннотация. В данной статье ставится цель выявить и дифференцировать многогранность Жиёмбета Бортагашулы и синкретичность жырауского искусства. Основной идеей научной статьи является выявление многогранности личностных качеств жырау на основе творчества Жиёмбета Бортагашулы. В работе использовались приемы поэтического анализа, дифференциации, сравнения. В результате были освещены и другие грани синкретизма в поэзии жырау. Выводы делаются с точки зрения всестороннего дифференцированного литературного анализа лидерских качеств в трудах Жиёмбета жырау. В связи с тем, что речь идет о временах жырау, лидерские качества автора анализируются на основе мнений исследователей.

Лидерская идея в творчестве таких жырау, как Асан Кайгы, Сыпыра, Казтуган, Доспамбет, Шалкииз, Ақтамберді, Ұмбетей, Татикара, Бұхар, проявляется и в личности Жиёмбета жырау. В ханскую эпоху ханы постоянно считались со своими советниками, прислушивались к их мнению и делали выводы. Умение делать выводы – один из лучших показателей лидерских качеств. Анализируются такие ценности, как лидерские и личностные качества Жиёмбета, связь народа и хана, ориентация хана на принятие верных решений, духовная помощь героям в военном мастерстве.

Жиёмбет Бортагашулы – один из лидеров-синкретиков. В статье доказывается и анализируется его лидерство. Дошедшие до нас размышления Жиёмбета жырау стали основным источником и объектом научной статьи. Были приведены примеры из выступлений Есим хана, сделаны научные выводы. Руководствуясь научными мнениями и аргументированными фактами ученых и исследователей, авторы подготовили ссылки на научные труды. Выводы и результаты исследовательской работы могут быть использованы в исследованиях по литературе ханской эпохи.

Ключевые слова: Жиёмбет, жырау, лидер, толгау, синкретизм, советник, ханство.

Авторлар туралы мәлімет:

Алтай А.Д. – филология ғылымдарының докторы, профессор, Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан.

Жалелов Д.С. – «8D02314 - Әдебиеттану» мамандығының 3 курс докторанты, Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан.

Altai A.D. – Doctor of Philology, Professor, L.N.Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

Zhalelov D.S. – 3rd year Ph.D. student in speciality «8D02314 Literary studies», L.N.Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

Қ.М. Байтанасова

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан

*Корреспонденция үшін автор: k.baitanasova@mail.ru

Көркем шығармадағы бейнелілік призмасы*

Аңдатпа. Өнер – адамзат өміріндегі ерекше, бірегей құбылыс. Ол ежелден бері адамның рухани болмысына қызмет етіп келеді. Шынайы өнердің ғұмыры шексіз, ол қай дәуірдің де ерекшелігіне кірігіп, уақыттан тыс жасай береді. Өнерге шығармашылық сипат тән. Сондықтан да өнерде үнемі көркемдік қиялға, болжамға орын беріледі. Әдебиет – көркем шығармашылық түр. Сөз өнерінің болмысы басқа өнер түрлерімен ықпалдаса отырып, олардан ерекшеленеді. Әдебиет сөз өнері деп аталғандықтан, онда сөздің барлық қасиеті жан-жақты ашылады. Сөздің қарым-қатынас құралы болумен қатар, эстетикалық, әлеуметтік сипаты да бар. Себебі, әдебиет тұтас мәтін құрылымын орнықтырады. Көркем шығарманың бейнелілік-тілдік сипаты қаламгердің шығармашылық ерекшелігінен, дәуір сипаты мен туындының табиғатынан шығады. Көркем шығарманың тілі жазушының дербес сипатын анықтаумен қабат, жалпы ұлттық тілдің байлығын айғақтайды. Суреткер оқырманына туындысының өнер ретіндегі эстетикалық болмысын танытуды мақсат етеді. Әдебиетте көркем таным, қиял, суреткерлік ерекшелік, шығармашылық болмыс үндесіп, адам өмірі мен қоғамды көркемдік тұрғыда зерттеуді нысан етеді. Сондықтан да әдеби туындының көркемдік бейнелеу, стильдік-тілдік жүйесі басты орында тұрады. Көркем туындының көркемдік-бейнелілік ерекшелігі – жалпы филологиялық талдаудың өзекті мәселесінің бірі.

Түйін сөздер: өнер, құбылыс, руханият, шығармашылық, көркемдік.

DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-678X-2023-142-1-126-133>

*Мақала 2020-2022 жылдарға арналған АР 08856218 «XXI ғасырдағы гуманитарлық ғылым кеңістігі: ғылымдар ықпалдастығы және әдебиеттану» жобасы негізінде дайындалды.

Кіріспе

Әрбір дәуір өзіне тән өнерді тудырып, ескірмейтін, жоғалмайтын эстетикалық құндылықтарды сақтайды. Өнер - адамзатты қорғайтын, гармонияға шақыратын құбылыс. Адам баласы өнер арқылы өзіне, ішкі сезіміне, жаратылыс құбылыстарына тереңдей алған. Өнердің аясы кең. Музыка, живопись, архитектура, театр, кино, сөз өнері – бәрі де адамның рухани дүниесін кемелдендіріп отырған.

Барлық өнер түрлерінің ортақ сипаты болады. Сол сияқты нағыз өнер уақыттық межеге бағынбайды. Өнердің шексіздігі, мәңгілік құндылық ретінде жалғасуы әрине, суреткердің шеберлігі мен фантазиясына қатысты. Өнер шынайы дүниені көшіріп, бейнелеу емес, ондай дүние автордың сезімін, шабытын бере алмас еді. Өнерде шығармашылық, қуат, дарын бағаланады. Онда көркемдік ойлау, қиял, шарттылық пен ойын элементтері, креативтілік көрініс береді.

Өнердің барлық түріне тән ортақ сипаттармен қатар, оларды бір-бірінен айыратын мәнді белгілері де бар. Өнер алдымен өздері қолданатын құрал түрлерімен ерекшеленеді. Шығармашылық процестің нәтижесі оның қандай материалды қолданып, қандай тәсілмен жасалғанына байланысты.

Өнер түрлерінің ішінде әдебиет ерекше орын иеленеді. Себебі әдебиет адамның сөйлеу мүмкіндігіне негізделетін өнердің бірегей түрі. Сөздің жұмсалымы ерекшелігінің, қолданылу тәсілінің түрлілігі әдебиетті сөз өнері ретінде ерекшелендіреді. «Өнерде тілді метафоралы емес, тура мағынасында бейнелі қолдану деген ұғым бар. Сөзді тікелей әрі бейнелі қолдану көркем герменевтиканың міндеті. Мұны меңгерудің өзіндік әдісі бар. Ең алдымен сөзді (тілді) қолданудың әдебиеттану аясындағы мәні алдыңғы кезекке шығып, одан әрі өнердің өзге түрлерімен үндесе қолданылады. Осы ретте біз мақаламызда әдеби шығармадағы сөзді бейнелі қолдану аясы ерекшелігіне тоқталмақпыз.

Зерттеу әдістері

Мақалада қарастырылатын мәселелерді жүйелеп, талдауда, тұжырым жасауда талдау, жинақтау, салыстыру әдістері қолданылды.

Талқылау

Ірі орыс филологі Д.Лихачев өнердің шығуына қатысты қызықты ойларымен бөлісіп отырған. Оның тұжырымынша өнер адамды айналадағы табиғи қорқыныштан, қатал жаратылыс өзгерістерінен сақтаған [1]. Адам баласы қоршаған ортаның өзіне үрей әкелетін қаупін бейтараптандырған, жаратылыстың кейбір көріністерін, бейнелерді өзіне жақын санаған. Ол адамның сезіміндегі қайсыбір келеңсіздікті де жойып отырған. Мәселен, жапан далада жалғыз келе жатқан адам аспандағы аймен, жұлдыздармен тілдесіп, ұшқан құс пен жүгірген аңды ес тұтқан. От жағып, айналасындағы қараңғылық пен үрейді сейілткен. Сол арқылы қоршаған құбылыстардың қасиеттерін тани түскен, олар-

дың кейбірін тіршілігіне, өмір-дағдысына пайдаланған. Әрбір шығармашылық процесс суреткердің еркіндігін тудырады. Ал, әр суреткер өзінің шығармашылық қиялын мейілінше өзгеше, еркін, ешкімге ұқсамайтын дара қалпында көрсетуге ұмтылады. Қазақ әдебиеті тарихында салмақты да тың тақырыпты бірнеше туындыларында желілес арқау еткен қаламгер Ә.Нұрпейісовтің романдары эпикалық жанрдың ерекшелігін толық айқындап берді. «Қан мен тер» трилогиясы – адам мен жаратылыс, адам мен қоғам арасындағы қайшылықты, тартысты қарым-қатынасты әйгілеген туынды. Трилогияда автордың қаламгерлік болмысы, ойы, азаматтық ұстанымы бір-бірімен ұштасып жатыр. Жазушы – оқырманның алдына қандай жағдайда да эстетикалық құбылысты, өз туындысының өнер ретіндегі болмысын танытуды мақсат етеді. Сондықтан да әдеби туындының көркемдік бейнелеу жүйесі, тілі басты орында. Сөз - әдебиеттің негізгі материалы. Қандай кеңістіктегі, қандай мезеттегі құбылысты да сөз суреттеп бере алады. Сөздің көмегімен шынайы, қияли, динамикалық, статикалық, елестетілген дүниелердің барлығын да бейнелеуге болады. «Қан мен тер» романында автор сөздің мағынасын әр тарапты ашып, қолдану аясын кеңейтіп, түрлендіріп отырады. Әрі қандай да құбылыстың ерекшелігін неғұрлым тәптіштей (детальді) беруге ұмтылады. Бұл эпикалық туындылардың болмысында аздау кездесетін тәсіл. «Жерқазбаның терезесі дәл төбесінде: оған шелін алған шыңылтыр қой қарнын тұтқанды; батып бара жатқан күннің соңғы сәулесі қой қарнынан өлеусіреп қана түсіп тұр. Үйдің іші күңгірт. Қарт ананың жүзі көрінбейді. Тек ананың қарқарадай биік ақ жаулығы ғана бозғылданады» [2, 4]. Осы сүреңсіздеу көрініс ішінде ананың ақ жаулығы ерекше суреттеледі. Сол арқылы автор шаңырақтың ұйытқысы мен берекесін сақтап отырған қарт ананың айбынды бейнесіне басымдық берген. Тоң-тоң тіршілік кешіп жатқан қоңырқай отбасында қарт ананың ғана рухы биік.

Әдебиетте толық мағыналы сөйлем ғана емес, жартылай айтылған, аяқталмаған, меңзелген, үзік сөздердің, кідірістің де, интонаци-

яның да мәні үлкен. «Бұл өңірдің балықшылары бір тайпа ел. Өздері жұмыртқасын жалаңаш құзға салған тау қыраны сияктанып, жел-құздың өтіне қоныс тепкен» [2, 7]. Автор балықшылық кәсіпке енді келген жұмысшылардың әлі жаңа тіршілікке бейімделе қоймаған шерменде күйлерін беруде құзға ұя салатын тау қыранына теңейді. Мұның ар жағында балықшылардың қаншама сіңірі шыққан кедей болса да, қиындыққа мойымайтын, отбасы мен бала-шағасы үшін отқа түсуге бар тәкаппар болмыстарын да аңғартып тұр.

Көркем шығармадағы сөз, сөйлемнің айтылу көлемі, мағынасының толықтығы ғана емес, оның берілу тәсілінің де мәні үлкен. Сондықтан да әдеби шығармада әрбір фраза, абзац, сөйлем, сөз тіркесі мен сөздің мәні ерекше. Автор қолданысынан тағы бір мысал: «-Уа, болыс кім болды? - Болысың – Қаратаз-Е, құдайым! Бақыттың да көзі соқыр, сорлы екен ғой! «Бақ адасса, батпаққа қонады», - деп бұрынғылар біліп айтқан ғой» [2, 28]. Диалог – мәтіндік формаға жақын тәсіл. Осы қысқа диалог арқылы балықшылардың тағдырға мойынұсынған дағдарысты күйлері көрінеді. Мұны автор «бақ» ұғымның мағынасын өзгеше стильдік реңте беру арқылы қысқа қайырған. Алайда, бір ауыз сөздің арғы жағында ұзаққа созылатын күйді көрсету, көпшіліктің наразылығы, шарасыздығы бар.

Яғни қаламгердің қолданған сөзін оқырманның түсініп, қабылдау шегіне қарай оның мәні түрленіп, тереңдей береді. Неміс ғалымы, философ Мартин Хайдеггер тіл үнсіз болғанның өзінде құдіретті деген [3]. Қазірде көптеген ғалымдар сөз сөйленгенге дейін (дискурс) үнсіз, тыңдау деңгейінде болған, одан кейін сөйлесім туды дейді. Көркем шығармадағы сюжет, суреттеулер мен баяндаулар, олардың әр түрлі тәсілдермен ұйымдастырылуы сөздің мән-мағынасын аша түседі. Оқырман үшін монолог, диалог, сөздің айтылу ырғағы, қарқыны, пауза, кейіпкердің психологиялық көңіл-күйі, дыбыстық үндесулер, сөздің үзілісті берілуі, үнсіздік – бәрі әдеби шығарманың көркемдік бейнелілігін тудырады. Сонда әдебиет басқа өнер түрлеріне қарағанда кейіпкердің ішкі дүниесіне тереңдей еніп,

оның психологиясын, эмоциялық өзгерісін кең бере алады. «Осы кезде сырттан оғаш бір дауыс шықты. Не аңның ұлығанына, не адамның күңіренгеніне ұқсамайтын дауыс. Әйелдің жоқтауына да келмейді. Ер кісінің гөй-гөй салған азалы даусы да емес. Не де болса мынау әйтеуір салған жерден кісінің сай-сүйегін сырқыратып ала жөнелген зарлы үн әлдеқайдан оқыс шықты да, күңіреніп тұрып алды. Бірде ішін тартып соққан дәл бір күзгі қара суық желдей үйдесе, енді бірде ботасын жоқтап, тұлыпқа боздаған інгендей аңырап кетеді. Қайдан болса да қара түнді қақ жарып, күңіреніп шыққан сұмдық үннен мұндағы кісілердің төбе құйқасы шымырлап қоя берді» [2, 29]. Бұл үзіндіде бірнеше тарапты ақпарат бар: ол сахараның тіршілігі, салт-ғұрпы, жартылыс суреті. Осылардың бәрі бір ғана оқиғаны – Мөңке мен Әлизаның сырқат баласының көз жұмғанын суреттеу үшін алынған. Үзіндіде сөзбен салынған кескін, бояу, сурет, эмоция арқылы бірнеше тәсілдің тоғысуы байқалады. Мұндағы сөздің айтылуы, меңзелуі, ұқсатылуы бар. Яғни адамның көңіл-күйін, эмоциясын беру үшін поэтикалық тілдің қуаты жұмсалған. Бұл үзіндіні оқумен қатар, сезініп, түсініп, қабылдайсыз. Романдағы орталық сюжет – балықшылардың тіршілігі. Сондықтан да қаламгердің суреттеуінде теңіз бейнесі үнемі орын алады. Табиғаттың райына қарай құбылатын теңіздің мінезі де өзгермелі. Кейде бауырмал адамдай жылы ұшыраса, кейде адамның өмірін тығырыққа тірейді. Соған сәйкес теңіздің бейнесі мен кейіпкерлерге берілетін мінез де, сурет те өзгермелі. Тіпті теңіздің өзгерісі шығарма кейіпкерлерінің болмысымен, әрекетімен орайласып жатады. Өздерінің нәпақасы үшін бастарын қатерге тігіп, қандай ауа райында да теңізге шығып жүрген балықшыларды ауыл болып күтеді. «Кенет Ақбала жоғары қарады. Жүз қаралы қарға әлденеге жаны қалмай, қанаттары сатырлап әбігерленіп, азан-қазан болып ыққа қарай ұшып бара жатты. «Тегін болса жарар еді?» - деп, Ақбала көңілі жетпеген бір жамандықты үрейлене ойлады»; «Балықшылар көз ұшында қыбырлап қана көрінеді. Олардан арғы жер қата қоймаған, шалқыған қара

су. Сол беттен, сонау аңғардың дәл өзінен зор гүріл талып естіледі. Күші бойына сыймай, бұрқанып жатқан ызасы ма? Көбіне теңіз беті бар сарынмен суылдап, ыңыранып жатады да, кей-кейде әлдекімге қаһарын тігіп қаптап кететіндей әуілдеп, аңғар беттен ызғар еседі» [2, 39]. Теңіздің біресе үнсіз, біресе мазасыз қалпы алмасып отырады. Оны балықшылар ғана емес, ұшқан құс та біліп, әбігерленеді. Осы көрініс былай да жандарын шүберекке түйіп, біресе көкке, біресе теңізге жалбарына қараған адамдардың дегбірін қашырады. Үзіндіде аспан (жүз қаралы қарғаның азан-қазан болып ыққа қарай ұшуы) мен жердің (әлдекімге қаһарын тіккен теңіздің буырқануы) бірдей беймәзалануы роман кейіпкерлерінің де құтын қашырады. Мұндай көрініс адам баласының жер бетіндегі қалыпты тіршілігінен басым түсіп жатады. Сондықтан да олар табиғаттың (теңіз) алдында амал-айласын да, әрекетін де жұмсай алмайды. Ақбаланың да, балықшылардың да көңілі күпті. Осы үрей үстінде өзінің әлдеқалай бір жасаған кінәсін сезгендей Ақбала (көңілі жетпеген бір жамандықты үрейлене ойлауы; көк жүзін қара бұлттың басуы, қара дауылдың бірді-бірге соғып, ойрандауы) біресе үйге кіріп, біресе далаға шығып байыз таппай кетеді.

Көркем туынды қай дәуірде жасаса да бір-бірімен байланысып, әу баста көтерілген тақырып, сюжет, мотив бір-бірімен «кездесіп», қабысып жатады. Сондықтан да әдеби шығарманы әр оқырман әр қилы қабылдайды. Мәселен, қаламгер белгілі бір кейіпкерінің сырт кескінін, мінез-құлқын дәл суреттеп, бейнелеп берсе, оны әр оқырман өзінше көреді. Қаламгер өзі бақылаған құбылысты, адамның әрекетін мәтінге түсіргенде олар өзгереді. Сондықтан ойдағы, енді айтылатын сөз бен қағаз бетіне түскен сөздің арасында айырма болады. Романдағы Сүйеу қарт ел ішіне сыйымсыз, отбасындағы жандардың өзі ығып отыратын тікбақай, тентек адам. Ал, Еламанның осы қартқа дегенде шығарда жаны жоқ болса: «Шал көңілін жалғыз Еламан ғана дәл танып, қажап айтқан әзілдің ар жағынан әке жүрегінің ыстық ықыласын сезетін». Сүйеудің де Еламанға деген көңілі ашық: «Балықшыға

сәлем айт, ауыз ашқансын барам» [2, 7]. Сонда оқырман Сүйеудің қысқа да нұсқа, ұятты, мысқылынан, қатпары мол мінез-құлқынан, әзілдегенінің өзі зәрлі естілетін сөздерінен еш сөкеттік таппайды. Әрі мінез-қасиеті бір-біріне мүлде кереғар екі жанның іштей ұғысып, жарасып кететініне қайран қалады.

Өнер – әр түрлі ұғымдар мен категориялардың күрделі байланысы. Өнер түрлерінің арасындағы туыстықты дәлелдейтін бір ортақ категория бар. Ол – көркем бейне. Көркем бейне – қай өнердің де негізі болатын жалпы ұғым. Ол жекелеген сөздердің, дыбыстың, паузалар мен ырғақтың деңгейінде пайда болады. Ол алдымен қаламгердің, одан соң оқырманның санасында орнығады. Яғни толыққанды көркем бейне мәтінді оқып, түсінгеннен кейін айқындалады. «Мыналар сені кісі өлтірді деп отыр. Қайдан білейін, адам аласы ішінде ғой, түріне қарасам, иманмен қаптап қойғандай» [2, 57]. Бұл Еламанға қатысты бір адамның екі дай пікірі, екі түрлі мінез сипатты көруі. Көзі қарақты қарт ана Еламанның болмысынан қылмыскерді таппайды. Осы сөзбен салынған бейне, сурет қаламгердің стилін айқындап отырады. Әр өнер түрі көркем бейнені түрліше береді. Кейде ол өзінің әдепкі қалпынан мүлде аулақтап кетеді де, жаңа бейнеге, мәнге ие болады. Мәселен, музыка өнерінде көркем бейне заттық әлеммен аздау байланысады. Ол көбіне композитордың ассоциативті ойлауын береді. Ал, сөздегі көркем бейне үшін жабық дүние жоқ. Ол кез келген уақыт пен кеңістік өлшемінен көріне алады. Жазушы бояуды да, әуенді де сөз арқылы жеткізеді. Сөздік бейнеде бір образ сан түрлі қырынан суреттеледі. Яғни оқырман көркем бейнені көреді, естиді. Көркем бейне бір сәттік сезім-күйді, қозғалысты, адамның эмоциясын, білінер-білінбес ой-сезімді де, нәзік иірімдерді де жеткізе алады. Тіпті тұтас табиғаттағы көзге шалынар-шалынбас құбылысты да дөп баса алады. Осындай ерекшелігімен сөз өнері өзгеше. Яғни сөздің күдіреті ерекше. Сөз арқылы материалдық, заттық дүниені ғана емес, адамның сезімін, эмоциясын, ішкі дүниесіндегі ерекшеліктерді, құбылыстарды да беруге болады. Яғни Сөз көзге көрінбейтін затты, айтылмаған

сөзді (ойдағы) де бере алады. Табиғат құбылысының статикалық және динамикалық түрлерінің болатыны белгілі. Қаламгерлер кейде қозғалмайтын құбылысты қозғалысты етіп, кейде динамикалы құбылыстың қалт еткен тұрақтылығын суреттейді. Мәселен, «Қайық та тірі жәндіктей суға енді кетті-ау дегенде бұлт етіп, кісі қолтығының астынан жылып бергендей тәсіл жасады; қайық екеш қайық та өмір үшін жанталасып, ажал тырнағынан сытылып шығып жүр» [2, 42]. Қаламгер бұл жерде қайық үстінде отырған адамдардың өмір үшін далбасалаған әрекеттерін қайық арқылы берген. Сол арқылы өмірдің мәнін, қымбаттылығын еселей көрсеткен. Ажалдан адам емес, қайық та алыстағысы келеді. Шығармашылық ой, қиялдың туындыны жазу үстінде өзгеріп отыруы қаламгердің шығармашылық болмысына тежеу болмаған. Шығармашылық тарихынан белгілі көптеген ірі қаламгерлер өздерінің туындыларын жазу үстінде алғашқы ой-қиялдарының мүлдем өзгеріп кеткенін айтқан. Болмыс суреткерлердің шығармашылық қиял, толғамдарын бұзып, сұлбасы жасала бастағанда шығарманың концепциясын мүлдем басқа арнаға бұрып та жіберген [4, 53]. Белгілі бір сюжетті тудырып, кейіпкерін бейнелеп отырған кезде ол бейнесінің шығармашылық ырқына бағынбай бара жатқанын да аңдаған. Бұл жөнінде А.Толстой: «Кейіпкерлерінің өзінің жеке өмірі болуы тиіс. Оларды тек ойластырған идеяға қарай бағыттап отырса болғаны. Кей кезде олар жоспарды бұзып, суреткерді өздерінің мақсат-мүддесіне қарай икемдеп кетеді. Міне, осы сәтте шығарманың ең сәтті тұстары туады» [5, 553]. Бұл да өнердің туу ерекшелігін байқатады.

Жалпы әдеби туындыда тек қаламгердің ғана емес, оқырманның да бейнелі ойлауы қажет. Көркем-бейнелі сөздің әдепкі сөзге қарағанда көтеретін жүгі ауыр. Себебі, көркем шығарманы түсініп, қабылдау оның беделін көтереді. Сондықтан неғұрлым көркем, айшықты, мәні сан қырлы қолданыс автормен бірге оқырманға да ықпал етеді, ойландырады, көркем шығарманы терең түсінуге көмектеседі. Көркем туындыны жекелеген

бейнелер арқылы тармақтап, жайып сала алмайсыз: олардың жекелей қызмет етуі сирек. Өз кезінде Б.Л.Пастернак: «... образ входит в образ» («бейне бейнеге кірігеді») деген [6]. Әрбір бейнелік деталь көркем шығармадағы жалпы мазмұн, контекст арқылы қабылданады. «Үлкен қара көзіне жас құйылып кетті. Долылық буып алған. Сонда да кірпігін қақпай, күйеуіне жас толы көзінің қарашығы ұшқындап қарады. Тәңірберген Ақбаланың тап қазіргідей сұлу кезін көрген емес» [2, 249]. Өмір құбылысы мен суреткердің шығармашылық процесінің арасында белгілі бір дәрежеде ортақ сипат сақталады. Алайда бұл заңдылық әрбір сөз өнері өкілдерінің шығармашылығында әр тарапта көрінеді. Оның басты айырмасы қаламгердің идеялық-шығармашылық ұстанымы. Осы ретте қаламгердің субъектілі қабылдауы мен көркемдік жинақтаудың объективтілігі арасында қайшылық та туып жатады. Бұл кезде автордың шығармашылық позициясы алдыңғы орынға шығады. Қаламгер – дербес шығармашылық тұлға, әдеби үдеріс бұл ретте өзіндік айқындаушы сапалық қасиетін сақтайды. Жазушының шығармашылық ұстанымы неғұрлым өзгеше, ойлауы, дүниетанымы терең болған сайын, оның суреткер ретінде де, адам ретінде де өмір құбылыстарын көруі әр тарапты бола түседі. Кейде шығармашылық тұлға немесе адам ретіндегі қасиеті тоғысып, осы екі аралық оның шығармашылығынан байқалып жатады. Ақбала мен Тәңірбергеннің арасындағы ымыраға келмейтін қайшылық барынша тереңдеп, екіге бөлініп кетсе де, Тәңірбергеннің Ақбаланың сұлулығына деген құрметін, түсінігін сақтаған. Бұл жерде жазушы да Тәңірбергеннің болмысындағы сұлулыққа деген, Ақбалаға деген ынтызарлығын көрсеткен. Долылық буып, ыза кернеген Ақбаланың кескінінен Тәңірберген әдемілік тапқан. Себебі, оның көкейінде Ақбаланың көркем кейпі алғаш ұялаған. Сондықтан ашулы Ақбаланың бейнесінен де әдемілікті көреді. Ендеше, көркем шығармадағы автордың бейнелеген әлемі оқырманнан да көркем елестетуді талап етеді. «... Ең бастысы, мұнда жан дүниедегі психологиялық процесс, кейіпкердің эмоциясын

сыртқы сипат (облик) арқылы бере білу басты назарға алынған» [7, 234]. Жазушының сана-сынан суарылып шыққан бейне оқырманды да ойға қалдырады, яғни қаламгер секілді ол да бейнелі, көркем ойлауға жақын болуы керек. Бұл арқылы шығарманың пафосы айқындалады. Яғни қаламгердің шығармашылық қуаты мен дарынынан туған туынды шығармашылық үдерістің ерекшелігін ашады. Сол арқылы туындының бейнелі-эмоционалды, экспрессивті-эстетикалық болмысы айқындалады. Бұл автордың әлемді өзінің көруі, тануы арқылы қабылдауы. Психологиялық шарпысуға түсіп, бір-бірінен кетісіп жатқан кейіпкерлердің бойынан да адами қасиеттің бір ұшқынын көре білу суреткердің көру призмасының дербестігі, өз үнінің болуы. Суреткер шығармашылығындағы «жаңа сөзді» осы өзіндік үні болғанда ғана айта алады. Әдебиетке өзіндік үнін ала келген әрбір қаламгер ұлттық руханияттың жетістігін, қазынасын молайтады. Сол арқылы жалпы адамзаттың рухани әлеміне үлес қосады. Қаламгер Ә.Нұрпейісов Арал тағдырын, оның экологиясын, ондағы жергілікті халықтың тұрмыс-тіршілігін баяндау арқылы адам мен жаратылыстың бір-бірінен кереғар қалыпта алшақтап бара жатқанын меңзейді. Шығарманың негізгі оқиғасы теңіздің жағасындағы қараша халықтың тұрмыс, тағдыры. Ал, табиғат пен адамның арасындағы сызат бүкіл әлемнің арасындағы қайшылыққа әкеледі.

Нәтижелері

«Қан мен тер» романын автордың атауында нақтылық та, символдық та мағына бар. Ол - адамдардың арпалысы, бостандық пен әділеттік үшін, тіршілік үшін, адами құндылықтар үшін күресі. Бұл арпалыс пен төгілген қан мен тердің ар жағында ел мен жердің, адамның тағдыры тұр. Мәселен, «Теңіз үстінің дауылы тіпті қатты еді. Қара дауыл қу қайықты қаңбақтай ұшырып әкеледі. Теңіз күші бойына сыймай қайнап жатыр, ереуіл толқындар қыр көрсеткендей үйдей-үйдей боп теңіз бетіне жұлқынып ойнап шығады. Жалмұраттың зәресі ұшты. Андрей есіп келеді. Көңілінде

қорқыныш бар. Қайық-майығымен суық дүние құшағына кіріп бара жатқанын байқады. Үстінде түнерген аспан; табанының асты түпсіз құрдым; ары басқан сайын айнала төңіректі суық мұнар басып, түнеріп, бар әлемді бірақ уыс қып сығып барады, жағадан алыстаған сайын толқындар есіре түсті» [2, 41]. Бұл жерде автор роман желісіндегі күрес-тартыстың, қақтығыстың себебін адамдардың өзді-өздімен күресі арқылы ғана емес, табиғат құбылыстарымен арпалысы арқылы да береді. Телегей теңіздің адамдарға жасаған үстемдігі толқындар арқылы көрінеді. Жер мен көктің адамды (теңізде ығып кеткен Жалмұрат пен Андрей) басынуы («Сыпырта соққан дауыл енді құм емес, су бүркіп, теңіз беті түтігіп кетті. Толқын қайықтың тұмсығына, қапталына ұрып, су құя бастады») [2, 42], дауылдың мазасы кеткен теңізді одан сайын бүлікке шақырғаны суреттеледі. Адамның жанын алқымға тіреп, өлім мен өмірдің ортасында жанталасқан екі адамның тілеуін тілеген жұрттың да жаны шүберекке түйілді: «Бұл түн жар басындағы балықшылар ауылында бір жан көз ілмеді. Қатын-бала у-шу. Мұзға ыққан ер-азаматтардың алдын орап кісі шаптырайын десе, көлік жоқ. Жылы киім жоқ» [2, 43]. Көркем шығармадағы осындай жайттар сюжет желісінде үнемі орын алып отырады. Бұл кейіпкерлердің қай-қайсысына да қатысты. Яғни ортаның, әлеуметтік теңсіздіктің, заманның қақтығысы роман кейіпкерлерін айналып өтпейді. Үлкенді-кішілі, жас пен қарттың бәрі де осы аласапыран тіршілікке байлаулы. Ал, теңіз болса осы күрделі, қақтығысты әлемнің бәрінен үстем. Өйткені ол ешкімге тәуелсіз. Айналасымен бірде қату, бірде тату. Теңіздің осы қалпы адам баласына мінезді, күрес пен қақтығысты үйретіп келеді.

Қорытынды

Әдебиет өзінің көркемдік-эстетикалық функциясын дербес атқара алады. Ал, қоғамдық-саяси өмірдегі ахуалды бейнелеу арқылы әдебиеттің әлеуметтік, философиялық, психологиялық қызметі орнығады. Осыдан келіп көркем мәтінге қатысты әдебиеттанушылар

әр түрлі анықтамалар береді. Кейбір зерттеушілер үшін көркем туынды сол мәтіндегі алуан түрлі тәсілдердің жиынтығы. Екіншілері көркем шығарма шындықтың көрінісі емес, ол шығармашылық сананың жүзеге асуы, шынайылыққа кереғар суреттеу, шарттылық дейді. Әрине, бұл аталған қасиеттердің бәрі де көркем шығарманың бойынан табылады. Әдеби шығарма – өз алдына жеке көркем дүние. Жазушы өзінің шығармасында ұлттық

болмысты, дүниетанымды, өткенді, тіпті болашақтағы өзгерісті де көрсете немесе болжай алады. Әдеби шығармада шығармашылық ойын, елестету, әр дәуірдің ерекшелігі, әр қилы әдіс, тәсіл, авторлық идея, дүниетаным, стиль бар. Олардың бәріне жалпы бір ұстаныммен келу күрделі. Көркем шығарма – тұтас әлемнің моделі бола отырып, авторлық сананың дербес көрінуі. Бұлар бір-бірін толықтырып отырады.

Әдебиеттер тізімі

1. Лихачев Д. Русское искусство. От древности до авангарда. – М.: Искусство, 1993. – 408 с.
2. Нұрпейісов Ә. Қан мен тер. Трилогия. – Алматы: Жазушы, 1991. – 624 б.
3. Хайдеггер М. Исток художественного творения. Пер. с нем. Михайлова А.В. – М.: Академический проект, 2008. – 528 с.
4. Храпченко М.Б. Творческая индивидуальность писателя и развитие литературы. Третье издание. – М.: Советский писатель, 1976. – 407 с.
5. Толстой А. Полное собрание сочинений. Т. 3. – М.: Гослитиздат, 1958. – 480 с.
6. Пастернак Б.Л. Избранные сочинения. Сост. и комм. Пастернак Е.В. – М.: Рипол-Классик, 1998. – 360 с.
7. Пірәліева Г. Көркем прозадағы психологизмнің кейбір мәселелері. Монография. – Алматы: Алаш, 2003. – 328 б.

References

1. Likhachev D. Russkoe iskusstvo. Ot drevnosti do avangarda [Russian art. From antiquity to the avant-garde] (Art, Moscow, 1993, 408 p.).
2. Nurpeisov A. Kan men ter. Trilogiya [Blood and sweat. Trilogy] (Zhazushy, Almaty, 1991, 624 p.).
3. Heidegger M. Istok hudozhestvennogo tvorenija [The Source of Artistic Creation]. Translated from German by Mikhailov A.V. Third edition (Academic Project, Moscow, 2008, 528 p.).
4. Khrapchenko M.B. Tvorcheskaja individual'nost' pisatelja i razvitie literatury [The creative personality of the writer and the development of literature]. Third edition. (Soviet writer, Moscow, 1976, 407 p.).
5. Tolstoy A. Polnoe sobranie sochinenij [Complete Works]. Vol.3. (Goslitizdat, Moscow, 1958, 480 p.).
6. Pasternak B.L. Izbrannye sochinenija [Selected works]. Compiled and commented E.V.Pasternak (Ripol-Classik, Moscow, 1998, 360 p.).
7. Piralieva G. Korkem prozadagy psihologizmnin kejbir maseleleri [Some problems of psychology in fiction]. Monograph (Alash, Almaty, 2003, 328 p.).

K.M.Baitanassova

L.N. Gumiliov Eurasian National University, Astana, Khazakstan

The prism of imagery in a work of art

Abstract. Art is a special subject in human life that allows one to satisfy the spiritual needs of mankind. Real art is always inscribed in the context of its era, while it is endless and timeless. In art, creativity is valued.

Therefore, in a work of art there is always a place for artistis fiction. Literature is a form of artistic creativity. The essence of speech art differs from other art forms by interacting with them. Since literature is called the art of the word, it reveals all the properties of the word. In addition to the fact that speech is a means of communication, speech also has an aesthetic and social character. This is because literature establishes the whole structure of the text.

The figurative and linguistic nature of the work comes from the creative characteristics of the writer, the nature of the era and the work. The language of a work of art, along with the definition of the individual character of the writer, testifies to the richness of the national language as a whole. The writer seeks to show the reader the aesthetic nature of his work as art. In literature, artistic knowledge, imagination, artistic originality, creative nature are in harmony and constitute the subject of artistic study of human life and society.

Therefore, the artistic, stylistic and linguistic system of a literary work is of paramount importance. The artistic and pictorial features of the work one of the most important problems of philological analysis.

Keywords: art, phenomenon, spirituality, creativity, artistry.

Қ.М. Байтанасова

Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан

Призма образности в художественном произведении

Аннотация. Искусство – особый предмет в жизни человека, позволяющий удовлетворить духовные потребности человечества. Настоящее искусство всегда вписано в контекст своей эпохи, при этом оно бесконечно и вневременно. В искусстве ценится творческое начало. Поэтому в произведении искусства всегда есть место художественному вымыслу. Литература – это форма художественного творчества. Сущность речевого искусства отличается от других видов искусства, взаимодействуя с ними. Поскольку литература называется искусством слова, в ней раскрываются все свойства слова. Помимо того, что речь является средством общения, речь имеет также эстетический и социальный характер, так как литература устанавливает целую структуру текста.

Образный и языковой характер произведения исходит из творческих особенностей писателя, характера эпохи и характера произведения. Язык художественного произведения, наряду с определением индивидуального характера писателя, свидетельствует о богатстве национального языка в целом. Писатель стремится показать читателю эстетическую природу своего произведения как искусства. В литературе художественное познание, воображение, художественная неповторимость, творческая натура гармонизируют и составляют предмет художественного изучения жизни человека и общества.

Художественная, стилистическая и языковая системы литературного произведения имеют первостепенное значение. Одна из важнейших проблем филологического анализа - художественно-изобразительные особенности произведения.

Ключевые слова: искусство, явление, духовность, творчество, художественность.

Автор туралы мәлімет:

Байтанасова Қ.М. – филология ғылымдарының кандидаты, профессор, Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан.

Baitanassova K.M. – Candidate of Philological science, Professor, L.N.Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

Қожа Ахмет Ясауи хикметтеріндегі адамдық мұрат пен имандылық негіздері*

Аңдатпа. Мақалада түркі жұртының рухани атасына айналған Қожа Ахмет Ясауидің өмір тарихы мен асыл мұрасы – «Диуани Хикмет» («Даналық сөздер» - «Хикметтер») кітабының табиғаты мен тағылымы, ондағы Алланың ақиқат жолы, адамдық мұрат пен адамгершілік қағидаттары, қоғам мен заман шындығы, дүние дидары, дін-діл мәні, ар-иман иірімі, ақыл-парасат өлшемі, исламдық тәрбие, соғылық идея, ел-жер қадірі, дәстүр мен дүниетаным арналары, жауапкершілік жүгі, жастық-достық сипаты, кісілік пен кішілік, сыйластық сырлары, тәлімдік сипаттар кең түрде сөз етіледі.

Қ.А. Ясауидің данышпандық дидары, ғұламалық гибраты, кемеңгерлік келбеті – «Хикметтер» кітабындағы Отан мен отбасы құндылықтарымен байланыстырылып, Жаратушыны тану мен құрмет тұту, Аллаға сиынып, оның қасиет-құдіретін білу, адамшылық жолға адалдық таныту ісі төңірегінде жан-жақты қозғалады. Қ.А.Ясауи әлемінен анық аңғарылатыны, адамдық мұрат пен игілікті істі ардақтайды. Адамгершілік, әділеттілік, жасампаздық, жауапкершілік, мейірімділік, ізгілік, сыйластық сыр-на еркін еніп, қоғамдық-әлеуметтік мәні, тарихи-мәдени арналары мен көркемдік-рухани сипаты кең түрде ашылады. Аллаға сыйынып, оның қасиеті мен құдіретіне мән береді. Ислам әлемі мен адами мұраттарға ден қойылады.

Қ.А. Ясауи «Хикметтер» арқылы жалпыадамдық мәселелерді қозғап, Ислам жолын уағыздап, Алла ісіне адалдық танытады. Ақиқат пен Тарихат жолын, соғылық идея мен шариғат шарттарын қатаң сақтайды. Елдік мүдде, ұлттық мұрат, руханият мәні мен тұғыры, сабақтастығы сақталады.

Түйін сөздер. Адам факторы, ұлт, ислам, дін, иман, дәстүр, дүниетаным, руханият, хикмет, соғылық идея.

*Мақала «AP14870245 – Ахмет Ясауидің «Диуани хикметіндегі» тілдік-мәдени кодтар» атты гранттық жоба негізінде жазылды.

DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-678X-2023-142-1-134-145>

Кіріспе

Қоғамның басты байлығы Іһәм мемлекеттің негізгі факторы – Адам мен оның өмірі, еңбек мұраттары қай кезең, уақытта да маңызды болғаны анық. Әсіресе, Әділетті мемлекет құру бағытындағы батыл бастама, маңызды қадам жасар тұста – Адам факторы, оның

өмірі мен еңбегі, болашақ бағыт-бағдары, арман-мүддесі де айрықша мәнге ие болады. Мемлекет басшысы Қасым-Жомарт Тоқаевтың Қазақстан халқына Жолдауын – «Әділетті мемлекет. Біртұтас ұлт. Берекелі қоғам», - деп атап, ел дамуына қатысты алдағы кезеңдерде атқарылатын реформаның басты бағдарлары қатарында – «Ел болашағына арналған стра-

тегиялық инвестиция» мәні кең орын алады. Бастысы, онда: «Еліміздің басты құндылығы – адам. Бұл – айқын нәрсе. Сондықтан ұлттық байлықты тең бөлу және баршаға бірдей мүмкіндік беру – реформаның басты мақсаты. Ұлт саулығы жақсы болса ғана, қоғам орнықты дамиды», - деп атап көрсетеді [1].

Мұның мәнісі: Әділеттілік қағидатын ұстанып, біртұтас идеяға кең өріс ашып, берекелі қоғамға қарышты қадам жасау. Осының негізінде – Жаңа Қазақстан құру, әлеуметтің әлеуетін арттыру, азаматтық қоғамды нығайтып, заң үстемдігіне жол ашу - береке-бірлікке бастайды; жауапкершілік жүгіне мән беріледі; ұлттық байлық тең бөлінеді; ел-жерге құрмет артады; саяси жаңғыру – экономикалық өзгерістерге әкеледі; «Халық үніне құлақ асатын» мемлекет тұжырымдамасы жүзеге асады. Басым бағыты мен маңызды қыры: «...Мемлекет, ең алдымен, бәріне бірдей мүмкіндік беріп, әділдік орнатады». Ел дамуының басты діңгегі, асыл арқауы осы. Мұның арғы-бергі тарихқа, тұғырлы тұлғалардың есімі мен еңбегін зерттеп-зерделеу ісінде де маңызы зор. Осы орайда, түркі жұртының рухани кемеңгері, Қазақстан мен Орта Азиядағы соғылық идеяның бастауында тұрған – Қожа Ахмет Ясауидің «Диуани Хикмет» («Даналық сөздер» - «Хикметтер») атты еңбегіндегі жалпыадамдық мәселелердің құндылық қырларын ашып, кеше-бүгін сабақтастығына, даму үрдістеріне мән берудің маңызы зор.

Зерттеу әдістері

Мақалада өмірбаяндық, герменевтикалық, филологиялық-деректанулық және әдеби-мәтіндік талдау, салыстырмалы-тарихи әдістері басшылыққа алынды.

Талқылау

Ел дамуы мен руханият өрістеріне жігіттен қойсақ, арғы арналарда жасаған - Әл-Фараби, Қ.А. Ясауи, М.Қашқари, Ж.Баласағұн, бергідегі – ақын-жыраулар мұрасы, би-шешендер өнері, XIX-XX ғғ. ақын-әнші, сал-сері, ұстаз-ғалым, қаламгерлер шоғыры – адам-

дық мұратты, ақыл-парасатты, ақиқат-әділеттілік бағытын, жауапкершілік жүгін, дін-діл жайын, парыз-қарызды, білім-ғылым ісін, адамгершілік жолды, тарих пен таным тоғысын, тәлім-тәрбие мәнін, сыйластық сырын кең түрде сөз етті.

Осы орайда, есімі мен еңбегі бүкіл түркі жұртшылығына кеңінен мәшһүр Қожа Ахмет Ясауидің шығармашылық мұрасы адами мұраттарды ардақ тұтып, имандылық нұрын жалпақ жұртқа жеткізген ағартушы, жаңа сопылық ағымның көрнекті өкілі және діни қайраткері ретінде белгілі болды.

Ақиқатында, Қ. А. Ясауи Қазақстанның Түркістан өңірінде, Сайрам қаласында туып, Йасы кентінде тұрған. Әлем жұртшылығы – Ясауи деп танып, құрмет тұтты. Өмірі мен кезеңін, шығармашылық мұрасын кең түрде танып, зерттеп-зерделеп, ондағы ақиқат мәніне ден қойды. Бұдан байқалатыны: «Қожа Ахмет Иасауи – түркістандық ғұлама...«Диуани Хикмет» атты еңбегінде өзінің Түркістанда туғандығын білдіріп отырады...

Иасауи хикметтерінің мәні, философиясының өзегі – адам» [2, 424-425].

Жасынан зерек, сергек болып өскен – Ясауи әкесін үлгі-өнеге тұтады. Өмірге, еңбекке құштарлығы ерте білінеді. Әкесінің сауатты және ақындығына жас кезінен-ақ мән береді. Сайрам имамы – Арыстан бабтың алдын көріп, тәлім-тәрбие алады. Бұхарға барып, сопылық бағытта білім алып, ізденіп-оқып, өзін жан-жақты дамытады. Соғылық бағытты ұстанады. Адамдық істі ардақтайды. Адамгершілік, жасампаздық, мейірімділік, ізгілік, сыйластық сырына ерекше мән береді. Діни-соғылық жолдың, бағыт-талаптарына адалдық танытады. Адамшылық жолды, имани-рухани әлемді жаны қалайды. Өмірде осы бағытты таңдайды. Аллаға сыйынып, оның қасиеті мен құдіретіне мән береді. Өмір тағылымы мен пенделік-тіршіліктің, қырлы-сырлы сипаттарын айқындайды. Діни-фәлсапалық бағытты ұстанып, Ислам жолына түсіп, осы жайттардың анық-қанығын танытатын біліми-ғылыми еңбектерге, дәстүр мен дінге, тарих пен таным арналарына, өмір тағылымына ден қояды. Өмір сапарында - 73 жас жасаған Қ.А.

Ясауидің басына бастапқы тұста – Қарахан үкіметі күмбез орнатқанымен, Шыңғыс хан шапқыншылығы тұсында (XIII ғ.) бұзылып, жарамсыз күйге түсіп, қирайды. Бұдан кейін даңқты тұлға Ақсақ Темір күмбезді жаңғыртып, жаңадан салады. Әулиелік орын – маңызды сипатқа ие болады. Архитектуралық мәні, мәдени-рухани һәм көркемдік-эстетикалық әсер-ықпалымен де алыс-жақыннан келген ресми адамдарға, туристер мен жалпы жұртшылыққа айрықша қызығушылық туғызып, көңіл толқынын тербеп, жан құбылыстарына мейірім шуағын шашып, нұрын төгіп, көркем қасиеттерді меңгеруге мол мүмкіндіктер береді. Маңыздысы, оның басты еңбегі – «Диуани Хикмет» Жаратушыны тану мен құрмет тұту, Аллаға сиынып, оның қасиет-құдіретін білу, ақиқат мәнін ашу, адамшылық жолға адалдық таныту ісін сөз етеді.

Қ.А. Ясауидің өмірнамасы, шығармашылық мұрасы көптен айтылып – жазылып һәм зерттеу нысаны етіліп келеді. Ақиқатында, Қ.А.Ясауидің «Диуани хикмет» («Даналық сөздер» - «Хикметтер») еңбегі Қазанда (1889, 1902), Ыстамбұлда (1901), Ташкентте (1902, 1911) бірнеше рет жарық көрді.

Бұл бағытта, әсіресе Ресей шығыстанушылары – Е. Э. Бертельс, А.Н. Самойлович, С. Е. Малов, А.К. Боровков, Ә. Наджиб, түрік оқымыстысы - Ф. Куприлизде, өзбек ғалымдары - Э. Рүстемов, Н. Маллаев, И. Хаққұлов, қазақ зерттеушілері - М. Жармұхамедов, Ә. Дербісәлі, М. Мырзахметұлы, С. Дәуітов, М. Шафиғи, Х. Сүйіншәлиев, А. Қыраубайқызы, Ә. Жәмішұлы, И.Жеменей, Кенжетай Д, Б. Қорғанбеков т.б. біліми-ғылыми тұрғыдан танып-талдап, зерттеп-зерделеп, кең түрде қарастырды. Осы орайда, ақын-ағартушы, қайраткер һәм қаламгер М. Дулатовтың Ташкентке бара жатып, Түркістанға түсіп, хазірет Сұлтанға зиярат еткендегі алғашқы әсері былай беріледі: «...Қожа Ахмет Ясауи хазіреттері хақында сөйлеген һәм халыққа тараған неше түрлі кереметтер жалғыз қара халық пен саудагерлерді ғана емес, заманындағы қаһармандарды да өзіне тартқан...

Түркістанның мұнша атақты шаһар болып, замандағы хандар көз тігіп әрқайсысы

өзіне қаратып алуға қан төгіп, тарих жүзінде белгілі орын алуға себепші болған Қожа Ахмет Яссауидің бейіті һәм оның үстіне орнатқан мешіт – белгі екені мағлұм болды» [3, 229, 231].

Асылы, адам әлемі мен асыл мұраттарын адамгершілік қағидаттарына негіздеп, ақиқат жолын ұстанған – Қ.А.Ясауидің өмір тарихы, отбасылық құндылықтары да ғибраттық-өнегелік қырларымен мәнді. Негізінен: «Ахмет Яссауи – Түркістан қаласының тұрғыны. Өз кезіндегі сауатты, білімді адамның бірі. Жасынан исламдық тәрбие алған, діни мистиканы жақтаушы ақын. Ол - софылық идеядағы поэзияның көрнекті өкілі. Оның бізге мәлім шығармасы – «Диуани Хикмет» атты діни уағыз, ғибрат өлеңдер жинағы. Туған және тұрған қаласы Йасы (Түркістан) атымен өзі де Йассауи атанып кеткен. Оның ата-бабалары Қарахан мемлекетіне қызмет етіп, Сайрам төңірегінде мекендеген адамдар» [4, 128].

Жас кезінен исламдық тәрбие алып, софылық идея бағытында болған Қ. А. Ясауидің соңында қалған мұра-мирастарында ақиқат жолы, адамгершілік мұраттар, жан құбылыстары айқын аңғарылады. Мұның өзі профессор М. Мырзахметұлы айтқанындай: «...Ясауидің өзін жан ғылымының көшбасшысы, сол ілімнің ғалымы ғана емес, оза шапқан хакімі болуы себепті де, Әзірет Сұлтан аталып кеткені жай нәрсе емес» [5, 11].

Елдік тарихнамаға ден қойған тұста, Тұран жерін мекен еткен түркі жұртына ғұламалық қырларымен, кеменгерлік қасиеттерімен, ақын һәм рухани ұстаз болған Қ.А.Ясауидің шығармашылық мұрасының алтын діңгегі мен асыл өзегі – Ислам дінінің қағидаттарына адалдық танытып, ақиқат жолы мен софылық идеяға басымдық береді. Анығында: «Иассауи «Диуани Хикмет» («Хикметтер») кітабының XV-XVI ғасырларда жазылған көшірме-қолжазбасы кеңестер заманына дейін Қазан, Ташкент қалаларынан бірнеше рет басылып шығып, халықтың рухани сусынына айналған. Жергілікті халық кітаптың үзінділерін баласын әддилеп отырып жатқа айтатын еді. Кеңес өкіметінің кезінде кертартпа идеологияны насихаттайтын кітап ретінде саналып, оқу

бағдарламаларына кіргізілмеді. Оның есімін ел жадына оралту үшін ғалымдар ақынның жалпы адамшылық көзқарастарын діннен бөліп қарауға мәжбүр болды.

«Диуани Хикмет» кітабында діни имандылықты, жан тазалығын, ізгілікті үлгі етеді. Даналық ойлары Баласағұни, Абай, Шәкәріммен жалғасып, тамырласып жатады. Иассауи бұл кітабын «Дәфтар сани» («Екінші дәптер») деп атаған. Оның себебі анық емес...

Әдебиетімізде Иассауидің Шәкәрімге дейін үзілмеген сопылық дүниетанымның үрдісі бар. Сопы болу – мына дүниеде өмір сүріп, бұл дүниемен өмір сүрмеу. Бұл дүниенің пендешілігінен жоғары тұру, дүниеқұмарлық, қызыққұмарлықтан безу, арам нәпсіден тыйылу. Олар ғашықтықты Аллаға қарата айтады. Материалдық құндылықтан жан тазалығын жоғары қояды...» [6, 79, 80].

Осы реттен келгенде, Қожа Ахмет Ясауидің «Диуани Хикмет» («Даналық сөздер» - «Хикметтер») кітабы Алланың ақиқат жолын, керемет те көркем қасиетін, адалдық пен адамдықты, адамгершілік пен қайырымдылық істі қадірлеп – құрметтеп, үлгі-ғибрат тұтудың ғажайып көрінісі, өрнекті-өнегелі өмір тағылымы болып табылады. Данышпандық дидары, ғұламалық ғибраты, кемеңгерлік келбеті, ақыл-парасаты мен білімі-ғылыми. Һәм діни-сопылық сипаттары – Қ. А. Ясауидің даңқты есімі мен еңбегін, жарқын да жасампаз жолын, ғұламалық ғибратын, кемеңгерлік қасиетін, кемел болмысын биіктете түседі [7, 208].

«Хикметтер» мазмұнына ден қойып, табиғаты мен тағылымына мән берсек, Алла ісін мадақ етіп, Ақиқат жолын көрсетіп, ар-иманға сеніп, адамшылық-адамгершілік мұраттарды асқақтата түскенін анық аңғарар едік. Әділетті істі ардақтап, игілікті-ізгілікті іске кең жол ашады. Жасампаздық жолды ұстанып, жақсылық пен достықты ту етеді. Кісілік пен кішілікті, мейірім мен қамқорлықты, елшілдік пен отаншылдықты, бауырмалдық пен еңбекшілдікті, берік дәстүр мен терең дүниетанымды, тарих пен танымды, тәлім-тәрбие мен туыстықты, татулық пен тұтастықты, мөлдір махаббат пен сағыныш-сүйіспеншілікті,

сыйластық сырларын т.с.с. асыл арна, кең өріс құрап, жан-жүректен қозғалып, көңіл толқынымен жүйелі жеткізіледі.

Қ.А.Ясауидің «Диуани хикмет» («Даналық сөздер» - «Хикметтер») еңбегін қайта оқып, мән-мазмұнына назар аударғанда, алдымен қоғамның басты байлығы – адам мен оның өмірі, еңбегі мен әрекет-қимылы, Алла ісі, қасиет-құдіреті, ақиқат жолы, әділетті іс, кісілік пен кішілік, қарапайымдылық қағидаттары, дүние дидары, дәстүр мен дін, ақыл-парасат, білім-ғылым, тарих пен таным, жастық пен достық, жақсы мен жаман, тәлім-тәрбие арналары, сыйластық сыры, тіршілік тынысы терең танылады. Бастысы, Қазақстандағы – Сайрам жерінде (байырғы Ислам орталығы) туғаны, ата-анасы – Ибраһим мен Қарашаш осында тұрып, осы жерде қайтыс болады. Олардың зираты мен күмбездері – Сайрамда тұр. Әкесі шейх Ибраһим – Сайрамның белгілі-беделді әрі сауатты адамдарының бірі болды.

Ойға алсақ, асынан зерек, сергек те сезімтал Ахмет жеті жұрттың тілін (араб, түрік, парсы т.т.) ерте меңгеріп, оқу-білімге ден қояды. Шығыс жағрафиясын, дәстүрі мен тарихын, әдебиеті мен фәлсафасын жетік меңгереді. Өлең-жырға бейім болып, өз жанынан сөз шығарады. Олар, негізінен сыр-сезімге құрылып, көркемдікке негізделген. Ізденіс пен ізгілік басым, бедерлілік пен бейнелілік мәні айқын, орамды ой мен ойлы өрнектері табиғи өріс алып, «айналасы жұп-жұмыр», көркемдік келісімі рухани-эстетикалық құндылықтарға суарылған шымыр шумақтардан тұрды. Бұлардың бәрі-баршасы түрік тілінде жазылды. Ақиқат жолын ұстанды. Әділетті істі мұрат тұтты. Өмір тағылымына ден қойды. Шындықты шырақ етті. Мақсаты айқын, бағыты берік болғандықтан, жүйелі түрде табиғи өріс алып, шеберлікпен Һәм шешендікпен арналы ағыс құрады. Жұрт жадында – Ахмет айтты деген ақыл-нақыл, қанатты-ғибратты, өсиет-насихат сөздер, танымдық-тағылымдық мәні мол ойлары мен толғаныстары кең тарады. Ел арасында өзінің де есімі мен еңбегі, беделі мен жауапкершілігі, қадыр-құрметі, бауырмалдығы мен мейірім-сыйластығы еселеп арта түсті.

Қ.А. Ясауидің өмірнамасына жіті ден қойсақ, алпыс үш жасқа толғаннан кейін-ақ: - Пайғамбар жасына жеттім. Ендігі өмірім – «Күпірлік!»-деген ұстанымға мықтап табан тіреп, қазіргі мавзолейдің оңтүстік шығысқа қарай 150-200 метр қашықтықта Аллаға құлшылық ететін – жер асты (жертөле) мешітін (Араб сөзінде – «халуат») салдырады. Халуатта қалған ғұмырын өткізген – Қ.А. Ясауи «Диуани хикмет» («Даналық сөздер» - «Хикметтер») атты ақиқат жолын, ізгілік мәнін сөз ететін еңбегін жазады.

Анығында, Қ.А.Ясауи «Хикметтері» - ақиқат жолын бағыт етті. Ар-иман ісі – басты ұстанымы болды. «Бисмиллаһ», - деп сөз бастады. Тақуалық жолын тұтты. Жалпақ жұртқа сөзін арнап, жан жылуын, жүрек отын шамшырақ етті. Жаратқанға жалбарынды. Ғаріптердің қамын ойлап, көмек қолын созды. Ораза, намаз мәнін ұқты. «Махшар күнінің» (Қиямет қайым күні) сырын ашып, әзәзілдің арбауына, шайтан-залымға лағнет айтты. Алла әмірін серт етіп, ақиқат жолына түседі. Әділетті істі ту етеді. Мұны байыпты зерделеу үшін Қ.А. Ясауидің «Хикметтер» кітабы арқылы тарата сөз етеміз. Аударған және түсініктерін жазған – Әбіраш Жәмішұлы [7, 208].

Еске алсақ, «1-хикмет» бастапқы тұстан-ақ ақиқатты айтып, әділеттілікті жақтап, тақуалық жолды ұстанып, барша жұртқа сөз арнайды. «Жан жылуын, жүрек отын» мейірім шуағымен ұсынып, ғаріп-кемтарларға демеу болып, қол ұшын береді. Бос белбеу, қуыс кеуде, қуыршақ кейіптегі «кекірейген кердеңдерден» бойын аулақ ұстайды. Тиісті тұста: «Махшар күні мархабат ет, пана болғын», - десе, «мейірімі жоқ меңіреулерге» қас екенін де анық-қанық жеткізеді. Аят, хадис мәніне ден қойып, ғаріп-кемтарларға көңіл бөліп, бойын да, ойын да таза ұстайды. Алғашқы кезекте:

«Бисмиллаһ» деп сөзді бастап, хикмет айтып,

Шәкірттерге дүррі гауһар шаштым міне.

Тақуалық жолын тұтып, қайғы жұтып,

«Дәптер сәни» беттерін аштым міне,-десе, келесі кезекте ой-сөз жүйесі дами түседі:

Сөзімді айтам зейін қояр барша жанға,

Жан жылуын, жүрек отын аңсағанға.

Демеу болсын ғаріп, пақыр, шаршағанға,
Кекірейген кердеңдерден қаштым міне.

Қам көңілдің қайғысына дауа болғын,
Жолда шаршап шалдыққанға сая болғын,
Махшар күні мархабат ет, пана болғын,

Мейірімі жоқ меңіреулерге қаспын міне,-деп ақиқат мәніне ден қойып, ізгілік жолына бет бұрады. Алла ісін, құран мәнін терең түсінеді. Жаратушыға жалбарынып, хақ жолына түседі. Алла әмірін, намаз, ораза мәнін, алпыс үш жастың қасиет-құдіретін терең сезінеді. Нәтижесінде: ақиқат жолы – бағыты, ар-иман – ұстанымына айналады. Оның маңызды қырын, тәлімді тұстарын төмендегіше таратып, мәнді тұжырым жасайды:

Алпыс үшке жетті жасым, өттім ғафыл,
Алла әмірін атқармаған мен бір жаһіл.
Ораза, намаз дегеннен жүрдай тақыр,
Үсті-басым баттасқан кір, күспін міне.

Уа, дариға, махаббаттың дәмін татпай,
Жар да сүймей, үйді ойлап, дүние таппай,
Ойсыз, қамсыз, шайтандықтан бойды тартпай,

Жан берерде жанталасқа түстім міне.

Немесе:

Қашты иманым, қасіретке батты ділім,
Жылдам жетті-ау әйтеуір кәміл пірім.
Шайтан лағнет зыта қашып жоғалтты ізін,
Бихамдуллаһ, иман нұрын құштым міне.

Кәміл пірім қызметінде тындай жүрдім,
Дамыл таппай, көз ілмей зырлай жүрдім.
Әзәзілдің арбауына қыңбай жүрдім,

Сосын да мен қанат қағып ұштым міне,-деп ақиқат өмірдің мәнді-нәрлі тұстарын, Құранның сыр-сипатын, намаз, оразаның пайдалы қырларын, ар-иманның қасиет-құдіретін жан-жақты ашады. Маңыздысы, адам әлемінің мың сан қырлы-сырлы сипаттарын, өмірі мен еңбегін, ақыл-парасатын, дәстүрі мен дүниетанымын, діні мен ділін, дүниеәуи-жаһандық дидарын, біліми-ғылыми арналарын, ар-иманы мен фалсафалық-салауаттық сипаттарын, мәдени-рухани һәм көркемдік-эстетикалық құндылықтарды, танымдық-тағылымдық мәнін, тәлім-тәрбиелік иірімдерін дидактикалық қағидаттармен берік байланыстырады.

Бұдан байқалатыны, «1-хикмет» - Алла әмірін, Құран мәнін, аят, хадис сипатын, ақиқат жолының бағыт-бағдарын, «Махшар күнінің» сырын, ар-иман қасиетін қысқа-нұсқа, жүйелі жеткізеді. Адал жүріп, анық басу, әділ істі қолдап, жат әрекет, теріс қылықтың жолын кеседі. Ізгі ниетке бет бұрып, ізгілік жолына қадам жасайды. Жақсылыққа жақын жүру, жамандықтан қашық болу мәні айқындалады. Жасампаздыққа кең өріс ашу – басты мақсат, негізгі мұрат етіледі. Адам мұраты, еңбек мәні, өмір тағылымы осыған саяды.

Қ.А. Ясауи ақиқат жолы – Алла сөзі екенін жанына демеу, көңіліне медет, өміріне өзек етеді (2-хикмет). Ғарып, пақыр, жетімдерге қол ұшын беріп, демеу жасау – басты ұстанымына айналады. Бұдан кейінгі жерде:

Жеті жаста Арыстан баб келді бабам,

Хақ Мұстафа аманатын берді маған,-деп ақиқат мәнін, өмір өзегін, Тәңір жолының маңызын, қасиет-қырларын терең түсінеді.

Бұдан кейінгі тұста:

Құрма беріп, мейірлене назар салды,

Сол заматта-ақ кеудемде бір шырақ жанды.

Еркелетіп шақырып қасына алды,

Мектеп барып, бек қуанып тұрдым мен де.

Кітап ашып, сурәлардың мәнін сұрап,

Ұққанымша асықтым, әзер шыдап.

Қол қусырып, ұстазымның сөзін сыйлап,

Жаутаң қағып, көңілін бағып тұрдым мен де,- деп Алла сөзін ауызға алып, адал жүріп, әділ сөйлеп, ақ жолды ұстанғаны анық аңғарылады. Мектеп көріп, ұстаз алдынан өтіп, болашақты бағдарлап, батыл қадам жасағаны да байқалады. Жеті жаста жылы ұшырасқан – Арыстан баб, Хақ Мұстафа аманаты, Тәңір жолының мәні, ұстаз ұлағаты мен өмір тағылымына ден қоюы – болашақ бағдарын, азаматтық ұстанымын да айқындайды. Алла сөзі, өмір мәні, тәңір жолы – басты бағытына айналады. «Жер астына жеке еніп, нұрға толдым»,-деп Ібіліс ізінен, нәпсіқұмарлықтан арылғанын анық-қанық айтады (3-хикмет).

Адам әлемі, өмір мұраты, жас ерекшелігі де негізгі ұстаным жүйесін құрайды. Айталық, «4-хикмет» - 63 жастың маңыз-мәнін кең

түрде айқындайды. «Не себептен алпыс үште ендім жерге?»-деп себеп, сырын ашады. Алла сөзі, Хақ Мұстафа мәні, Жәбраил жайы кеңінен көрінеді. Маңыздысы, Алланың ақиқат жолын бағыт етеді. Нәтижесінде:

Перзентім деп хақ Мұстафа тартқан қалам,
Барлық әруақ ықласы да ауды маған.

«Нұр дария боп толқып ақ- деді,- балам»,
Сол себептен алпыс үште ендім жерге.
Немесе:

«Жолымды ұста» - деп маған әмір берді,
Зікір салдым, бүкіл ағзам майдай ерді.
Рухым кірді, тәнім сөйлеп Алла деді,
Сол себептен алпыс үште ендім жерге.

Сонымен бірге:

Аршы үстінде намаз оқып, тізе бүктім,
Зар еңіреп бір Алладан рақым күттім,
Жалған ғашық, суайт сопыны жүндей тұт-
тім,
Сол себептен алпыс үште ендім жерге.

Жан пидасыз құр «hy-hy» бәрі жалған,
Сауалда сүрінгендер жолда қалған.

Өзі, сөзі тазаны қолдайды Жаббар Аллам,
Сол себептен алпыс үште ендім жерге,-деп өмірнама тарихынан, дүниеәуи жайлардан сыр шертіп, мәнді тұжырым жасайды.

Алла мәні, сөзі мен ісі - «5-хикметтің» тұтас табиғаты мен тағылымын айқындайды. Алпыс үш жас мәні, жерге енудің жайы терең көзғалады. Тарих мәні, тағдыр талқысы, өмір тағылымының сыры ашылып, оған дейінгі әр жастың ерекшелік қырлары көрсетіледі. Айталық, бастапқы тұста:

Бір жасымда әруақ маған аян берді,
Екі жаста пайғамбарлар келіп көрді,
Үш жасымда қырық шілтен үйге келді,
Сол себептен алпыс үште ендім жерге.

Төрт жасымда хақ Мұстафа құрма берді.
Жол көрсеттім, қаншама жұрт дінге сенді
Кайда барсам Қызыр бабам қасыма ерді,
Сол себептен алпыс үште ендім жерге,-
деп бұдан кейінгі бес-жеті жас аралығы, ораза тұту, зікір салу, жақсы-жаман іс-қылықтар сырын тану сипаттары жіті көрінеді. Түйінді тұста:

Ақыл алсаң жарандарға қызмет еткін,

Ізгі жүрек әзиздерге іззет еткін,-деп ақиқат мәнін, адалдық орнын, ізгілік жайынан сыр қозғайды. Тіпті, сегіз-тоғыз жаста айналасы айқындалып, өмір мәніне ден қойып, дүние-еәуи кеңістікке кең жол ашылады. «Хикмет айт деп басыма нұр шашылды»,- дегенді де бүкпесіз баяндайды. «Кәміл пірім Мұстафаға мойын бұрғын, Қай жерде де мадақ айтып тәжім қылғын»,- дегенді де негізгі қаперге алады. Ой түйінінде:

Құл Қожа Ахмет, он жаста боз баласың,

Қожалыққа мойын бұрмай толғанасың.

Қасірет қой қалар болса жолда басың,

Сол себептен алпыс үште ендім жерге,-деп байыпты байлам жасайды. Алла тағала орны, рух мәні, жаннат жайы, жұмақ жолы, ақыл-парасат өлшемі, ізгі жүрек нұры, жаназа-намаз сыры, дұға-тілек сипаттары, жаны жақсы жайсаң жандар орын-үлесі де негізгі назарда болады.

Ақиқат жол, ар-иман ұстанымы, өмір мұраты, дүние дидары, ғашықтық ғаламаттары – «6-хикмет» мәні мен мазмұнын құрайды. Он бір мен жиырма бір жас аралығындағы көрген-түйген жайттар, Алла ісі, хақ Мұстафа дидары мен аят-хадис мағынасы, жәннат жәйі кең түрде қозғалады. Ал, жиырма екі мен отыз жас аралығы («7-хикмет»), отыз бір мен қырық жас арасы («8-хикмет»), қырық бір мен елу жас мәні («9-хикмет»), елу бір мен алпыс үш жас сипаттары («10-хикмет») – Алланың ақ жолымен байланыстырылып, Жаратқаннан жәрдем тілеп, жан-жүрек, ақыл-парасат, иман нұры, дүние дидары, шарият шарттары, өмір тағылымы кең орын алады.

Ал, «11-хикмет» мәнінен адам әлемі, дүние дидары, өмір сипаты, туған жердің қасиеті мен құдіреті, ғаріптік мәні, қам көңіл жайы терең көрініс береді. Өмір тағылымы, уақыт рухы да танылады. Бастапқы тұста:

Уа, дариға, не істермін, ғаріп болдым,

Ғаріптікте қамкөңіл боп жүрмін енді.

Хорасан, Шам, Иракқа жол түсті де,

Ғаріптіктің мәнін әбден білдім енді.

Не көрсең де Құдіреттің қалауынан,

Жүсіп солай айрылған Хананынан.

Туған өлкем мүбәрәк Түркістан шаһарынан

Мен де алыстап ет-бауырымды тілдім енді.

Немесе:

Еміренемін ел-жұртқа қаумалаған,

Бабам жатқан ақ топыраққа аунап алам.

Бабам рухын көремін де ойға қалам,

Не істерімді біле алмай таңмын енді.

Құл Қожа Ахмет, сөйлей бер Алланы айттып,

Дос-жарандар жүрегі тұрсын балқып.

Шаһарыма аңсаған келдім қайтып,

Түркістанда мазар болып қалдым енді,-десе, келесі кезекте (12-хикмет») Алла ісі, ақиқат мәні, әділет жолы айқындалады:

Тағат қылмай телмеңдеуден түк өнбес,

Дәрғаһына Алланың лайық болмай қалдым міне.

Ақиқаттың бұл сөздерін бар зейініммен ұқтым да,

Ләмәкәнда хақтан сабақ алдым міне.

Немесе:

Алла дерті сатылмайды сұрасаң да,

Пірге қызмет ақылы емес ұнасаң да,

Мінәжатқа шын құлықсыз тұра салма,

Ләмәкәнда хақтан сабақ алдым міне.

Ей, жарандар, ышқы дертіне дауа болмас,

Құштар көңіл дәптері де ада болмас,

Тар лахаттың асты-үсті жүдә болмас,

Ләмәкәнда хақтан сабақ алдым міне,-деп Алла атын мадақ етеді. Жер мен көктің орны айқындалады. Өмір-дүние қызығы таразыға тартылады. Ақиқат жолы айқындалып, ақыл-парасат нұры, құштарлық мәні ашылады. Махшар күні, бақ пен тақ таласы, еңбек пен мехнат айырмасы, мінәжат пен хақ сипаттары да тиісінше көрініс береді.

Бұдан басқа, жер асты мекенінің мәні, алпыс үш жастың қадір-қасиеті, көк пен жердің арасы, өмір-тұрмыс сипаттары («13-хикмет»), Алланың ақ жолы мен ақырет мәні, ғашықтық ғаламаттары мен нәпсі, күнәнің салмақ-сыры («14-хикмет»), Алланың асыл нұрлары, Арыстан баб пен сахабалар ұлығы, ақырзаман мәні, тура жол, түзу тәрбие әсері («15-хикмет»), Тәңір сыйы, жан мен тән мәні, шын ғашықтықтың сыр-сипаты («16-хикмет»), Раббым атының ұлық сипаты, өмір-тұрмыс мәні («17-хикмет»), Алла аты мен ақ нұры, сырлы сипаттары («18-хикмет»), Жаратқан

жайы, қасірет мұңы, шарифат пен тариқат мәні («19-хикмет»), Тәубе мен ұжмақ жайы, көр азабы мен дозақ оты, намаз бен ораза орны («20-хикмет») т.т. ақиқат жолы, адалдық пен әділеттілік өлшемі, ар-иман мәні, дәстүр мен дүниетаным, татулық пен тұтастық, салауаттылық пен сыйластық сырлары, тағылымдық-тәлімдік қағидаттары кең орын алады. Маңыздысы, Алла ісі, ақиқат жолы, адам әлемі, өмір-тұрмыс мәні, дүние дидары, уақыт рухы жан-жақты ашылып, көк пен жер арасындағы құбылыстардың белгі-ерекшеліктері, қырлы-сырлы сипаттары айқындалып, тәлімді тұстары жан-жақты айқындалады.

«Хикметтер» жүйесінен адами мұраттар мен абзал борыш, қарыз-парыз ісі, жауапкершілік жүгі, ізгілік пен мейірім, қарапайымдылық пен қайырымдылық, еңбек пен тәртіп, сабыр мен рахым, талап пен төзім, ұят-ождан иірімдері кеңінен көрініс береді. Сөйте тұра, дүниеәуи кезеңдегі пенделік тіршіліктің мәнсіз-нәрсіз, тұрлаусыз тұстары, нәпсіқұмарлықтың адасуға, азып-тозуға апарар «қысқа жолы», қысқасы өмір тағылымының үлгілі-ғибратты қырлары кең түрде қозғалады. Әсіресе, «Өз көркіңе өзің мәз бола берме, Өзіңе-өзің сұқтанғаның, сірә жөн бе?»-деп өмір-дүниенің сыр-сипаттарына ден қояды («21-хикмет»). Керісінше, Алланы ауызға алып, тақуалық жолды ұстанып, тәубеге келу, кісілік пен кішілік, келешекті ойлағанның абзал тұстарына назар аударылады. Аз ұйықтап, сергек жүрудің – салауатты өмір салтындағы орын-үлесі көрсетіледі. Менмендік пен төкаппарлықтың – тамұққа бастар «құпиясы» да айтылады. «Нәпсі де бір дүз құсындай байқап көрсең»-деп адасуға бастар, шайтан құрған торға түсер тар жол, қапасты қауіпті қаперге салады. Иманды алыстатып, азып-тозар, жат әрекет, теріс жолға түсірер, жын кейпіне енер қараңғылық жайын алға тартады. Ақиқат жолына батыл бағыттап, дәстүр мен дүниетанымға, дін-ділге, өткеннен өнеге, ғибрат алудың мәнін, қыр-сырын ашады.

Ал, ғашықтық ғаламатын әр қырынан сөз етіп, жан мен тәнге әсерін, сыр-сезімге қозғау салып, көңіл толқынын тербейтін тұстары да мәнді бағыт алады. Ғашықтық пен құмарлық, мейірім мен шапағат, тұрақтылық

пен сыйластық сырлары, жалған сүйіспеншілік пен нәпсінің адастырар тұрлаусыз мәні, сиықсыз сиқы да кең түрде баян етіледі. Қияметтің қиындығы, ғайбат айту мен нағандықты, нәпсінің жат ірекет, теріс жолға түсірер «көлеңкелі жолы» көрсетіледі («22-25 хикмет»). Сонымен бірге, хақ жолының ақиқатқа бастар ұнамды тұстары, жақсы-жаманды айырып, ар-иманға ден қойып, Аллаға сыйынып, дұға-тілекте болу мәні де тиісінше орын алады. Ақиқат жолының әділеттілікке бастап, бақыт-қуанышқа бөлейтіні, ар-иманды таразы етіп, ақыл-парасат нұрына, ізгілік пен мейірім шуағына, салтанат сарайына ендірер ғажайып-ғаламат мәні мен кең өрісі, сәулелі сәттері алға тартылады. Мұның бәрі-баршасы адам әлемін, өмірі мен еңбегін, дүние дидарындағы артық-кем тұстарды байыпты бағдарлап, заман мен ортаның, халықтың тірлік-тынысын, арман-мақсатын, мұң-мұқтажын танып-таразылап, тиісті тұстарда – ақиқат жолына, ар-иман мәніне, исламият иірімдеріне кең өріс ашады. Ислам дінінің қағидат-қасиеті, жәннәт пен жаһаннам жайы, шарифат шарттары да өмір-дүние, тарих-таным, тұрмыс-тіршілік иірімдерімен байланыс-сабақтастықта көрініп отырады. Адами мұрат, адамгершілік қағидаттары, дәстүр мен дүниетаным, дін-діл мәні, қоғам мен заман шындығы, дәуір дидары, жауапкершілік жүгі, ар-иман иірімі, еңбек пен зейнет мәні, тарих пен таным, отан мен отбасы, тәлім-тәрбие мен сыйластық сырлары, өмір тағылымы, уақыт өрнектері айқын сипат алады. Демек, ақиқат жолы – адам мұратын, адамгершілік құндылықтарын, өмір мәнін, дүние сырын, еңбек мерейін, ақыл-парасат нәрін, ар-иман нұрын, қанағат-сауап сипаттарын, дәстүр мен дүниетаным арналарын айқындауда маңызы зор.

Бірқатар хикметтер мәні мен мазмұнынан, табиғаты мен тағылымынан Алла жолы мен ісі, ақиқат мәні мен қасиеті, дін мен діл, мағрифат пен мінәжат, жүрек ісі, рахым нұры, жан мен тән сипаты терең көрініс береді («26-30 хикмет»), адалдық мәні мен әділет жолы, дәуір дидары мен заман шындығы, адам әлемі мен еңбек орны, дін-діл мәні, ораза-намаз бен ібіліс-шайтан сипаты («35-40 хикмет»), Қағба есігі, құран, аят, хадис сипаттары, мұсылман-

дық жолы, ар-иман иірімі, дұға-ниет, тілектер тоғысы, шарият негіздері («45-50 хикмет»), әлемнің иесі – Алланың қасиет-құдіреті, он сегіз мың ғаламның құпиясы, екі дүниенің сыр-сипаттары, жақсылық пен жамандық арасы, мұсылман мен кәпір айырмасы, менмендік пен тәкаппарлықтың көлеңкелі қырлары, нәсіп пен нәпсіқұмарлықтың белгі-ерекшеліктері, халық пен залымның, пейіш пен дозаның өзіндік өзгешеліктері («55-60 хикмет»), «Өмір заңы – дүниеге келмек, өлмек» екені, Алла ісі, Хақ дидары, ел-жер, топырақ мәні, адамзат пен азамат орны, ақыл-парасат нұры, білім-ғылым жүйесі, дін мен діл, жан мен тән, жүрек жайы, еңбек рахаты, қанағат пен қайырымдылық, мейірім мен шапағат, сыйластық сырлары, махаббат мерейі, имандылық иірімі мен тәлім-тәрбие тағылымы («65-70 хикмет»), бәрі-баршасы мәнді-нәрлі, жүйелі жеткізіледі. Мұның мәні профессор М. Жармұхамедұлы айтқанындай: «Қожа Ахмет Ясауи өзінің өлмес мұрасы «Диуани хикметі» арқылы алдымен түрік әдебиетіндегі, қала берді қазақ әдебиетіндегі дидактикалық сипаттың кең қанат жайып, өркендеуіне елеулі ықпал етті. Мұсылмандық шарттарын сөз етіп, сопылықтың дәні – имандылық, адамгершілік, сабырлылық, әділдік, шындық мәселелерін жырлауда тыңнан жол тауып, жаңа бағытқа өріс ашты» [8, 16].

Қ.А. Ясауидің «Хикметтер» мұрасының тұтас мазмұны мен асыл өзегінде – ақиқат жолы, сопылық идея, халықтық қағидаттар мол. Профессор Ә. Дербісәлиев атап көрсеткеніндей: «...Қожа Ахмет Иассауи хикметтері тақуалық ғұмыр, ғаріп, пақыр, жетімдерге пана болып, қамқорлық жасау, Алла елшісінің жолын ұстау, өмірді босқа өткізбеу. Һәм Құрани кәрімнің сүре, аяттарындағы уағыздар мен Мұхамед пайғамбарымыздың қасиетті хадистеріндегі өсиетнамаларды еске түсіреді. Сайып келгенде, ұлы ақын бұрынырақ ғұмыр кешкен мұсылман шығысының ойпаздары мен даналарының кәміл адам тәрбиелеу туралы идеясын алға тартады, әрі ол софылық тағылым, дәстүрмен сабақтасып жатады» [7, 155].

Ақиқат жолы мен адами мұраттардың мәні зор, арна аясы мен өрісі кең. Осы орайда,

шындыққа жүгінсек: «...Ахмет Ясауи арқасында сопылық ілімнің философиялық жүйе ретінде түркі халықтары рухани дүниетанымында шешуші маңызы болды. Егер түркі халқы оған дейін Тәңірге сыйынса, енді олар Аллаға табынды. Осы арқылы олар Шығыс философиясы мен әлемдік діни пәлсапаны танып білді» [9, 38]. Мұның мәнісі, Орталық Азияда кең тараған софылық Һәм діни-тақуалық идеяның басты өкілі Һәм насихатшысы Қ.А.Ясауидің негізгі еңбегінен: «Диуани Хикматтан» қазақ халқының ертедегі мәдениетіне, әдебиетіне, тарихына, этнографиясына, экономикасына қатысты бағалы деректер табуға болады» [10, 61]. Осы реттен келгенде, Қ.А. Ясауи дүниетанымы терең, ақындық рухы асқақ, ал софылық ағым бағытындағы басты туындысы: «Хикметтер» ислам дінінің негіздерін халық ұғымына жақын, ақындық дәстүрмен ұғындырады. Діни қағидаттарды кісілік, имандылық секілді этикалық, эстетикалық кеңістікке алып шықты» [11, 337]. Нәтижесінде, софылық идеяны, тақуалық жолды мұрат етті. Өйткені: «Софизм – ойлау тәсілі» [12, 139].

Нәтижелер

Қ.А. Ясауидің «Хикметтер» мұрасы өз кезеңі мен өмір белестерінің бүтін болмысын, көрген-түйген тәжірибе тәлімін кең түрде қозғайды. Ақиқат жолына жету мәнін, ізденістері мен іркілістерін жастық кезеңімен, есею-өсу жолдарымен байланыстырады. Отан мен отбасы құндылықтарын негізге алады. Алла ісі, Хақ дидары, ақыл-парасат, жүрек жайы, мейірім шуағы, имандылық иірімі өмір тағылымымен телқабыс өріс алады. Оны ақындық әлемімен ұштастырады, ұстаздық ұлағатпен, ғұламалық тереңдікпен, кемеңгерлік көрегендікпен де жүйелі дамытып, байыпты тұжырымдар жасайды. Біздіңше, «Хикметтер» жүйесінің мән-мазмұны мен тұтас табиғатынан жалпыадамдық мәселелер – адам мұраты, еңбегі мен өмір өнегесі кең түрде қозғалады. Ел-жер мәні, дәстүр мен дүниетаным, дін мен діл, отан мен отбасы құндылықтары жан-жақты ашылады.

Тарих тағылымы мен таным арналары, Хақ Тағала, Құран нәрі, аят-хадис, жан-тән сипаты, софылық идеясы кең өріс алады. Ар-ождан, жәннат пен дозақ, дұға-тілек, ғалам мен ғалым, қанағат пен рахым, мінез бен сабыр, нәпсі-шайтан, жастық пен достық сыры, кісілік пен кішілік, қарапайымдылық қағидаты, имандылық иірімі т.с.с. өмір, тұрмыс-тіршілік негізінде кеңінен көрінеді. Демек, «Хикметтер» мұрасы ақиқат жолын, әділетті істі, адам мұраты мен өмір мәнін, дүние дидарын, ғалам сырын, отан мен отбасы құндылықтарын көрсетуімен – жалпыадамдық мәселелерді кең түрде қозғайды. Алла ісін, Құран нәрін, софылық идеяны жүйелі сөз етуімен де адам факторын, әлемдік үдерістер мәнін кең түрде айқындайды. Мұның бәрі-баршасы адамзат қоғамы мен жалпыадамдық мәселелермен берік үндесіп, кеше мен бүгін мәні айқындалып, байланыс-сабақтастық үдерістерін дамыта түсері анық. Ақиқат жолы, адамдық мұрат, ғаламдық үдерістер, өмір тағылымы мәнді.

Анығында, ақиқат жолы айқын. Адамгершілік мұраттары мен қағидаттары мәнді. Алла ісі, Құран нәрі, Мұсылманшылық шарттары берік. Дидактикалық-фәлсафалық Һәм софылық сипаттар көңілге қонымды.

Қорытынды

Қ.А. Ясауи «Хикметтері» адамзаттық құндылықтар мен жалпыадамдық мәселелерді

кең түрде қозғап, қоғам мен заман шындығын, дүниеәуи құбылыстар мен жаратылыс жайын, адам мұраты мен өмір мәнін, ғалам ғажаптарын, дін-діл, ар-иман, жан-тән құбылыстарын, ақиқат мәні мен әділеттілік жолын, ақыл-парасат пен білім-ғылым жүйесін, еңбек мерейі мен жүрек ісін, жастық пен достық салтанатын, қанағат, рахым, сабыр, сөз сырын, тіл құнарын, тәрбие тағылымдарын жан-жақты ашады. Бұдан байқалатыны, «Хикметтер» мәні – адамзат қоғамы мен жалпыадамдық мәселелерді ақиқат жолы, әділетті іс аясында сөз етеді. Алла мен Құран баянын кең түрде айқындап, адам мұраты мен өмір мәнін, адамгершілік қағидатын ақыл-парасат биігінде танып, байыпты тұжырымдар жасайды.

«Хикметтер» бағыты мен бағдарынан, бүтін болмысы мен фәлсафалық өзегінен – адам әлемі, еңбегі мен өмірі, қоғам мен заман, ақыл-парасат нұры, дәстүр мен дүниетаным арналары, ізгілік пен жасампаздық жолы, халықтық қасиет, елдік-ерлік шежіресі, кемелдік пен қарапайымдылық қағидаттары, діни-иман жайттар, ар-намыс, мәдени-рухани арналар, отбасы құндылықтары, береке-бірлік, уақыт бедері, салауаттылық салты, әлеуметтік теңсіздік, тұрмыс-тіршілік тынысы терең танылады. Бастысы, ақиқат жолы, адами мұраттар, адамгершілік пен қарапайымдылық қағидаттары маңызды мәнге ие болады. Мұның қазіргі кезеңде де мәні жоғары, өзектілігі айқын.

Әдебиеттер тізімі

1. Тоқаев Қ-Ж. Әділетті мемлекет. Біртұтас ұлт. Берекелі қоғам (Қазақстан халқына Жолдауы). – «Егемен Қазақстан», 2022.
2. Түркістан. Халықаралық энциклопедия. – Алматы: «Қазақ энциклопедиясының» Бас редакциясы, 2000. – Б.424-425.
3. Дулатов М. Шығармалары. – Алматы: Жазушы, 1991. –229 -231 бб.
4. Сүйіншәлиев Х. Қазақ әдебиетінің тарихы. Оқулық.– Алматы:Санат, 1997. – 128 б.
5. Мырзахметұлы М. Ясауидегі «жан ғалымы, тән ғалымы» хақында. Қ. А. Ясауи мұрасы мен ілімінің зерттелу мәселелері. Халықаралық конференция материалдары. – Алматы: Арыс, 2008. – Б. 11.
6. Қыраубайқызы А. Ежелгі әдебиет. Оқу-құралы. – Астана: Елорда, 2001. – 79-80 бб.
7. Иассауи Қ. А. Хикметтер. Аударған Ә.Жәмішұлы. – Алматы: Өнер, 1995. – 208 б.
8. Жармұхамедұлы М. Қожа Ахмет Ясауи хикметтері. Қожа Ахмет Ясауи мұралары мен ілімінің зерттелу мәселелері. Халықаралық конференция материалдары. – Алматы: Арыс, 2008. – 16 б.

9. Қазақтар. Тарихи тұлғалар. – Алматы: Қазақстан даму институту, 1998. – 38 б.
10. Жолдасбекұлы М., Салғараұлы Қ., Сейдімбек А. Елтұтқа. – Астана: KUL TEGIN, 2001. – 61б.
11. Классикалық зерттеулер. Көп томдық 17-том. – Алматы: Әдебиет әлемі, 2013. – 337б.
12. Есім Ф. Мұң. Роман. – Нұр-Сұлтан: Абай академиясы, 2022. – 139 б.

References

1. Tokaev K-Zh. Adiletti memleket. Birtutas ult. Berekele qogam [A just state. United Nation. Blessed society] [Kazakstan halkyna Zholdauy] (Egemen Kazakstan, 2022.).
2. Turkistan. Halykaralyk ensiklopedia [International Encyclopedia] – («Kazak ensiklopediasynyn» Bas redaksiyas, Almaty, 2000, 424-425 p.).
3. Dulatov M. Shygarmalary (Zhazushy, Almaty, 1991).
4. Suyinshaliev Kh. Kazak adebietinin tarihy [History of Kazakh literature] (Sanat, Almaty, 1997, 128 p.).
5. Myrzahmetuly M. Yasauidegi «Zhan galymy, tan galymy» hakynda [In the case of «Scientist of the soul, scientist of the body» in Yasawi] K. A. Yasau murasy men iliminin zerttelu maseleleri [Problems of studying the legacy and teachings of Yassawi], Halykaralyk konferensia materialdary [Proceedings of the International Conference] (Arys, Almaty, 2008, 11 p.)
6. Kyraubaikyzy A. Ezhelgi adebiet [Ancient literature] (Elorda, Astana, 2001, 79-80 p.).
7. Yasau K. A. Hikmetter. Translated by A. Zhamishuly (Oner, Almaty, 1995, 208 p.).
8. Zharmuhameduly M. Kozha Ahmet Yasau hikmetteri. Kozha Ahmet Yasau muralary men iliminin zerttelu maseleleri [The wisdom of Khoja Ahmed Yasawi. The purpose of the event is to study the heritage and teachings of Khoja Ahmed Yasawi] Halykaralyk konferensia materialdary [Proceedings of the International Conference] (Arys, Almaty, 2008, 16 p.)
9. Kazaktar. Tarihi tulgalар [Historical figures] (Kazakhstan Development Institute, Almaty, 1998, 38 p.).
10. Zholdasbekuly M., Salgarauly K., Seidimbek A. Eltutka [Eltutka] (Kultegin, Astana, 2001, 61 p.).
11. Klasikalyk zertteuler [Classical studies]. Multi - volume. Volume 17. (Adebiет алемі, Almaty, 2013, 337 p.).
12. Esim G. Mun [Sadness]. Novel (Nur-Sultan, Abai Academy, 2022, 139 p.).

Р.С. Турысбек

Евразийский национальный университет Л. Н. Гумилева, Астана, Казахстан

Основы гуманизма и нравственности (по хикметам Ходжи Ахмеда Ясави)

Аннотация. В статье рассматриваются история жизни Ходжи Ахмеда Ясави, ставшего духовным отцом тюркского народа, а также содержание и просветительские наизидания его бесценного наследия - книги «Дивани Хикмет» («Слова мудрости» – «Хикметы»), касающиеся пути истины Аллаха, человеческих идеалов и нравственных принципов, реалий общества и времени, сущности жизни, религии, совести, чести и здравомыслия, исламского воспитания, софистических идей, ценностей и традиций народа, мировоззрения и ответственности, молодости и дружбы, человечности и проявления уважения к старшим, секретов взаимоуважения и нравственных качеств.

Гениальный облик, ученое наизидание и мудрость К.А. Ясави переплетаются с ценностями Родины и семьи в книге «Хикметы», всесторонне двигаются вокруг познания и уважения Творца, поклонения Аллаху, познания его добродетели, верности человеческому пути. Из мира К. А. Ясави очевидно почтение человеческой цели и благородного дела.

Через «Хикметы» К.А. Ясави затрагивает общечеловеческие вопросы, проповедует путь Ислама и проявляет верность воле Аллаха. Он глубоко понимает реалии общественной ситуации и времени, человеческий фактор, жизнь народа, интересы и мечты. Строго соблюдает путь истины и историзма, условия Софийской идеи и шариата. Как яркий представитель Софийской поэзии, гений и мудрец в Казахстане и Средней Азии, он написал мудрые слова, циклические стихи, широко показал путь истины, справедливое дело, идеалы человека, сущность труда, жизненный опыт.

Ключевые слова: человеческий фактор, нация, ислам, религия, вера, традиции, мировоззрение, духовность, хикмет, софийская идея.

R.S. Turysbek

L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

Fundamentals of humanism and morality (on the Hikmetas of Khoja Ahmed Yassawi)

Abstract. The article tells about the essence and educational edifications of the book “Divani Hikmet” (“Words of wisdom” – “Hikmet”) – the history of the life and priceless heritage of Khoja Ahmed Yasawi, who became the spiritual father of the Turkic people, and about the path of Allah’s truth in it, human ideals and moral principles, the realities of society and time, world diodes, the essence of religion, the spinning of faith and honor, the dimension of sanity, Islamic education, the Sofia idea, the values of the people and the land, the channel of traditions and worldview, the burden of responsibility, the feature of youth-friendship, humanity and respect for elders, moral qualities.

K.A. Yasavi’s brilliant appearance, scholarly edification and wisdom are intertwined with the values of the Motherland and family in the book “Hikmet”, comprehensively move around the knowledge and respect of the Creator, worship of Allah, knowledge of his virtue, loyalty to the human path. From the world of K. A. Yasavi, the reverence for human purpose and noble cause is obvious. Freely penetrating into the secrets of morality, justice, creativity, responsibility, kindness, kindness, respect, the socio-social essence, historical and cultural trends and artistic and spiritual character are widely revealed.

Through the “Hikmet” K.A. Yasavi touches on universal issues, preaches the way of Islam and shows loyalty to the will of Allah. He deeply understands the realities of the social situation and time, the human factor, the life of the people, interests and dreams. Strictly observes the path of truth and historicism, the conditions of the Sofia idea and Sharia. As a bright representative of Sofia poetry, a genius and a sage in Kazakhstan and Central Asia.

Keywords: Human factor, nation, Islam, religion, faith, traditions, worldview, spirituality, hikmet, Sofia idea.

Автор туралы мәлімет:

Тұрысбек Р.С. – филология ғылымдарының докторы, қазақ әдебиеті кафедрасының профессоры, Л. Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан.

Turysbek R.S. – Doctor of Philology, Professor, L.N.Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

M. Amangazykyzy
A.E. Alimbayev

A.K. Kussayinov Eurasian humanities institute, Astana, Kazakhstan

*Corresponding author: moldir_amangazykyzy@mail.ru

The image of the city in ancient Turkic monuments

Abstract. *The article deals with the city models in the philosophical tractates «Beneficial knowledge» by Yusuf Balasaguni and «Diwani Hikmet» by Ahmed Yasawi. The above mentioned philosophical tractates «Beneficial knowledge» by Yusuf Balasaguni and «Diwani Hikmet» by Ahmed Yasawi are nowadays the common heritage of the Turkic people as a treasure of the history of social, cultural and literary life of the middle ages. All-round systematic study of the ethnic group and statehood, language and graphic system, historical, cultural and ethno-political situation of the Kazakh and other Turkic people is an important task for our contemporaries. There are a lot of evidences that the Turkic people inhabiting the vast steppes at the junction of Europe and Asia have long been accustomed to urban life. This is evidenced by the description of the life of the city's inhabitants that can be found in medieval works: «Beneficial knowledge» by the philosopher, poet Y. Balasaguni and «Diwani Hikmet» by A. Yasawi. City Kuzorda (Balasaguni) and Kashgar are mentioned in the work of Y. Balasaguni «Beneficial knowledge» and the cities Medina, Mecca and Turkestan are mentioned in the work «Diwani Hikmet» by A. Yasawi. We have identified the following models of the city through hermeneutical analysis of the selected artistic works: 1. «City – space»; 2. «City – sacred place»; 3. «City – citizens»; 4. «City – disappointment»; 5. «City – historical figures».*

Keywords: ancient Turkic works, «Beneficial knowledge» by Yusuf Balasaguni, «Diwani Hikmet» by Ahmed Yasawi, models of the city, Kuzorda, Turkestan.

DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-678X-2023-142-1-146-153>

Introduction

The work is directly related to the definition of city models in the ancient Turkic philosophical tractates «Beneficial knowledge» by Y. Balasaguni and «Diwani Hikmet» by A. Yasawi.

The purpose of the research is to analyze the interpretation of the features of the urban theme in the works of the XI century. In order to achieve this purpose it is necessary to solve the following tasks: to analyze these works; to identify the characteristic features of the artistic model of the city based on the analysis.

«Kutadgu Bilig» was written in 1069 for eighteen months. The author – Yusuf Balasaguni who was born and grew up in Balasaguni – one of the largest cities in history along the river Shu semirechya – Balasaguni (according to the study was previously called Kuz-Orda). Zhusip wrote his work at the age of 54 as a moral and ethical program of the people which has a deep social and social significance. Having finished this work in Kashkar which he started in Balasaguni city along the Shu he presented it to Bugra khan who ruled the Karakhan state at that time. The khan honored the great thinker's work and gave

him an occupational title «Khas Hajib» and the main advisor's position. So, the name Yusuf Khas Hajib Balasaguni was spread in the world [1, p. 11].

We got the Vena, Cairo, Namangan (Fergana) versions of Kutadgu Bilig.

The first translation and full edition of the fragments of «Kutadgu Bilig» in German was made by G. Vambery. Then V.V. Radlov published his text and his translation in German. There is a great academic work of the Turkic scientist R.R. Arat, who combined three manuscripts, created a transcription text, translation and index dictionary.

At one time, the French scientist A.P. Jaubert, the Danish scientist V. Thomson, the German doctor Otto Alberts, N.I. Ilminsky, F.V. Muller, A. Lecoq and many others paid attention and expressed their opinions in different degrees.

If we turn to the historical sequence, then as the first researcher for justice in front of science, although conditionally, the French scientist A.P. Jaubert's (1779-1847) name should be mentioned. Despite serious deviations, missed in studies, explained the content of the text, his message for «Kutadgu Bilig» was the first scientific view and attracted the attention of a number of scientists to the poem.

Flugel, I.N. Berezin, N.I. Ilminsky relied on his article. Then G. Vambery, V.V. Radlov.

In 1972 the text of the Uzbek subscript and transcription of the Uzbek alphabet was published in Tashkent (K. Karimov). In 1977 selected chapters in Russian were artistically translated under the title «The Science of being happy» (N. Grebnev, publishing house «Art.lit») a complete literary translation was published in 1983 (S.N. Ivanov, publishing house «Science»). Taking into account the translation in Uyghur and the peculiarities of Uyghur phonetics, the text was transcribed in Latin and was published in Beijing in 1984 (a group of translators).

A.K. Yegeubayev, a well-known scientist, translator, critic, doctor of Philology, professor is the first who translated and published the full text into the Kazakh language from the ancient Turkic language. This edition was published in 1989 in China (Zhusip Balasaguni. Kutadgu

Bilig. Beijing, publishing house «Nationality» translation by A.S. Yegeubayev) was proclaimed for the second time by the Arabic letters.

As a result of this translation, research in 1989 he defended his thesis on «Ideological and artistic influence of Yusuf Balasaguni «Kutadgu Bilig» (XI century) on the formation and development of Kazakh literature» [1, p. 14].

Ahmed Yasawi's work «Diwani hikmet» which was known to all Turkic people under the name «Encourager of Turkestan» takes an unusual place in Turkic written literature. Valuable heritage of the sufis who glorified improvement was published several times in nowadays Turkic language, it was a base for scientific reserch and as a result of this a sphere Yasawi studies has been formed which is used to research Yasawi's works and their history [2, p. 3].

The researchers E.Zh. Satov and R. Zhasar in their article «A place and a role of Yasawi's works in the history of Turkic people» [3] named the efforts of such scientists as K. Zeybek [4], A.N. Nysanbayev and Kenzhetay [5], M.F. Koprulu [6], R. Syzdyk [7], A. Kuryshzhanov [8], D. Kenzhetay [9], E.N. Najip [10], R. Syzdykova [11] who studied the heritage of Yasawi from all sides and considered the great scientist's works and spiritual moral legacy from the literary cognitive linguistic and philosophical sides.

Research methodology

Researchers from many countries have considered and are considering these tractates from different points of view. It is enough to make a monitoring of scientific articles for the last ten years.

K.A. Sidikov, researcher of the Namangan state University of Uzbekistan in his article pays attention to the comparative study of translations into English of proverbs which were used by Yusuf Khas Hadjib in the work of ancient Turkic writing «Kutadgu Bilig» [12, p. 220].

M.S. Fomkin analyzes the content poetics of the first in the history of classical Turkic literature poetic composition of the XI century poem «Kutadgu Bilig» by Yusuf Balasaguni. He examines the cultural and literary traditions of

different Eastern people which influenced the author of the poem. Based on the comparison with other works of ancient Turkic writing, an attempt is made to reconstruct the original Turkic literary tradition depicted in the poem of Yusuf Balasaguni. Reflections of the image system «Kutadgu Bilig» in subsequent Turkic poetry are traced [13, p. 98].

R.F. Islamov, the article «Ahmed Yasawi: life and creative activity (On the issue of studying)» deals with the study of the life and work of the Sufi poet of the XI century Ahmed Yasawi in domestic and foreign Turkological science. Perspectives for further study of this topic are outlined [14].

L.B. Karayeva from «Synergy» University examines the phenomenon of spiritual autobiography in the verbal culture of the Turkic-speaking people on the basis of the material «Diwani-Hikmet» by Khoja Ahmed Yasawi. The point of focus is on the characteristic features of the «Sufi paradigm of spiritual autobiography in comparison with the metastructure of conversion in Christian spiritual autobiography» [15, p. 334].

The innovation of our work is determination of the city models in the above-mentioned works with the help of comparative typological hermeneutical analysis. Previously, this problem was not considered in the world of literary studies.

Researcher N.I. Astrakhan identified two groups of models: «the first embody the idea of «imitating» what exists, a certain «nature», primary in relation to the model; the second, on the contrary, act as the primary ideal prototype of objects that will become their real embodiment... A work of art paradoxically combines the features of both groups» [16, p. 16]. In our opinion, the model of the city in the works «Beneficial knowledge» by Yusuf Balasaguni and «Diwani Hikmet» by Ahmed Yasawi both real cities and ideal cities are combined in a paradox way.

Discussion

Having analyzed the works «Beneficial knowledge» by Y. Balasaguni and «Diwani Hikmet» by A. Yasawi we identified the following models of cities:

1. «City – space». In these literary works, cities act as a kind of coordinator which organizes the space of the work.

In the «Beneficial knowledge» by Yusuf Balasaguni:

Native limits – Kuzorda,

Beautiful is the language in its glorious lineage [17, p. 10].

«Kuzorda is a city of Balasaguni. At the time of the Karakhanids (955-1130) who apparently came from the Toguz-Oguz tribe Balasaguni is often mentioned, it played an important role and was the capital» [18, p. 187].

«He wrote everything, firmly moving towards the goal,

And the work was completed in the Kashgar» [17, p. 10].

Kashgar is the Eastern center of the Karakhanid state, a modern city of the same name in Western China, in the Xinjiang Uyghur Autonomous region» [17, p. 541].

We can see that in the work of Yusuf Balasaguni he mentioned the city Kuzorda (Balasaguni) and Kashgar.

And in the work of A. Yasawi «Diwani Hikmet» he mentioned the cities of Medina, Mecca, Turkestan are named.

In the philosophical and literary work Turkestan is reflected as the city where A. Yasawi lived from the age of seventeen:

«Surrounding me, they caressed me, calling me the heir.

I arrived in Turkestan at seventeen, and now I'm here» [19, p. 12].

Further the moment of the the author's arrival from a foreign land to his native city is described, the poet shows his love for Turkestan:

«Sacred Turkestan – native land,

I came to you and I fall on your stones» [19, p. 31].

Actually, in this city, the poet got worldwide recognition. The work does not indicate where the poet came from, it is only known that he «returns back»:

«Wisdom begins with a readiness for hardship.

So I decided to return to Turkestan» [19, p. 32].

In this example the main character is sent to a conditional chronotope (Turkestan) and the purpose of this trip is defined.

The author supplements the previous idea as follows:

«I remind you, ignorant people,

The divine secret was revealed to you by Kul Ahmed.

I traveled a lot and stayed in one city,

After turning into a mazar, I stayed here in Turkestan» [19, p. 32].

«Turkestan, Yassy is a historical city in the Republic of Kazakhstan. Archaeologists have proved the ancient origin of Turkestan. Works of the stone age in the outskirts of the city of Turkestan – Shoktas, Koskorgan – testify that the first people lived in this region at least 550 thousand years ago BC. Since the 2nd Millennium BC Turkestan was surrounded by the creators of the Andronian culture as in other regions of Kazakhstan. The ancient name of Turkestan is Yassy. Turkestan was the center of the Kazakh khanate from the time of Yessim Khan. Since then, the city of Yassy has been called Turkestan» [20, p. 575].

2. «City is a sacred place». The sacred cities of Mecca and Medina are mentioned in the works «Beneficial knowledge» by Y. Balasaguni and «Diwani Hikmet» by A. Yasawi.

In the works there are lines that Rasul visited Medina and was close to Allah:

«When the Prophet came to Madinah, he became destitute,

While in need, he endured severe trials and grief» [19, p. 7].

This conception is also repeated by the author in 78-hikmet:

«The prophet, while in Madinah, suffered greatly.

When he became weak, he became closer to Allah» [19, p. 94].

The author informs that after the Prophet's visit to Madinah he suffered a lot and eventually became close to Allah.

«Medina means «city» in Arabic. It is the second holiest city after Mecca. This is the name given by Muslims to the Yathrib in the Hejaz due to the migration of the founder of Islam, the prophet Muhammad, from Mecca in 622. The Muslim calendar dates back to this year of migration (Hijra). When the Muslim state was found Medina became its second capital» [21, p. 96].

3. «City-citizens». In both works the authors complain that the people of that time deviated from the right way and followed only their own interests.

Yusuf Balasaguni:

«The merchant of the craftsman will deceive at the account,

The merchant's craftsman-in the wrong work» [17, p. 480].

Ahmet Yasawi:

«Juniors and seniors stopped respecting each other, mutual understanding left.

Women and girls have lost their appearance and become unstable» [19, p. 49].

Both authors attract attention to the fact that urban life changes the nature of man because the hardships of urban life force people to commit immoral acts.

Thoughts about people occupy an essential part of the texts of both authors. For example, in his work Yusuf Balasaguni tells about how to communicate with people in the city. This can be seen in the dialogue between Ogdulmish and Ogdurmysh in which the sublimate is accepted as an image of sense and the lowly as an image of satisfaction. Ogdulmish tells Ogdurmysh about the laws of serving the beks (sultans) and advises how to communicate with men who serve in the palace, people of simple rank, people of noble origin, people who are learned and knowledgeable, healers, poets, etc. For instance, Ogdurmysh asks Ogdulmish how to communicate with people of simple rank:

«After all, if I live in villages and towns.

I will have to communicate with people everywhere.

And how should I behave with them,

Tell me, enlighten me in this!» [17, p. 327].

Ogdulmish's respond to Ogdurmysh:

«Actions and deeds of non-noble people

We agree with their minds, with the whole of nature.

[...]

Be polite, but don't be equal to them!» [17, p. 327].

At the end of his literary work Yasawi hopes that all of humanity will follow the right way:

«We will go to Turkestan and serve him.

If he gives, we will take our share, my Sheikh Ahmed Yasawi» [19, p. 190].

4. «City is a disappointment». Both authors say that they are tired of the naughty behavior of citizens and want to live in isolation from the city in which they live.

In the «Beneficial knowledge»:

«I have not found a better fate for myself:

I will move away from people, from their homes and villages!» [17, p. 489].

In «Diwani Hikmet» the author describes how he «gave up his home» even himself at the age of fifty-two:

«At the age of fifty-two, I renounced my family,

My family seemed like trouble to me» [19, p. 159].

5. «City – historical figures». We are convinced that space plays a big role in the manifestation of personality. This connects to the fact that the names of Muhammad and Khoja Ahmed are recognized worldwide by their place of residence. Therefore, the concept «Muhammad is in Mecca, Khoja Ahmed is in Turkestan» reflects the sacred, honoured image of both the city and the person.

«Muhammad is in Mecca, and Khoja Ahmed is in Turkestan.

God bless the humble Osman» [19, p. 76].

«Mecca is the main holy city of Muslims in the Hijaz. The Prophet Muhammad was born and lived in this city and started to preach here. Muhammad declared the Kaaba [...] the most honoured shrine of Islam and bequeathed to all Muslims to make a pilgrimage to it. The Kaaba is located in the main mosque in Mecca called Masjid Haram. Millions of people from all over the world make the pilgrimage to Mecca every year» [22, p. 336].

Conclusions

Based on all of the above, through hermeneutical analysis of ancient Turkic works which describe cities such as Kuzorda (Balasaguni) and Kashgar, Medina, Mecca and Turkestan we have determined the following models of the city:

1. «City – space».
2. «City – sacred place».
3. «City – citizens».
4. «City – disappointment».
5. «City – historical figures».

Summing up, we can note that in the works analyzed by us in the framework of this research, real cities and ideal cities are combined in a paradoxical way.

References

1. Әдеби жәдігерлер. Жиырма томдық. 5-т.: Жүсіп Баласағұн. Құтты білік / Көне түркі тілінен аударып, алғы сөзі мен түсініктерін жазған А.Қ.Егеубаев. – Алматы, 2007. – 536 б.
2. Ахмет Иасауи. Диуани хикмет (аударма, транскрипция, мәтін, сөздік). – Түркістан, 2010. – 400 б.
3. Сатов Е.Ж., Жасар Р. А.Ясауидің еңбектерінің түркі халықтарының тарихында алатын орны мен рөлі. - URL: <https://edu.e-history.kz/ru/publications/view/376> (қаралған күні: 20.09.2019).
4. Зейбек К. Қожа Ахмет Ясауи жолы және таңдамалы хикметтер. – Анкара, 2003. – 255 б.
5. Нысанбаев Ә., Кенжетай Д. Қожа Ахмет Ясауи // Түркістан. Халықаралық энциклопедия. – Алматы, 2000. – 656 б.
6. Көпрүлү М.Ф. Қожа Ахмет Ясауи танымы мен тағылымы. – Шымкент, 1999. – 246 б.
7. Сыздық Р. Ясауи тілінің қыпшақтық-оғұздық негізі // «Түркология» журналы, Түркістан, 2002. – №2. – 106-110 б.
8. Құрышжанов Ә. Қ.А.Ясауи шығармаларын зерттеудің кейбір мәселелері // ҚР ҰҒА Хабарлары. Тіл, әдебиет сериясы. – 1994. – №5. – 24-33 б.
9. Кенжетай Д. Қожа Ахмет Ясауи дүниетанымы. – Алматы, 2008. – 341 б.
10. Наджиб Э.Н. Культура и тюркоязычная литература Мамлюкского Египета XIV века. – Туркестан, 2004. – 291 с.

11. Сыздықова Р. Ясауи хикметтерінің тілі. – Алматы, 2004. – 549 б.
12. Сидиков К.А. Проблемы художественного перевода пословиц «Кутадгу билиг» на английский язык. // Вестник Южно-Уральского государственного гуманитарно-педагогического университета. Филология и искусствоведение. – 2011. – №8. – 220-228 с.
13. Фомкин М.С. Поэтическая картина мира Юсуфа Баласагуни (К 950-летию поэмы «Кутадгу билиг»). - URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/poeticheskaya-kartina-mira-yusufa-balasaguni-k-950-letiyu-poemy-kutadgu-bilig> (дата обращения: 07.11.2021).
14. Исламов Р.Ф. Ахмед Ясеви: Жизнь и творческая деятельность (к вопросу изучения). - URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/ahmed-yasevi-zhizn-i-tvorcheskaya-deyatelnost-k-voprosu-izucheniya/viewer> (дата обращения: 07.11.2021).
15. Караева Л.Б. «Диван-и-хикмет» («Книга мудрости») – духовная автобиография Ходжи Ахмеда Ясави. Ногайцы: XXI век. История. Язык. Культура. От истоков – к грядущему. // Материалы Третьей Международной научно-практической конференции. – Черкесск, 2019. – 334-339 с.
16. Астрахан Н.И. Художественное моделирование: теоретико-литературный аспект // Вестник ТГПУ. – 2014. – №11(152). – 16-21 с.
17. Баласагун Ю. Благодатное знание. – Москва, 1983. – 560 с.
18. Тынышпаев М.Т. Краснореченские развалины и город Баласагын // История казахского народа. – Алма-Ата, 1993. – 185-188 с.
19. Ясави Х.А. Хикметы. – Алматы, 2004. – 208 с.
20. «Қазақстан». Ұлттық энциклопедия / Бас ред. Б.Аяған. Т. 8. – Алматы: «Қазақ энциклопедиясының» Бас редакциясы, 2006.– 704 б.
21. Бабалар сөзі: жүз томдық. Т.1: Хикаялық дастандар. – Астана: «Фолиант», 2004. – 360 б.
22. Бабалар сөзі: жүз томдық. Т.2: Хикаялық дастандар.– Астана: «Фолиант», 2004. – 352 б.

References

1. Adebі zhаdіgerler. Zhiyrma tomdyk. 5-t.: Zhusip Balasagun. Kutty bilik. Kone turki tilinen audaryp, algy sozi men tusinikterin zhazgan A.K.Egeubaev [Literary relics. Twenty volumes. 5-v.: Yusuf Balasaguni. Kutadgu Bilig. Translated from the ancient Turkic language and a preface and concepts were written by A.K. Yegeubayev] (Almaty, 2007, 536 p.). [in Russian]
2. Ahmet Yasawi. Diuani hikmet (audarma, transkripcija, matin, sozdik) [Diwani Hikmet (translation, transcription, text, dictionary)] (Turkestan, 2010, 400 p.). [in Russian]
3. Satov E.Zh., Zhasar R. A.Jasauidin enbekterinin turki halyktarynyn tarihynda alatyn orny men roli [The place and role of A. Yassawi's works in Turkic history]. 2016. Available at: <https://edu.e-history.kz/ru/publications/view/376> (Accessed: 20.09.2019).
4. Zeibek K. Kozha Ahmet Jasauі zholy zhane tandamaly hikmetter [Way of Kozha Ahmed Yassawi and selected words of wisdom] (Ankara, 2003, 255 p.). [in Russian]
5. Nysanbaev A., Kenzhetaev D. Kozha Ahmet Jasauі. Turkistan. Halykaralyk jenciklopedija [Hodja Ahmed Yassawi. Turkistan. International encyclopedia] (Almaty, 2000, 656 p.). [in Russian]
6. Koprulu M.F. Kozha Ahmet Jasauі tanymy men tagylymy [Awareness and cognition of Hodja Ahmed Yassawi] (Shymkent, 1999, 246 p.). [in Russian]
7. Syzdyk R. Jasauі tilinin kypshaktyk-oguzdyk negizi [Kipchak-Oguz basis of Yasavi language], Tyurkologiya [Turkology], 2 106-110 (2002). [in Russian]
8. Kuryshzhanov A. Nekotorye voprosy izucheniya proizvedeniy Kh.A. Yasavi [Some problems of researching H.A.Yassawi's works], Vestnik NAN RK. Seriya yazyk, literatura [Bulletin of NAS RK. Literature, literary series], 5, 24-33 (1994). [in Russian]
9. Kenzhetai D. Kozha Ahmet Jasauі dınyietanymy [Worldview of Hodja Ahmed Yassawi] (Almaty, 2008, 341 p.). [in Russian]
10. Najip E.N. Kul'tura i tyurkoyazychnaya literatura Mamlyukskogo Egipeta XIX veka [Culture and Turkic literature of Mamluk Egypt of the XIX century] (Turkestan, 2004, 291 p.). [in Russian]
11. Syzdykova R. Jasauі hikmetterinin tili [Language of Yassawi's words of wisdom] (Almaty, 2004, 549 p.). [in Russian]

12. Sidikov K.A. Problemy khudozhestvennogo perevoda poslovits «Kutadgu bilig» na angliyskiy yazyk [Problems of literary translation of proverbs «Kutadgu Bilig» into English], Vestnik Yuzhno-Ural'skogo gosudarstvennogo gumanitarno-pedagogicheskogo universiteta. Filologiya i iskusstvovedenie [Bulletin of the South Ural state humanitarian and pedagogical university. Philology and art history], 8, 220-228 (2011). [in Russian]
13. Fomkin M.S. Poeticheskaya kartina mira Yusufa Balasaguni (K 950-letiyu poemy «Kutadgu bilig») [Poetic picture of the world by Yusuf Balasaguni (To the 950th anniversary of the poem «Kutadgu Bilig»)] - 2019. Available at: <https://cyberleninka.ru/article/n/poeticheskaya-kartina-mira-yusufa-balasaguni-k-950-letiyu-poemy-kutadgu-bilig> (Accessed: 07.11.2021).
14. Islamov R.F. Akhmed Yasavi: Zhizn' i tvorcheskaya deyatel'nost' (k voprosu izucheniya) [Ahmed Yasawi: Life and creative activity (to the question of studying)]. - 2012. Available at: <https://cyberleninka.ru/article/n/ahmed-yasevi-zhizn-i-tvorcheskaya-deyatelnost-k-voprosu-izucheniya/viewer> (Accessed: 07.11.2021).
15. Karayeva L.B. «Diwani hikmet» («Kniga mudrosti») – dukhovnaya avtobiografiya Khodzhi Akhmeda Yasawi. Nogaytsy: XXI vek. Istoriya. Yazyk. Kul'tura. Ot istokov – k gryadushchemu. [«Diwani Hikmet («Beneficial knowledge») is a spiritual autobiography by Khoja Ahmed Yasawi. Nogais: XXI century. History. Language. Culture. From the origins to the future], Materialy Tret'ey Mezhdunarodnoy nauchno-prakticheskoy konferentsii [Materials of the Third International scientific and practical conference] (Cherkessk, 2019, P. 334-339). [in Russian]
16. Astrakhan N.I. Khudozhestvennoe modelirovanie: teoretiko-literaturnyy aspekt [Artistic modeling: theoretical and literary aspect], Vestnik TGPU [Bulletin of TSPU, 11(152), 16-21 (2014). [in Russian]
17. Balasaguni Y. Blagodatnoe znanie [Beneficial knowledge] (Moscow, 1983, 560 p.). [in Russian]
18. Tynyshpaev M.T. Krasnorechenskie razvaliny i gorod Balasagyn [Krasnorechensk ruins and Balasaguni city] (Alma-Ata, 1983, 185-188 p.). [in Russian]
19. Yasawi H.A. Khikmety [Hikmets] (Almaty, 2004, 208 p.). [in Russian]
20. «Kazakhstan». Ulttyk jenciklopedija [National Encyclopedia]. Editor-in-chief B.Ayagan [The main editorial office of the «Kazakh Encyclopedia», Almaty, 2006, 704 p.). [in Russian]
21. Babalar sozi: zhuz tomdyk [Words of ancestors: one hundred-volume]. Vol.1 Hikajalyk dastandar [Narrative dastans] (Astana, 2004, 360 p.). [in Russian]
22. Babalar sozi: zhuz tomdyk. [Words of the ancestors: one hundred volumes] Vol.2. Hikajalyk dastandar [Narrative dastans] (Astana, 2004, 352 p.). [in Russian]

М. Аманғазықызы, А.Е. Алимбаев

А. Құсайынов атындағы Еуразия гуманитарлық институты, Астана, Қазақстан

Көне түркі ескерткіштеріндегі қала бейнесі

Аңдатпа. Мақалада Жүсіп Баласағұнның «Құтты білік», Ахмет Ясауидің «Диуани хикмет» ескерткіштеріндегі қала модельдері қарастырылған. Жоғарыда аталған трактаттар орта ғасырлардағы қоғамдық, мәдени және әдеби өмірден сыр шертетін барлық түркі тілдес халықтарға ортақ қазына болып табылады. Этнос пен мемлекеттілікті, тілдік және графикалық жүйені, қазақ және басқа да түркі халықтарының тарихи-мәдени және этносаиясы жағдайын жан-жақты жүйелі зерделеу біздің замандастарымыз үшін маңызды міндет болып табылады. Еуропа мен Азияның тоғысындағы кең байтақ даланы мекендеген түркі халықтарының көшпелі өмір салтына ғана емес, отырықшы өмір салтына да бейім болғандығы туралы көптеген деректер кездеседі. Бұл сөзімізге орта ғасырда өмір сүрген философ, ақын Ж. Баласағұнның «Құтты білік», А. Ясауидің «Диуани хикмет» ескерткіштерінде кездесетін қала көрінісі, қаладағы адамдардың тыныс-тіршілігінің суреттелуі дәлел бола алады. Ж. Баласағұнның «Құтты білік» ескерткішінде Құзорда (Баласағұн), Қашқар қалалары аталса, А. Ясауидің «Диуани хикмет» ескерткішінде Мәдине, Мекке, Түркістан қалаларының аты аталады. Аталған ескерткіштерді герменевтикалық талдау арқылы біз қаланың келесі модельдерін анықтадық: 1. «Қала – кеңістік»; 2. «Қала – киелі орын»; 3. «Қала – қалалықтар»; 4. «Қала – көңілсіздік»; 5. «Қала – тарихи тұлғалар».

Түйін сөздер: көне түркі ескерткіштері, Жүсіп Баласағұнның «Құтты білік» ескерткіші, Ахмет Ясауидің «Диуани хикмет» ескерткіші, қала модельдері, Құзорда, Түркістан.

М. Амангазықызы, А.Е. Алимбаев

Евразийский гуманитарный институт имени А.Кусайнова, Астана, Казахстан

Образ города в древнетюркских памятниках

Аннотация. В статье рассматриваются художественные модели города в древнетюркских философских трактатах «Благодатное знание» Юсуфа Баласагуни и «Дивани хикмет» Ахмеда Яссави. Вышеназванные трактаты в настоящее время являются общим достоянием всех тюркскоязычных народов как сокровищница, бережно хранящая в себе свидетельства общественной, культурной и литературной жизни эпохи средневековья. Всесторонне систематическое изучение этноса и государственности, языковой и графической системы, историко-культурного и этнополитического положения казахского и других тюркских народов является важной задачей для наших современников. Существует множество свидетельств того, что тюркские народы, населяющие обширные степи на стыке Европы и Азии, с древних времен склонны вести не только кочевой, но и оседлый образ жизни. Об этом свидетельствует живописное подробное описание быта жителей городов Кашгар, Баласагун, Мекка, Медина и Туркестан, которые можно найти в средневековых историко-культурных памятниках: «Благодатное знание» философа и поэта Ю. Баласагуни и «Дивани хикмет» мыслителя А. Яссави. Города Кузорда (Баласагун) и Кашгар упоминаются в памятнике Ю. Баласагуни «Благодатное знание», а города Медина, Мекка и Туркестан названы в памятнике «Дивани хикмет» А. Яссави. Статья содержит обширный иллюстративный материал, благодаря которому путем герменевтического анализа выбранных художественных памятников, нами были выделены следующие модели города: 1. «Город – пространство»; 2. «Город – сакральное место»; 3. «Город – горожане»; 4. «Город – разочарование»; 5. «Город – исторические личности».

Ключевые слова: древнетюркские памятники, «Благодатное знание» Юсуфа Баласагуни, «Дивани хикмет» Ахмеда Яссави, модели города, Кузорда, Туркестан.

Information about authors:

Amangazykyzy M. – Doctor of Philosophy (PhD), Associate Professor of the Department of Kazakh and Russian Philology, A.K. Kussayinov Eurasian Humanities Institute, Astana, Kazakhstan.

Alimbayev A.E. – Doctor of Philosophy (PhD), Associate Professor, Head of the Department of Kazakh and Russian Philology, A.K. Kussayinov Eurasian Humanities Institute, Astana, Kazakhstan.

Амангазықызы М. – философия докторы (PhD), қазақ және орыс филологиясы кафедрасының доценті, А.Құсайынұлы атындағы Еуразия гуманитарлық институты, Астана, Қазақстан.

Алимбаев А.Е. – философия докторы (PhD), қазақ және орыс филологиясы кафедрасының меңгерушісі, доценті, А.Құсайынұлы атындағы Еуразия гуманитарлық институты, Астана, Қазақстан.

О.Қ. Сұлтанғалиева¹
Б.А. Ердембеков²

¹Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті, Ақтөбе, Қазақстан

²Семей қаласының Шәкәрім атындағы университеті, Семей, Қазақстан

*Корреспонденция үшін автор: sultangalieva_74@mail.ru

Тәуелсіздік дәуіріндегі қазақ поэзиясының ұлттық-этнографиялық ерекшеліктері

Аңдатпа. Мақалада Тәуелсіздік кезеңіндегі қазақ поэзиясының идеялық ерекшелігіне сипаттама беріледі. Бұл ретте ұлттық құндылықтар, ұлттық идея, туған жер, жалпыадамзаттық құндылықтар, ұлттық сана-сезім туралы пікірлерге түсінік беріліп, талданады. Қазақ халқының отаншылдық рухы мәселесі ата-бабаларымыздың аманат еткен жерін қорғау, туған жерді сүю халықтық болмыстан бойға дарыған, ой-сананы жетілдіретін құбылысқа айналып отыр. Мақалада Тәуелсіздік кезеңіндегі қазақ поэзиясының өкілі Бауыржан Құрманқұлов туындыларындағы туған жер, ұлттық құндылықтар мәселелері қарастырылады. Ақынның «Туған жерде туған жырлар» атты өлеңдер топтамасындағы «Жымпиты», «Қырыққұдық» және «Домбыра үні» өлеңіне идеялық талдау жасалады. Ақынның өршіл жырларындағы халықтық болмысқа құрылған танымдық ойлар талданады. Ақын, журналист Индира Өтемістің туған жер тақырыбына арналған өлеңдер топтамасындағы «Ойыл», «Туған жермен қоштасу», «Ауылға кетем» өлеңдерінде лирикалық кейіпкердің туған жер туралы нәзік иірімге толы сезімдері арқылы перзенттік сағынышы сипатталады. Жас ақын Гүлжайнар Қалдинаның Тәуелсіздік туралы жырларының ішіндегі «Махамбеттің монологы», «Мағжанның монологы», «Қазақ – біз!», «Айбын», «Қазақ деген – осы біз!» сынды рухты жырлары және ұлттық құндылыққа толы тәрбие тақырыбына құрылған «Өке тілегі» өлеңі талданды. Ақын шығармашылығы туралы белгілі қаламгер Мейірхан Ақдәулетіұлының, сыншы Бағашар Тұрсынбайұлының пікірлері келтіріледі. Олар ақын Г.Қалдинаның отаншылдық мәнге құрылған жырларының көркемдік деңгейі жоғары, оқиғасының өрбуі шынайы екеніне назар аударып, оның өлеңдері Тәуелсіздік кезеңіндегі әдебиетімізден маңызды орын алатыны туралы тұжырым жасайды.

Түйін сөздер: тәуелсіздік кезеңіндегі әдебиет, ұлттық құндылықтар, ұлттық идея, туған жер, жалпыадамзаттық құндылықтар

DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-678X-2023-142-1-154-162>

Кіріспе

Қазақ поэзиясының бүгінгі таңдағы беталысын бағамдап, өткенге көз жүгірту арқылы өмірді біртұтас танып, оның болашағының дамуын, өркендеуін көруімізге мүмкіндіктер бар. Білу керек, бұл тек қана әдеби көркем мәтіндерде ғана емес, біздің қазақи

тұрмыс-тіршілігіміздің ерекшеліктері мен құндылықтарын танытатын өзіндік біртұтас жүйе ретінде темірқазық болып табылады.

Материал және зерттеу әдістері

Мақалада ұлттық құндылықтар, ұлттық идея, туған жер, жалпыадамзаттық құн-

дылықтар, ұлттық сана-сезім туралы ғылыми еңбектерге талдау жасалып, Тәуелсіздік кезеңіндегі қазақ поэзиясының өкілі Бауыржан Құрманқұловтың, Индира Өтемістің, Гүлжайнар Қалдинаның туындыларындағы халықтық болмысқа құрылған танымдық ойлар мен өршіл рух, ұлттық тәрбие мәселелері талданады. Мақалада талдау, салыстыру әдістері қолданылады.

Әдебиетке шолу

Қазіргі қазақ әдебиетіндегі құндылықтарымызды қайта жаңғыртып, не болмаса қайта баға беруіміздің себептерін ескермей кетуге болмайды. Әдебиеттің қандай типінде жазылса да, қандайда бір тақырыпты қозғап, идеялық шешім шығарса да, қортындысына келгенде автордың негізгі мақсаты ұлтымыздың дәстүрлі құндылықтарын жаңадан туындауына немесе оған жаңаша бағытта баға беруге деген ынталануына барып тіреледі. Халқымыздың дәстүрлі қазынасын, оның жалпыадамзаттық рухани байлығын дәріптеу, мүмкіндігінше жаңғырту идеясы көркем шығармаға тиесілі. Себебі, әдебиет кейіпкерлердің «...тұрмыс сарынын түптеп, терең қарап әңгімелеп, түгел түрде суреттеп көрсететін» [1, 327] көркем шығармалардың құндылықтар жүйесін, жалпыадамзаттық құндылықтардың көріну ерекшеліктерін ашып беруге көмектеседі. Бұл өмірдің әрқилы белестеріндегі сатылы қиындықтарды көрсете отырып, халық ішіндегі, оның адамдар арасындағы ұлтымызға тән ең басты рухани әдеби байлығымызды да айқындап береді. Тәуелсіздік тұсында жарық көрген поэзиялық шығармалардың көтерген тақырыптары мен мәселелері, тілдік ерекшеліктері біркелкі емес. Қазіргі таңдағы қазақ әдебиетінің ерекшелігі, олардың бағыттарының бір-біріне ұқсамайтындығы, танымдық-идеялық бет-пердесімен ерекшеленеді. Ұлттық әдебиетіміздің бүгінгі сөз өнерінде жаңашылдыққа бағыт алу, тыңнан түрен салу, батыс өңіріндегі үлгінің керегін алып қана қоймай, оны дәстүрлі қалыптарға салу сияқты үрдістер тән. Соның бір бағыты ретінде біз бүгінгі қазақ әдебиетін-

дегі тарихи құндылықтарымызды қайта сарапқа салып, инновациялық әрі тура баға беру процессінің жүріп жатқанын айта кеткеніміз жөн. Бұл қазіргі қазақ поэзиясының ең басты арналарының бірі болып отыр. «Аккультурациялық «өз» бен «өзге», «жақын» мен «жат» проблемасы отаршылдықтың қиянаты-қарағын көрген, шеккен елдердің рухани тіршілік-тынысында ең өзекті де өткір мәселе саналады. ...өміршеңдігі мықты жұрттарда әлгідей процестің аяғы олардың өзін-өзі тануына (азаматтық тарих), өзін-өзі бағалай бастауына (этностық намыс, этностық тіл, этностық мәдениет, этностық салт-сана, т.с.с.) өзінің дербестік даралығына ұмтылуына (егемендік, Тәуелсіздік, мемлекеттілік) апарады [2, 22]. Ұлттық психологияның барынша айқын бейнесін тауып, оның бейнеленуінің бар көркемдігі танылатын, ойлау бағытының өзіндік маңыздылығы аңғарылып, көп жылдар бойы қалыптасқан тәрбие көріністері мен әдемілікке деген пікір анық тайға таңба басқандай жазба әдебиеттің, сөз өнеріндегі орны ерекше. Жоғарыда айтып өткеніміздей, қазақ әдебиеті басқа ғылым бағыттарына пайдасы бар, қажетті мәліметтерді әрі қатпарлы дүниелерді өз бойында сақтайды. Жоғарыдағы фактілерді ескеретін болсақ, қазақ әдебиетінің құндылық бағыттарын назарға ұстап, ұлтты тануға, айқындап білуге деген функциясының осылай қалыптасуын заңдылық деп қабылдап, білген жөн. Бұл туралы мәдениеттанушы ғалым Б.Сатершинов: «Тәуелсіздік тұсындағы қазақ халқының қоғамдық санасындағы түбегейлі өзгерістер тарихи тағдырдың тәлкегімен ұмыт болған ұлттық дәстүр мен мәдениетті қайта жаңғыртуымен сипатталады», - дейді [3, 3]. Осы тұста қазақ авторларының тарихи шындықтың дәл бейнесін көркем шығармалар арқылы беріп, халықтың есінде сақталған тарихи жайттарға бүгінгі күн тәжірибесінен баға беруге ұмтылысы нақты аңғарылады. Қазақ тарихының айтулы беттері, әсіресе ұлт жадында өшпестей болып сақталып қалған аыр ад азапты кезеңдер қаламгерлер шығармашылығына арқау болып отыр.

Аталмыш қоғам түрінде, әсіресе түркілік-қазақы менталитеттің өзегіне қарайтын

болсақ, этикалық құндылықтардың үстем болғанын байқау қиынға соқпайды. «Қазақ дәстүрлі мәдениетіндегі әдептіліктің басты белгілеріне жататындары: атамекен мен туған халқына деген сүйіспеншілік, ар-ұятты қастерлеу, намысты болу, мейірімділік, ізеттілік, ата-бабалар аруағы мен ақсақалдарды сыйлау, ата-аналық парыз бен балалық қарыз, әділдік, қанағатшылдық және т.б.» деген профессор Т.Ғабитовтың пікірі дәстүрлі қазақ өмірінде экономикалық-материалдық құндылықтардан этикалық-моральдық құндылықтардың үстем болғанын айғақтайды [4, 241].

Жалпыадамзаттық құндылықтар әртүрлі ракурста көрініс табады. Ол мүмкіндігінше әдебиеттегі бас бейненің жас ерекшелігіне, ұлттық қалыптасуына, жеке ойлау қабілетіне және болып жатқан әртүрлі құбылыстарға қарай өзгеріске ұшырап отырады. Сонымен бірге әдеби мәтіндердегі құндылықтар жүйесі әдеби-поэтикалық даралық жайына да қатысты. Әдебиеттің тектері мен түрлері тұрғысынан қарағанда өнерге арқау болған өмірлік шындықтың, ондағы көрінер құндылықтар жүйесі де әрқелкі сипатта бейнеленеді. Лирикада сәнді иірімдер мен махаббатқа толы бейнелер аз емес. Ал эпикалық туындылар құндылықтарды кең көлемді баяндау жүйесі арқылы танытады. Поэзияның жалпыадамзаттық құндылықтарды таныту тәсілдері жанрлық-формалық тұрғыдан ерекшеленеді, осыған сәйкес жан-жақты жаратылыс туралы айтылар сыр да басқа эстетикалық тізбектер арқылы басылады. Стилдік ерекшеліктеріне қарай әдеби көркем жазылымдардағы құндылықтар бағыттарының көріну, танылу бейнесі де түрленіп отырады. Әсіресе бүгінгі қазақ поэзиясына келетін ерекшеліктердің бірі ретінде болған ақиқатымызға қайта оралып, жаңаша көзқараспен қарап, ұлттың спецификалық бағыттар жүйесін салмақтай аламыз. Сондықтан тәуелсіздігіне аяқ басқан ұлттардың өміріне көз жүгіртсек, бұл қалыпты жағдай екендігі көрінеді.

Соңғы отыз жылда тарихи тақырыптардың қайта жандану үдерісі үдей түсті. Қазіргі әдебиеттің осындай сипатын байқаған зерттеушілер «бұрын болған, бірақ са-

на-сезімнен күшпен ығыстырылған ұлттық таным-түсініктердің ментальдық модельдерін реставрациялау мен реконструкциялаудың кезеңі келгенін» растайды [2, 179]. Бұл ретте: «Үлкен әдебиет қашанда халық өмірінің белді кезеңдерін, дәуір тудырған әлеуметтік тартыстарды, қоғамдық-саяси ағымдарды, психологиялық шытырмандарды айналып өте алмайды», - дейді академик Р.Нұрғали [5, 56]. Ал академик С.Қирабаевтың: «Қазақ әдебиетінің тарихын, көне дәуірден бүгінгі күнге дейін өткен жолын зер сала қараған адам сол дәуірдің бәрінде де жалғасып, үзілмей келе жатқан бір ұлттық идеяны көреді. Ол – халықтың бірлігі, Тәуелсіздік, ешкімге бодан болмай, дербес елдікті сақтау идеясы» [6, 59], - деген пікірі бұған дәлел болады. Тәуелсіздік, еркіндік идеясының қазақ тарихының қай кезеңінде де толастамағанын М.О.Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институтының ғалымдары шығарған «Тәуелсіздік идеясы және көркем мәдениет» атты көптомдық еңбектен де байқауға болады.

Нәтижелер және талқылау

Тәуелсіздік кезеңі поэзиясында туған жер, ұлттық құндылықтар тақырыбы жиі кездеседі. Осы кезеңде қалам тербеген ақындардың бірі Бауыржан Құрманқұловтың өлеңдері «Кеш емес әлі», «Хат», «Кешір мені», «Беу, дүние-ай!...» жинақтарына енген [7].

Ақынның «Туған жерде туған жырлар» атты өлеңдер топтамасы Жымпиты, Қырыққұдық жерлерін жырлауға арналған. «Жымпиты» өлеңінде:

«Көңілді көркің,
Күн кейпің,
Сағындым сені, Жымпитым.

Пәк жүрек аңсап өзіңді,
Бөлінді тағы түнгі ұйқым» [8, 169-170], - деп жырлайды.

Ал «Қырыққұдық» туралы жырында ауылының көркем бейнесін суреттеп, оның орны қалмағанына өкініш білдіреді:

«Оралғанда жылдар салып араға,
Орны жатыр, Қырыққұдықтың өзі жоқ!» [8, 171-173].

Ұлттық құндылықтар тақырыбы ақынның «Домбыра үні» атты өлеңінде көрініс тапқан:

«Тілейгінім –

тек қана домбыра үні...

домбыра үні үзіліп кетпесе екен», - деп келтіреді [8, 191-192].

Ақын өз шығармашылығы туралы: «Көңіліңізден шықпаса – сөге жамандамаңыз. Ал, ішкі дүниеніңізбен үндесетін бір шумақтарды тауып жатсаңыз – мен ризамын, яки ақындық тағдырыма еш өкпем жоқ», - деп оқырманымен сырласады [8, 4-5].

Ақтөбе өңірінің тумасы, ақын, журналист Индира Өтемістің өлеңдері «Жәдігер» Ақтөбе өңірінің антологиясына, «Гүл-ғұмыр», «Білезік» жинақтарына енген.

Оның туған жер тақырыбына арналған өлеңдер топтамасындағы «Ойыл» атты жырында:

«Алматы ма, Ақтөбе ме, Ақтау ма –

Болғанымен бәрі лайық мақтауға,

Жылтыраққа жүгінбейтін жүрегім

Сағынышын саған ғана сақтауда» [9, 7]. Осы тақырыптың жалғасы «Туған жермен қоштау» өлеңінде қозғалады:

«Аяулым менің, аяулы атамекенім,

Көктемдеріңнің ақ бұлты болып,

Сел қылып сені өтемін.

Кеудемде менің сағыныш-шамдар

Жарқырап тұрған шақтарда,

Аспаныңмен астасып сенің,

Ақ түнің болып кетермін» [9, 23].

Ал «Ауылға кетем» өлеңінде:

«Далаға қайтам, даланың таңын сағындым,

Көзіменен-ақ аймалай алар бәрін Күн.

Жолында ешкім тұрмайтын ерке самалы –

Алақаны еді таңымның» [9, 35], - дей келіп, туған жердің қадір-қасиетін рухани таным тұрғысынан жырлайды.

Адамзат тарихындағы фольклор мен әдеби шығармалары ұрпақтардың көркемдік ойлау дүниетанымы сөзбен бейнелеу, таныту қызметін атқарып келеді. Адамдардың дүниеге келгенінен бастап өмірден өткеніне дейінгі аралықтағы өзіндік таным нәтижелерін, келер ұрпақтарға аманат болып қалатын тағылымын өнер шығармалары ғана атқарады. Адамдардың әрбір ісінің басталуы мен аяқталуы белгілі бір жүйемен, шешім-

мен тиянақталады. Сөз өнері туындыларында адам ойының осындай жүйесі басшылыққа алынады. Яғни, шығарма авторы туындының нысанындағы адамдар іс-әрекеттерінің, оқиғалардың басталуы мен аяқталуы аралығын жүйелей отырып, әрбір сюжеттік-композициялық құрылымның белгілі нәтижелі түйіндеулерін жасайды. Шығармадағы сюжеттік шешімі мен көркемдік шешім – үндес ерекшеліктер. Көркемдік шешім шығарманың құрылысындағы тартыстардың табиғилығы деректерден туындайтын қиял қосындыларының нанымдылығы, шығарма кейіпкерлерінің өмірлік шындықтағы тағдыр деректерін сұрыптау, кескін-келбет табиғилығы мен айдап қосу сәйкестігі, табиғат аясындағы адам тіршілігінің шынайылығы, жан әлемі психологиясын ашу, ұлттық-этнографиялық дәстүрлерді уақыт шындығымен сәйкестендіру, т.б. сан алуан мәселелерді қамтиды. Тұтастай алғанда, көркемдік шешім эстетикасы адам жан әлемі мен қоршаған орта тұтастығының күрделі кешенді үйлесімі мен қайшылықтарын қамтиды.

Әрбір қоғам түрі мен қоғамдық формацияның өз доминантты құндылықтары болады. Дәстүрлі, индустриалды және постиндустриалды білім қоғамдарының өзіне тән ойлау жүйесі – менталдық білімі, соған сай құндылықтар жүйесі өмір сүреді. Біздің ойымызша, тарихи тақырыптағы көркем туындылар дәстүрлі қоғамның құндылықтар жүйесін тануға жол ашады. Себебі осындай туындыларда архаикалық мәдени бейнеге ұқсас кейіпкерлер сирек кездеседі, сонымен қатар олардың бойында этикалық, әлеуметтік және діни құндылықтар көп болып келеді. Сондықтан да көрсетілген бейнелердегі кейіпкерлер жеке тұлғалық құндылықтарға қарағанда ұжымдық құндылықтар көлемінде өмір сүреді. Тәуелсіздік тұсындағы қазақ әдебиетінде тарихи тақырыптар бірнеше арнада көрінеді. Осылардың көпшілік басымдылығы бұрын айтылуға тыйым салынған тақырыптар қатарында болған ұлт-азаттық көтеріліс, ашаршылық заман, репрессия, тың және тың игеру, кеңестік жүйенің дұрыс емес саясатын әшкере қылған басқа да мәселелерді қамтиды.

Қазақ мемлекетінің өзгеге тәуелді отаршылдық дәуірінде ұлттық рух бәсеңдеп, эпостың бұрынғы батырлық рухы әлсіреп, сюжеттер аңыз бен әңгімеге ауысып, новеллистикалық сипат алады. Ал егемендікке қол жеткізгеннен кейін елімізде ұлттық салт-дәстүрді жаңалау, сараптау, білу, мәдени-рухани бірегейлікті іздеу, қайта бағалау жүйесі шапшаң алға жылжи бастады. Осының үрдіс аясында көрініп жатқан құндылықтарды біз шартты түрде Тәуелсіздік құндылықтары деп атаймыз.

Жалпыадамзаттық рухани байлықтар көркем шығарманың тақырыбы мен мазмұнын, кейіпкерлердің бейнесін, олардың ішкі болмысы мен сезімдік күн кешулерін, әрекеттерінен, сонымен қатар символдық, концептік бірліктерден, жазба жұмыстарындағы көркемдік элементтерден айқын көрінеді.

Көркем шығармаларда жалпыадамзаттық құндылықтар бинарлық оппозиция құрайды. Жалпы идеялық негіздегі адамзаттық құндылықтардың бір-біріне қарама-қарсы келуі, кейіпкерлер арасындағы қайшы байланыс және жалпыадамзаттық құндылықтардың өзара қайшы келуі осының нақты дәлелі.

Жаңа әдеби туындының өзегінде тұлға тұр. Сол себепті жеке-дара құндылықтардың мықты болып қалыптасуына жол ашты. Нақты шындықтан гөрі өз пікірі бойынша шындыққа көбірек ден қою, өмірдегі болып жатқан шындықтан гөрі жеке тұлғаның ішкі ой сараптары мен сезімдік арпалыстарына басымдылықпен мән берілуі әдеби-поэтикалық жағынан сюжеттің рөлін барынша төмендетіп, шығармадағы бейнелер санының кемуіне себеп болды және формалық өзгерістерге әкелді.

Жас ақын Гүлжайнар Қалдинаның жырлары екі мыңыншы жылдардан бері жиі көріп келеді. Жас ақынның поэзия айдынындағы аяқ алысы туралы Мейірхан Ақдәулетұлы: «Қазақ өлеңіне өз өрнегі, өз үйі, ең бастысы, өз «мені» бар, демек өзінен бұрынғы ақындарға да, тұстастарына да ұқсамайтын, ұқсағысы келмейтін ақын келді. Жаңа үні, жаңа жақсы өрнек. Дүниені жаңа көз-көңілмен көру», - деп бағамдайды [11, 3].

Ақынның Тәуелсіздік туралы жырлары «Махамбеттің монологынан» бастайды:

«Азат та, азат, азат күн,
Азаттылығыңды айқайлап айт та.
Отына таста тозақтың.
Қасиетіне мені тік тұрғызды
Қаламайтын құрдымға
Мен, Махамбет, қаны қайсар қазақпын!»
[12, 90].

Әрі қарай ақын елін, жерін, рәміздерін жырға қосады. «Мағжанның монологы» атты өлеңі өр рухты қазақ халқын дәріптеуге арналған:

«Көкке жайған қос қолымның бағы бар,
Бұлтқа бейнем.
Жетті және айға атым.
Төркінім де исі ТҮРКІ – танып ал,
Қанымдағы КӨК БӨРІНІҢ қайратын!...»
[12, 88].

Бұл тақырыпты «Қазақ – біз!» атты өлеңінде әрі қарай жалғастырады:

«Беу, ҚАЗАҚ!
Биігін құлатпай,
Үйірін жылатпай
Сауытты Сақ бабам
Қауымды сақтаған

...

Дұшпанын бастырмаған,
Досына қас қылмаған
ҚАЗАҚПЫЗ!» [12, 103].

Ал «Айбын» атты өлеңінде Ата заңымызды жырға қосып, мемлекеттік рәміздеріміздің рухты сипатын бейнелейді:

«Оятқан бейбіт елдің таңын Азан,
Салтанатпен шуағын жайса күнім.
Атамның қаныменен жазылған заң,
Қазақтың қалықтатсын қайсар үнін!» [13, 94-95].

Ақын Г.Қалдинаның «Қазақ деген – осы біз!» атты рухты жыры Көк байрақ пен Өнұранымыздың қадір-қасиетін сипаттауға арналған:

«Ұраным бұл – ән қалықтар қанымда,
Тұраным боп тыңдайды әлем аспаны!
Ұлы әнім бұл – тарихым да, таңым да,
Тұрағым бұл – текті ұрпақтың дастаны»
[13, 108-109].

Жас та болса, жырлары аға буынның салиқалы пікіріне ие болған Г.Қалдинаның

«Әке тілегі» поэмасы туралы сыншы Б.Тұрсынбайұлы былай дейді: «Көркемдік деңгейі жоғары, оқиғасының өрбуі шынайы. Тарихи шындыққа құрылған оқиға желісі нанымды шыққан» [14]. Поэмада ұлттық тәрбие қайнарынан сыр шертіледі.

Жаңа дәуір, жаңа талапқа сай көркем әдебиетке қойылатын міндет те ұлғаяды. Кей дәстүр мүлде жойылып кетеді. Әрине, ескі, дәстүрлі түрлер бірден жойылып, түгелдей жаңаланып жатпайды. Көркем әдебиет санадағы құбылысты бейнелемек. Егемендік алған еркін елдің өр поэзиясындағы рухты ойлар, жаңашыл тіркестер, тың әдістер – жаңа заман поэзиясының заңды жалғасы.

Жалпыадамзаттық құндылықтардың қазіргі поэзиядағы көріну арналары турасында айтсақ, қазіргі қазақ әдебиетінде тарихтың ақтаңдақ беттері мәдени-көркемдік тұрғыдан қайта безбенделіп жатыр. Халықтың жадында өшпестей із қалдырған нәубет жылдар мен ірі тарихи оқиғалар бүгінгі күн биігінен бағаланып жатыр. Сонымен қатар, кейінгі ширек ғасырдағы қоғам бейнесі, экономикалық қоғам қысымы, белгілі бір нәтижесі мен кемшілігі заманауи шығармашылыққа әкеліп соғып отыр. Қазақ әдебиетіндегі аталмыш үдерістер өз кезегінде әр қилы мазмұндық тақырыптық-идеялық, стильдік-ерекшелік ізденістердің қалыптасуына негіз болып отыр. Шындап келгенде, бұл стильдік ерекшеліктер мен тенденциялар ұлттың бірлігін пайымдауға, мәдениетіміз бен болмысымызды анықтауға, жеке дара егемендігімізді бүтіндеуге хәм қызмет етіп отыр. Әдебиет осындай тұстарымен қоғамдық санада деколонизациялық процестің жүйрік дамуына қызмет ететіне белгілі. Осындай аса үлкен тарихи-мәдени жауапкершілікті көтеруде поэзияның алатын орны зор. Өйткені халықтың тарихта ізін қайта жаңғырту, оны кеңінен баяндау, тарихи шындықтан тайқымай, барынша боямасыз әрі әсерлі де әдемі жеткізу көркем туындыға тән. Бұл мазмұндағы шығармалар дәстүрлі қазақ қоғамының құндылықтарын тануға мүмкіндік береді.

Жаңа әдебиет өткен өмірдің айқын бейнелерін мәдени-көркемдік тұрғыдан қайта өңдеп, ежелгі дәуірдегі әдеби мұралардан

бастап қазіргі әдебиетке дейін үзілмей жалғасып, өзектілігін жоймай келе жатқан Тәуелсіздік құндылығын дәріптеуде. Ол көркем туындыларда анық айтылмағанмен, идеялық концепция арқылы көрінеді және ар, қанағат, әділдік, жомарттық, мейірімділік сынды құндылықтармен сабақтаса суреттеледі.

Қазіргі таңда поэзияда Тәуелсіздік мазмұндылығын қалыптастырудың және сақтап қалудың алғы шарттары моральдық-этикалық құндылықтарды жаңарту, жаңғырту мәселелері көтеріледі. Соның ішінде ар-ұят, қанағат, мейірім, әділдік құндылықтарына аса мән беріледі.

Ұлттық мінез ұлттық психологиямен, сезіммен, әдет-ғұрыппен, дәстүрмен, сондай-ақ ұлттық экономикалық, тұрмыстық, шаруашылық ерекшеліктермен тығыз байланыста болады. Ұлттық мінез көркемөнер мен әдебиеттің, өлеңнің ұлттық сипатын дәлелдеп көрсететін басты белгі, басты категория және тұлғалы ақындар поэзиясының басты ерекшелігі.

Ұлттық мінез әдет-ғұрып, тұрмыс-тіршілік, салт-санамен байланыста ашылады десек, оған дәлел, түйінді өлеңнің өн бойынан табамыз. Қазақ поэзиясында моральдық, адамгершілік ізденістермен бірге ұлттық қайнарларға үңілу белгісі табиғат, туған дала, қазақы тіршілік хақындағы өлеңдерінен айқын аңғарылады. Өлеңнің ұлттық сипаты дегенде ұлттық мінезден басқа ұлт тарихын терең танып-білу, одан ой қорыту мәселесі де еске алынады. Ақындар өлеңдерінде ұлт тарихына қатысты оқиғалар мен тұлғалар молынан кездеседі.

Өлеңде ұлттық сипат тек ұлттық мінезбен шектеліп қалмай, ұлт тарихымен тамырласып, ақын поэзиясының танымдық, тағылымдық, халықтық қырларын даралай түседі. Халық тарихындағы батырлар мен ақындар, саятшы-серілер, түрлі өнер иелері бірде өз тұлғасымен сомдалса, бірде көркемдік-идеялық мақсатта ойды астарлап, бейнелеп айту мақсатында қолданылады.

Туған жерге деген ерекше сүйіспеншілікті, тарихи оқиғаны, тарихи тұлғаны тілге тиек ете отырып таныту өлеңнің көркемдік әрі танымдық қуатын арттырып тұр. Бұл жер-

де сол жерді мекен еткен елдің әдет-ғұрып, тыныс-тіршілігі, тарихы, адамдары ақын назарынан тыс қалмайды. Қазақ мінезінің қуат алар тарихын, тегін қасиетін танытып, поэтикалық ажарын ашу үшін тарих үзігін бейнелі ойға айналдыра суреттеу ақын қаламына тән ерекшелік. Ұлттық рух тынысы осындай өлеңдерінен реалистік жолмен танылып отырады.

Ұлттық сезімнің шеңберінен еркін шыға отырып, адамзаттық мәселелерді терең толғауға дейін барған қарымды ақындар шығармашылығының ұлттық сипаты жалпыадамзаттық гуманистік мұраттармен үндесіп жатады.

Қорытынды

Әдебиеттану ғылымында әдеби шығарманың табиғатын түсіну үшін олардың көркемдік ерекшеліктерін зерттеудің маңызы үлкен. Қаламгердің шеберлік қырлары, көркем әдебиет туындысының эстетикалық қуаты оның қаламының көркем тілмен жеткізу ерекшеліктерінен байқалады. Бұл қаламгердің шеберлік қырларын танытатын көркемдік стильдің қалыптасу процесі. Стильдік ерекшеліктер көркемдік құралдар жүйесінде, олардың ішкі заңдылықтарынан өрбитін байланыстарымен өзара қарым-қатынастары арқылы көрінеді. Ал қаламгердің өзіндік көркемдік әдісі оның өмірлік материалды танып-бағалау, таңдау және бейнелеудегі өзіне ғана тән ұстанымдарынан келіп шығады. Халқымыздың рухани байлығына айналған қаламгерлер шығар-

маларына біз де, келер ұрпақ та қайта-қайта оралып, өздерінің рухани қажеттіліктерін қанағаттандыра берері талас тудырмайтыны ақиқат.

Тәуелсіздіктен кейінгі жылдар поэзиясындағы стильдік ізденістердің бір қыры поэзиядағы дәстүрлі көркемдеу үлгілерін жаңғырта, жаңарта қолдануын және тыңнан енген поэтикалық бейнелеулерден танылып отырады. Поэзиядағы тіл мен көркемдік жүйесінде ақын сөзінің қуаттылығы, суреткерлік шеберлігі негізінен көріктеу құралдары арқылы поэтикалық тынысы кең лирикалық өлеңдер тудыра білуінен көрінеді. Ұлттық поэзия тарихына бойласақ, ақындарымыздың көркемдік өрнегінен сөз, дыбыс қайталаудың әдемі оралымдары кездеседі. Көне халықтық поэзиядағы қайталау дәстүрі кезеңдермен бірге жаңғырып, поэтикалық мәні тереңдеп, бүгінгі поэзиямызда жаңаша қырымен түрленді. Айшықтау үлгілерінің тұжырым, қалыптасқан ұғымы ортақ болғанымен, әр ақынның шығармашылығы әр бөлек көркемдік әлем екенін ескерсек, аталмыш көркемдік тәсіл әр қырынан түлеп, қазіргі лирикамыздың биік деңгейге жетуіне бірден-бір негіз болып отыр. Мақалада қарастырылып отырған кезеңдегі поэзияның ең басты табысы – оның көркемдігінде. Дәуірдің қоғамдық-әлеуметтік келбетін суреттей отырып, қаламгерлеріміз оны лирикалық кейіпкерлердің мінезі, қарым-қатынасы, әрекеті, ой-аңсары, мақсаты, ішкі жан-дүниесі және ұлттық құндылықтардың рухты арқылы бейнелеп берді.

Әдебиеттер

1. Байтұрсынұлы А. Алтытомдық шығармалар жинағы. Т.1. – Алматы: «Ел-шежіре», 2013. – 384 б.
2. Қамзабекұлы Д., Омаров Б., Шәріп А. Ұлттық әдебиет және дәстүрлі ментальдік. Монография. – Алматы: «ARNA-B», 2013. – 192 б.
3. Сатершинов Б.М. Қазіргі Қазақстан мәдениеті дамуының негізгі бағдарлары мен қайшылықтары: филос. ғыл. канд. ...автореф. – Алматы, 2000. – 26 б.
4. Ғабитов Т. Қазақ философиясы: ұлттық идея кең мәтінінде. – Алматы: «Раритет», 2010. – 241 б.
5. Нұрғали Р. Шығармалары. Т.3: Сөз өнерінің эстетикасы. – Астана: «Фолиант», 2013. – 388 б.
6. Қирабаев С. Ұлт тәуелсіздігі және қазақ әдебиеті: әдебиеттік зерттеулер, сын мақалалар, естеліктер. – Алматы: «Жібек жолы» БҰ, 2011. – 596 б.
7. Құрманқұл әулеті Бауыржан. – URL: https://aktobeonyry.blogspot.com/2018/11/blog-post_61.html (қаралған күні: 10.04.22).

8. Құрманқұлов Б. Беу, дүние-ай!.. Өлеңдер. – Ақтөбе: «А-Полиграфия», 2014. – 216 б.
9. Өтеміс И. Мейірім: Өлеңдер. – Ақтөбе, 2011. – 48 б.
10. Қалдина Г. – URL: <https://adebiportal.kz/kz/authors/view/825> (қаралған күні: 10.04.22).
11. Ақдәулетұлы М. Қайырлы, қазыналы жол болғай! // Үн. – Ақтөбе, 2012. – 124 б.
12. Қалдина Г. Әке әлдиі... Өлеңдер. – Алматы: «Жалын», 2012. – 160 б.
13. Қалдина Г. Үн. – Ақтөбе, 2012. – 124 б.
14. Тұрсынбайұлы Б. Жастар әдебиетіне тек Тыныштықбек пен Ақсұңқарұлы өлшем емес. – 22 желтоқсан 2012. - URL: <https://abai.kz/post/15649> (қаралған күні: 10.04.22).

References

1. Baitursynuly A. Altytomdyk shygarmalar zhinagy [Collection of sixtomic works] («El-shezhire», Almaty, 2013, 384 p.).
2. Kamzabekuly D., Omarov B., Sharip A. Ulttyk adebiet zhane dasturli mentaldik. [National literature and traditional mental]. Monograph («ARNA-B», Almaty, 2013, 192 p.).
3. Satershinov B.M. Kazirgi Kazakhstan madenieti damuynyn negizgi bagdarlary men kaishylyktary [The main directions and contradictions of the development of the culture of modern Kazakhstan] (Almaty, 2000, 26 p.).
4. Gabitov T. Kazak filosofijasy: ulttyk ideja ken matininde [Kazakh philosophy: the national idea in the broad text] («Raritet», Almaty, 2010, 241 p.).
5. Nurgali R. Shygarmalary. T.3: Soz onerinin estetikasiy [Works. Vol. 3: aesthetics of the art of the word] («Foliant», Astana, 2013, 388 p.).
6. Kirabaev S. Ult tauelsizdigi zhane kazak adebieti: adebiyttik zertteuler, syn makalalar, estelikter («Zhibek joly», Almaty, 2011, 596 p.).
7. Kurmankul auleti Bauyrzhan. Available at: https://aktobeonyry.blogspot.com/2018/11/blog-post_61.html (Accessed: 10.04.22).
8. Kurmankulov B. Beu, dunie-ai!.. Olender [O life. Songs] («A-Poligrafija», Aktobe, 2014, 216 p.).
9. Utemis I. Mejirim: Olender [Kindness. Poems] (Aktobe, 2011, 48 p.).
10. Kaldina Gylzhajnar [Kaldina Gylzhajnar]. Available at: <https://adebiportal.kz/kz/authors/view/825> (Accessed: 10.04.22).
11. Akdauletuly M. Kajyrly, kazynaly zhol bolgaj! [Safe and secret road], Un [Voice] (Aktobe, 2012, 124 p.).
12. Kaldina G. Ake aldii... Olender [Father's caress. Poems...] («Zhalyn», Almaty, 2012, 160 p.).
13. Kaldina G. Un [Voice] (Aktobe, 2012, 124 p.).
14. Tursynbailuly B. Zhastar adebietine tek Tynyshtykbek pen Aksunkaruly olshem emes [For youth literature, the measure is not only Tynyshtykbek and Aksunkaruly]. December 22, 2022. Available at: <https://abai.kz/post/15649> (Accessed: 10.04.22).

О.К. Сұлтанғалиева¹, Б.А. Ердембеков²

¹Ақтөбінский региональный университет им. К.Жубанова, Ақтөбе, Казахстан

²Университет им.Шакарима г. Семей, Казахстан

Национально-этнографические особенности казахской поэзии в эпоху независимости

Аннотация. В статье дается характеристика идейной специфики казахской поэзии периода Независимости, при этом комментируются и анализируются мнения о национальных ценностях, национальной идее, родной земле, общечеловеческих ценностях, национальном сознании. Проблема патриотического духа казахского народа заключается в том, что защита земли наших предков, любовь к родной земле – это явление, пронизывающее народное бытие. В статье рассматривается тема родного края, национальных ценностей в произведениях Бауыржана Курманкулова, представителя казахской поэзии периода Независимости. Проведен идейный анализ стихотворений поэта «Жымпиты», «Қырыққұдық» и «Домбыра үні» из цикла стихов «Туған жерде туған жырлар». Анализируются познавательные мысли,

построенные на народном бытии в амбициозных песнях поэта. Для поэтессы, журналиста Индиры Утемис в стихотворениях «Ойыл», «Туған жермен қоштасу», «Ауылға кетем» из цикла стихов на тему родного края характерна ностальгия лирического героя через нежные чувства о родном крае. Проанализированы пламенные стихи молодой поэтессы Гулжайнар Калдиной «Махамбеттің монологы», «Мағжанның монологы», «Қазақ – біз!», «Айбын», «Қазақ деген – осы біз!», которые пронизаны критическим духом, и стихотворение «Әке тілегі» на тему воспитания, национальных ценностей. Приводятся мнения известного писателя Мейрхана Ақдаулета, критика Бағашара Тұрсынбайұлы о творчестве поэтессы. Они обращают внимание на то, что поэтесса Г.Калдина обладает высоким художественным уровнем, умеет отразить подлинное развитие событий, и делают вывод, что ее стихи занимают важное место в нашей литературе периода Независимости.

Ключевые слова: литература периода Независимости, национальные ценности, национальная идея, родная земля, общечеловеческие ценности.

O.K. Sultangalieva¹, B.A. Yerdembekov²

¹K.Zhubanov Aktobe Regional University, Aktobe, Kazakhstan

²Shakarim University, Semey, Kazakhstan

National and ethnographic features of Kazakh poetry in the era of independence

Abstract. The article describes the ideological specifics of Kazakh poetry of the period of Independence, while commenting and analyzing opinions about national values, national idea, native land, universal values, national consciousness. The problem of the patriotic spirit of the Kazakh people is that the protection of the land of our ancestors, the love of the native land is a phenomenon that permeates the national being. The article deals with the theme of the native land, national values in the works of Bauyrzhan Kurmankulov, a representative of the Kazakh poetry of the Independence period. An ideological analysis of the poet's poems «Zhypity», «Kyrkkudyk» and «Dombyra uni» from the cycle of poems «Tugan Zherde tugan zhyrlar» was carried out. The cognitive thoughts based on folk life in the poet's ambitious songs are analyzed. The poet, journalist Indira Utemis in the poems «Oyil», «Tugan germen koshtasu», «Auylga ketem» from the cycle of poems on the theme of the native land is characterized by nostalgia of the lyrical hero through tender feelings about the native land. The fiery poems of the young poetess Gulzhainar Kaldina «Makhambettin monology», «Magzhannyn monology», «Kazak – biz!», «Aybin», «Kazak degen – wass biz!», which are imbued with a critical spirit and the poem «Ake tilegi», built on the theme of education, filled with national value, are analyzed. The opinions of the famous writer Meyr Khan Akdaulet, critic Bagashar Tursynbayuly about the poet's work are given. They draw attention to the fact that the poet G.Kaldina has a high artistic level, a genuine development of events and concludes that his poems occupy an important place in our literature of the period of Independence

Keywords: literature of the era of Independence, national values, national idea, native land, universal values.

Авторлар туралы мәлімет:

Сұлтанғалиева О.Қ. – қазақ әдебиеті кафедрасының PhD докторанты, Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті, Ақтөбе, Қазақстан.

Ердембеков Б.А. – қазақ филологиясы және журналистика кафедрасының профессоры, филология ғылымдарының докторы, Семей қаласындағы Шәкәрім атындағы университет, Семей, Қазақстан.

М.Н. Миразова
Ж.Ә. Аймұхамбет

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан
*Корреспонденция үшін автор: m.n.mirazova@mail.ru

«Киелі ағаштың» поэтологиялық пішіні

Аңдатпа. Үш әлемді байланыстыратын «өмір ағашы», «әлем ағашы» ұғымынан туындап, адамзат санасына киелілік қасиетімен орныққан бұл нысанның танымдық тарихы тым көне дәуірлерден бастау алады. Адамзаттың мәдени жадында архетип символ ретінде әлем ағашының орны айрықша. Бұл туралы көне мәтіндер мен миф құрылымын қарастырган еңбектердің барлығында мүмкіндігінше зерттеліп келеді.

Қазақтың көне дүниетанымында бұл ағаш алып бәйтерек, емен, мықан ағашы түрінде көрінеді. Сондай-ақ қазақ даласында киелі орындардың көпшілігі ағашпен және бұлақ көзімен байланысты. Бұл екеуі бір-біріне өте жақын орналасады, бір-бірімен тығыз байланысты болып келеді. Сондай-ақ оқшау өскен ағаштарға ерекше құрмет көрсетіліп, тілек қабыл болуы үшін ақ байланады.

Көне түркілік дүниетанымға сәйкес кеңістіктің тігінен алғандағы пішіні үш бөліктен тұрады да, осы үш әлемді байланыстырушы алып бәйтерек немесе мықан ағашы – әлем ағашының қазақтың инварианты.

Көркем әдебиет құрылымындағы жапандағы жалғыз ағаш, тамыр мен жапырақ, дің мен бұтақ детальдары – мифтік архетиптің поэтикалық санада жаңғырып, айрықша көркем пішін тудыруының мысалы.

Мақалада мифтік ұғымнан көркем ойлауға ұласқан «әлем ағашының» поэтологиясы талдау нысанына алынып, әлем мифтері, қазақ ертегілері мен көркем әдебиеті арқылы қарастырылады.

Түйін сөздер: миф, архетип, әлем ағашы, өмір ағашы, бәйтерек, киелі ағаш, үш әлем.

DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-678X-2023-142-1-163-176>

Кіріспе

Адамзат үшін ең басты құндылық – адам өзі өмір сүріп жатқан кеңістіктегі қастерлі деп санайтын ұғым-түсінік, зат пен құбылыс. Адам мен табиғаттың, адам мен жаратушының арасындағы байланыс осы тіршілік кеңістігінің кіндігіне байланған. Бұл орын яғни «жер кіндігі» мифтік танымда сакральді сипатымен көрінеді. Әлем ағашының өсетін орны – осы жердің кіндігі. Мифтік таным архетипі ретін-

де адамзат санасында тұрақтаған «жер кіндігі» («axis mundi»), сонда өсетін «әлем ағашы» («arbor mundi») – жалпыадамзаттық деңгейдегі ең маңызды киелі нүкте.

Әлем ағашы – ғаламның әмбебап концепциясын бейнелейтін мифопоэтикалық бейне. «Әлем ағашының» (немесе «ғарыш ағашы») әр елдегі нұсқалары ретіндегі «өмір ағашы», «аспан ағашы», «тыйым ағашы», «шаман ағашы», «білім ағашы», «тілек ағашы» және т. б. – ұзақ уақыт бойы көне және жаңа замандағы адам-

зат ұжымының әлем моделін анықтаған әмбебап концепцияларының жиынтық бір бейнесі.

Әлем ағашы туралы айтқанда жер кіндігінен айналып өтпейміз. Зерттеушілер миф баяндарына, көне мәтіндерге назар аудара отырып, әлем ағашы аспан мен жерді байланыстырушы нысандардың бірегейі ретінде қастерленетінін атап айтады. Екі ұлы рух – Аспан-аталық және Жер-аналық әу баста бірге, бір-біріне жабысқан қалыпта болған дейді (Ежелгі Мысыр мифтеріндегі Геб пен Нут, шумерлік Ан-Ки немесе Мардуктың Тиаматпен шайқасы, т.б. баяндарды еске түсірейік). Екеуі бір-бірінен алыстап, аралары тым алшақтағанда енді екеуінің арасын байланыстыратын нысандар туралы баяндар пайда болды. Олар ағаш баспалдақ, құс жолы немесе алып ағаш түрінде бейнеленді.

Өмір ағашы – түркі халықтарының өнерінде жиі кездесетін нысан. Ағаш бейнесі түркі мәдениетінің сурет, сәулет, әдебиет сынды әр саласынан маңызды орын алады. Қазақ халқының мәдени танымында ағаш культі Бәйте-рек түрінде миф, ертегі, аңыз-әпсаналарда жиі кездеседі. Бәйтеректің тамыры жер асты әлемінде, ағаштың өзі мен діңі жер бетінде, ал тәжі көкте. Жоғарыда келтірілген баяндағыдай, ағаштың бұталарындағы жапырақтар адам жанының бейнесі, уақыты жеткенде жұлдыз болып ортаңғы әлемге ұшады.

Ағаштың тамыры өмірімен тығыз байланысты. Барлық түркі халықтарында адам тіршілігінің бастауы ағашпен байланыстырылатын мифтер бар. Ал халықтық танымда бүгінгі күнге дейін ағаш – өмірдің символы және отбасы әл-ауқатының кепілі.

Әлем ағашының уақыт пен кеңістіктегі әмбебаптығын оның көне дәуірден (Еуропа мен Таяу Шығыста) осы уақытқа дейінгі ауқымдағы барлық құрлықтың (сібірліктердің немесе америкалықтардың) түрлі дәстүрлерімен тікелей немесе жанама түрде куәландырылғанына сілтеме жасай отырып түсіндіруге болады. Бұлайша кең таралуы оның тұрақтылығын және әлемдік өнер мен мифопоэтикалық символизмнің дамуына ерекше әсерін көрсетеді.

Көне танымнан көркем ойлау кеңістігіне «бұтағын барынша жайған» ағаш түрлі тұспал-ишаралармен, символикалық мәнімен поэтикалық мәтін құрылымынан маңызды орын алды. Мифтік баяннан тамырланып, ертегі-жырлардан бастап прозалық, поэзиялық туындыларда түрлі тәсілдермен сан қырлы қалыпта бейнеленген ағаштың тамыры, діңі, бұтақтары мен жапырақтары жеке-жеке детальдарға айналды. Сөйтіп «киелі ағаш» ұғымы дербес поэтологиялық кеңістік түзген нысан ретінде танылды. Бұл мақалада ағаштың поэтологиялық пішіні осы ауқымда қарастырылып, талданады.

Зерттеу әдістері

Бұл зерттеуде талдау және жинақтау, салыстырмалы әдіс ұстанымдарына сүйендік. Мифтік баяндарды мысалға ала отырып, әлем ағашының киелілік сипаты, тылсым сыры туралы ұғым-түсініктерді салыстырдық. Мифтік сана туындатқан «әлем ағашының» архетипке айналуы, адамзаттың даму тарихындағы орны мифопоэтикалық аспектіде қарастырылып, мәдени-тарихи тұрғыда зерделенді. Ежелгі шумер, мысыр, скандинавия және түркі халықтарының мифтік әңгімелеріндегі ұқсастықтар структуралық негізде талданды. Ертегі сюжеттеріндегі және көркем мәтін құрылымындағы ағаштың бейнеленуі, кейіпкердің тағдыры мен танымына, қоршаған ортаға көзқарасына әсер-ықпалы герменевтикалық тұрғыда түсіндірілді.

Талдау

Әлем ағашының тылсым сыры, символикалық мәні, киелілік сипаты ғаламның жаралуы туралы мифтік әңгімелердің бәріне ортақ тұрақты мотив. Оның ең әуелгі сипаты – барынша алыптығы. Алып ағаштың киелілігі оның тігінен орналасқан «үш әлемді» байланыстырушы «қызметімен» ғана емес, ғаламның өзінің тұтас сипаты болуымен де түсіндіріледі. Аспан – зәулім еменнің яки бәйтеректің жайылған бұтақтары, жер – тереңге бойлаған тамыры. Бұл таным көне баяндарда, мәтіндерде тұрақты кездеседі.

Мысыр мифологиясын зерделеген М.Мюллердің сөзіне сүйенсек: «Тағы бір көне концепция бойынша аспан жерді күзететін үлкен ағаш түрінде сипатталады, жұлдыздар – оның бұтақтарына ілулі тұрған жемістер немесе жапырақтар. «Құдайлар оның бұтақтарына қонған кезде» жұлдыздармен анықталатыны анық. Аспан ағашы таңертең ғайып болады, ал Күн-құдай оның жапырақтарынан көтеріледі. Кешке ол қайтадан жапырақтарына жасырынады, ал ағаш (немесе оның кешкі сыңары) бұтақтарын әлемнің үстіне қайта жаяды. Үш жүз алпыс бес ағаш жылдың символы болса, екі ағаш оның айналу нүктесін немесе түн мен күнді бейнелейді» [1, 39].

М.Мюллер бұл тұжырымын «Пирамида мәтіндерінен» мысал келтіре отырып (Pur1433) былайша тарқатып түсіндіреді:

«Көптеген халықтарда кездесетін аспан яки ғарыш ағашы немесе ағаштар туралы бұл түсінік барлық халықтардағы сияқты көне Мысырда жемістері құдайлар мен өлгендердің таңдаулы жандарында мәңгілік жастық пен даналықты сақтайтын өмір ағашы идеясын ұсынады. Жапырақтары немесе жемістері оқиғаларды немесе адамдардың өмірін білдіретін тағдыр ағашына қатысты түсінік бірдей: өткен шақ та болашақ сияқты, жұлдыздарда жазылған. Осирис, аспан құдайы ретінде, көбінесе аспан ағашымен немесе қандай да бір маңызды нәрсемен кейіптеледі немесе сол ағаштың бір бөлігімен, кейде оның жемістерімен не гүлдерімен байланыстырылады. Мысыр теологиясы бұл ағаштың жердегі аналогын табуға тырысты, сөйтіп бұтағы қалың сикомор ағашын тапты» [1, 39].

Әлем ағашының мысырлық аналогы сикомор болса, қазақтарда кәдімгі шеңгел деуге болады. Әулиелі жерге түнеп, жаратушыдан перзент сұраған жандарға елеусіз тұрған шеңгел кез болып, оның бұтағы не етегіне ілініп, немесе маңдайына бір елідей кіріп кетеді. Бұндай оқиға батырлар жыры мен ертегілерден кездеседі.

Әлем ағашының тылсым болмысы оның «адам жазмышына» қатысымен де ерекшеленеді. Сөйтіп оның «тағдыр ағашы» түріндегі қызметі айқындалады.

Қазақы түсінікте: «Жер мен көктің кіндігінде жападан жалғыз өскен киелі бәйтерек бар. Бұл теректің басы аспанмен, түп тамыры жер астымен жалғасқан. Ол – көзге көрінбейтін киелі ағаш. Бұл бәйтеректе өскен әрбір жапырақ – жер жүзінде жасаған әрбір адамның өмір-тірлігінің нысаны. Жер жүзінде тіршілік етіп отырған әрбір адам киелі теректің жапырағы жаралғанда өмірге келеді. Жапырағы жайқалып өскенде өсіп, үлкейгенде кемеліне келеді; жапырағы мезгілсіз сарғайса, қайғы-қасіретке тап болады; жапырағы қуарып құрыса қартаяды; жапырағы үзіліп жерге түссе, қазаға ұшырайды» [2, 948].

Мысыр мифологиясында Әлем ағашының бейнесі қасиетті аспан ағашы Ишед бейнесіне көшірілген. Данышпандық «құдайы» Тоттың жұбайы Сешат «Дүниеге жаңа перғауын қашан келіп, қай кезде таққа отыратынын осы ағаштың жапырағына жазады, сонда ол перғауындарға ажалсыз өмір сыйлайды. Сондай-ақ бұл ағаш жапырақтарына болып өткен және келешекте болатын тарихи оқиғалар да жазылады», – дейді зерттеуші И.Г.Садовская [3, 31]. Әлем ағашының тағы бір ерекшелігі – оның оқшау өсуі, жапан түзде жалғыз, дара тұруы. Ш.Уәлиханов қазақтардың табиғатты тұтастай және жекелей құрмет тұтатынын айта келе: «Құлан түздегі жалғыз ағаш болсын немесе бұтақтары қисық, сиықсыз өсімдік қасиетті саналып, түнемелік орын болады, жанынан өткенде адамдар киімнің бір жыртысын, шүберек, аттың қылын байлайды, ыдыс-аяқ тастап, мал сояды», – деп, жапанға өскен жалғыз ағаштың киелі саналатынын атап көрсетеді [4, 181].

Скандинавия мифінде әлем ағашы – Иггдрасиль. «Иггдрасиль – күллі әлемнің орталығында орналасқан алып шаған ағашы, ол ажалды пенделерге көрінбейді және тылсым сырын пенделер біле алмайды. Сонда да олардың бәрімен байланыста болады. Оның тамыры басқа әлемдерге – Астард, Ётунхейм және Нифльхеймге таралған, әрбір тамырдың жанында құдық бар, кейде бұл құдықтардың орнында бұлақтар болады. Қалай аталса да олар судың қайнар көздері... Иггдрасиль ғаламның құрылымын қамтамасыз етеді және тоғыз әлемді байланыстырып, кейбір «құдайларға»,

мысалы Один атына мініп ағаш діңінің бойымен Слейпинирге барғанындай – сол әлемдер арасында еркін жүрте рұқсат береді» [5, 29].

Иггдрасиль – мәңгілік ағашы, ол тіпті Рагнарёктан да аман қалған (рагнарёк – хтоникалық құбыжықтармен соғыста күллі әлем күйреп, құдайлар мерт болған шайқас). Иггдрасиль ең соңғы екі адамды әлемнің жоюынан сақтап, жасырып қалады да, оларды кейіннен жаңа әлемде өмірін жалғастыру үшін босатады. Герман-скандинавия мифтерінде тоғыз әлем бар деп айтылады, солардың ішінде Астард – аспандағы қала, оның тұрғындары асқұдайлар. Ал, Ётунхейм – алып ётундар мекендейтін тоғыз әлемнің біреуі. Нифльхейм – мұз бен тұманның мекені, ол да тоғыз қат әлемнің біреуі. «Әлем пайда болғанға дейін аралары тұңғиықпен бөлінген екі жер әлемі болды: Муспельхейм – от елі, Нифльхейм – мұз бен суық тұман елі. Екеуін бөліп тұрған Гиннунгагап – әлемдік тылсым тұңғиық еді. Гиннунгагап бәріне ие болды, ол сонымен қатар қираған әлем құлайтын орын» [5, 25].

Солтүстік Америка үндістерінің Арапохо тайпасының мифтік танымында «ағаш то темі» деген ұғым бар. Олардың түсінігінде ағаш – саулық беруші, қорғаушы, адамдардың досы, аңшыларды қолдаушы. Осы арапохо тайпасының «Сынықшы қыз» туралы мифінде ағаш туралы былай баяндалады:

«Қыстың суық кештерінің бірінде Арапохо тайпасының аңшылары орман ішінде жол таба алмай адасып кетеді. Аңшылардың бірі орман арасындағы қалың бұтақтардың арасына құлап, аяғын жарақаттап алады. Көп қан жоғалтып, өміріне қауіп төнеді. Кенет аңшының жарақатынан ғажайып жағдайда кішкентай қыз пайда болады. Ол аңшының жарасын емдеп, жол көрсетеді. Аңшылар кішкене қызды бірден жақсы көріп, өздерімен бірге алып кетеді. Оны «сынықшы қыз» деп атап, қабыланның терісіне орап, барлық тайпа қамқор болады. Бұл кезде адамдар әлі бизондарды жеңбеген, бизондардың үстемдік құрып тұрған заманы еді. Бизондардың көсемі – Сүйекті алып бұқа болатын. Ол сынықшы қыз туралы естіп, оның тылсым қасиетіне қызығып,

үйленбекші болды. Қызды сұрап тайпаға хабар жібереді, аңшылар бұл ұсынысты қабылдамайды. Екінші рет елшілікке құсты жібереді. Аңшылар құстың айтқанын да тыңдамайды. Ашуланған бұқа тайпаға от құсын жіберіп, қорқытады. Аңшылар қызды бизондар тайпасына жіберуге мәжбүр болады.

Біраз уақыт өткен соң аңшылар қызды уайымдап, бұқалар тайпасынан алып қашуды жоспарлайды. Басқа аңдардан көмек сұрайды. Бірақ бәрі бизондардан қорқып, аңшыларға көмек беруден бас тартады. Дегенмен, аңшылардың бірі көртышқан мен борсықтың көмегімен қызды құтқарудың жоспарын құрады. Көртышқан мен борсық топырақты қазып, жерасты жолын жасайды. Бұл жол қыз отырған бөлмеге дейін созылған. Тышқан мен борсықтың көмегімен қыз аңшыларға қашып шығады. Оны сезген бұқа тайпасымен соңдарынан қуады.

Қыз қатты ауырып, қашу қиындағанда аңшылар киелі ағашқа келіп көмек сұрайды. Ағаш аңшыларды паналатып, қызға шипа береді. Қашқан топтың ізімен бизондар ағаштың маңына келіп, айнала қоршап алады. Бұқа киелі ағаштан аңшылар мен қызды қайтаруды талап етеді. Бірақ ағаш аңшыларды қорғайтынын, ешкімді бермейтінін айтады. Ашулы бұқа бизондармен ағашқа шабуыл жасайды. Бизондар бірінші жіңішке бұтақтарды сындырып, ағаштың өзіне жетуді көздейді. Бірақ жіңішке бұталарға да шамалары жетпей, мүйіздері сынады. Бұған шыдамаған бұқаның өзі шабуылға шығады. Ол үлкен, мықты мүйіздерімен ағашқа қарай бар күшімен ұмтылғанда, ағашқа кірген мүйізі алынбай, ағаштың діңіне қысылып қалады. Бұқа қанша талпынса да мүйізін босата алмайды. Сонда ағаш аңшыларға бұқаның мойнынан дәлдеп атуды бұйырады. Аңшылар бұқаны осылай жеңеді. Осы кезден бастап адамдар бизондарға үстемдік жүргізіп, бизондар адамдардан қорқатын заман басталады» [6, 70-75].

«Үнді халқының мифтік танымында қасиетті ағаш бірнеше тылсым күшпен бірген мұхиттан шыққан. Әуелі жердің қақ ортасынан Меру тауы көтерілген. Меру – ең биік қасиетті тау. Ол жердің кіндігінен көтерілген құдайлардың мекені.

Бір күні құдайлар Меру тауында жиналып, аспан әлемін мазалаған кәрілік, ауру мен өлім, мәңгілік өмір сүру мәселелерін талқылайды. Ұзақ пікірсайыстан кейін әлемнің қорғаушысы Вишну барлық құдайларға асуралармен (алып тіршілік иесі) бірігіп, ұлы мұхитқа барып, оны шайқап, Амиртуді (өлместің суын) алуды ұсынды. Барлығы оның айтқан ұсынысын қабыл алды. Құдайлар асуралардан көмек сұрайды. Міне, осы әрекет барысында бірнеше қасиетті күштермен бірге Парижата мұхит тұңғиығынан шығады.

Парижата – әлемді гүлдерінің хош иісімен бөлеген ғажайып ағаш. Бұл ағашты да Индра өзінің көктегі патшалығына алып кетеді...

Ғажайып ағаш өсіп тұрған Индра патшалығы Парижатаның хош иісті гүлдерімен көмкерілген жұмақ мекен саналды. Ғажайып ағаш өсіп тұрған бақтар ыстыққа да, суыққа да қарамастан гүлдеп тұрды. Аспанның найзағай, нөсер, дауыл сынды алапат күштері Парижатаға әсер етпеді. Қасиетті ағашқа кәрілік те, ауру да жолай алмайды. Парижата – тыныштық пен бейбітшіліктің, сұлулық пен тазалықтың символына айналды. Бұл жұмақ мекенге шайқаста ерлікпен қаза тапқан батырлар, жер бетіндегі барлық борышын өтеген тақуалар мен қайырымды адамдар ғана бара алады» [7, 47-53].

Келтірілген мысалдарда ағашқа қатысты мифтік баяндар барлық халықта адамзатты қорғаушы, оған жастықты, жақсылықты сыйлаушы, мәңгілік өмір кепілі болып сипатталады.

Әлем ағашы туралы іргелі зерттеу жүргізген В.Топоровтың сөзіне сүйенсек: «Әлем ағашы концепциясы әр түрлі дереккөздердің негізінде қайта жаңғыртылды: түрлі жанрларға тиесілі мәтіндерде жинақталған мифологиялық түсініктер (олардың ішінде мәтіндердің кем дегенде екі тобын бөліп көрсету керек – осы дәстүрге сай әлемдік ағаш сипаттамасы іштей берілген және бұл дәстүрден тыс әлемдік ағашты сырттай сипаттайтын), бейнелеу өнері ескерткіштері (кескіндеме, ою-өрнек, мүсін, глиптика және т.б.), архитектуралық формалар (ғибадат ғимараттары), ғұрыптық әрекеттер (ауызша мәтіндердің

драмалық әрекеттермен үйлесуі), хореографиялық өнерге қатысты мәліметтер (мысалы, вазалардағы ежелгі грек бейнелеулерінде менад биінің әлем ағашының әдеттегі схемаларына ұқсас композициясы аңғарылады) және т. б.» [8, 211].

Ғалым айтқандай, өмір ағашының сипаттамасының берілу дәстүрі ағаштың тылсым қасиетін, «тірі рух» түріндегі болмысын танытатын оқиғалармен байланыстырылса «іштей», егер оқиға ол ағашты тек еске алу, яки өсіп тұрған қалпын ғана айтып, киелілігін мезгесе «сырттай» сипаттау дәстүріне сай болмақ.

«Әлемдік ағаштың бейнесі (және бірқатар дәстүрлерде – оқшау өскен ағаш) – өнердің дамуындағы тарихында буддистік және христиандық кезеңдеріне дейінгі жетекші тақырыбы. Кейбір жағдайларда әлемдік ағаш қазір де жекелеген мәдени дәстүрлердегі басты тақырып болып қала берді» – дейді В.Топоров [8, 212]. Бұл өнер атаулының өткен дәуірмен, яғни тамырымен тығыз сабақтастықта өркендеуінің мысалы.

Түркі халықтарында ғарыштық ағаш культі Темірқазық, Алтынқазық, Қайың, Бәйтерек сынды әртүрлі атаулармен аталады. Қазақ танымында Бәйтеректің (мықан ағашының) орны ерекше. Мықан ағашы, алып бәйтерек – мәңгілік өмірдің символы.

«Қазақтың дәстүрлі ұғымында кеңістіктің көлденең орналасу кескіні байырғы түріктік дүниетанымға сәйкес. Шығыс пен батыс, түстік (оң) пен терістік (сол) аралық жолының бағдарына қарай топтастақан. Дүние төрт бұрышты. Тігінен алғанда үш бөлікке бөлінеді: аспан (жоғарғы әлем), жер (ортаңғы әлем), жер асты (төменгі әлем). Бұл үшеуін жалғастырып тұратын Алып Бәйтерек – мифтік ұғымның әмбеге ортақ үлгісі», – дейді ғалым Ш.Ибраев [9, 150].

Тігінен орналасқан «үш әлемді» зәулім ағаш түрінде суреттеу бар екенін академик С.Қасқабасов та атап өтеді. Бұл ғаламдық ағаш бейнесі шамандық сенімге де тән екенін айта келе «Мәселен көптеген қазақ ертегілерінде зәулім бәйтерек суреттеледі. Ол кейіпкердің өмір жолында өте маңызды рөл атқарады. Бәйтерек түбінде айдаһарды өлтірген кейіпкер аспан әлеміне көтерілуге мүмкіндік ала-

ды: бәйтеректің басына ұя салған Самұрық(не алып құс) кейіпкерді аспан әлеміне алып ұшады, иә болмаса жер бетіне шығарады. Міне, мұндағы зәулім бәйтерек бейнесі – қазақ жағдайына сәйкес космостық ағаштың өзгерген түрі. Мұны қазақтардың айдалада өсіп тұрған жалғыз ағашты қадір тұту салтынан да көруге болады», – деп тұжырым жасайды [10, 92-93].

«Әлемдік көркем түйсік тұжырымының тұрлауы, әсіреәфсаналық сананың бейнелік үлгісі, жаратылыс кіндігі – «әлем ағашы» туралы барша мифтер исі адамзатқа ортақ мәңгілік өмір нысаны болып табылады. «Өмір ағашы», «Құт ағашы», «Кіндік ағашы», «Таным ағашы», «Сетер ағашы», «Мықан ағашы» деп әр сақта аталғанымен де бұл Бәйтеректің әсіреәфсаналық мағынасы бір. Ол – мәңгілік өмірдің бастауы және кепілі. Шекті мен шексіздің, жарық пен қараңғылықтың, фәни мен бақидың, аспан мен жердің, тірі мен өлінің, тылсым мен тірліктің құдіретті де киелі дәнекері», – дейді ғалым Т.Жұртбай [11, 5]. Түркі халықтарының бір бұтағы – Анадолы ертегілері мен эпостарында өмір ағашы, оның түбінен ағатын «тірі су» мотиві бар. «Сондай-ақ кейбір Алтай аңыздарында да аспанның он екінші сатысына көтерілген Ғалам тауының басында бук ағашы болған. «Өмір суы

да» осы буктың астындағы қасиетті шұңқырда сақталған. Ертегілерде бұл су өлгендерді қайта тірілтеді немесе науқастарды дертінен сауықтырады. Ал кейбір аңыздарда ол қарттарға жастық шағын қайтарады [12, 107].

Түрік халықтарында ағаш – отбасының, кіші мемлекеттің символы. Ағашты ошақтың тірегі деп біледі. Құраған тірек (ағаш) құлап, сынған кезде оны қалпына келтіру мүмкін емес. Ал, тірек нық тұрғанда отбасы, ұлт және мемлекет мықтылығы сақталады деп сенеді. Сонымен бірге ағаш тек отбасының ғана емес, берекелі өмір сүрудің, бақыттың, бейбітшіліктің пен тыныштықтың символы. Адамзат өз ата тегін ағаштың тамырына балап, діңінің беріктігіне ерекше мән береді [13, 187-198].

Ағаштың түбі құдайға құрбандық шалудың нүктесі, ақиқатты анықтау мақсатындағы шайқас алаңы (алаңқайы) болса, ағаштың өзі арғы дүниенің есігі деп те қабылданған.

Өмір ағашының инварианты – алып бәйтерек. «Ер Төстік» пен «Жарты Төстік» ертегісінде бәйтеректің екі тұрақты атрибуты – айдаһар мен самұрықтың өзара майдандағы жеңіліс/жеңісіне адам себепкер. Самұрықтың балапандарын айдаһардан аман алып қалатын қаһарман тағдыры осы алып ағашпен тікелей байланысты.

Алып бәйтерек мысалдары:

Шығарма атауы	Мысал
«Ер Төстік»	«Үшеуі шаршап бір бұлақтың басына келіп жатады. Бұлақтың басында бір үлкен бәйтерек тұрады. Бір мезгілде сол бәйтеректің басынан шуылдаған ащы дауыс естіледі. Қараса, шуылдаған балапандар екен, бұларды жеуге бір айдаһар жоғары өрмелеп бара жатыр екен [14, 32].
«Жарты Төстік»	«Есіктің алдында бір түп бәйтерек бар екен, түбі біреу, басы екеу екен. Соған әкесі ертең ерте шықса, түсте түседі, түстен кейін шықса, кешке түседі екен. Бір күні баласы: «Әке, әке, сіз осы ағашқа күнде-күнде шығасыз, онда не бар?» –деп сұрады. Әкесі: «Ой, балам-ай, не бар дейсің, малды көздеп отырмын», –деді. Содан кейін әкесі: «Әй, балам, сен бұл ағашқа шығушы бол-ма, босқа басың айналып құлап қаласың!» – деп бірнеше рет айтыпты. Бір күні бала өзі ойлап-ойлап жүріп: «Осы ағашқа шығып көрейін», – деп, ағаштың басына шықты. Қараса, бір көшкен ел келеді. Өңкей жас ұл-қыз, қатар-қатар тұрып, ән салып, өлең айтып келеді. Оның артында жас жігіт, келіншектер келеді қатар-қатар болып, оның артында шал-кемпірлер де келеді. Соны көріп, бала ойлады: «Ол ағашқа мінбе, шықпа!» – деп жүргені әкемнің мынау екен ғой, қызық көрсе кетіп қалады деп жүрген ғой», – деп ойлап, ағаштан түсті. Кешке көргенін әкесіне айтты сонда әкесі: «Ой, балам, ол көргенің – өтіп бара жатқан дүниенің сағымы. Оған тірі адам түгіл, өлген адам да жетпейді», – деді [14, 159-160].

«Жарты Төстік»	«Бір үлкен ағаштың түбіне келіп қараса, ағаштың басында бір құстың екі балапаны отыр екен. Бірінің үлкендігі отау үйдей екен, соны көріп жатып ұйықтап кетіпті. Ұйықтап жатқанда, бір уақытта қатты ысқырған дауыстан ояныпты. Қараса, ұзыны мен көлденеңі бірдей бір дәу айдаһар екен. Ысқырып, ағашқа шығып бара жатқан айдаһарды көріп, садақпен тартып қалады. Айдаһар екі бөлініп жерге түседі, онан соң өзі ағашқа шықты. ...Құс келіп, ағаш басына қонғанда үйдің жуандығындай ағаш иіліп жерге тиді» [14, 160-161].
Керқұла атты Кендебай:	«Керқұла атқа тағы да тіл бітіп: «Аспанмен тірескен анау бәйтеректің басында самұрық құстың ұясы бар. Ол алты айда бір рет азық іздеп кетеді де, он бес күнде кері айналады. Қазір ол азық іздеуге кетіпті, оның қайтып келуіне әлі алты күн бар. Біз оның қолына түспес үшін алты сағатта алты айлық жол алуымыз керек» [14, 60].

Ағаштың шеңгел түріндегі нұсқасы:

Шығарма атауы	Мысал
Жарты Төстік	«Бір жыл бойы бармаған әулие қалмады, түк те себеп болмады. Бір күні «ал енді, қайтайық» деп ауылға қарай қайтып келе жатса, жолда бір түп ақ шеңгел тұр екен. Кемпір: «Әй, мына шеңгел тегін шеңгел емес, осыған да түней кетейік», — дейді. Сонда шалы ашуланып: «Бұдан да атақты әулиелер баланы бермегенде, осы шеңгелге әкеп, байлап қойды дейсің бе?» — деді. Кемпір: «түнеймін» деп, шеңгелдің түбіне жатты. Шалы анадай жерге барып жатты. Таңға жуық болып, шолпан туған шақта, бір ақ шалмалы қожа жетіп келді. Келіп кемпірге: «Әй, отыз ұл берейін бе, жоқ бәріне балап, бір ұл берейін бе?» — деді қожа. Кемпір: «Бір-ақ ұл бер!» — деді [14, 159].

Алтын ағаш түріндегі нұсқасы:

Шығарма атауы	Мысал
«Күн астындағы Күнікей қыз»	«Сонда хан: — Сол жердің астында өскен алтын ағашты әкеліп, менің есігімнің алдына орнат, сонда сыйлық беремін, — дейді [15, 179]. Бала жан-жағына қарап, үңгірдің ішін еркіндікпен аралап жүрсе, жер астында жалғыз өсіп тұрған ағашты көреді. Сол арада алтын ағашты қолымен мықтап ұстайды да, екі аяғымен түпкі та-мырын басып, екі көзін жұмады. Бала көзін ашып қараса, таң сарғайып атқан, алтын ағаштың хан есігінің алдында тұрғанын бір-ақ көреді [15, 180].

Көркем әдебиетте оқшау біткен алып ағаш түрлі сипатта көрінеді. Ол бір оқиғаның өзегіне алынып, сюжет соның аясында өрбиді. С. Мұратбековтың «Жабайы алма» повесінде

ауыл сыртында қаптап өскен жабайы алма сырттай ғана сипатталып өтіп, негізгі нысанға жүргіншілер жолына біткен жалғыз алып алма ағашы алынады.

Автор және шығарма атауы	Мысал
С.Мұратбеков. «Жабайы алма»	«Ауылдың желке тұсына жеткенде, жолымыздағы көлденең тұрған жалғыз түп үлкен алып алма ағашты айналып өтеміз. Ірі ақ алмалары жерге түсіп төгіліп жатады. Бірақ біз оған жолай алмаймыз. Өйткені, бұралқы қарақаншық соның түбіндегі үңгірді мекендеп алған, жылда күшкітейді де, бізді мүлде маңайлатпайды. Жақындап кетсек-ақ үңгір түбінен тістері сақылдап, ырылдап, зәре-құтымызды ұшырады. Қарақаншық жайында балалардың арасында рас-өтірігі аралас толып жатқан аңыз-әңгімелер де бар, кейде бірімізден-біріміз білгішсініп асып түсу үшін сол әңгімелерді жарыса айтатынбыз: Қарақаншықтың анасы қыран бүркіт пен құмай тазыдан туған желқұйын тұйғын екен...» [16, 5-6]

Мұқағали Мақатаевтың «Жалғыз түп емен», «Жапырақ жүрек жас қайың» өлеңдерінде архетиптік символ ретінде санада орныққан киелі ағаш лирикалық бейнелеумен «айдалада жапырқап өскен жалғыз түп емен», «бұлақ басындағы жалғыз түп талшыбық», «мың жапырақ-жүрегі бар жас қайың» болып жаңғырады,

Адамның жүрегі біреу болса, қайыңда әр көктем сайын жаңарып, қайта туатын мың жүрек бар. Әр жапырағы бір ғұмыр. Күзде сарғайып түседі, көктемде қайта бүршік атады. Қайың да, адамда жер-анадан қуат алып өсіп, өнеді. Ақын қайыңның орында болып, мына әлемді қайың көзімен көріп, ағаштың жайын білгісі келеді.

Славяндық мәдениетте қайың қастерлі символ. Шығыс Полесьеде қайыңды адамның шығу тегімен байланыстыратын мифтер бар. Мифтік әңгімелерде қайың ағашын Адам атаның жерге жіберген тұңғыш перзенттері, жер бетіндегі алғашқы тіршілік иелері, таза, сұлу, нәзік қыздардың кейпінде суреттейді.

Бүгінге дейін халықтың түсінігінде қайың – отбасын зұлым рухтардан қорғаушы тұмар саналады [18, 226].

Мұқағали өлеңдерінде жалғыз түп емен, жалғыз түп тал мен жас қайың лирикалық кейіпкердің өз болмысын танытатын (жабырқап өскен жалғыз түп емен, бұлақ басындағы талшыбық) және өзімен мұңдас, сырлас болуға лайық (жанын айырбастауға тұрарлық жас қайың) символикалық бейнелер.

Автор және шығарма	Мысал
Мұқағали Мақатаев	Жазғырма мені, жан-аға, Жаманға мені балама. Жалғыз түп емен көріп пе ең, Жабырқап тұрған далада? Емен деп мені бағала... Жазғырма мені, жан-аға, Жаманға мүлде балама. Бұлаққа барсаң, жалғыз түп, Талшыбық тұрар жағада. Шыбық деп мені бағала... [17, 93]
Мұқағали Мақатаев	Жапырақ-жүрек жас қайың! Жанымды айырбастайын. Сен адам бола бастасаң Мен қайың, бола бастайын. Келісесің бе, жас қайың?.. ...Мендегі бары бір жүрек. Беріпті жүрек саған мың, Сондықтан ұзақ жасайсың - Құрдасы келер заманның... ...Жапырақ-жүрек, жас қайың! Жанымызды айырбастайық? Адам боп жүрсең қасқайып, Қайың боп тұрам қасқайып, Тәуекел, айырбастайық. Өмірге-өмір жалғасып, Анамыз жерге жармасып, Бірде адам, бірде қайың боп, Сүрейік өмір алмасып... [17, 211-212]

Киелі ағаш ретінде бәйтерек, қайыңмен қатар шынар да аталады. Ғұмырының бастауы қай уақытқа тән екені белгісіз шынар жай емес, Байшынар Ш.Мұртазаның «Жүз жылдық жара» әңгімесінің бас қаһарманы деуге болады. Суреткер әңгіме кіріспесінде әуелі бір шынардың тарихына аялдайды.

Әңгімедегі Байшынар жергілікті тұрғындар қасиетті санаған ағаш. Жолға шыққан жолаушылар саясына түнеп, ақтық байлап кетеді. Батыста соғыс жүріп жатқанда, ауыл аязды қыстың қыспағына түседі. Бақтияр баба бағында өскен ағаштардың бәрі отынға алынады. Тек Байшынарға балта сілтеуге ешкімнің дәті бармайды.

Жұрт балта сілтей алмаған Байшынарға Жуанқұл басқарма шабуылдайды. Мызғымаған Байшынарды қалай да болса құлатуға кіріскен Жуанқұл, Дадабай және Қабасақал үшеуі жүзжылдық ағаштың балталаған тұсына өрт қояды. Ағаш құламайды, тек от тиген бүйірі үңірейіп қалады.

Әңгімеде Байшынар бауырластарынан айырылып, соларды жоқтап тұрған адамның кейпінде суреттелген. Ағаш қалпынан азалы адам кейпіне ауысқандай әсер қалдыратын жаралы жүз жылдық ағаштың халі тіпті аянышты: Байшынарға балта сілтеп, өзегіне өрт қойған Жуанқұлдың кейінгі тағдыры Байшынардан да қиын. Киелі ағаштың наласына ұшыраған оның зары тіптен ауыр. Қасиетті ағаштың киесі ұрды дейді ел.

Автор және шығарма атауы	Мысал
Ш. Мұртаза	«Ағаш та адам тақылеттес. Тамырына балта, өзегіне өрт тимесе, жұлынын құрт кемірмесе, жасын түсіп жайрамаса – ағаш көп жасайды. Алатаудың Ташкентке жетер-жетпес құйрығында жатқан жаннаты Бостандық жерінде бір шынар тұр. Өзбектер тақта қағып, жазу жазып қойыпты. Сөйтсе сол шынарды Ақсақ Темір көрген екен. Ақсақ Темірден бері қай заман! Ақсақтың сүйегі баяғыда-ақ қурап қалды. Ал шынар әлі тұр. Кесір-кесепаттан аман болса әлі талай жасамақ» [19, 72].

Автор және шығарма атауы	Мысал
Ш.Мұртаза	«Бауырларынан айырылған Байшынар енді боранды, желді күн- дері күңіренеді. Бұрын жан-жағында жағалай жамағайыны барда Байшынардың шуылы көпшілікпен араласып, аса дара білінбей- тін. Енді оның үні керең құлаққада шалынатын болыпты. Бүкіл орман шуласа, тұтас ғасырлар әуеніндей, бір қимас қиысса жыр- ланып жатқан-дай құлаққа жағымды естілетін. Байшынардың ендігі үні – нағыз жоқтау: ежелгі ересен жоқтауды ұмытқан соғыстың жесір әйелдерінің кемістігін осы Байшынар толтырмақ болғандай ыңырана теңселіп тұрып боздайды, жарықтық» [19, 75].

Автор және шығарма атауы	Мысал
Ш.Мұртаза	...Жуанқұл әрі тірі. Баяғы Байшынар тірі. Қасқайып тұр. Бірақ екеуі де жарадар. Байшынардың бір бүйірі әлі үңірейіп, қап-қара шор болып тұрады. Тоғыз тарау төбесі түгел жапырақ жайғанда көлеңкесіне бір колхоздың адамы түгел сиып кетердей әлі жайқалады, жарықтық! Тек қыста Шақпақтаудың атақты «ақ мылтық» дауылы соққанда, Байшынардың сансыз бұтақтары баяғыдай маңырап, шулап жатады. Сол қалың шудың арасынан құлаққа ынырсыған сарын естіледі. Баяғы балта шапқан жара сықырлайды. Сол кезде төтөсегінде Жуанқұл да бебеулеп жатады. Сонау қырық үшінші жылдың қысында ауданнан боз айғырды сабылтып, кештетіп келе жатып, Бай-шы-нар-дың тұсынан өте бергенде, шынардың бүйіріндегі үңгірден бір үкі қалбаң етіп ұшып шыққанда, боз айғыр кісінеп жіберіп, шалқалай жалт бұрылғанда, Жуанқұл аттан тұңғыш рет қалпақтай түсіп, белі мерткікен. Омыртқасы опырылып, жұлынын қысып қалған деседі. Содан бері төсектен тұрмайды. Бірақ құдайдан күндіз-түні өлім тілесе де, құдай құлақ аспайды. Оны мүлде ұмытып кеткен сияқты. Өлім келмейді. Әсіресе дауылды түндері Жуанқұл сарнап шығатын көрінеді [19, 80-81].

М.Мағауиннің «Қос ағаш» әңгімесінде мың жылдық тарихы бар, қасиетті Қос ағаштың тағдыры суреттелген. Қос ағаш бірнеше ғасырлық тарихқа куә, оның неше жыл жасағанын ешкім білмейді. Қос ағаш – екі діңнен бір-біріне қарай икемделе өскен екі ағаш. Сыртқы келбеті де ерекше, алып.

Шығармада бас кейіпкер Қос ағашты алғаш көргенде үш жастағы бала еді. Қария Қос ағаштан немересіне: «Уа, қасиетті Қос ағаш, мына кішкентай құлыншағым өзіңе тете ғұмыр бер!», – деп бата сұрайды. Киелі ағашты аймақтың тұрғындары ерекше қастерлейтін.

Киелі мекенге екінші рет келген тоғыз жастағы балаға Қос ағаш тіпті өзгеше әсер етеді. Қасиетті топырақты қақ жарып, екі баған күмісті қадап, күміс бағаннан жалт-жұлт еткен ақ күміс алып ағашқа айналғандай көрінеді.

Кейіпкер ер жетіп Қос ағашқа үшінші рет келгенде қасына жақындап, ұстап, құшақтап көрді. Ағаштан ерекше жылуды сезінді. Қос ағаш алып қарт абыздай көрінді. Қартайған діңіне, жарым-жартылай құрағанына кейіпкердің жүрегі ауырады. Ағаштың ортақ бұтақтарында ғана бұр жарып тұрған жапырақтары дір-дір етіп, ағаш та әрең тыныстап тұрғандай әсер етеді.

Уақыт өте ақ күмістей жарқырап, бұталарының арасынан алтын сәуле шашып тұратын қасиетті Қос ағашқа жұрттың құрметі азайып, бұрынғыдай таңырқамайтын болған.

Қос қарт абыздай көрінген Қос ағаш жетімсіреп қалған-дай көрінеді. Ағаштың бір бұтасы құлағаннан кейін, көрші отырған ауыл тұрғындарының бірі бұтаны үйіне әкеліп, керегіне пайдаланады. Бұны көрген ауылдың жартысы Қос ағашқа көз тігіп, бүкіл ауылға екі жылдық отындыққа жаратпақшы болады. Ағашты қанша балталап, араласа да ешнәрсенің күші жетпейді. Сонында ауыл тұрғындары да қолын бір сілтеп кетеді. Адам баласының қасиет атаулыдан алыстауы табиғаттың ашуын туғызып, ширықтырғандай болады.

Киелі Қос ағаштың тағдыры осылай төмамдалады. Ол Өмірдің жалғандығына налып, адамдардың қасиетсіздігіне азаланғандықтан осындай тағдыр кешеді. Өйткені ол жай ағаш емес еді, ол өскен жер де ерекше еді.

Автор және шығарма атауы	Мысал
М.Мағауин	Біз алға жылжыған сайын зорайып, еңселеніп, жайыла түсті. Ағаш қосар екен. Біз тұсына жеткенде жарты дүниені алып жатқандай көрінді – бүйірлері жанаса тұтасқан қос бұлт. Түбіт шудаланып тұр. Жер бетіндегі селдір тұман сол екі ағаштың басынан тара- лып жатқандай. Екі аяқты алып. Ертегідегі дәу. Айбынды. Сұсты. Бірақ қорқынышты емес еді. Салқам, суық кейпінің өзінде мейірлі жақындық бар [20, 80].

Автор және шығарма атауы	Мысал
М.Мағауин	Осы Қос ағаштың түбінде Абылай хан шатыр тігіп, құрбандық шалып, үш күн қатарынан аялдапты. Дағанделде әскер жиып, Бақанастың бойына келіп, Қос ағаштың түбінде дамыл қылған. Содан соң Аятөзге – шүршітпен соғысқа шеру тартқан. Әкем марқұм айтты еді, сенің бабаң... Одан бұрын Есім хан Еңсегей бойлы Ер Есім хан қара қалмақ, құба қалмаққа қарсы шапқанда, Қос Ағаштың түбінен аттаныпты. Үш Алашқа сауын айтқан ғой, пәлен жерге жиналсын деп. Осы Қос Ағашқа. Қасиеті болмаса, сол аталарың неге тәуап еткен. Биік бұтағына жазда ителгі ұя салады. Құз жартастан ғана балапан ұшыратын ителгі. Өзгеше жылуы бар ғой. Баяғыда бала көтермеген әйелдер мал сойғызып, мойнына бұршақ салып, басына түнейтін. [20, 81].

Автор және шығарма атауы	Мысал
М. Мағауин	Ақ күміс. Алып Дарақ. Кенет үстіңгі күміс бұтақтардың бірі жалт етті де, сап-сары сәуле шашты. Екінші бұтақ... тағы басқа бұтақтар... Алтын! Біз іргедегі Қарауыл-төбені көбелеп, көзден ұзатқанша, Қос Ағаш тұтасымен алтынға айналып еді [20, 83].

Автор және шығарма атауы	Мысал
М.Мағауин	Міне, сол кезде, сол жазда Ағаштың мінезі де күрт өзгеріпті. Басындағы ескі ұяға жұмыртқа салған тұрымтай балапанын ерте ұшырыпты. Шілденің соңында, жартылай болса да, жылдағыдай көктеп тұрған Ағаш кенет бар дымын ішіне тартқандай, жапырағы сарғайып, біржола қурады дейді. Содан соң, көп ұзамай, тамыздың ортасында, шайдай ашық бір күні тапа-тал түсте, биік аспанда тоқымдай ғана шағырмақ бұлт пайда болды дейді. Солтүстік-батыстан тез жылжып, қақ төбеге жетіпті. Кенет жерді теңселте шатыр еткен дыбыс шығады. Аспан қақ айрылып, көк ұштықты ап-пақ жасын созыла тартылып, сорғалай құйылып келіп, дүңк етіп, тура Қос Ағашқа түсті дейді. Жай оғынын дүмпуінен ышқынған, әлде өксіген күңгірт үнге жалғас, лап еткен жалын шығыпты. Келер сәтте Қос Ағаш табанынан төбесіне дейін қып-қызыл отқа оранды дейді. Көк пен жердің арасындағы отты, алып баған. Сол кезде ғана ауыл адамдарының көңіліне қорқыныш кіріпті [20, 88].

Нәтиже

Әлем ағашы немес өмір ағашы – мифтік таным негізінде адамзат санасына өшпестей болып таңбаланған архетип символ. Архетиптің санада сақталып қана қалмай, жаңа пішінде

жаңғырып отыруы заңдылық. Бірегей түпбейне ретінде ағашқа қатысты да осыны айтамыз. Мифтік танымнан бастау алып, көркемдік кеңістікте ерекше поэтикалық пішінге ие болған ағаш әпсаналарда, ертегілерде бәйтерек, емен, шынар, шеңгел, сексеуіл, тал түрін-

де оқиғада тылсым сипатымен көрінді. Алып бәйтеректің тамырына оратылған жылан, басына ұя салған самұрық, осы екеуінің ортасында жүрген қаһарман әрекеттері өмір үшін күрестің бейнеленуі. Жаратылысты, мәңгілік өмірді адамзат санасында орнықтырған әлем ағашы, яки өмір ағашы.

«Ер Төстік» ертегісіндегі Бәйтерек бас қаһарманның жер асты әлемінен жер үстіне шығуына себепкер болады. Оның түбінде жатқан айдаһар – ажал әлемінің әміршісі болса, басындағы самұрық – өмірдің символы. Үш әлемді жалғастырып тұрған алып ағаш ғаламның да сипатын аңғартады. Өмір мен өлім арасындағы бітпес күрес айдаһар мен самұрық арасында жүріп жатыр. Ал, ажалды адам осы екеуінің шайқасына килігіп, самұрық балапандарының, яғни ертеңгі өмірдің аман қалуына септігін типізеді. Бұл ұлы күрес басқа жерде емес, бәйтеректің (еменнің) түбінде өтеді.

«Жарты Төстік» ертегісінде «есік алдындағы түбі біреу, басы екеу» болып пішінделген бәйтерек өмір кезеңдерінің қиылысар тұсы. «Сағым дүние» сипаты оның басына шығып қарағанда анық көрінеді. Шеңгел мен алтын ағаш болып көрінетін ертегілерде тылсым, қасиетті, адамзатқа бақыт әкелетін қызметімен ерекшеленеді. Сөйтіп мифтік танымдағы киелі болмысын танытады.

Қазақ классикалық әдебиетінің көркем кеңістігіне мифтік ағаш киелі, нышанды қалпымен келіп орныққан. Халық кешкен ауыр

тағдырдың куәсі, өзі де ауыр тағдырлы Байшынар (Ш.Мұртаза), оқшау өскен жабайы алма ағашы (С.Мұратбеков), жапанда жабырқап өскен емен, бұлақ басындағы тал, мың жапырақ-жүрекпен ғұмыр кешкен қайың (М.Мақатаев), бала қиялынан айрықша қалпымен орын алған, бірнеше ғасырлық ғұмыры бар киелі Қос ағаш (М.Мағауин) – «Өмір ағашының» поэтикалық бейнеге айналып, мәңгілік ғұмырын дәйектеуі.

Қорытынды

Біз киелі ағаштың мифтік танымдағы болмысымен көркем бейнелеудегі қызметін салыстырып, талдап көрсетуді мақсат ете отырып, «миф, архетип (түпбейне) және көркемдік қабылдау» желісінде танытуға ұмтылды. Мифтік танымнан ертегі сюжетіне ауысып, тұспалды мәнімен айшықталған киелі ағаш көркем әдебиетте де адамзаттық асыл мұратты танытуда сан қырымен, әрбір бөлшегімен (тамыр, дің, бұтақ, жапырақ) танымдық-эстетикалық, бейнелілік қызмет атқаруда.

Тарихи танымдағы айрықша рухани құндылық ретінде «Киелі ағаш» мифологиялық және поэтикалық ойлаудың тұрақты атрибутына айналды. Танымдық, бейнелілік тұрғыда киелі орынның бұлжымас нышаны болып бейнеленіп, адамзаттық мұратты аңғартты. Әлемді сақтайтын адами қасиетті қастерлеуге үндеген «Киелі ағаш» символикалық мәнімен ерекшеленіп, пенде баласы көксеген мәңгілік өмірдің берік те берекелі, мәңгі жасыл болмысындай әдеби-мәдени санамызға тұрақтады.

Әдебиеттер тізімі

1. Мюллер М. Египетская мифология. Пер. с англ. Г.В.Бажановой. – Москва: ЗАО Центрполиграф, 2006. – 335 с.
2. Қазақтың аңыз-әңгімелері. - Шыңжаң: Ұлттар баспасы, 2002. – 995 б.
3. Садовская И. Мифология. – Москва: ИКЦ «МарТ», 2006. – 352 с.
4. Уәлиханов Ш. Тәңірі (Құдай) // Кітапта: Уәлиханов Ш. Көп томдық шығармалар жинағы. 1-том. - Алматы: «Толағай групп», 2010. – 376 б.
5. Доэрти Мартин Дж. Скандинавские мифы. Легенды викингов о героях и богах. / Перевод с англ. Е.Подрезовой. - Астана: Фолиант, 2020. – 224 с.: ил.
6. Макнаб К. Мифы и легенды индейцев. Истории и фольклор от апачей до зуни. / Пер. с англ. Е.Подрезовой. - Астана: Фолиант, 2021. – 224 с.: ил.
7. Темкин Э.Н., Эрман В.Г. Мифы древней Индии. Изд. 2-е, пер. и доп. – Москва: Главная редакция восточной литературы издательства «Наука», 1982. – 270 с.
8. Топоров В. Мировое дерево: универсальные знаковые комплексы. Т. 1. – Москва: Рукописные памятники Древней Руси, 2010. – 448 с.: ил.
9. Ибраев Ш. Қазақтың ғұрыптық фольклоры. - Астана: Л.Н.Гумилев атындағы ЕҰУ, 2021. – 254 б.

10. Қасқабасов С. Таңдамалы. Т.1. Қазақтың халық прозасы. Зерттеулер. - Алматы: «Фолиант», 2014. – 320 б.
11. Жұртбай Т. Мәңгілік аңсар. Зерттеулер. – Алматы: «Орхон» Баспа үйі, 2014. – 260 б.
12. Ögel B. Türk Mitolojisi (Kaynakları ve Açıklamaları ile Destanlar), C. I, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2010, s. 657.
13. Büyükcan Ş. Türklerin ağaç ile mitolojik ve tarihî bağları üzerine bir değerlendirme. Eskişehir: Osmangazi Üniversitesi, 2021, 2212 s.
14. Бабалар сөзі: жүзтомдық. Т. 75. Батырлық ертегілер. - Астана: «Фолиант», 2011. – 472 б.
15. Бабалар сөзі: жүзтомдық. Т. 74: Қиял-ғажайып ертегілер. - Астана: «Фолиант», 2011. – 472 б.
16. Мұратбеков С. Жабайы алма. Повесть. - Алматы: «Атамұра» баспасы, 2002. – 400 б.
17. Мақатаев М. Аманат. Жыр жинағы. - Алматы: «Атамұра» баспасы, 2002. – 304 б.
18. Мадлевская Е.Л. Русская мифология. Энциклопедия. - Санкт-Петербург: Издательство «Мидгард», 2005. – 778 б.
19. Мұртаза Ш. Соғыстың соңғы жесірі. Әңгімелер. - Алматы: «Атамұра» баспасы, 2003. – 256 б.
20. Мағауин М. Тазының өлімі. Хикаят, әңгімелер. - Алматы: «Атамұра» баспасы, 2020. – 256 б.

References

1. Myuller M. Egipetskaya mifologiya [Egyptian mythology]. Translated from the English by G.V.Bazhanova (Centropoligraf, Moscow, 2006, 335 p.).
2. Kazaktyn anyz-angimeleri [Kazakh legends] (Xinjiang, Publishing House of Nations, 2002, 995 p.).
3. Sadovskaya I. Mifologiya [Mythology] («MarT», Moscow, 2006, 352 p.).
4. Ualihanov Sh. Taniri (Kudai) [God], Ualihanov Sh. Kop tomdyk shygarmalar jinagy [Valikhanov Sh. collection of multi-volume works]. Vol. 1. («Tolagai grup», Almaty, 2010, 376 p.).
5. Doerti Martin Dzh. Skandinavskie mify. Legendy vikingov o geroyah i bogah [Scandinavian myths. Viking legends of heroes and gods]. Translated from the English by E.Podrezova (Foliant, Astana, 2020, 224 p., il.).
6. Maknab K.Mify i legendy indejcev. Istori i fol'klor ot apachej do zuni [Myths and legends of the Indians. Stories and Folklore from the Apache to the Zuni]. Translated from the English by E.Podrezova (Astana: Foliant, 2021, – 224 p.: il.).
7. Temkin E.N., Erman V.G. Mify drevnej Indii [Myths of ancient India]. 2nd ed., trans. and add. (The main editorial office of Oriental literature of the publishing house «Nauka», Moscow, 1982, 270 p.).
8. Toporov V. Mirovye derevo: universal'nye znakovye komplekсы [World Tree: universal sign complexes]. Vol. 1. (Handwritten monuments of Ancient Russia, Moscow, 2010, 448 p., il.).
9. Ibraev Sh. Kazaktyn guryptyk folklory [Kazakh folklore] (L.N.Gumiliov EUU Astana, 2021, 254 p.).
10. Kaskabasov S. Tandamaly. T.1. Kazaktyn halyk prozasy. Zertteuler [Selected works Vol.1. Kazakh folk prose. Researches] («Foliant», Almaty, 2014, 320 p.).
11. Zhurtbai T. Mangilik ansar. Zertteuler [Eternal longing. Researches] («Orhon», Almaty, 2014, 260 b.).
12. Ogel B. Türk Mitolojisi (Kaynakları ve Açıklamaları ile Destanlar), [Turkish Mythology. Epics with their Sources and Descriptions] (Turkish Historical Society, Ankara, 2010, 657 p.).
13. Büyükcan Ş. Türklerin ağaç ile mitolojik ve tarihî bağları üzerine bir değerlendirme [An evaluation on the mythological and historical ties of the Turks with the tree] (Eskişehir: Osmangazi University, 2021, 2212 p.).
14. Babalar sozi: zhuztomdyk. T. 75. Batyrlyk ertegiler [The words of the ancestors: one hundred volumes. Vol. 75. Heroic tales] («Foliant», Astana, 2011, 472 p.).
15. Babalar sozi: zhuztomdyk. T. 74: Kial-gajaiyp ertegiler [The words of the ancestors: one hundred volumes. Vol. 74. Fairy tales] («Foliant», Astana, 2011, 472 p.).
16. Muratbekov S. Jabaiy alma [Wild apple]. Novella. («Atamura», Almaty, 2002, 400 p.).
17. Makataev M. Aманат. Zhyr zhinagy («Atamura», Almaty, 2002, 304 p.).
18. Madlevskaya E.L. Russkaya mifologiya [Russian mythology]. Encyclopedia. («Midgard», Sankt Peterburg, 2005, 778 p.).
19. Murtaza Sh. Sogystyn songy jesiri [The last widow of the war]. Stories. («Atamura», Almaty, 2003, 256 p.).
20. Magauin M. Tazynyn olimi [Death of a greyhound]. Narratives and stories. («Atamura», Almaty, 2020, 256 p.).

M.N. Mirazova, Zh.A. Aimukhambet

L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

Poetological model of «sacred tree»

Abstract. Proceeding from the concepts of «life tree» and «world tree», linking the three worlds, the history of the knowledge of this object, which has established itself in the human mind with its sacredness, dates back to very ancient times. The world tree occupies a special place in the cultural memory of mankind as an archetypal symbol. It has been studying in ancient texts and works on the structure of myths, as much as possible.

In the ancient Kazakh worldview, this tree appears as «a baiterek» (giant tree), oak and «mykan» (giant poplar). Most sacred places in the Kazakh steppe are associated with trees and springs. These two are located very close to each other and are closely related. In addition, single-growing trees are especially respected and are tied with white scarf to have the wishes fulfilled.

According to the ancient Turkic worldview, the vertical model of space consists of three parts, and baiterek or mykan (a single giant tree or giant poplar), connecting these three worlds, is the Kazakh invariant of the world tree.

A single tree in the steppe, root and leaf, trunk and branches in the work of art is an example of a mythical archetype, echoed in the poetic mind and creating a special artistic model.

The object of analysis in the article is the poetology of the «world tree», passed from the mythological concept into artistic thinking, and considered on the basis of world myths, Kazakh fairy tales and fiction.

Keywords: myth, archetype, world tree, life tree, baiterek, sacred tree, three worlds.

М.Н. Миразова, Ж.А. Аймухамбет

Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан

Поэтологическая модель «священного дерева»

Аннотация. Данный объект, происхождение которого связано с понятиями «мировое дерево», «дерево жизни», связывающий три сферы мироздания, обладает сакральным смыслом и прочно укрепился в человеческом сознании. Он берет свое начало из очень древних эпох. В культурной памяти человечества дерево жизни как символ-архетип занимает особое место. Об этом свидетельствуют труды, посвященные исследованиям древних текстов и структуры мифа.

В древнем миропонимании казахов это дерево представлялось в виде гигантского тополя, дуба или дерева мыкан. Большинство священных мест в казахской степи было связано с деревом и родником. Они, как правило, находились недалеко друг от друга и всегда были тесно связаны между собой. К отдельно растущим деревьям относились с особым почтением, возле них размышляли и молились о сокровенном, на ветвях завязывали светлые повязки, чтобы мольбы были услышаны.

Согласно древнетюркским представлениям, вертикальная модель мироздания состоит из трех сфер, а могучий тополь-исполин или дерево мыкан, связывающие эти три сферы, – казахский инвариант мирового дерева.

В структуре художественной литературы такие детали, как одинокое дерево в пустынной местности, корни и листва, ствол и ветви, служат примером того, как мифический архетип, возрождаясь в поэтическом сознании, превращается в особенную художественную модель.

Поэтология «мирового дерева», перешедшего из мифических представлений в область художественного мышления, выступает в статье в качестве объекта анализа и рассматривается на материале мировой мифологии, казахских сказок и художественной литературы.

Ключевые слова: миф, архетип, мировое дерево, дерево жизни, тополь-исполин, священное дерево, три мира.

Авторлар туралы мәлімет:

Миразова М.Н. – «8D02314 - Әдебиеттану» мамандығының 3 курс докторанты, Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан.

Аймухамбет Ж.Ә. – филология ғылымдарының докторы, профессор, Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан.

Mirazova M.N. – 3rd year Ph.D. student in speciality «8D02314 Literary studies», L.N.Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

Aimukhambet Zh.A. – Doctor of Philology, Professor, L.N.Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

Ежелгі үнді сюжетінің Майлықожа Сұлтанқожаұлының «Тотынама» мысалында трансформациялануы*

Аннотация. Бұл мақалада қазақ әдебиетінде өзіндік орны бар ақын Майлықожа Сұлтанқожаұлының «Тотынама» атты шығармасының желісі мен ежелгі үнді әдеби ескерткіштерінде кең таралған сюжеттің өзара үндестігі жан-жақты қарастырылған. «Панчатантра», «Калила мен Димна» және «Хитопадеша» сияқты әлемге танымал шығармаларда баяндалған тасбақа мен екі құстың оқиғасы көптеген елдердің әдебиетінде түрліше көрініс тапқаны мәлім. Әр жұрттың белгілі бір шығарманы өз табиғатына бейімдеп, қайта түзген кезде, оның бірішама өзгеріске ұшырауы – заңды нәрсе. Көне сюжеттердің төркіндестігін аңғартатын бұл құбылыс осы зерттеуге арқау болып отыр. Орталық Азияның бірқатар халықтарының сөз өнеріне енген, қазақ жеріне түрлі жолдармен жетіп, руханият қазынасына қосылған көшпелі сюжеттің даму ерекшеліктері айқындалып, жаңа туындыны жырлау кезінде қандай өзгеріске түсетінін зерделеуге ден қойылған. Осы сюжетке негізделген қазақтың хайуанаттар туралы ертегілерінің шығу төркіні жөнінде байыптама жасалған. Бақа мен екі тотының хикаясы жырланған Майлықожаұлының «Тотынама» мысалы ауызша авторлық поэзияның үлгісі ретінде зерттеу нысанына айналған.

Мақала авторы орта ғасырларда жазбаша шыққан қара сөз түріндегі шығарманың қазақ топырағында өлеңге айналу жолдарына, жырлану ерекшеліктеріне, сюжеттің түрлену тәсілдеріне жан-жақты талдау жасайды. Көне үнді сюжетінің басқа әдебиеттерге ауысу барысындағы трансформациялану үдерісін айқындауға және бұл өзгерістер Майлықожаұлының «Тотынама» мысалында қалай орын алғанын көрсетуге мән берілген.

Түйін сөздер: ақын, трансформация, сюжет, әдеби ескерткіштер, ауызша жырлау, әлемдік үрдіс.

*Мақала AP14869710 «Түркі халықтарының авторлық ауызша поэзиясы: генезис, типология, поэтика» жобасы аясында жарияланып отыр.

DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-678X-2023-142-1-177-191>

Кіріспе

Көне дәуірден күні бүгінге дейін желсін үзбей жеткен шығыс сюжеттерін, әсіресе үнді топырағында дүниеге келген ежелгі әдеби ескерткіштердің өзегіндегі мысал-әпсаналарды шығармашылығына барынша пайда-

ланған қазақ ақындардың бірі – Майлықожа Сұлтанқожаұлы. Тамыры тереңге тарта-тын мұндай хикаялар шайырдың бірнеше өлең-толғауларында кездеседі. Ол көпке белгілі бұл сюжеттерді көркемдік таным тұрғысынан қайта қорытып, ұлт табиғатына бейімдеп, жаңа туындыға айналдырған.

Әсіресе, Майлықожаның сонау үнді аңыздарынан бастау алатын «Тотынама» деген мысал өлеңі [1, 482-487] айрықша назар аудартады. Шығарманың дәл осылай аталуына шығыс жұртына кең тараған әйгілі хикаялар жинағының танымал атауы [2; 3; 4; 5; 6] себеп болғаны анық. Бір қызығы, әлемді шарлаған көне үнді әдеби ескерткіштерінің бірқатарында кездесетін сол тәмсілдегі бақа мен қос үйрек жөніндегі сюжет «Тотынамада» атымен жоқ. Есесіне осы хикаяға негіз болған «Панчатантра» [7], «Кәлила мен Димна» [8], «Хитопадеша» [9] секілді көне дәуір шығармаларында нақты көрініс тапқан.

Майлықожаның үнді аңызының негізінде тараған сюжетке орай шығарған мысал өлеңінің «Тотынама» деп аталуының бірнеше себебі болуы мүмкін. Біріншіден, қазақ жұртына «Тотынама» немесе «Тотының тоқсан тарауы» деген жалпы атаумен тұтас шығармалар да, үзік-үзік хикаяттар да түрлі жолмен көптеп жеткені анық. Солардың арасында «Панчатантра» мен «Кәлила мен Димнададан» ауыз екі жәдігерліктерге көшкен тасбақа мен екі құстың оқиғасы да жүргені дау тудыра қоймас. Өйткені, баршаға белгілі бұл сюжет қазақ ертегілерін топтастырған жинақтарда бірнеше нұсқа түрінде жарық көрді. Сондықтан шығыстың рухани құндылықтарын зердесіне құйған шайыр осы сюжеттің түп-төркіні «Тотынамада» жатыр деп топшылауы кәдік. Екіншіден, ақын осы шығармасының кіріспесінде екі тотыны кейіпкер етіп алады. Бақа мен үйректердің оқиғасы ұрғашы тотының еркек тотыға айтқан әңгімесі ретінде баяндалады. Яғни, ол екі үйректің арқасында аузына таяқ тістеп, әуелеп ұшып, аңғалдығынан жерге құлап, ажалын тапқан бақаның хикаясын бастамас бұрын тотылар арасындағы тәжікелесуді суреттейді. Қосалқы сюжетке кіріспе арқылы көшеді. Әйгілі шығыс сюжетіне тағы бір шығыс аңызын қосақтап, өзіндік құрылым түзеді. Үшіншіден, бұл шығарманы кейінірек жазып алған өзге бір адам қойған тақырып болуы да мүмкін. Қалай болғанда да, күллі шығысты жайлаған «Тотынама» хикаясындағы тоты айтқан әңгімелер осы мысалдың атауын қоюға түркі болғаны даусыз.

Зерттеу әдістері мен дерек көздері

Бұл зерттеуге негізінен тарихи-типологиялық және салыстырмалы зерттеу әдістері пайдаланылды. Сондай-ақ салыстырылып отырған сюжеттердің тарихи-гносеологиялық негіздеріне, ежелгі құндылықтарымен төркіндігіне ден қойдық. Бірнеше шығарманың түрлі нұсқаларын қатар қойып қарастырып, әрбір элементтерінің шығу тегіне үңілдік. Көп уақытты қамтыған әдеби процесс барысында туындының қандай түрленіске түскенін айқындауға назар аудардық.

Мақаламызда Майлықожаның «Тотынама» атты мысал өлеңі және оған негіз болған үнді әдеби ескерткіштері, сондай-ақ, осы туындылармен үндес, әлемдік сөз өнерінде орны бар шығыстың классикалық шығармалары [10; 11; 12] зерттеу нысанасы ретінде алынды. Соның ішінде Майлықожаның «Тотынамасының» жырлануына тікелей ықпал еткен «Панчатантра», «Кәлила мен Димна», «Хитопадеша», «Тотынама» сияқты әлемге танымал әдеби құндылықтар Майлықожа мысалымен мұқият салыстырылды.

Орта ғасырлардағы үнді әдебиетіндегі сюжеттердің біразы біздің ертегілерімізге де сіңген. Әсіресе, хайуанаттар туралы кейбір ертегілердің оқиғасы «Панчатантрадан» және «Кәлила мен Димнадан» көшкен сюжеттерге негізделген. Сондықтан зерттеуімізге қазақтың бірқатар ертегілері де өзек болды. Нақтылай айтсақ, «Тотынамамен» үндес «Бақаның көшуі» [13], және «Екі қаз, бір бақа» [14] ертегілеріне жан-жақты талдау жасалды.

Майлықожа Сұлтанқожаұлының «Тотынамасы» мен үнді әдеби ескерткіштерін жан-жақты салыстыру үшін осы тақырыпты тікелей немесе жанамалай қарастырған басқа да ғалымдардың іргелі еңбектері пайдаланылды.

Жалпы, шығыс әдебиетінің нұсқалары мен қазақ әдебиетіндегі шығармалардың үндестігі жөніндегі мәселе зерттеуші ғалымдар тарапынан біршама қарастырылды. Әсіресе Ш.Сәтбаева [15], С.Қасқабасов [16], Ө.Күмісбаев [17], С.Төлеубаева [18], Б.Әбжет [19; 20] сияқты ғалымдардың араб, парсы және үнді сюжеттері мен қазақ руханиятының байланысы

жөнінде жазған еңбектерінің өте құнды екенін айтуға тиіспіз. Біздің де бірқатар мақаламыз [21; 22] осы тақырыпқа арналды.

Ал бүгінгі мақалаға арқау болған Майлықожа Сұлтанқожаұлы шығармашылығын әдебиеттанушы ғалымдар Ә.Оспанұлы, А.Жаппарқұлова зерттеді. Ә.Оспанұлы ақын мұрасы жөнінде көптеген мақалалар жазды. Әдебиет тарихына арналған жинағына Майлықожа шығармашылығы туралы монографиялық тарау [23, 35-130] әзірледі. А.Жаппарқұлова Майлықожа Сұлтанқожаұлының әдеби мұрасы жөнінде кандидаттық диссертация [24] қорғады. Екі ғалым да ақынның өлең-толғауларын үнді сюжеттерімен сабақтастыра зерттеді. Бірақ Майлықожаның «Тотынамасы» үнді әдебиетіндегі барлық нұсқалармен жан-жақты салыстырылып, кең ауқымда қарастырыла қойған жоқ. Біз мәселеге осы тұрғыдан келдік.

Талқылау

Жалпы, Майлықожа Сұлтанқожаұлы – қабілет-қарымы бөлек, шығармашылық табиғаты ерекше ақын. Мұны «Тотынаманың» құрылымынан да айқын көреміз. Өзге шайырлар әдетте түйін-тұжырымды туындысының соңына қалдырса, Майлықожа бұл шығармасын сол философиялық байлам-байыптама-ның нақ өзінен бастайды:

Жәрдемі қызыл тілдің отыз тіс-ті,
Пайда жоқ өкініш қылсаң өткен істі.
Алмаған жанашырдың айтқан тілін,
Айтайын тымсал қылып тотықұсты.

Шаншу жел пайда болса, ауру деңіз,
Дұшпанның осалында қамын жеңіз.
Бар екен бір шәһәрі Үндістанның,
Жанында бір дария аққан теңіз [1, 482].

Майлықожа мысалының ұзын-ырғасы мынадай. Еркек тоты мен ұрғашы тоты дарияның жағасын мекендейді. Ұрғашысы «Ұяны басқа жерге салайық, ертең су көтерілсе, балапандарымыздан айырылып қаламыз» деп дабыл қағады. Оған еркек тоты: «Бұл жақсы

жер, ешқайда кетпейміз» деп қасарысып көнбейді. Майлықожа мысалдың оқиғасын әбден ширықтыру үшін қос тотының арасындағы тартысты күшейте түседі. Бұдан ақынның шығыс дәстүріндегі шығармалардан мол суындағаны, сол туындылардағы оқиға түзу тәсілін санаға сіңіріп, әдеби әдістерді жетік меңгергені айқын көрінеді. Майлықожа мысалындағы ұрғашы тоты салғаннан тынбай алаңдаушылық білдірсе («Ойласақ балаларға жарамас бұл, Тасиды дария суы биылғы жыл») де, еркегі өз дегенінен танбайды («Бұл судың ешнәрсеге шақты келмес, Су тасыр деп қам жеме, балалай бер»). Шайыр ұрпағына төніп тұрған қауіп-қатерді жан-тәнімен сезінген әйелдің таным-түйсігін бедерлеп-бейнелесе («Бұл жерден – әйелі айтты – кетелік біз, Күшң бар ма бұл жаумен болмаққа кез»), еркек атаулының да алды-артын ойламайтын аңғалдығын, әйелмен дауласқанды ғана білетін қыңыр-қисықтығын кейіптеп көрсетеді («Еркегі айтты: «Біз ерек кісіміз-ді, Түсірсе бұл суменен ісімізді»). Ұрғашысы еркегінің аяғының астындағыны көрмейтін ойсыздығын бетіне басады («Бір күні дария тасып алып кетер, Бәрі де айтқаныңның беймәні сөз»). Ал еркегі сонда да бедірейіп алған бетінен қайтпайды. Тіпті «Бұл су бізге жамандық қыла алмайды, Алармыз біз де бұдан өшімізді» деп табиғатқа дөң айбат шегеді.

Майлықожаның бұл мысалы толыққанды психологиялық шығарма екеніне талас жоқ. Ол оқиғаның сюжетін сәт сайын дамытып, ширатқан үстіне ширатып отырады. Екі тотының әңгімесі кәдімгі ерлі-зайыпты адамдардың отбасындағы үйреншікті ұрыс-керіс түрінде сипатталады. Ақыры еркегі сөзге қонақ бермеген соң ұрғашы тоты ежелден келе жатқан ескі тәмсілді оның есіне салуға мәжбүр болады:

Бұл су тасыр қарқындап пәрменменен,
Өте аларсың қалайша дәрменменен?
Жанашырдың алмасаң айтқан тілін,
Бақадай боп өлерсің арманменен [1, 483].

Ол шығарманы қазақ топырағына біршама бейімдегенімен, оқиға болған жердің атын өзгертпейді, «Бар екен бір шәһәрі Үндістан-

ның», – деп, сюжеттің төркінін, ежелгі мекенін сақтай отырып жырлайды. Демек, шығыс дәстүрлерінен мол хабардар Майлықожа үнді жерінде тұсауы кесілген «Тотынаманың» жай-жапсарын жақсы білген деп ойлаймыз. Ақын «Тотынамасының» кейіпкері – еркек тоты бір сәт естіген хабарына елеңдеп, ұрғашы тотының аналық түйсігі мен даналық танымын мойындаған сыңай танытады («Еркегі айтар «сен, рас, қу кәрісің, Дұшпанға жібермейді ер намысын»), әрі бұл әңгіменің қайдан шыққанын білмекке асығып, оның әр уәжіне алаңдаушылықпен құлақ түреді («Бақа деп бір ауыз сөз айта қалдың, Түсіндіріп бұл сөзіңнің айт мәнісін»). Майлықожа әрі қарай бір сюжеттен екінші сюжетке өтетін құрақ хикаят формасын пайдаланады. Ақын ұрғашы тотының еркегіне айтылған ескертпе ретіндегі сөзімен сюжет ішіндегі сюжеттің кіріспесін өрнектейді («Айтамын түсінбесең түсіндіріп, Далада көрмеп пе едің ұшып жүріп. Бір күні дария тасып алып кетсе, Қалмай ма сонда сенің мысың құрып»). Бұдан әрі қарай ішкі сюжеттің оқиғасы жыр тілімен баяндалады:

Жақсы тартар басыңды өрге сүйреп,
Жаман тартар төрдегіні көрге сүйреп.
Бір жерден тірілікті қылады екен,
Қосылып бір бақа мен екі үйрек.

Құрыпты жаңбыр жаумай қонған көлі,
Екі үйрек, бақа тамыр болған жері.
Бақа мен екі үйрек қайырласты,
Көл іздеп басқа жерден жөнелгелі [1, 483].

Бұл, әрине, жоғарыда атап көрсеткеніміздей, үндінің әйгілі әдеби ескерткіші – «Панчатантаның» бір сюжетінің қайта жырланған түрі. Оқиғаның кіріспесі де, сюжет ішіндегі сюжет те көп өзгеріссіз алынған деуге болады. «Панчатантаның» «Достардың айырылысуы» деп аталатын бірінші кітабының он бесінші әңгімесінде жануарлар мен жәндіктерді, інжу-маржандар мен асыл тастарды бауырына басқан теңіздің жағасын мекен еткен титтибха деген екі кішкентай құстың хикаясы сипатталады. Титтибханың еркегі Утапапада, ал ұрғашысы Пативрата деп аталады

екен. Ұрғашы титтибханың жұмыртқа салатын уақыты келіп, еркегінен қауіпсіздеу жер іздеуді өтінеді. Еркек титтибха: «Бұл – ата-бабамыздың жері, бақ-берекенің бәрі осында, жұмыртқаны да осы маңайға сал» дейді. Әйелі: «Бұл мекен өте қауіпті. Теңіз жақтан дауыл тұрса, жұмыртқаларымыз суға кетеді» деп шырылдайды. Еркегі: «Ей қымбаттым, ұлы теңіз мына мені, Утапапада деген пақырыңды өте жақсы біледі. Ол маған ешқашан қиянат жасамайды» деп өзеуреп, қайта-қайта өз уәжін айтады. Сол кезде ұрғашы титтибха оған «Сен өзіңнің тәуір қасиеттерің мен әлсіз тұстарыңды неге білмейсің? Кімде-кім сенімді дос-жарандарының айтқанын тыңдамаса, ақымақ тасбақаның кебін құшады» деп мәселені төтеден қояды. Сонда титтибханың еркегі: «Бұл не әңгіме өзі?» деп әйеліне құлақ түріпті [7, 97-98].

Орта ғасырларда хатқа түскен үнді сюжеті мен қазақ топырағында қайта жырланған мысал өлеңге арқау болған оқиғаның кіріспесінде алабөтен айырмашылық байқалмайды. Тек үнді сюжетінде теңіз жағасын мекендеген титтибхалардың тартысы қысқа қайырылады. Майлықожа мысалында екі тоты өзара келісе алмай, ұзағырақ керілдеседі. Негізінен қара сөзбен жазылған «Панчатантрада» еркек титтибха мен ұрғашы титтибха даналық қағидалары арқылы өрнектелген жыр-толғаумен қайымдасып жауабын жұптаса, өлеңмен өрілген Майлықожа «Тотынамасында» әйел тоты мен еркек тоты кезек-кезек кері уәжін айтады. Екеуінде де еркегінің өз айтқанынан қайтпайтын өркеуде екендігі анық көрінеді. Утапапада Пативратаға «Теңіз мені сыйлайды, ешқашан бізге тимейді» деп мақтанса, қазақ ақынының мысалындағы еркек тоты әйеліне: «Су бізге жамандық қылса, одан өш алу қолымыздан келеді» деп доқ көрсетеді. Дегенмен, өзара төркіндес осы екі сюжеттің жалпы желісінде бұдан басқа алшақтық байқала қоймайды.

Әлемге танымал сюжеттің осы тұсы «Панчатантаның» араб жұртына бейімделген нұсқасы «Кәлила мен Димнада» да көрініс тапқан. Бұл оқиға аталған шығармада Димнаның Шатраба деген өгіздің: «Қалай болып

еді?» деген сауалына орай айтатын әңгімесі түрінде баяндалады. «Теңіз жағасында титави деп аталатын екі теңіз құсы тіршілік етіпті. Балапан басып шығаратын мезгілі таяғанда ұрғашысы еркегіне: «Қай жағымыздан қатер төнеді деп үрейленіп отырмай, ұямызға қауіпсіз, өзімізге қолайлы орын издесек қайтеді? Теңіз толқыны балапандарымызды іліп әкетіп жүрмесін» деп қорқынышын білдіреді. Оған күйеуі қарсы болып, «Балапанды осы жерде басамыз, бұл жер өте қолайлы, су да көп, азық та жеткілікті» деп көнбейді. Ұрғашысы: «Сен өмірі алды-артыңды ойламайсың. Сенің айтқаның дұрыс болып шықса, жарар еді-ау, бірақ мен балаларымыз теңізге ығып кете ме деп қорқамын» деп зар жылайды. «Жоқ, біз осы жерде өсіп-өнеміз, – дейді еркегі қасарысып, – Теңіз қожасы бізге жамандық жасай қоймайды». «Не деген кері кеткен адамсың?», – деп қапаланады ұрғашысы, – Сол теңіздің қожасының сені үркітіп-үрейлендіріп, қорқытып-қорлағанын ұмытып қалдың ба? Әлде өзіңнің орныңды білмейтін бейшаралығың есіңнен шығып кетті ме», – деп безек қағады. Алайда титави әйелін тыңдамайды. Ұрғашы құс әбден амалы таусылғанда «Жөнімен айтылған ақылды құлағына ілмеген адам үйректі тыңдамаған тасбақаның күйін кешеді» дейді. Сол кезде титави: «Бұл қандай тәмсіл еді, онда не туралы айтылады?» деп назар тігіпті. Ұрғашы құс әңгімесін бастайды [8, 116-117].

Бұл сюжет «Панчатантрадан» «Кәлила мен Димнаға» ауысқанда теңіз жағасын мекен еткен титтибха құс титави болып өзгереді. Майлықожаның мысал өлеңінде ол тотықұсқа айналған. Сондай-ақ екі нұсқада кейіптелген тасбақа қазақ шайырының туындысында бақа деп алынады. «Кәлила мен Димнаның» тағы бір айырмашылығы, онда тек теңіз ғана емес, оған қоса теңіз қожасы деген кейіпкер енгізіліп, әсерінді күшейте түседі. «Панчатантрада» да, «Кәлила мен Димнада» да «теңіз адам баласына жамандық жасамайды» деген ежелгі таным, байырғы түсінік көрініс байқатады. Майлықожа осы аңыздың негізгі желісін сақтап отырып, қазақы ұстаныммен жырлаған. Кейіпкерлердің аузына да өз табиғатына, болмыс-бітіміне лайықты сөз салады.

Қазақ ақыны хайуанаттар тіршілігін баяндау арқылы астарлап ой айтқанымен, үнді ескерткіштеріндегідей терең философиялық тұжырымдарды, күрделі байлам-байыптамаларды қолдана бермейді. Ал сюжетті пайдалану жағына келсек, негізі, Майлықожа ақын бұл екі шығарманың құрылымдық жүйесінен соншалықты ауытқи қоймаған.

Бұл әпсананың басқа нұсқасы үнді топырағынан өрген тағы бір әдеби-танымдық ескерткіш – «Хитопадешаның» «Татулық туралы» деген бөлімінде көрініс тапқан. Құрақ хикаяттың баяндалу үрдісі бойынша Вишну Шарма раджаның балаларын жинап алып, әңгіме айтады. Сол Вишну айтатын тәмсілдің кейіпкері Чакравак деген үйрек Хираньягарбх деген аққумен сөз таластырып отырады. Осы жерде назар аударарлық ерекшелік, бұл жолғы кіріспе сюжет жоғарыда көрсетілген нұсқалардағыдай ерлі-зайыпты титтибхалар («Панчатантра») мен титавалардың («Кәлила мен Димна») немесе Майлықожа мысалындағыдай ұрғашы тоты мен еркек тотының арасында өрбімейді. Тек үйректің аққуға сабақ болсын деп баяндайтын әңгімесіне ғана өзек болады. Яғни, көптеген нұсқаларға ортақ құстардың балапандарына теңіздің толқыны қауіп төндіретін эпизод мұнда жоқ. Тек Хираньягарбх Чакравактан «Сіздердің қамалдарыңыздағы өрт қайдан шыққан? Кім кінәлі? Жау ма, әлде соларға сатылған біреу ме?» деп сұрайды. Аққуға үйрек: «Сенің адал досың Мэгхаварна қарға мен оның жақындары көрінбейді. Дәуде болса, бұл дәл соның ісі деп топшылаймын» деп жауап береді. «Бәлкім, сенікі де дұрыс шығар. Бірақ ешкімді кінәламаған дұрыс. Пешенеңе жазылған нәрседен қашып құтыла алмайсың. «Тағдыр деген ақылгөйлердің даналығын да жолда қалдырады, ең сенімді ой-тұжырымыңды да өзгертіп жібереді» деп бекер айтпайды ғой» дейді Хираньягарбх. Осы кезде Чакравак: «Мынадай да сөз бар. Надандар қиындыққа тап болса, тағдырына қарғыс айтса да, өз кінәсін ешқашан мойындамайды. Кімде-кім өзіне жақсылық ойлайтын достарының ақыл-кеңесіне құлақ қоймаса, ақымақ тасбақа секілді ажал құшады» деп қалады. Хираньягарбх болса, «Бұл өзі

не әңгіме?» деп елең ете түседі [9, 123-124]. Бұдан кейінгі сюжет үйрек Чакравактың айтқан әңгімесіне енгізілген.

Мұндағы дау-дамай әдепкі нұсқалардағы секілді әңгімелесіп отырғандар арасында өрбімейді, өзге біреулердің тіршілігіне қатысты айтылады. Басқа нұсқаларда айтыс-тартыс туындаса, бұл жердегі сөз қағысуда да мейлінше салқынқандылық байқалады. «Хитопадешадағы» сюжеттің философиялық реңкі «Панчатантрадағы» сюжеттен де, «Кәлида мен Димнадағы» сюжеттен де қоюлау. Аққу Хираньягарбх пен үйрек Чакравак әңгіме алдындағы әңгімеде терең ой-толғаныстарын әйгілейді, келтірген мысалдарын мағынасы терең, тағылымы мол түрлі нақыл сөздермен өрнектейді. Жан-жануарлардың тілімен баяндалған тәмсілдер адамдар арасындағы қарым-қатынасты шынайы көрсете білгендігімен құнды.

Жоғарыда айтқанымыздай, Майлықожаның мысал-толғауындағы ұрғашы тоты айтқан әңгіменің кейіпкерлері – бақа мен екі үйректің оқиғасы ішінара айырмашылықтары болғанымен, осыған негіз болған шығармалардың желісіне сәйкес біркелкі сипатталады. Сонымен қатар бұл тәмсіл барлық нұсқаларға ішкі сюжет ретінде қосақталып берілген. Өзге көл іздеп, қонысты тастап ұшып шықпақ болған қос үйрекке бақа жалынып-жалпайып, ілестіру кетуін сұрайды. Қалып кетсе, жалғыздықтан жабығатынын, адал достардан айырылса, қайғы басып, қасірет шегетінін алға тартады:

Тірлік етем сендерменен екі құсым,
Айрылған дос-жараннан мендей болсын.
Кеше күндіз сендермен бір жүруші ем,
Қалай жалғыз қаламын үйрек досым.

Үйреніп сендерменен қалған көзім.
Қадірден боп жарасып айтқан сөзім.
Жалғыздық бір Құдайға жарасады,
Жүремін қандай қылып жалғыз өзім [1, 484].

Сюжеттің әрі қарай дамуында да түпнұсқа дүниелерден елеулі айырмашылық байқал-

майды. Қос үйрек бақаның қисық-қыңырлығын қаперіне салып («Үйренген, – үйрек айтты, – көзімізді, Сені де жек көрмейміз, өзімізді»), айтқан тілді алып, ақыл-кеңеске құлақ асу қажеттігін алға тартып («Біз алып өзімізбен кетер едік, Насихат алмайсың да сөзімізді»), қайта-қайта ескертеді. Бақа «Не көрсем де, сендермен бірге көрейін, айтқандарыңды істеймін, жақ ашпаймын» деп ант-су ішіп уәде берген соң екі үйрек бақаға бір шөпті ортасынан тістеп, өздері екі жағынан тістеп алып ұшады. Осы тұста үнді сюжеттеріндегі тасбақаның тістеп ұшатын таяғы Майлықожа мысалында шөп болып өзгергеніне («Осылай деп бақа қойды ықыласын, Бір шөптің тістеп тұрды қақ ортасын») назар аударған жөн. Бұған бақаның тасбақаға қарағанда жеңілдеу болуы ықпал етті ме, әлде Майлықожаға жеткен нұсқада солай болды ма, мұны болжау қиындау. Дегенмен, қос үйректің аузына таяқ емес, шөп тістеген бақаны алып ұшуы («Бақаны екі үйрек алып ұшты, Ол шөптің тістеп алып екі басын») – бізге белгілі жалғыз-ақ нұсқа. Тіпті осы сюжеттің қазақ ертегілеріне сіңген нұсқаларында да бақа шөп емес таяқ тістеп ұшады.

«Панчатантрада» бақа емес, Камбугрива деген тасбақа мысалға алынады. Ол Санката және Виката деген екі қазбен бірге тоғанның маңайында тірлік етеді. Бір күні он екі жылға созылған құрғақшылық басталыпты. Екі қаз өзара ақылдасып, басқа тоғанға көшуді ұйғарады. «Кәлила мен Димнадағы» екі үйрек пен тасбақаның мекендеп жатқан тоғанының суы тартылып қалған соң басқа көлге барғысы келеді. Ал «Хитопадешаның» «Дос кеңесін тыңдау керек» деген хикаясында көлдің атауы да, елдің атауы да айтылады. Яғни, жалпылықтан гөрі жалқылық, жинақтаудан гөрі нақтылық басымдау. «Мангадх деген елде Пхуллотпал деген көл болыпты. Көлдің атауы «Лотос гүлі» деген мағынаны білдіреді екен. Мұнда Шанкат пен Викат деген қос аққу ұзақ жыл бойы мекен етіпті. Сол Шанкат пен Викаттың Камбугрива деген дос тасбақасы бар көрінеді. Оның есімі «Сауыт жамылушы» деген мағына береді деседі. Достар бір-бірімен жақын араласып тұрыпты [9, 125]. Біз бұ-

дан «Панчатантрадағы» тәмсілдің «Хитопадешаның» сюжетімен берік төркіндестігін көреміз. Өйткені екеуінде де Камбугтрива деген тасбақаның атауы өзгермейді. Сондай-ақ алдыңғысындағы Санката мен Викатаның (қаздың атауы) кейінгісіндегі Шанкат пен Викатқа (аққудың атауы) ұқсастығына көңіл бөлген жөн. «Панчатантрадағы» А.Сыркиннің түсініктемесінде Камбугтриваның мағынасы «бақалшақтай мойны бар жануар» [7, 350] деп көрсетіледі.

«Хитопадешада» қос аққу мен тасбақа оқиғасының өрбуі мүлде басқаша сипат алып барып, бұрынғы арнасына қайта түседі. Сол екі ортада құрақ хикаят формасындағы әңгімеге бірнеше сюжет ішіндегі сюжет қосылады. Бұл сюжеттер аталған әдеби ескерткіштердің және басқа да көне дәуір құндылықтарының өн бойында үзік-үзік үзік тәмсіл түрінде кездесіп қалады. Сондықтан жоғарыдағы нұсқаларда қысқа күрмелетін құстар мен тасбақаның хикаясы мұнда әдеттегіден әлдеқайда ұзаққа созылады. Бір сюжеттен бірнеше тәмсіл немесе бірнеше сюжеттен бір тәмсіл туындататын үнді әдебиеті үшін бұл қалыпты нәрсе екені анық. Оқиғаны әрлеу, қызықты сипат дарыту, әңгімелеу тәсіліне ыңғайлау үшін шығыс даналығының мысалдары мен ел ішіне кең тараған қанатты сөздер, мақал-мәтелдер бұл шығармаға молынан енгізілген. Осының көрінісі «Хитопадешадағы» аққулар мен тасбақа хикаясынан да айқын аңғарылады.

Бұл сюжеттегі өзгешелік – Камбугтрива көл жағасында дем алып жатқанда, сол маңайға балықшылардың келуі. Олардың әңгімесінен балық пен тасбақа аулауға келгені белгілі болады. Камбугтриваның құлағына шалынған мәлімет бойынша, балықшылар бүгін демалып, жорыққа ертең шықпақ. Соны естіген тасбақа қорыққаннан салып ұрып, достарына жетіп барады. Тағы бір назар аударалық жәйт, басқа нұсқаларда бақа құстарға тәуелділік байқатса, «Хитопадешадағы» тасбақа Шанкат пен Викатқа салғаннан әмірін жүргізе бастайды. Екі аққудың ақылдасып, мұның жайын ойлап, өзара кеңесіп жүргеніне қарамастан, оларға түрлі нұсқау беріп, әбден тығырыққа тірейді. Мәселен, ол екі аққуға балықшылар

келгенде түрліше әрекет еткен Анагатвидхата, Пратьютпаннаматі, Ядбхавишья деген үш балықтың хикаясын айтып береді. Оның баяндауынша, балықшылар балық аулауға кіріскенде, сақтық ойлап, жасырынып үлгерген Анагатвидхата мен Пратьютпаннаматі аман қалады да, «басқа салғанды көрерміз» деп, жайбарақат жүріп көзге түскен Ядбхавишья ажалын табады [9, 126]. Бұл негізі тура осы күйінде «Панчатантрадан» көшкен сюжет. Тек «Панчатантрада» бұл тәмсіл тасбақа таяқ тістеп ұшамын деп ажалын тапқаннан кейін тигтибхалар арасында айтылады [7, 100-101]. Ал «Хитопадешада» «сақтансаң, сақтармын» қағидасына сүйеніп, осы тәмсілді мысалға келтіріп, «ертерек әрекет жасауымыз керек деп» өзеуреген Камбугтриваға Шанкат пен Викат бір қауіптен құтылам деп, одан бетер пәлеге тап болмау қажеттігін ескертіп, кәрі ләйлектің ақыл-кеңесімен қара жыланнан құтылып, аңқаулығынан Мангустаға жем болған балапандардың хикаясын баяндайды. Ақыры екі аққу көлде қалғысы келмеген Камбугтриваға шыбық тістетіп, өздері екі жағынан көтеріп ұшады. Сюжеттің бұл тұсында да алдыңғы нұсқалардан едәуір ерекшелік бар. «Панчатантрада» және «Кәлила мен Димнада» тасбақа құстарға жалынса, «Хитопадешаның» кейіпкері «тәуелге бел бумай, осында қалсаң қайтеді?» деген сөзге құлақ аспай, достарына дөң айбат көрсетіп, әбден даңдайсып кетеді. Ақыры, олар тасбақаның айтқанына көнуге мәжбүр болады. «Панчатантрадағы» және «Кәлила мен Димнадағы» тасбақа алды-артын ойламайтын можантопайлау кейіпте көрінсе, «Хитопадешадағы» тасбақа елірген есерлігімен есте қалады.

Үнді әдеби ескерткіштеріндегі тасбақалардың басқа көлге көшкісі келген құстарға реніш білдіруі де түрліше көрініс тапқан. «Панчатантрадағы» Камбугтрива Санката мен Викатаға «Менімен неге қоштасып тұрсыңдар, мен суды мекендейтін тіршілік иесімін, су тапшы болған соң, оның үстіне сендер кетіп қалғаннан кейін құсадан өлемін» ғой деп зар илейді [7, 100]. «Кәлила мен Димнадағы» тасбақа да сусыз өмір сүре алмайтынын айтып, жалынып-жалпайып, үйректерді көндіруге тыры-

сады. Онысымен қоймай, «Мені қалай алып кетпексіңдер?» деп нақтылап алады [8, 117]. «Хитопадешадағы» Камбугрива «Сендердің айтқандарыңды тыңдамайтын мені бір таза ақымақ деп пе едіңдер» деп қос аққуды тығырыққа тірейді, «бұдан былай сендерге ештеңе айтпаймын» деп өкпе артады [9, 128].

Барлық нұсқаларда да бұл сюжеттің кульминациясы – тасбақаның өлімі. Бәрінде де тасбақа алдын-ала келісім бойынша ұшып келе жатқанда ауыз ашпаймын деп серт бергенімен, жердегі жұртқа сөйлеймін деп мерт болады. Тек әр нұсқада осы эпизодтың баяндалу тәсілі әр түрлі. Мәселен, «Панчатантрада» екі қазға таяқпен әкету тәсілін өзі ұсынып, жол бойы үндемеуге ант еткен Камбугрива жердегі адамдардың жоғарыға қарап сөйлегенін көріп, «Бұлар не деп жатыр?» деп тіл қатқан сәтте төменге құлайды. Жердегілер оның дал-дұлын шығарады [7, 100]. «Кәлила мен Димнада» төмендегі жұрттың «Ананы қараңдар, үйректер тасбақаны алып ұшып келе жатыр» дегенін естіген тасбақа «Көздеріңе қан толсын!» деген сыңайда бірдеңе айтқысы кеп, аузын аша бергенде құлдилай жөнеледі [8, 117]. Ал «Панчатантрамен» төркіндес «Хитопадешада» бұл мезеттік эпизодтың өзі шағын сюжетке айналған.

«Шанкат пен Викат ескі досын ренжіткісі келмеді. Қатты шыбық тауып алып, Камбугриваға ортасынан тістетіп, өздері екі шетінен тұмсығымен көтеріп, самғай жөнелді. Аққулар жайылымның үстімен ұшып келе жатқанда табын-табын сиыр айдап жүрген бақташылар байқап қойды. Олар тасбақаның қалай ұшып келе жатқанын көрді де, аққудың соңынан ілесе жүгірді. «Тасбақа жерге құлаған кезде пісіріп жейміз» дейді бірі. «Жоқ, өйтпейміз, – дейді екіншісі, – біз оны деревняға апарып, балаларға берейік, солар ермек қылсын!».

Солардың у-шуын құлағы шалған тасбақаның қаны басына теуіп, өзінің аузын ашпауға берген сертін ұмытып, «Жаншылып өліңдер, оңбағандар!» деп бар даусымен айқай салады. Сол сол-ақ екен, Камбугрива шыбықтан ажырап, жерге құлап өледі» [9, 130].

Дәл осы сюжет біздің фолькорлық мұрамызға да сіңіп, ұлттық құндылықтарымыздың

бөлінбес бөлшегіне айналғанын көріп отырмыз. «Бабалар сөзі» жұзтомдығына енген қазақтың хайуанаттар туралы ертегілерінің топтамасында «Бақаның көшуі» [13, 251] және «Екі қаз, бір бақа» [14, 326-327] деген қысқа ертегілер бар. «Бақаның көшуін» Құрманғазы Әкежанұлы 1963 жылы Берікбай Жақсылықұлынан жазып алып, Қытайдың Іле қаласында «Сауан ауданының аңыз-ертегілері» деген кітапта жарияланған. Сондай-ақ бұл ертегінің түрлі нұсқасы әр жылдарда шыққан «Хайуанаттар туралы қазақ ертегілері» (1979), «Хайуанаттар туралы ертегілер» (1988), «Проданный сон. Түркменские народные сказки» (1969) деген жинақтарда жарияланғаны туралы мәлімет беріледі [25, 389].

Майлықожа мысалында екі сюжеттен біріккен хикая тұтастай алынса, «Бақаның көшуі» ертегісіне тек негізгі тәмсіл ғана өзек болған. Яғни, ертегі бірден екі қаз бен бақаның көл жағасын мекендеуінен басталады. Бұл ертегіде қаздар бақаны тастап кетуге қимай, аузына таяқ тістетіп, өздерімен бірге алып ұша жөнеледі. Негізінен хикаяда бақаның ақымақтығын көрсету арқылы адамдар арасындағы даңғойлықты мансұқтауға мән берілген. Өзге нұсқаларда шабындық үстінен ұшқан тасбақа мен құстарға малшылар ілесе, бұл ертегіде бақа мен екі қаз киіз үйдің төбесінен өтеді. «Қаздар бақаны алып ұшып барады» деп таңданғандарға «бұл менің ойлап тапқан әдісім» еді айтуға қайта-қайта оқталып, ақыры жұрт көбірек жиналған тұсқа келгенде қатты масаттанып, айқайлаймын деп құлап тынады [13, 251].

Ал «Екі қаз, бір бақа» ертегісін Ж.Жантөбетов жазып алып, Орталық ғылыми кітапхананың қолжазба қорына тапсырған [25, 400]. Бұл ертегінің басталуында сәл өзгешелік байқалады. «Ерте заманда екі қаз су таба алмай жүріп, ыстық шілденің күнінде бір көлшікке келіп қонады. Ол көлшікті көптен бері мекен етіп жүрген бір бақа бар еді. Екі қазды қорқылдап жолатпай, көлшігін қызғанып, оларға су ішкізбейді. Екі қаз жалынады. Жалынса да бақа: «Бұл аз ғана көлшік құрып таусылады, сіздер ұшып кетесіздер, мен бейшара қанат, құйрығым жоқ, қайда барамын, дейді. Қаздар

айтады: «Егер де осы көлшік құрыса, сізді біз алып ұшып, бір жақсы көлге жеткізелік», дейді. Бақа қабылдап, үшеуі шарттасып, бір жүре береді» [14, 326].

«Екі қаз, бір бақаның» сюжетіне айтушылардың өз аузынан қосылған жанама эпизодтар көбірек кіріктірілген. Соған орай ертегінің сарыны да ептеп өзгеріске түскен. Кейіпкерлердің диалогы таза қазақы сипатта өрбиді, дәстүрлі әсірелеу машығы байқалады. Көлдің суы суалып, саси бастағанда екі қаз бақаға «Кетелі, бір жақсы суға жетелі» деп өлеңдетіп өтініш айтады. Әр нұсқада біресе таяқ, біресе шыбық, біресе шөп түрінде бейнеленіп жүрген бақаны тасымалдау құралы осы ертегіде бір құлаштай ұзын ағашқа айналған. Сол ағашты бақаға ортасынан тістетіп қойған екі қаз «Аузыңды ашпа, жағыңды қарыстырып, тұра бер» деп тапсырады. Сюжеттің соңғы тұсына жаңа тіркестер жамалып, оқиға желісі біршама қоюлана түскен. Соған орай әдепкі мән-мағынасы да түрленгені аңғарылып тұр. Үнді ескерткіштерінде тасбақа айтқан тілді алмағаннан зардап шексе, бұл ертегіде бақа астамсудың салдарынан ажал құшады. Бақа көкке көтерілгеніне масаттанып, өзін жердегі бақалалардан жоғары санайды. Төменде жүрген шаһар тұрғындарының төбесінен қарап келе жатқанын биік дәреже көреді. Соған орай ертегіні ауыздан ауызға таратушылар оның бояуын барынша қалыңдатып, әрлеп-әсемдегені айқын көрінеді: «Сөйтіп, аспанда бара жатып, бір үлкен шаһардың үстіне келіп еді, шаһар халқы көкке қарап қайран қалды. «Бұл не зат?» деп. Біреулер: «Қасиетті бақа» деді. Біреулер: «Бақа емес, басқа зат» деді. Жұрттың сарынын естіген соң, бақа мақтанып: «Атымды айтпай, білдірмей кеткенім болмас», – деп, таң қалып тұрған елге:

– Мен бақамын! – деп аузын ашқанда ағаштан босап, жерге қарай құлдайлап шыр айналып, сүзе соғып, далбаңдап келіп, ат базардың ортасына тарс ете түскенде, жарыстырып базарға салып жүрген аттар бақаның белін басып, өлтіріп кетті» [14, 326-327].

Әдетте ертегілерде оқиға және кейіпкерлердің іс-әрекеті ғана баяндалады, одан ой түйіп, қорытынды шығару – тыңдаушының

шаруасы. Дидактикалық ақыл-кеңес кейде кейіпкердің аузымен айтылатыны болмаса, аяқ жағында ертегіні жеткізушілердің тұжырымды ой-пікірі ұсыныла бермейді. «Екі қаз, бір бақадан» осы дәстүрдің ептеп бұзылғанын, оған жанр ауқымынан шығатын элементтер қосылғанын аңғарамыз. Ертегі айтушының өз сөзі қоса таңылып, көпке тараған сюжетті күрмейтін тиісті қорытынды жасалады: «Міне, бәз бір азаматтар, бақаға ұқсас елінен жоғары дәреже көрсе, менмендік пікір алады, өзінен басқаны пәс тұтады. Ол асылық, ол адамды надандыққа ұшыратады. Түбінде бақа құсап, дұшпанның аяғының астына түседі» [14, 327]. Осыған қарап, сюжеттің түрлі елдердің әдебиетіне ауысқанда айтар ойы, жеткізер идеясы да өзгертінін байқауға болады. Үнді әдеби ескерткіштерінде және Майлықожа мысалында «Өзің білме, білгеннің тілін алма», «Ақылды «көңдім» дейді, ақымақ «жеңдім» дейді», «Басқа пәле тілден», «Үндемеген үйдей пәледен құтылады» деген мақал-мәтелдермен және нақыл сөздермен берік үндесетін сюжет баяндалса, «Екі қаз, бір бақаның» түйін-тұжырымы «Мақтанып жүрмей, сақтанып жүр», «Көп асқанға бір тосқан», «Батыр мақтанса, бір оқтық, Бай мақтанса, бір жұттық» дегенге саяды.

Үнді елінің өзге де аңыздарында осыған кейбір элементтері ұқсас сюжеттер кездеседі. Мәселен, «Монахтар туралы отыз екі новелланың» он үшінші әңгімесінде Сугхоша деревнясында тұратын Сарвапашу деген монахтың бақшасына Камадхену деген сиыр кешке қарай көктен түсіп, түнімен жайылып, таң қайта ұшып кетіп жүреді. Бір күні оны аңдып тұрған монах сиырдың құйрығынан ұстап, бірге көтеріліп, аспанның тәтті жемісін теріп жеп, қайтып оралып тұрады. Тағы бірде ол өзге монахтарды бірге алып ұшады. Өзі сиырдың құйрығынан ұстайды, қалғандары біріне-бірі жармасып келе жатады. Төмен жақтағы монахтың бірі жолбасшы монахтан «Аспанға жеткенде саған пирогтың үлкенін бере ме?» деп сұрап қалады. Сонда монах «Иә, мынадай ғой» деп қолын жайғанда бәрі де жерге құлдайды [26, 45-47]. Тәмсіл «Сұрақты беймезгіл қоюға болмайды» деген нақыл сөзбен түйінделген.

Енді осы сюжетке жетелеген әдепкі сюжеттің түрлі нұсқаларда қалай өрбігеніне тоқталайық. «Панчатантрада» бұл сюжеттің екі бөлігінің арасына бірнеше шағын құрақ хикаят кіріктірілген. Титтибхалардың әңгімесінің кейіпкерлері бір тәмсілден екінші тәмсіл туындатып, хикаяны ұзаққа созады. Ұрғашы титтибха еркегін райынан қайтару үшін тасбақа мен қаздардың оқиғасынан басқа да бірнеше мысал айтады. Еркек титтибха бәрібір құлақ аспай, бұлар сол теңіздің жағасында тұрақтап қалады. Бір күні титтибханың жұмыртқаларын толқын іліп әкетеді. Титтибха әйелінің ақылымен басқа құстармен бірігіп, теңізбен айқасқа кіріседі. Әйелі бірлесе күресудің бірнеше мысалын айтып, еркегін тағы да жігерлендіреді. Ақыры, олар құс патшасы, қанаттылардың пірі – Гарудаға барып, жағдайын айтады. Гаруда теңізді әміріне бағындырып, титтибхалардың жұмыртқаларын өздеріне қайтарып береді [7, 101-108].

«Кәлила мен Димнадағы» титавилердің теңіз әкеткен балапандарын құтқарып алу тәсілі де осыған ұқсас. Ол өз тайпасындағы өзге қанаттылармен ақылдасып, құс патшасы Аль-Анкаға барады. Теңіз құс патшасынан қорыққаннан титавилердің балапандарын өздеріне тапсырады [8, 117-118]. Ал «Хитопадешадағы» таяқ тістеген тасбақа мен екі аққу хикаясының теңіз әкеткен балапандарға мүлде қатысы жоқ. Сондықтан мұнда Чакравак пен Хираньягарбхтың өзара әңгімесі әрі қарай басқа сипатта жалғасады.

Майлықожа өз «Тотынамасында» екі үйрек пен бақаның оқиғасын ежелден келе жатқан дәстүрлі финалға бағындырады. Ақындық машық-дағдымен өлең түрінде ауызша жырланғаны болмаса, сюжеттің аяқталу сәтінің бұрынғы жазба нұсқалардан көп айырмашылығы жоқ:

Екі үйрек ауалатып алып ұшты,
Ел-жұрттың енді оған көзі түсті.
«Екі үйрек бір бақаны ап келеді,
Япырмай, қараңдар, – деп, – мынау істі».

Есітіп сонда бақа мұндай кепті,
Мақтанып шыдай алмай бір сөз депті.

Деп айтты: көре алмаған көзі шықсын»,
Дегенде шөп аузынан шығып кетті [1, 484].

Дей тұрсақ та, ақын бұл оқиғаның соңына сәл-пәл өзгеше сипат дарытады. Екі үйрек құлап түскен бақаның қасына келіп, халін біліп («Қайырылды көңілін сұрап үйрек қонып, Бұл бақа тіл қатпастан қалыпты өліп»), мерт болғанына көзі жеткен соң сапарын әрі қарай жалғастырады («Бейопа, жаның шыққыр, қарқылдап» деп, Екі үйрек ұшып кетті малал болып»). Бұл сюжет аяқталып, теңіз жағасына ұя салған екі тотының әдепкі хикаясы қайта жалғасқан кезде мысалдың философиялық түйін-тұжырымдары күшейе түседі. Баянсыз бақаның оқиғасы да еркек тотының ұстанымына тосқауыл бола алмайды. Ұрғашы тоты алдын-ала қаншама байбалам салғанымен балапандары ақыры теңізге кетіп тынады.

Үнді әдеби ескерткіштеріндегі проза жанрында жазылған сюжеттер Майлықожа мысалында аса көркем кестеленген. Ақын ұрғашы тоты мен еркек тотының дау-дамайы арқылы ерлі-зайыптылар арасындағы келіспеушілікті шебер бейнелейді. Мысал сюжетіндегі тотылардың тартысын ұрғашысының жанталасуы («Бақадай тіл алмаған болма бекер, Қайткенде бұл теңізге күшің жетер?») мен еркегінің қасарысуы («Еркек айтты: «бұл сөзің болмайды» деп, «Әйел бастап қылған іс оңбайды» деп») арқылы танытып, әрқайсысының іс-әрекетіне поэтикалық сипат береді. Әсіресе, ұрғашы тотының зары үдеген үстіне үдеп («Тілімді алмай түбіме сен жеттің деп, Айтады ұрғашысы зарлап талып»), еркегін қайта-қайта тілдеп («Құдая, бейақылмен қылма жолдас, Алмаған достың тілін адам оңбас»), өкініштен өзегі өртеніп («Айтып ем бұл суменен ойнама деп, Ойынды тілсіз жаумен қылып болмас»), дүлей күштің алдында шарасыздық танытып («Теңіз суы мылқау күш зорлық қылып, Ішімді өртендірдің оттай жағып»), әбден қиналады.

Үнді ескерткіштерінде теңіздің жұмыртқаны іліп әкеткені ғана айтылса, Майлықожа осы оқиғаның әр сәтін суреттеп, су ағынына дейін көркем кейіптейді:

Тасыды сол теңіздің суы шалқып,
Тотының балапаны кетті қалқып.
Көз алдында сары үрпек балапаны,
Қанатын қағып барады суға шалпып [1, 485].

Майлықожа өлеңінде ұрғашы тотының ауызымен айтылған ана зары көрініс тапқан, баласынан айырылған мұңлықтың бейнесі жасалған. Сол арқылы бастапқы сюжеттегі күрделі философиялық ойлар қазақы ұғымға бағындырылып, тағдырға қарсы тұра алмайтын әлсіздіктің («Шайқадым жұмыртқаны жаздай бағып, Барасың көз алдымда суға ағып»), ақылға құлақ аспайтын қыңырлықтың («Атаң болды себепкер ажалыңа, Бұл жердің ұя салмай биігіне-ай»), ұрпағынан айырылған азалы көңіл-күйдің («Тілімді алмай түбіме менің жеттің, Баламды жастайынан қазан еттің») мысалы ретінде санаға сіңірілді.

Қазақ ақыны үнді әдеби ескерткіштеріндегі сюжеттің қорытынды бөлігін өз бетінше өрбітеді. «Панчатантрада» титтибхалардың теңіз әкеткен жұмыртқаларын Гаруда, «Кәлила мен Димнада» титавилердің балапандарын Аль-Анка қайтарып берсе, Майлықожаның «Тотынамасында» бүкіл құс жиналып ұшып, Самұрыққа барып жүгінеді. Сөйтіп, ақын фольклорлық шығармаларымыздың біразына арқау болған ұлт танымындағы Самұрықты мысал өлеңіне кейіпкер етіп алады. Майлықожаның теңізден Самұрық қайтарып алып берген балапандарды жырлауының да өзіндік ерекшелігі бар. «Панчатантрада» және «Кәлила мен Димнада» құстың жұмыртқалары мен балапандары түгел қайтарылса, «Тотынамада» бұл эпизод сәл басқаша баяндалады. Осыған орай ақын халықтық ұғымға және дін қағидаларына сүйеніп, өзіндік тұжырым жасайды: («Екеуі балапанның екен тірі, Жаны шығып қалыпты өліп бірі. «Жігітке баласы өлсе пайда болар, Жаны ашыр жан жұптының айтқан сыры»).

«Тотынаманың» оқиға желісі соңына қарай шығыс сюжетінің ауқымынан шығып, қазақтың дәстүрлі термелеріндегі дидактикалық ой-тұжырымдар түрінде түйінделеді. Майлықожаның ер азаматтың бағасын білетін әйелді қадірлеу, оны кемсітпеу, ақыл-кеңесіне

құлақ қою, ерлі-зайыптылардың арасындағы бақ-берекені сақтау хақындағы байлам-байыптамаларына қарап, үнді сюжетінің барынша байытылып, мысал өлең мен терменің синтезіне айналғанын көреміз.

Ері үйде, далада түзде жүрсе,
Үйіңе қонайын деп мейман келсе
Жіберсе жақсы сөзбен барын беріп,
Мейманға міней келген сыр бермесе.

Бала деп баласынба ақылы болса,
Сөзінде қариялардай нақылы болса.
Қатын деп қатыннан да қапыл қалма,
Ілгері еркектен де ақылы болса. [1, 486].

Өзге елдердің әдебиет нұсқаларының желісі бойынша жазылған шығармада бірнеше жанрдың элементтерінің болуы – заңды құбылыс. Бұл Майлықожаның «Тотынамасына» да тән екені анық. Өйткені ақын шығармашылығын зерттеген А.Жаппарқұлова айтқандай, «Майлықожа шығыс әдебиетімен танысып, оны біліп қана қоймай, оларды түрлендіре жырлап, жаңаша ой қорытып, қазақ халқына рухани нәр беруді мақсат етті» [24, 87].

Зерттеу нәтижелері

Зерттеу жүргізу барысында мынадай нәтижелерге қол жеткізілгенін айтуға тиіспіз. Ең алдымен, Майлықожа Сұлтанқожаұлының «Тотынама» атты мысал өлеңіне негіз болған шығыс сюжеттері, атап айтқанда, ежелгі үнді әдеби ескерткіштерінің бірнешеуінде көрініс тапқан тәмсілдер айқындалды. Бұлардың біразы – бір әңгімеден бір әңгіме туындатын құрақ хикаят түріндегі шығармалардың желісіне енген, шығыс елдеріне кең тараған сюжеттер. Екіншіден, ақын мысалына арқау болған екі тотының оқиғасы және сол тотының әңгімесіне ілік болатын бақа мен екі үйректің хикаясы «Панчатантра», «Кәлила мен Димна», «Хитопадеша» сияқты әйгілі шығармалардағы ұқсас сюжеттермен салыстырылып, төркіндігі мен сабақтастығына ден қойылды. Хикаяның әрбір эпизодтары мен элементтері қалыс қалмай, жекелеген айырмашылықта-

рына дейін сараланды. Үшіншіден, жазба әдебиеттің нұсқасы ауызша қайта жырланғанда сюжеттердің қаншалықты өзгеріске түсетіні анықталды. Төртіншіден, үнді әдеби ескерткіштері мен Майлықожа «Тотынамасының» құрылымдық жүйесінің өзіндік ерекшеліктері қарастырылып, ақынға шығыс әдебиетінің қандай ықпалы болғаны зерделенді. Бесіншіден, Майлықожа мысалындағы хикаяның қазақтың хайуанаттар туралы ертегілеріндегі сюжеттермен үндестігіне талдау жасалды. Алтыншыдан, «Тотынаманың» көркемдік кестесі, поэтикалық табиғаты жөнінде тұжырымдама берілді. Осындай нәтижелер зерттеудің мақсатты жүргізілгенін, жүйелі ойлауға жол ашқанын көрсетеді деп санаймыз.

Қорытынды

Әлемге танымал шығармаларда көрініс тапқан ежелгі үнді сюжетінің қазақ ақыны Майлықожа Сұлтанқожаұлының «Тотынама» мысалында трансформациялануының жай-жапсарын жан-жақты зерттей келе, мынадай қорытындыларға келдік.

Біріншіден, Майлықожа ақын шығыстың әдеби құндылықтарынан мол хабардар болған, қай мысалды ұлт табиғатына жақындатып, қандай ой түюге болатынын өте жақсы білген. Үнді сюжетінің шебер өңделгенінің арқасында «Тотынама» қазақ әдебиетіндегі құндылыққа айналған.

Екіншіден, ол үнді әдебиетіндегі сюжеттің құрылымын, ой-идеясын, кейіпкерлер

арасындағы тартыс желісін барынша сақтауға тырысқан. Тіпті сюжеттің географиясына дейін өзгертпеген. Өз жанынан эпизодтар қосқанның өзінде оқиғаның болмысын бұза қоймаған. Соған қарамастан кейіпкерлерінің аузына аталы сөз, баталы ой салып, олардың іс-әрекетін ұлт табиғатына бейімдей білген.

Үшіншіден, ақын бүкіл жұртқа проза түрінде тараған, жазба әдебиетке тиесілі сюжетті ауызша жырлап шыққан. Сол арқылы ауызша авторлық әдебиеттің озық үлгісін рухани қазынамызға қосқан. Майлықожаның «Тотынама» мысалы көшпелі сюжеттердің ыңғайына қарай бірнеше ғасырға созылған әдеби процестің бір үзігі деуге болады.

Төртіншіден, ежелгі үнді сюжеті қазақ әдебиетіне енгенше түрлі жолдан өткен. Ел ішіне үзік-үзік күйінде тараған хикаялар түрлі шығармалардың тууына негіз болған. «Тотынама» – сондай шығарманың бірі ғана. Мұндай дүниелер сөз өнерімізде баршылық.

Бесіншіден, қазақ ертегілерін мазмұндық тұрғыдан байытқан байырғы шығыс сюжеттері өлең-толғаулардың дамуына да барынша ықпал еткен. Бұл сюжеттер түрліше түрленіске түсіп, ақындар шығармашылығының арнасын кеңейткен.

Қорыта айтқанда, ежелгі үнді сюжетінен нәр алған Майлықожаның «Тотынамасы» – көне хикаялардың өзге әдебиетте трансформациялануының үздік үлгілерінің бірі. Бұл мысал шығыс даналығы мен ақын шеберлігінің ерекше үйлесімділігінің көрінісі ретінде бағаланады.

Әдебиеттер тізімі

1. Майлықожа. Шығармалар. - Алматы: «Атамұра», 2005. – 864 б.
2. Зияаддин Нахшаби. Тотынама. Орыс тілінен аударғандар –Ә.Қоңыратбаев пен Т.Қоңыратбаев. - Алматы: «Жазушы», 1991. – 304 б.
3. Зийа ад-Дин Нахшаби. Книга попугая (Тути-наме). Пер. с перс. Е.Бертельса. - М: «Наука», 1979. – 348 с.
4. Сайид Хайдар Бахш Хайдари. Сказки попугая (Тота Кахани). Пер. с языка индустани (урду) М.Княгиной-Кондратьевой. - Москва-Ленинград: «Academia», 1933. – 252 с.
5. Тотынама. Ғ.Файызханұлы нұсқасынан аударылған, жауапты редакторы О.Қанапин. - Үрімжі: Шыңжаң халық баспасы, 1987. – 348 б.
6. Тотынама. Көне-түркі-шағатай тілінен аударған Нияз Тобыш. - Ақтау: Ш.Есенов атындағы Ақтау мемлекеттік университеті баспасы, 2005. – 196 б.

7. Панчатантра. Перевод с санскр. А.Сыркина. – М.: Издательство АН СССР, 1958. – 376 стр.
8. Ибн ал-Мукаффа. Калила и Димна. Пер. с араб. Ш.Шидфар. – М.: «Художественная литература», 1986. – 304 с.
9. Хитопадеша или полезные советы. – М.: «Детская литература», 1958. – 160 с.
10. Имад ибн Мухаммад ан-Наари. Жемчужины бесед (Джавахир ал-асмар). Пер. с перс. М.Османо-ва. – М.: «Наука», 1985. – 400 с.
11. Двадцать пять рассказов Веталы. Перевод с санскр. Р.Шор. – М.: «Художественная литература», 1939. – 210 с.
12. Жизнь Викрами или 32 истории царского трона. Перевод с санскр. П.Гринцера. – М.: Издательство восточной литературы, 1960. – 240 с.
13. Бақаның көшуі // Кітапта: Бабалар сөзі. Жүз томдық. Т. 73. Хайуанаттар туралы ертегілер. – Астана: «Фолиант», 2011. – 432 б.
14. Екі қаз, бір бақа // Кітапта: Бабалар сөзі. Жүз томдық. Т. 73. Хайуанаттар туралы ертегілер. – Астана: «Фолиант», 2011. – 432 б.
15. Сатбаева Ш. Собрание сочинении в пяти томах. Т. 2. Астана: «Елорда», 2007. – 360 с.
16. Қасқабасов С. Жаназық. Әр жылғы зерттеулер. – Астана: «Аударма», 2002. – 584 б.
17. Күмісбаев Ө. Терең тамырлар. Алматы: «Ғылым», 1994. – 320 б.
18. Төлеубаева С. «Тысяча и одна ночь» в казахской фольклорной традиции. – Алматы: «Арыс», 2009. – 200 с.
19. Әбжет Б. Түркі және иран халықтары ертегілеріндегі мифологиялық кейіпкерлер. – Түркістан: «Тұран», 2008. – 278 б.
20. Әбжет Б. Тұран және Иран мәдени байланыстары. – Түркістан: «Тұран», 2015. – 202 б.
21. Омаров Б. Қазақ ертегілері мен үнді әдеби ескерткіштеріндегі «көшпелі сюжеттер». // *Turkic Studies Journal*. – №1. – Vol 4. – 2022. – 58-69 б.
22. Омаров Б. Кенен Әзірбаев шығармашылығы: шығыс сюжеттері және олардың поэтикалық түрленісі. // *Turkic Studies Journal*. – №4. – Vol 4. – 2022. – 78-98 б.
23. Оспанұлы Ә. Қаратау шайырлары. – Алматы: «Қазақ университеті», 1991. – 192 б.
24. Жаппарқұлова А. Майлықожа Сұлтанқожаұлының шығармашылық мұрасы. Филология ғылымдарының кандидаты ғылыми дәрежесін алу үшін дайындалған диссертация. – Алматы, 2010. – 112 б.
25. Қасқабасов С., Тойшанұлы А. Түсініктемелер. Екі қаз, бір бақа // Кітапта: Бабалар сөзі. Жүз томдық. Т. 73. Хайуанаттар туралы ертегілер. Астана: «Фолиант», 2011. – 432 б.
26. Тридцать две новеллы о монахах. Пер. с санскр. И.Серебрякова. – М.: Государственное издательство художественной литературы, 1962. – 104 с.

References

1. Mailykozha. Shygarmalar [Works] («Atamura», Almaty, 2005, 864 p.).
2. Ziyaaddin Nahshabi. Totynama. Translated from Russian A. Konyratbayev and T. Konyratbayev («Zhazushy», Almaty, 1991, 304 p.).
3. Ziya al-Din Nahshabi. Kniga popugaya (Tuti-name) [The Book of the parrot (Tuti-name)]. Translated from the Persian by E. Bertels («Nauka», Moscow, 1979. – 348 p.).
4. Said Haidar Haidari Section (Tota Kahani) [Tales of the Parrot (Tota Kahani)]. Translated from the Hindustani language (Urdu) by M.Klyagina-Kondratieva («Academia», Moscow-Leningrad, 252 p.).
5. Totynama [Totynama]. Translated from the version of G. Fayizkhanuly, responsible editor O. Kanapin (Xinjiang People's Publishing House, Urumqi, 1987, 348 p.).
6. Totynama. Kone-turki-shagatai tilinen audargan Niyaz Tobysh [Totynama. Translated from the ancient Turkic-Chagatai language, Niyaz Tobysh] (Publishing House of Sh. Yessenov Aktau State University, Aktau, 2005, 196 p.).
7. Panchatantra. Perevod s sanskrita A.Syrkina [Panchatantra. Translated from the Sanskrit by A.Syrkin] (Publishing house of the USSR Academy of Sciences, 1958, 376 p.).
8. Ibn al-Mukaffa. Kalila i Dimna. Perevod s arabskogo Sh.Shidfar [Ibn al-Muqaffa. Kalila and Dimna. Translated from the Arabic by Sh.Shidfar] («Hudozhestvennaya literatura», Moscow, 1986, 304 p.).

9. Hitopadesha ili poleznye sovety [Hitopadesha or useful tips] («Detskaya literatura», Moscow, 1958, 160 p.).
10. Imad ibn Muhammad an-Naari. Zhemchuzhiny besed (Dzhavahir al-asmar). Perevod s persidskogo M.Osmanova [Imad ibn Muhammad an-Naari. Pearls of Conversations (Javahir al-asmar)] («Nauka», Moscow, 1985, 400 p.).
11. Dvadcat' pyat' rasskazov Vetaly. Perevod s sanskrita R.Shor [Twenty-five stories of Vetala. Translated from the Sanskrit by R. Shor] («Hudozhestvennaya literatura», Moscow, 1939, 210 p.).
12. Zhizn' Vikrami ili 32 istorii carskogo trona. Perevod s sanskrita P.Grincera. [Vikram's Life or 32 stories of the royal throne. Translated from the Sanskrit by P. Grinzer] (Publishing House of Oriental Literature, Moscow, 1960, 240 p.).
13. Bakanygn koshui, Kitapta: Babalar sozi. Zhuz tomdyk. T. 73. Hajuanattar turaly ertegiler [Frog migration. In the book: The Word of ancestors. One hundred volumes. Vol. 73. Tales of the Beast («Foliant», Astana, 2011, 432 p.).
14. Eki kaz, bir baka. Kitapta: Babalar sozi. Zhuz tomdyk. T. 73. Hajuanattar turaly ertegiler [Two geese, one frog. In the book: The Word of ancestors. One hundred volumes. Vol. 73. Tales of the Beast («Foliant», Astana, 2011, 432 p.).
15. Satbaeva Sh. Sobranie sochinenii v pyati tomah [Collected works in five volumes]. Vol. 2 («Elorda», Astana, 2007, 360 p.).
16. Kaskabasov S. Zhanazyk. Ar zhylyg zertteuler [The funeral. Research for each year] («Audarma», Astana, 2002, 584 p.).
17. Kumisbaev O. Teren tamyrlyr [Deep roots] («Gylym», Almaty, 1994, 320 p.).
18. Toleubaeva S. «Tysyacha i odna noch'» v kazahskoj fol'klornoj tradicii [«One Thousand and One Nights» in the Kazakh folklore tradition] («Arys», Almaty, 2009, 200 p.).
19. Abzhet B. Turki zhane iran halyktary ertegilerindegi mifologiyalyk keyipkerler [Mythological characters in the tales of the Turkic and Iranian peoples]. («Turan», Turkistan, 2008, 278 p.).
20. Abzhet B. Turan zhane Iran madeni bajlanystary [Turan and Iranian cultural ties] («Turan», Turkistan, 2015, 202 p.).
21. Omarov B. Kazak ertegileri men undi adebi eskertkishterindegi «koshpeli syuzhetter» [«Nomadic plots» in Kazakh fairy tales and Indian literary monuments], Turkic Studies Journal, 1, 58-69 (2022).
22. Omarov B. Kenen Azirbaev shyarmashylyny: shygys syuzhetteri zhane olardyn poetikalyk turlenisi [Kenen Azirbayev's work: Oriental plots and their poetic transformation]. Turkic Studies Journal, 4 (4), 78-98 (2022).
23. Ospanuly A. Karatau shajyrlary [Karatau resins] («Kazak universiteti», Almaty, 1991, 192 p.).
24. Zhapparkulova A. Mailykozha Sultankozhaulyнын shygarmashylyk murasy [Creative heritage of maylykozha Sultankozhauly], Dissertation prepared for the degree of candidate of philological Sciences (Almaty, 2010, 112 p.).
25. Kaskabasov S., Toishanuly A. Tusiniktemeler. Eki kaz, bir baka. Kitapta: Babalar sozi. Zhuz tomdyk. T. 73. Hajuanattar turaly ertegiler [Two geese, one frog. in the book: The Word of ancestors. One hundred volumes. Vol. 73. Tales of The Beast («Foliant», Astana, 2011, 432 p.).
26. Tridcat' dve novelly o monahah. Perevod s sanskrita I.Serebryakova. [Thirty-two short stories about monks. Translated from the Sanskrit by I. Serebryakov] (State Publishing House of Fiction, Moscow, 1962, 104 p.).

B.Zh. Omarov

L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

The ancient indian plot and its transformation in the fable «Totynama» of Mailykozha Sultankozhauly

Abstract. In this article, the plot of the poem «Totynama» by the poet Mailykozha Sultankozhauly, which has its own place in Kazakh literature, and the common plot in ancient Indian literary monuments are comprehensively considered.

It is known that the story of the turtle and two birds, told in such world-famous works as «Panchatantra», «Kalila and Dimnada» and «Hitopadeshada», has been reflected in the literature of many countries. When each person adapts and rearranges a particular work to its nature, it is natural that it undergoes some change. This phenomenon, which explains the intricacies of ancient plots, is the basis of this study.

The features of the development of the migrating plots, that have become an integral part of the oral art of a number of peoples of Central Asia, reached the Kazakh land in different ways and became part of the spiritual treasure. In the current work the attention is paid to studying the specific features of new poem based on old plot.

This study reveals the features of the development of migrating plots that have become an integral part of the word art among a number of peoples of Central Asia, these plots reached the Kazakh land in different ways, these plots entered the world spiritual treasury. The article also pays attention to the changes that migrating plots undergo during the performance of new zhyrau works. Based on this plot, a serious discussion was made about the origin of Kazakh fairy tales about animals. The example of Mailykozha's «Totynama», where the story of a frog and two parrots is sung, has become the object of research as an example of oral poetry.

The author of the article makes a comprehensive analysis of the ways of transformation of a work in the form of an obscenity of written origin in the Middle Ages into a poem of Kazakh people, features of singing, ways of transforming the plot.

Keywords: poet (akyn), transformation, plot, literary monuments, singing, world trend, parrot.

Б.Ж. Омаров

Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан

Трансформация древнеиндийского сюжета в басне Майлыкожи Султанкожаулы «Тотынама»

Аннотация. В статье всесторонне рассматривается произведение «Тотынама» Майлыкожи Султанкожаулы, творчество которого занимает особое место в казахской литературе, и созвучие фабулы этой басни с сюжетом, широко распространённым в древнеиндийских литературных памятниках.

Известно, что история о черепахе и двух птицах, рассказанная в таких всемирно известных произведениях, как «Панчатантра», «Калила и Димна», «Хитопадеша», нашла разнообразное отражение в литературе многих стран. Когда какой-либо народ адаптирует и преобразует под себя то или иное произведение, закономерно, что оно претерпевает некоторые изменения. Это явление, демонстрирующее переплетение древних сюжетов, является основой данного исследования. В статье выявлены особенности развития вошедших в словесность ряда народов Центральной Азии, достигших разными путями казахской земли и ставших частью духовной сокровищницы бродячих сюжетов, уделено особое внимание изучению изменений, происходящих при создании нового произведения. Осуществлен анализ происхождения казахских сказок о животных, основанных на данном сюжете. История лягушки и двух попугаев, о которых говорится в басне Майлыкожи «Тотынама», стала объектом исследования в качестве образца изустной авторской поэзии.

Автором статьи проведен всесторонний анализ путей преобразования на казахской земле произведения, написанного в средние века прозаическим слогом, в произведение поэтической формы, а также анализируются особенности создания нового изустного произведения и способы трансформации сюжета. В работе рассматривается процесс трансформации древнеиндийского сюжета при переходе в другую литературу, показанный на примере «Тотынама» Майлыкожи.

Ключевые слова: акын, басня, трансформация, сюжет, литературные памятники, изустная поэзия, притча, мировая тенденция, лягушка и утка, попугай.

Автор туралы мәлімет:

Омаров Б.Ж. – филология ғылымдарының докторы, профессор, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан.

Омаров Б.Ж. – Doctor of Philology, Professor, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

A.T. Tulebayeva¹
N. Yulduz²

¹Korkyt Ata University of Kyzylorda named after, Kyzylorda, Kazakhstan

²University of Haci Bayram Veli, Ankara, Republic of Turkey

*Corresponding author: aidyn42@mail.ru

Philosophical worldview and pedagogical thoughts in the poetry of poet- zhiraus in Syrdarya region

Abstract. *The philosophical outlook and pedagogical thoughts in the poetry of poet-zhiraus of Syr region are analyzed in the article. The poet-zhiraus of Syr region also express their pedagogical views to show the right way in formation of an educated nation through their proverbs, haklia, poems-testaments.*

Each nation has its own characteristics, national character, moral norms, customs, rituals, traditions and life style. Each nation has its own culture, which has been formed over hundreds of years, it takes root in people's lives and, of course, affects people's life skills and education. The desire to educate the generation of this nation in progressive traditions and an advanced moral spirit, to introduce people's rich customs into life, to bring up them good qualities, is legitimacy and farsightedness.

Challenging tasks are sometimes arisen with the development of the society, social relations, training and educational work. At each stage of the society development, new tasks are set before the family, school and other educational institutions. Finding more perfect and effective ways to influence especially young people's minds in the modern period are mentioned in the article.

Keywords: *poet, zhiraus, Syr region, proverb, haklia, testament, philosophical worldview, pedagogical views, national character, tradition.*

DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-678X-2023-142-1-192-198>

Introduction

When we talk about the philosophical worldview and pedagogical approaches, philosophers' lives and works, who recognized the world, first come to the mind. Socrates and Plato, Aristotle, Epicurus and Zeno, Heraclitus, Hegel, Locke and Montesquieu, Spinoza, F. Nietzsche, I. Kant, R. Descartes, Korkyt Ata, Abu Nasir Al-Farabi, Abilhassan Rudaki, Aburaykhan Biruni, Abu Ali ibn Sina, Abilkasym Ferdowsi, Yusup Balasagun, Mahmut Kashgari, Omar Khayyam, Alisher Nauai and other ones have

already proved the truth of their thoughts and morals on the horizon of the knowledge.

Philosophy is a constant process of making a critical assessment of human ways of thinking and discovering new possibilities of «thinking differently». And if we say that the main pillar of philosophy is education, goodness, charity, Derek Johnston in his work «A Brief History of Philosophy: From Socrates to Derrida»: «Socrates held the opinion that «the virtue is the main value». No external reason can deprive a person of the virtue. Socrates did not care about worldly wealth. He is very interested in the spiritual

world. ...Socrates taught to form the knowledge by remembering. According to this teaching, we gather knowledge by remembering what our immortal soul learned in the previous life,» he emphasized [1, p. 19].

Material and methods

The philosophical worldview and pedagogical views of Kazakh literature classics, who have dominated their readers' minds for centuries, are valuable to go beyond their descriptions. These works educate children and young people in the spirit of humanism and high morality. They are taught to value simplicity, politeness, sensitivity, generosity, friendship and love feelings. Courage, resistance to the enemy, self-sacrifice and love for the development of the country are inculcated in them. Classics constantly talk about the need to learn science, physiological and physical development. And if we look at history, the poets in the royal palaces praised their campaigns and brought to life songs and odes that inspired heroes and princes with an unquenchable spirit and fire. They praised their customs of that period, things that were visible in their various activities. Of course, this is a legacy of past centuries. However, from that time, on the way to reviving the culture of the Kazakh people, freeing it from the slavery of others and establishing it as an independent state, heroic ancestors defended their country with the tip of a spear, and poets gave an ambitious spirit with their poems. That is why the classics of Kazakh literature spared no effort to educate the young generation with love for the motherland and to inculcate human qualities in them to achieve the present victory of the independent country. The poets and zhiraus of the Syr region, whom we are going to talk about, were able to get out of this situation through their works. They formed the horizon of the philosophical worldview and expressed their pedagogical views by describing the social situation of that era. The poets of the Syr region were able to maintain their progressive positions and they preached the wise morals necessary for the education of the younger generation. As a result, they inherited the literature needed by

future generations, whose creators left behind their advanced ideas in many fields of social science, including in the field of education with high morals, that is, in the field of pedagogy. The issue of moral education occupied the main place in these thinkers' works. That is why the philosophical worldview and pedagogical views of the poets of the Syr region are not only historical and pedagogical values, but they are also very important nowadays.

Literature review

The issue of educating the young generation occupies a great place in all stages of the history of the society development, including in poetry. Therefore, almost all educators, scientists, writers and researchers of oral folk creativity concentrated their efforts on this channel to study the history of pedagogical science and its development. In this regard, our thinkers believe that knowledge is an important force in human life, that nothing is inferior to its role in improving human relations. And it would not be an exaggeration to say that Syr region poets devoted their entire creative life to one idea and in this direction. They worked and soon found their followers, because they were sure in the correctness of their direction. The resins of the Syrdarya left valuable pedagogical thoughts and a rich moral heritage behind, feeling with all their heart and soul that the «Letter of a scientist is immortal. «It is known that researchers have not paid enough attention to the necessity of pedagogy and issues of the perfect person's formation for a long time. That is why, as it is known from history, it is no secret that in the past centuries, special approaches appeared to the world of Islamic knowledge in the European historical and pedagogical literature. As an example, it can be said that A. E. Krymsky made a comprehensive examination of the famous thinker's work *Unusuramaoly Kaikovus* called «Kabusname» («Kengesterkitabi») [2]. Similarly, A. Saadi's works are also important in the study of pedagogical thoughts in the east in the middle century. In his work «Shygystyng pedagogicalykoilary» a great thinker, scholar al-Farabi's

pedagogical views were analyzed in detail and reasonable explanations were given about his pedagogical ideas [3].

Results and discussion

Süley's works served as a powerful tool of folk education in Kazakh villages in the XIXth-XXth centuries. Süleys' works were recognized as propagandant not to lose Kazakh people's unique national, ancestral worldview, who were affected by the colonialism of the Russian Empire and Kokan and Khiva khanates' invasions. All their written works were continuously sung by singers and singers. The poets' creations, who performed informational and propaganda work among the people, and the poets, who flourished with the integrity of words and music, preached faith and national customs. Getting the knowledge, mastering science, prosperity through hard work, Islamic religion, Holy Quran, our Prophet Muhammad 's hadiths, sahabas' traditions were used as the main focus to get rid of negative character traits. Famous people's moral personalities were praised as role models in the history of Kazakh people for young generations. For example, Bazar Ondasuly's poem «El zhaksylary» (The good of the country) and etc.

If we say that philosophy is the wisdom of the entire humanity, it is the world view, then the Süleys are the genealogists-poets who were well versed in the ancient systems of the Kazakh people's formation history. For example, in Ongar Zhyrau Dyrkayuly's poem, who sang in 1898 in Karatuk Karakushik's zhyr, dedicated to Kaldan batyr, the continuity of Kazakh people's generations, the genealogical data is systematized:

...Baiúly, Qarakesektin atasy Alşyn,
Búl sözge halyq jaqsysy qúlaq salsyn.
Balasy tört Şömekei, bes Bozgúldan,
Úlgilep Ongarynyz söz şygarsyn.
Ataңыз apty Ótebai, Mailybaidan,
Zamanga bútin júktik tугan narsyn...
...Baiuly, Qarakesek, Álim, Şömen,
Birinen bolgan emes biri tómen.
Babamyz bai Şömenнен tört ul tugyn

Toqa men Könek, Aspan, Bozgul degen.
Balasy baiбісeнiң – Qaratamyr,
Sodan son tört ul tугan Köldei enen.
Torybai, Sarybaimen jane Qaiqy,
Tört juie el bolady Keldibaimen [4, p.209].

We can see wisdom in Süleys' culture and literature, in their lives and attitudes. Individualized personalities are especially noticeable in their dedication poems to poets before and contemporaries. These poems also served as literary criticism of the period. The reason is that the task of writers is to give a true assessment of the creative personalities of outstanding poets of the centuries-old history of Kazakh poetry from a poetic point of view. Of course, the most important thing is the people's recognition of poets' works. And only talented poets, whose skill is determined, can evaluate the authors of real art works, recognized by the people in terms of aesthetic knowledge. On this occasion, we read «Soile, tilim, zhalpydan» by Bazar Ongdasuli, «Syr boyining suleyleri» by Yusip Eshniyazuli, «Ustazdarym» by Omar Shorayakula («Oren zhyrik zhirma bir»), Turymbet Salkynbayuly «Zhienbai zhirauga aitkany», «Cymbatty Syrdyng sulu suleyleri» by Kuanysh Baimagambetov and other works. Poets sing the creative personalities of giants of the art of speech known to the world in these verses. The spiritual activity of the aesthetic influence of the art of speech is highly appreciated in the moral education of the younger generation. For example, Bazar Ondasuli's poem «Soile, tilim, zhalpydan» describes the benefits of the poetry of the East giants of classical literature for all mankind in terms of aesthetic taste and knowledge:

...Galamga mälim attary,
Ertede ötker erler köp.
Taq şyqqan talai talqydan
“Gali Sina, Firdousi,
Orasan ozyq bilgirler,
Şyqqan – deidi – tajik-parsydan”.
Äbunasyr, Nauai,
Şygypty airyqşa galymdar.
Özbek pen qazaq halqynan,
“Hafiz, Jami, Maqtymqul,

Dep aitady – şyqqan sözge dur
Hiuanyn turikpen, sartynan” [5, pp. 28-29]

The influence of the tradition of classical literature of the East is especially visible in Syr Suleys’ works. It is known that Islamic civilization, the Koran book, and Muslim duties are mixed with Eastern literature in all regions of Kazakhstan. Therefore, we evaluate the integration of the mentioned giants’ the creativity in this region of Bazar Zhyrau to the Kazakh word art in the entire national geographical space system:

Solardan qalğan songyga
Ūlgili örnek nusqa bar
Är jurttyn sana-saltynan.
Ustağan jolın olardıñ
Daripti-diluar az emes
Jalgasa şyqqan artynan.
Bettetpei jandy kezinde,
Qastasqan jauyn kuizeltip,
Jandyrgan örttei şarpygan.
Janga jaily jaqsy söz,
Tatausyz taza tynđuğa,
Jauqazyndai arşygan.
Ajarsyz sözdiñ aseri,
Keuline köptiñ qonymsyz,
Kiizdei şala qarpygan
Qolaily keñes nâr alar,
Söilengen sözdiñ parqynan [5, p.29]

Zhusup Eshniyazuly’s *tolgau* entitled «Syr boining suleyleri» evaluates poets’ skill levels of the middle and lower reaches of the Syr River from the point of view of aesthetic taste. Poetic motifs, singing style, impact on listeners, etc., are characteristics of each poet’s works and poets. The facets of artistic expression are expressed by figurative phrases. Poetic evaluations are given to well known personalities such as Bazar Ondasuly, Turmagambet Iztileuov, Shorayak’s Omar, Erimbet Kuldeybekuly, Taubai’ Zhusip, Zhusip Kadirbergenuly, Danmurny Kenzhebekuly, Ongar Dyrkayuly, Moldakhmet Dabyluly and others in *tolgau*. For example, Turgamambet, Omar, Shegebay, Esenzhol «Bulardyng sozi takyssis, taspadaı koıgan syryp», Taubay’s Zhusip «Shygargan sozi misali: Sary altynning byındai», Zhusip Kadirbergenulin «Sheker baldai

sozine kalushi ed khalykh suenip», Dangmurny Kenzhebekulin «Ūlgili dyrding bireui», Bazar, Ongar, Zharylkap, Kulnazar «He was a man, out of age, his mane and tail were tied», Kuanysh Baimagambetov «Taudan akkan bulaktaiydıga akkan kuylyp» and others are individualized with artistic alternatives. In Zhusip Eshniyazuly’s novel «Ustaz», he first mentions giants of Eastern literature, such as Firdousi and Saikhali, who were his teachers. Addressing his poetry-loving readers, the author sings in praise of poets (Abai, Turmagambet, Shadi, Budabai, Erimbet, etc.) who left behind their precious words:

Osy zaman işinde,
Attary mälim dürler bar:
Alşandagan är topta –
Bedeudei qoıgan tagalap ...
...Aqyldyn aqaan dariyasyn
Osyler kezgen jagalap.
Durlerdi mundai eliktep,
Adasyp jurgen adam köp:
Esekti-at dep sabalap.
Köre almaıtyn körmedik,
Solarha da syn tagar,
Syrtynan şulap, tabalap [6, pp.18-19]

Shorayak’s Omar sings in his *terme-tolgau* «Ustazdarym» («Oren juyrik twenty-one»), portraying the harmonious poetic personalities of the Syr suleys, who charmed their listeners, with poetic colorful paintings. He sings Sherniyaz, Budabay, Sarybay, Sadir, Azilkesh, Bekish, Ayagan, Tolybay, Bazar, Ongar, Eshniyaz, Yerbolat, Zhienbay, Amanzhol, Suykimbay, Suyindik, Kulnazar, Topzhan, Alibai, Esenzhol, Zhusip’s, poetry, dance-eloquence, witchcraft traditions. The symbolic and metaphorical underpinnings of embroidered patterns depicting these people with rich poetic expressions are very impressive:

Namaqul sözdiñ mysaly
Añ körmei uşqan dalaga
Almaıtyn quspen teñ bolar.
Lepesi qabyl gazizdiñ,
Aıtqan sözi em bolar.
Nagy dilmar söylese,
Esitken adam tañdanar.
Jai jurgende bari de at,
Şapqanda şama añdalar.
Halyq işinde qadirli,

Unemdi basqan qadamy,
Timegen jerge tabany
Teñselgen nebir jorga bar!
Är dukende bir zauyt
Aşylyp turgan forma bar [7, pp. 62-63]

Praise-dedications for Syr Suleys are characterized by poetic images and singing with individual characteristics that reveal the creative personalities and skill levels of each of them. For example, artistic embroidered patterns depicting the figure of the suleys make listeners feel a sense of aesthetic inspiration and inspire the poets themselves. The people liked (Sherniyaz, Budabay), channels with endless mouths (Sarybay, Sadir, bi Bekish), words are grand, and their hearts are like a deep lake (Syrman's son Ayagan), «Soz zhyesin teigen dulygaly kuba nar» (Tolybay), «Shak aitsa da shaguly» (Shegebay) compares their words to the intense speed of a horse and to the nightingales flying to the garden of the scientific world.

Educating the people in the spirit of morality and faith with their works, strengthening the language, and developing the preservation of

ancestral traditions for centuries, the depiction of the Syr Süleys in artistic poetry - it is clear that generations have deepened their love for this sacred art.

Conclusion and concept

The works of people who fulfilled the ideals of folk aesthetics in the poetic poetry of Kazakh literature under the name of Suleiler are evaluated on the basis of value, having a significant influence on the achievements of material and spiritual culture in the history of the country.

The works of the poets of the Syr region are the poets of all stages of life in the path of continuity of ancestors and generations for centuries.

In conclusion, the heritage of poets and poets in the region, which is clearly recognized as the golden cradle of Turkic civilization along Syr Boyi, shows the future of very noble new directions in the period of generations continuity. It is safe to believe that the representatives of the new wave of poets will develop in a new way the tradition of artistic thinking formed by their ancestors in the space of world civilization.

References

1. Джонстон Д. Краткая история философии: от Сократа до Дерриды. - Алматы: Общественный фонд Национального бюро переводов, 2018. - 216 с.
2. Традиции и обычаи казахского народа. Т. 1: Единство и специфика. Сост. С. Ажигали.- Алматы: Арыс, 2005. - 328 с.
3. Казахстан. Национальная энциклопедия. Т. 8./ Гл. ред. Б. Аяган.- Алматы: Главная редакция «Казахской энциклопедии», 2006. – 704 с.
4. Кабылулы Б., Бектасулы Ш., Дыркайулы О., Табынбайулы Ж. Сочинения. Стихотворения, размышления, айтысы. – Астана: Фолиант, 2009. -296 с.
5. Базар жырау. Сочинения. Вступит.слово, комментарии Ш. Алдашева.-Алматы: Жазушы, 1986.-200 с.
6. Ешниязулы Ж., Кадирбергеноулы Ж., Таубайулы Ж. Сочинения. –Астана: Фолиант, 2009. -376 с.
7. Шораяк О. Сочинения. Терме-размышления, назидания, айтысы и дастаны. –Астана: Фолиант, 2009. -336 с.
8. Tulebayeva T., Aitimov M.K., Oralova G.S, Kamisheva G. A, Serdali B.K. Philosophical Worldview and Pedagogical Perspectives of the Poets-Zhyrau of the Aral Sea and Syr Darya Areas. Vol. 10 // Proceedings of the 6th International Conference on Applied Linguistics Issues (ALI 2019) July 19-20, 2019, Saint Petersburg, Russia, Summer and Autumn 2019, P. 256-274.
9. Ospanov E., Tulebayeva A.T., Kamisheva G.A., Serdali B.K. Religious and Educational Worldview in the Works of Poets of the Region of SYR and Their Educational Value. Vol. 10. // Proceedings of the 6th International

Conference on Applied Linguistics Issues (ALI 2019) July 19-20, 2019, Saint Petersburg, Russia, Summer and Autumn 2019, P. 291-308

10. Оралова Г. Сыр сүлейлері шығармаларындағы көркемдік дәстүр. –Алматы: Абзал-ай, 2014. -248 б.
11. Райыс Ф. Сөз өнері теориясы. –Алматы: Таңбалы, 2010. -524 б.

References

1. Johnston D. A Kratkaja istorija filosofii: ot Sokrata do Derridy [Brief History of Philosophy: From Socrates to Derrida] (Public Foundation of the National Translation Bureau, Almaty, 2018, 216 p.).
2. Tradicii i obychai kazahskogo naroda. Tom 1: Edinstvo i specifika [Traditions and customs of the Kazakh people. Volume 1: Unity and uniqueness]. Comp. S. Azhigali (Arys, Almaty, 2005, 328 p.).
3. Kazakhstan. Nacional'naja jenciklopedija [Kazakhstan. National encyclopedia]. Vol. 8. General editor. B. Ayagan (Main Editorial Office of «Kazakh encyclopedia», Almaty, 2006, 704 p.).
4. Kabylyuly B., Bektasuly Sh., Dyrkayuly O., Tuynbayuly Zh. Sochinenija. Stihotvorenija, razмышlenija, ajtysy [Works. Poems, thoughts, arguments] (Foliant, Astana, 2009, 296 p.).
5. Bazar Zhyrau Sochinenija [Works]. Preface, comments by Sh. Aldashev (Zhazushy, Almaty, 1986, 200 p.).
6. Eshniyazuly Zh., Kadirbergenuly Zh., Taubayuly Zh. Essays [Works].: (Foliant, Astana, 2009, 376 p.).
7. Shorayak O. Sochinenija [Works]. Terme-razмышlenija, nazidanija, ajtysy i dastany [Tales, parables, sayings and sagas] (Foliant, Astana, 2009, 336 p.).
8. Tulebayeva T., Aitimov M.K., Oralova G.S, Kamisheva G. A, Serdali B.K. Philosophical Worldview and Pedagogical Perspectives of the Poets-Zhyrau of the Aral Sea and Syr Darya Areas. Vol. 10, Proceedings of the 6th International Conference on Applied Linguistics Issues (ALI 2019) July 19-20, 2019, Saint Petersburg, Russia, Summer and Autumn 2019, P. 256-274.
9. Ospanov E., Tulebayeva A.T., Kamisheva G.A., Serdali B.K. Religious and Educational Worldview in the Works of Poets of the Region of SYR and Their Educational Value. Vol. 10, Proceedings of the 6th International Conference on Applied Linguistics Issues (ALI 2019) July 19-20, 2019, Saint Petersburg, Russia, Summer and Autumn 2019, P. 291-308
10. Oralova G. Syr sulejlari shygarmalaryndary korkemdik dastur [Artistic tradition in the works of Syr Suleys] (Abzal-ay, Almaty, 2014, 248 p.).
11. Rais G. Soz oneri teoriiasy [Theory of speech art] (Tanbaly, Almaty, 2010, 524 p.).

А.Т. Төлебаева¹, Н. Йылдыз²

¹Қорқыт ата атындағы Қызылорда университеті, Қызылорда, Қазақстан

²Қажы Байрам Вели университеті, Анкара, Түркия

Сыр өңірі ақын-жыраулары поэзиясындағы философиялық дүниетаным және педагогикалық ой-пікірлер

Аңдатпа. Мақалада Сыр өңірі ақын-жыраулары поэзиясындағы философиялық дүниетаным және педагогикалық ой-пікірлер талданады. Сыр өңірі ақын-жыраулары өздерінің нақыл, ғақлия, өсиет өлеңдерінде білімді ұлтты қалыптастырудың жолын көрсететін педагогикалық көзқарастарын да білдіреді.

Әрбір ұлттың өзіндік ерекшеліктері, ұлттық мінезі, моральдық нормалары, әдет-ғұрыптары, рәсімдері, дәстүрлері мен өмір сүру салты бар. Әр ұлттың жүздеген жылдар бойы қалыптасқан өз мәдениеті бар, ол өмірде тамыр жайып, халықтың өмір сүру дағдысы мен білім беру үдерісіне сөзсіз әсер етеді. Ал сол ұлттың ұрпағын прогрессивті дәстүрлер мен озық моральдық рухта тәрбиелеуге, оны жақсы қасиеттерге баулуда халықтың бай әдет-ғұрыптарын өмірге енгізуге ұмтылу – заңдылық әрі көрегендік.

Қоғамның дамуымен, әлеуметтік қатынастармен, білім мен тәрбие жұмысында соны, кейде өте күрделі міндеттер туындайды. Қоғам дамуының әр кезеңінде отбасы, мектеп және басқа да білім беру мекемелерінің алдына жаңа міндеттер қойылады. Мақалада қазіргі кезеңдегі тәрбие жұмысының осы ерек-

шеліктері адамдар, әсіресе, жастардың ақыл-ойына әсер етудің неғұрлым озық және тиімді жолдарын табу жайы сөз етіледі.

Түйін сөздер: ақын, жырау, Сыр өңірі, нақыл, ғақлия, өсиет, философиялық дүниетаным, педагогикалық көзқарастар, ұлттық мінез, дәстүр

А.Т. Тулебаева¹, Н. Йылдыз²

¹Кызылординский университет имени КORKYT ATA, Кызылорда, Казахстан

²Университет Кажы Байрам Вели, Анкара, Турция

Философские и педагогические воззрения в поэзии поэтов-жырау региона Сырдарьи

Аннотация. В статье анализируются философское мировоззрение и педагогические взгляды, отраженные в поэзии поэтов-жырау региона Сырдарьи.

Поэты земли Сырдарьи в своих назидательных стихах, философских суждениях выражают педагогические мысли, направленные на формирование образованной нации.

У каждой нации есть свои особенности, свой национальный характер, нормы морали, обычаи, ритуалы, традиции и образ жизни, своя национальная культура, сложившаяся и укоренившаяся на протяжении сотен лет. Несомненно, все эти факторы влияют на жизненный уклад и процесс образования населения. Стремление воспитать молодое поколение в духе прогрессивных традиций и передовой морали, привитие ему положительных качеств - показатель закономерности и дальновидности.

По мере развития общества, социальных отношений в образовательной и воспитательной работе иногда возникают очень сложные задачи. На каждом этапе развития общества перед семьей, школой и другими учреждениями образования ставятся новые задачи.

В настоящей статье анализируются особенности воспитательной работы на современном этапе, рассматриваются наиболее эффективные и прогрессивные способы воздействия на сознание людей, в частности молодежи.

Ключевые слова: поэт, жырау, земля Сыра, назидание, философское суждение, наставление, философское мировоззрение, педагогические взгляды, национальный характер, традиция.

Information about authors:

Tulebayeva A.T. – Senior lecture, Korkyt Ata University of Kyzylorda, Kyzylorda, Kazakhstan.

Yulduz N. – Ph.D., Professor, University of Haci Bayram Veli, Ankara, Turkey.

Төлебаева А.Т. – аға оқытушы, Қорқыт ата атындағы Қызылорда университеті, Қызылорда, Қазақстан.

Йылдыз Н. – PhD, профессор, Қажы Байрам Вели университеті, Анкара, Түркия.

С.А. Жүсіп¹
Р.С. Имаханбет²
Г.Т. Оспанова²

¹Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан
²Ахмет Байтұрсынұлы музей-үйі, Өл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан
*Корреспонденция үшін автор: rayhanymahanbet@gmail.com

«Қырық мысал» жинағының жазылуы мен басылуы*

Аңдатпа. Мақалада қоғам және мемлекет қайраткер, реформатор тұлға, ағартушы ғалым, ақын-аудармашы Ахмет Байтұрсынұлын шығармашылығының беймәлім қырлары қарастырылады. Атап айтқанда, А.Байтұрсынұлы талантын жаңа бір қырынан танытатын «Қырық мысал» жинағының жазылуы мен басылуы архив деректері негізінде талданады. Қазақ халқының азаттығы үшін күрескен А.Байтұрсынұлы азаттық идеясын патша билігінің цензуралық қысымына байланысты ашық айта алмады. Сондықтан да мысал өлеңдер арқылы ойын астарлап жеткізуге тура келді.

Орыс жазушысы әрі мысалшысы Иван Крылов мысалдарын қазақша аударған оның тұңғыш жинағы Санкт-Петербурда 1909 жылы жарық көргені мәлім. Алайда «Қырық мысал» жинағының қазақшаға аударылғаны, оның жылдар бойы А.Байтұрсынұлының өзімен бірге «тар жол тайғақ кешу» тарихы белгілі бір ортаға мәлім болғанымен, жалпы бұқараға беймәлім болып келген болатын. Міне, Ресейдің орталық архивтері, аймақтық музейлерінен табылған тың құжаттар мен мәліметтерге сүйенсек, А.Байтұрсынұлының «Қырық мысал» кітабының жылдар бойы жарыққа шықпай жатуының себептерін түсінуге болады. Сонымен қатар, А.Байтұрсынұлы шығармашылығының бұрын беймәлім болып келген қырлары байыпталады. Ол мәселе Ресей Федерациясы Красноярскі аймақтық өлкетану музейінен табылған мұрағаттық құжаттар негізінде сараланады. Сол арқылы қазіргі ахметтанудың беймәлім мәселелері айқындала түседі.

Түйін сөздер: Крылов, А.Байтұрсынұлы, аударма өлең, «Қырық мысал», Ө.Бөкейхан, генерал-губернатор, цензура, Потанин, Ольденбург, Ғылым академиясы, баспахана, дарынды суретші.

*Ғылыми мақала 2021–2023-жылдарға арналған ғылыми жобалар бойынша іргелі және қолданбалы ғылыми зерттеулерді гранттық қаржыландыру бойынша АР09260561 «Ахмет Байтұрсынұлы. 12 томдық толық шығармалар жинағы. Қазақ және орыс тілдерінде» жобасын іске асыру аясында дайындалды.

DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-678X-2023-142-1-199-210>

Кіріспе

Қоғам және мемлекеттік қайраткер, Алаш Республикасы, кейіннен Қазақ Кеңес Республикасының тұңғыш оқу-ағарту министрі,

ақын-аудармашы, ағартушы-реформатор, ұлттық баспасөздің негіздеушісі, қазақ тілі білімі мен ұлттық әдебиеттанудың негізін қалаушы, түркітанушы-лингвист, көсемсөзші А.Байтұрсынұлының тұңғыш «Қырық мысал»

өлеңдер жинағы 1909 жылы Санкт-Петербурда жарық көрді [1, 116].

2022 жылы XX ғасырдың ағартушы-реформаторы, ұлт ұстазының туғанына 150 жылдығына орай, ғұламаның мұрасын қайта бір тереңдеп зерделеудің мүмкіндігі туды. Шындығында, ағартушы ақынның орыс жазушысы И.Крыловтан 40 мысалын қазақ тіліне аударған жинағының Петербурда жарық көргендігі айтылғанымен, қандай баспадан шыққаны жөнінде нақты мәліметтер берілген емес және бұны терең зерттеген ізденушілер де болмады. Қазақ қоғамының ғылыми ортасы мен жалпы жұртшылықтың таным-пайымында ұлы ойшыл А.Құнанбайұлының төл туындысы мен оның А.Пушкин, М.Лермонтов, И.Крыловтан аударған өлеңдер жинағы басылып шыққан Ильяс Бураганскийдің баспаханасынан шыққан болуы керек деген ой ықтималдығы басым болды [2].

Ресейдің орталық архивтері мен өлкелік музейлерінен соңғы кезде табылған тың әрі соны деректер, оның ішінде Алаш көшбасшысы Ә.Бөкейханның жазған хаттардың бірінде А.Байтұрсынұлының осы күнге дейін қазақ ортасына беймағлұм болып келген қыры: фотоәуесқойлығымен қатар, тұңғыш кітабының жазылуы мен басылуындағы өзекті мәселелердің себептері мен салдарлары ашылды.

Зерттеу әдістері

Зерттеу мақаламызда тақырыпты кеңінен ашу үшін талдау, жинақтау, әдеби тұрғыдан зерделеу, салыстыру әдістері басшылыққа алынды.

Қазақтың ұлттық әдебиеттану ғылымы ортасында төлтума деп танылуы мойындалған «Қырық мысал» жинағы арада – 113 жыл (бір ғасырдан аса уақыт) өтсе де өзекті, бұл өлеңдер жинағының ұлттық құндылығы артып, аударма авторының тіл қолданысы зерттеліп, зерделенуде. Ағартушы-күрескер А.Байтұрсынұлының Иван Крыловтан аударған мысал-өлеңдері баспадан кітап (жинақ) болып шыққанға дейін жылдар бойы «сарғайып жатқан», анығы – 5 жыл «басуға ұлықсат берілмеуінің» тарихы мәлім болып отыр.

Әрине, бізге аяулы тұлғаның ардақты есімі 1988 жылы 4-қарашада ресми ақталғаннан кейін жеткен ақынның «Қырық мысал» жинағының түпнұсқасындағы «1901–1904-жылдары орыс тілінен қазақ тіліне тәржіма еткен Ахмед Байтұрсын оғлы» деген ішкі мұқабасындағы мәлімет белгілі. Осы «талай тарихты бүгіп жатқандай» мәліметті індетте зерттеудің иіні тұлғаның мерейтойы тұсында қарастырылып отырғаны ащы да болса ақиқат. Бұл жәйттің ақиқатын Алаш көсемі Ә.Бөкейханның Красноярскі қаласының Аймақтық өлкетану музейінің қорынан табылған хаттарының бірінен мәлім болды. Аталған өлкелік музейден Ә.Бөкейханның орыс ғалымы Г.Потанинге 1903–1906-жылдары жазған бес хаты, бір жеделхаты, сонымен бірге, Шоқанның әкесі Шыңғыстың қос хаты және бір жеделхаты, Шоқанның інісі Әбділмақыжанның үш хаты, ұлы ақын һәм ойшыл Абай Құнанбайұлының немерелес туысы Нұғыман Құнанбайұлының үш ашық хаты, шоқантанушы орыс ғалымы Николай Веселовский және бір беймәлім тұлғаның хаттары, ұзын саны – 20 хат сақталғаны анықталды [3]. Осы хаттар мен жеделхаттардың барлығы дерлік Г. Потаниннің атына (адресатына) жазылып, жөнелтілген.

Нәтижелер

Мақалада дереккөздер ретінде Ресей федерациясының орталық архивтері мен өлкелік музейлерінен табылған тарихи құжаттар және деректік мәліметтер, сонымен қатар, 1930–40-жылдардағы жаппай қуғын-сүргін ұшырағандардың құжаттары, сот материалдарының жинақтары, Алаш қайраткерлері мұраларының қайта жарық көрген таңдамалы жинақтары, XX ғасыр басындағы түрлі тарихи оқиғалардың куәгерлерінің естеліктері, 1917 жылғы төңкеріске дейінгі және одан кейінгі кезеңдегі «Семипалатинский листок» (Семей), «Иртыш» (Омбы), «Речь» (СПб), «Южный Урал» (Орынбор) сияқты мерзімді басылымдардың материалдары сараланып, үзінділер келтірілді. Ресей архивтері мен музейлерінен РФ Мемлекеттік архиві (Мәскеу), Красноярскі аймақтық өлкетану музейін ерек-

ше атап айтуға болады. Оның ішінде жуырда ғана табылған Ә.Бөкейханның Г.Потанинге 1903–1906-жылдары жазған бес хаты, бір жеделхаты және тағы басқа тұлға мұрасына қатысты тың мәліметтер зерттеліп-зерделенді. Бұл құжаттардың электрондық төлкөшірмелері таяуда ғана қолымызға тиіп, Алматыдағы Ахмет Байтұрсынұлы музей-үйінің қорын толықтырды.

Талқылау

Алаштың көрнекті қайраткері әрі саяси жетекшісі Әлихан Бөкейханның 1904 жылы мамырдың 11-і күні орыс ғалымы Григорий Потанинге қазақ ақыны Ахмет Байтұрсынұлы туралы жазған хатына тоқталып, үзінді келтірсек: «Қадірлі Григорий Николаевич! Менің бір таныс қырғызым» - деп, бастаған бағытты сөзін (Осында ескеретін өте маңызды мәселе: Ә.Бөкейханның «менің бір таныс қырғызым» деген сөз саптасына қарағанда қос тұлғаның арасында осы кездері достық қарым-қатынас орнамаған болса керек. Ал, «қырғызға» келетін болсақ, сол кезеңдегі қазақ – орыс арасындағы құжаттық йаки ресми хат алмасуларда қазақ өзін қырғыз деп жазуға мәжбүр болған) 41 мысалын (осы жерде баса назар аударатын жәйт: Крыловтың 77 мысалын әңгіме түрінде қазақшалаған Ә.Бөкейханның өзі, ал мысал өлеңдеріне еркін аударма жасаған Ахмет екенін ескергеніміз жөн), көбіне И.А. Крыловтан қазақ тіліне ғажап өлеңдермен аударыпты. Аударма авторының қоғамдағы жағдайы онша жоғары емес (қоғамдағы дегеннен гөрі әлеуметтік ахуалы деген қабылдаған жөн) – Ақмола облысының халық училищелері директорының іс-қағаздарын жүргізуші ғана. Аудармасын Дала генерал-губернаторының кеңсесінен шығатын «Сельскохозяйственный листок» газетіне бөлім-бөліммен жариялау ниетімен автор Ахмет Байтұрсынұлы өзінің бастығы – директор мырза Алекторовқа өтініш беріпті. Ол (Алекторов Александр Ефимович орыс тарихшысы, этнограф, шығыстанушы, миссионер) қолжазбаны 1–2 жыл ұстап, Сухотин мырза (газет редакторы) «Сельскохозяйственный листок» газетінде

жариялауға рұқсат бермеді деген сылтаумен қолжазбаны өзіне кері қайтарыпты» деп баяндапты. Хат тілі орысша [3, 116; 4].

Жоғарыдағы хатта кездесетін үзіндідегі «Сельскохозяйственный листок» атты газет пен Сухотин мырзаның мән-жайын таратып анықтамалық бергенді жөн көрдік. Бұл «Сельскохозяйственный листок» үнжариясы – Дала генерал-губернаторының ресми баспасөзі болған бұрынғы «Акмолдинские областные ведомости» (қазақшасы: Ақмола облыстық ведомості) газеті болып табылады. Бұл аталмыш басылым 1871–1879-жылдары Омбы қаласында айына екі рет, кейінгі 1880–1914-жылдары апта сайын шығып тұрған. Осы газеттің қазақ тіліндегі қосымшасы ретінде «Дала уалаятының» газеті, ал орыс тілінде – 1888–1893 жылдары «Особые прибавления к «Акмолдинским областным ведомостям», 1894–1901 жылдары «Киргизская степная газета», 1902–1905 жылдары «Сельскохозяйственный листок» болып басылып тұрғандығы мұрағаттық деректерден мәлім. Енді Николай Николаевич Сухотин келсек, ол генерал-лейтенант – 1901 жылдың 14 сәуірінен 1906 жылдың 25 сәуіріне дейін Дала өлкесінің генерал-губернаторы болған. Н.Н.Сухотин қызметінен босатылған соң Санкт-Петербурда Мемлекеттік кеңестің мүшесі болып тағайындалған [4, 4].

Алаш ардагері Ә.Н.Бөкейхан жоғарыда аталған хатында әрі қарай Г.Потаниннен А. Байтұрсынұлының «Қырық мысал» жинағын басып шығаруға цензураның рұқсатын алуға, болмаса – цензураны айналып өтуге көмектесуін өтініп сұрайды. Хат авторы: «Біз, мен және Ахмет Байтұрсынұлы екеуіміз, - деп сөзін жалғастырып, рухтасы Г.Потанинге, ...оның аудармасын жеке кітапша (брошюра) етіп басып шығартуды ойладық, бірақ татар-түркі тілдерінде шығатын кітаптарды қадағалайтын арнайы цензордың ұлықсатын қалай алудың жолын білмей отырмыз. Қалай және қайда барудың нақты жолын нұсқай аласыз ба? Петербурдағы таныс йаки тамырларыңыз арқылы Ахмет Байтұрсынұлының аудармасын бастыруға тапсыруды өз мойныңызға алалмайсыз ба? Ол (А.Байтұрсынұлы), ең өкініштісі, орта мектеп білімін де алалмаған әрі осы күні бар

уақытын күн көрісіне сарп етуге мәжбүр болып жүрген дарынды жас қазақ. Егер жағдай басқаша болғанда ол қоғамға пайдасы бар елеулі қоғам қайраткері болып шығар еді» деп жазады Әлихан [5, 3]. Бұл хаттан аңдайтынмыз, бірақ кейінгі бізге белгілі мәліметтерге сүйенсек, Ә.Н.Бөкейхан мен оның үзеңгілесі А.Байтұрсынұлының «Қырық мысалын» басып шығаруға Потаниннің де, Әлиханның да петерборлық таныстары мен тамырларының рұқсат алып бере алмағаны. Мәселен, Г.Потанинге жазған хатына арада бір жарым жылдай уақыт өткен соң, нақтысы, Ә.Бөкейхан 1905 жылдың қарашасында Ресейдің жергілікті және қалалық қайраткерлерінің кезекті съезінде сөйлеген баянатында былай: «...Осы жерде мен поляк, азорыс (малоросс), латыш және тағы басқалардың айтқан сөздерін естігенімде ескі кітапты оқып отырғандай сезіндім. Бізде де қазақ тіліндегі мектептер қудаланады, цензура бізді де басып-жаншиды. Мысалға И.Крыловтың 40 мысалының қазақ тіліндегі аудармасын басып шығаруға цензурадан ұлықсат алалмай сандалғанымна міне, 13 айдың жүзі болды» деп мәлімдейді [5, 3].

Саясаткер Ә.Н.Бөкейханның Ресейдің жергілікті және қалалық қайраткерлерінің 1905 жылғы қараша айындағы кезекті съезінде айтқан бұл баянына қоса, тағы бір маңызды тарихи уақиғаға оралсақ. Атап айтсақ, алты Алаштың серкесі болған Әлиханның хәкім Абай Құнанбайұлының ғұмыры мен өлмес мұрасын бүкіл Ресейлік қоғамға мәшһүр еткен «Абай (Ибрагим) Құнанбаев» атты азнамасы «Семипалатинский листок» атты газеттің 1905 жылғы дәл осы қарашадағы №3 санында жарық көрген болатын [6, 3–4, 3–4,]. Бұл азнамалық мақалада: «...Абайдың төл туындылары мен оның Пушкиннен («Евгений Онегиннен» үзіндісі), Лермонтовтан, Крыловтан аударғандарын оның ұлы Тұрағұл жыйнап, көп ұзамай Ә.Н.Бөкейханның редакторлығымен Императорлық орыс географиялық қоғамының Семей бөлімшесінен басылып шығатыны» баяндалған [7, 4].

Алаш ардақтысы Ә.Н.Бөкейхан 1905 жылдың соңы – 1906 жылдың басында қазақтың сайын даласына мәшһүр бола бастаған қос

тұлғасы: Абай мен Ахметтің өлеңдерін басып шығаруды ғана емес, сонымен қатар, қазақ тіліндегі тұңғыш мерзімді басылым – ұлттық газет ұйымдастырып ашуды жоспарлаған. Ұлттық болмыстағы тұңғыш үнпарақ – «Қазақ» атаулы ол газет 1913 жылдың ақпанында Орынборда емес, негізі, Семей маңындағы Заречная Слободка деген елдімекенде 1905 жылдың соңы – 1906 жылдың қаңтарында шығып тұруға тиіс болатын-ды. Бұл жоспардың бағыты мен мақсатын Мәскеу съезіне Ә.Бөкейхан былай деп түсіндіреді: «...Қазақтардың дәл қазіргі ең басты мұқтажы ана тілін қолдануға деген еркіндік; алдағы сайлау алды үгіт-насихат науқанының басталуына орай, бұл аса өзекті. Міне, сол себепті мен съезд жергілікті тілдерге қойылған барлық шектеудің жойылуын талап етсін деген жолдастардың ұсынысына қосыламын» деген [7, 95]. Осы тұста «...17 қазан мен одан кейінгі кезеңде, - деп жазады петерборлық газета, бұл басылымда: «...Бөкейхан қазақ тіліндегі газет шығаруды мақсат етіп, өзінің қазақ жерлестерімен алдағы сайлау және қазақ халқы үшін кезек күттірмейтін мәселелерді ақылдасу үшін қырға жүріп кетті» деп хабарлайды [8, 3].

Бізге жеткен мұрағат деректері мен ақпараттық мәліметтерге сүйенсек, Алаш көсемі Ә.Н.Бөкейхан 1905–1907-жылдардағы қалыптасқан саяси ахуалдардың салдарынан діттеген жоспарларын іске асыра алмайды. Ол (Әлихан) Абай мен Ахмет шығармаларының жинағын да, қазақ тіліндегі газетаны да шығара алған жоқ. Ә.Бөкейхан Семей өлкесінің атынан І-ші Мемлекеттік Думаға мүше (Ескеретін жайт: Мемлекеттік Думаның 1906–1917-жылдары шақырылған 4-ші шақырылымының халық өкілдері депутат емес, мүше деп аталғаны мәлім) болып бірауыздан сайланды. Думаға мүше болып сайлану Әлиханға оңайға соқпайды, оған ешбір тергеусіз, сотсыз Тұзқала (қазіргі – Павлодар) мен Омбы түрмелерінде 4 ай отыруға тура келеді. Жалпы, 1905 жылдың «17 қазан манифесі» және Алаштың саяси көсемі Ә.Н.Бөкейханның Мәскеу съезіне қатысуы мен А. Байтұрсынұлы аударған «Қырық мысал» өлеңдер жинағының Петерборда 1909 жылы жарық көруіне

дейінгі уақыт аралығын саралап қарасақ, осы тұңғыш жинақпен бірге Ә.Бөкейхан және ол мүше болған ғылыми қоғамдар мен қоғамдық ұйымдар да қудалауға түскен. Мұның ішінде Алаш серкесі Әлихан осы жылдар ішінде отаршыл биліктің абақтысында 2 рет отырып шығады.

Мысалы, «Семипалатинский листок» атты газет былай: «(Императорлық орыс географиялық қоғамы) Батыс Сібір бөлімінің Басқару комитеті (Распорядительный Комитет) желтоқсанның 23-і күні (1905) Петерборға П.П.Семеновтың атына мынадай жеделхат жолдады «Генерал Сухотиннің (Дала генерал-губернаторы) бұйрығымен желтоқсанның 22-інде полиция Батыс Сібір бөлімін шұғыл мөрлеп жауып тастаймын деп қорқытып, Батыс Сібір бөлімі мүшелерінің жалпы жиналысында Седельниковтың Зайсан экспедициясы туралы ғылыми баяндамасын тыңдауына және 1906 жылдың қаржы шығындарын қарауына бөгет жасайды. Бөлімнің іште қалған мүшелері әкімшіліктің осы басынғандығы туралы хаттама жазып, оны поштамен салып отырмыз. Жалпы жиналыс өте қажет. Әкімшілік бөлімді жауып тастаймын деп қорқытуын қояр емес. Басқару комитеті Батыс Сібір бөлімінің құқын қорғауды өтінеді. Қол қойғандар: Бөкейхан, Грибанов, Корнеев, Сиязов и Седельников» деп жазды [9, 4]. Оған қоса, І-інші Мемлекеттік думаға өкіл сайлауы науқаны барысында Семейде облыс сайлаушыларының бірқатар жиынын өткізу мақсатымен Омбыдан жолға шығып, Тұзқала (Павлодар) іргесіндегі казактардың Ямашевский ауылына жеткен 1906 жылы қаңтардың 8-і күні Ә.Бөкейхан тұтқынға алынып, алдымен Тұзқала түрмесіне жабылып, одан кейін Омбы абақтысына ауыстырылды. Алаш көшбасшысы Конституциялық демократия партиясы көсемдерінің бірі – А.Коллюбакинге Тұзқала түрмесінен астыртын жолдаған хатының бірінде: «Кадет партиясы съезінің орнына Мемлекеттік думаға үміткер ретінде абақтыға тап болдым», - деп жазды [9, 4].

Алаш жұртының көсемі Ә.Бөкейханды тұтқындағаннан кейін, ол 1896 жылы толық мүшесі һәм Басқару комитетінің мүшесі

(1899–1902 жж.) болған Императорлық орыс география қоғамының Батыс-Сібір бөлімі және оның Семей бөлімшесін де қудалауға алған. Жоғарыда айтылғандай географиялық қоғамның Семей бөлімшесі хәкім Абайдың өлеңдері мен аудармалар жинағын басып шығаруы керек еді. Ә.Нұрмұхамедұлы абақтыда еш айыпсыз 4 ай отырып, өзінің туған өлкесі Тоқырауын болысынан «сайлаушы» болып сайлауына байланысты тек, 1906 жылы сәуір айының 30-ы күні бостандыққа шығады. Осы жылы маусымның 15-і күні Семейде бірауыздан Семей қазақтары атынан І-інші Думаға өкіл болып сайланады. Алайда, Ә.Бөкейхан Думаның жиынына қатысып үлгермей, Петерборға І-нші шақырылым күштеп таратылған 1906 жылы шілде айының 8-і күні ғана келіп жетеді. Шілденің 9-ы күні таратылған І-інші Думаның 180-дей мүшесінің артынша финдердің Териоки қаласына жетіп, келесі күні, Владимир Оболенскийдің мәлімдеуінше, Думаның күштеп қуылуына қарсы жазылған «Халыққа – халық өкілдерінен» үндеуіне біріншілердің бірегейі болып қолын қояды. Бұл тарихи уақиға «Выборг үндеуі» атымен белгілі [10, 54 б].

Ә.Бөкейхан Омбыға оралған бойда, ана тілінде газет шығаруға ұлықсат алалмаған ол енді кадет партиясының Омбыдағы «Иртыш» атты газетті шығаруды қолға алып, оған де-факто редактор болады. Шындығында, осынау тізбеленген уақиғалар, атап айтсақ, Дума күштеп қуылып, Қазақ өлкесіндегі отаршыл әкімшіліктің асығы алшысынан түскен сәтте «Қазақ» газетін де, Абай мен Ахмет шығармаларын да басып шығарудың еш мүмкіндігі жоқ еді. Оған қоса, І-нші Дума сайлауынан да күрделі ІІ-нші Дума сайлауы күтіп тұрды. Отаршыл биліктің үздіксіз қудалауының салдарынан Ә.Бөкейхан 1906 жылдың 19 шілдесінен 1907 жылдың 1 қаңтары аралығында өзі шығарған газеттің атауын үш рет өзгертуге мәжбүр болады. Нақтырақ: 1906 жылғы 14 қарашадан «Иртыш» аталған, одан «Омичь», ал 1907 жылдың 1 қаңтарынан «Омичь» – «Голос степи» деген атау берілді. Десе де биліктің сорақы да сұрқия саясатына қарамастан, Ә.Бөкейхан өзі жүргізген газетінің үгіт-наси-

хаты арқылы II-нші Дума өкілдерін сайлауда Ақмола облысы мен Омбы қаласында патшалық билікке қарсы партиялар үміткерлерінің жеңіске жетуіне үлесін қосты. Ал Семей қазақтары тарапынан – дауысқа түсуден бас тартып, орнына ұсынған 5 үміткердің бірі – Темірғали Нүрекенұлы Думаға мүшелікке өтеді [11].

Алаш серкесі Ә.Бөкейхан сайлаудың ізінше, 1907 жылғы 25 ақпанда «Голос степи» атты газетін жауып, өзімен бірге «Выборг үндеуіне» қол қойған I-нші Дума мүшелерінің үстінен қозғалған сот үдерісіне шақырылып, сол жылдың желтоқсанда сот оны 3 айлық түрме жазасына кесіп, сайлау құқынан айыратын өкім шығарды. Сот шешімі күшіне енген 1908 жылдың мамырына дейін Әлихан түрме жазасын өтеу үшін Петербордан өз ықтиярымен Семейге оралады. Ә.Бөкейхан Семей түрмесінде өтеуі тиіс 3 айға Дала өлкесінің жаңа тағайындалған генерал-губернаторы Иван Надаров кек алу үшін тағы 5 ай қосып, 8 ай отырады. Ол түрмеден 1908 жылдың желтоқсанында бостандыққа шықты. Ақиқатында, отаршыл әкімшілік астыртын түрде Әлиханды «ит жеккенге» айдауды жоспарлаған еді. Оны алдын ала сезген Ә.Бөкейхан абақтыдан шыққан бойы, 1917 жылы А.Байтұрсынұлы мен М. Дулатұлы бірлескен мақаласында жазғанындай, өз еркімен Ресейге эмиграцияға кетеді [11]. Егер Әлихан өзі кетпегенде, отаршыл әкімшіліктің оны Саха еліне (Якутия) немесе Қиыр Шығысқа айдайтыны, Ахмет Байтұрсынұлының сөзімен айтсақ, «сүттей ақ, айдай анық» еді.

Алаш көшбасшысы Ә.Бөкейхан «эмиграцияда» жүргенінде Кадет партиясының хатшысы А.Корниловқа 1908 жылдың 9 желтоқсанында жазғанындай, «майлы қызмет» табуға тырысып көрді [12]. Алайда, «майлы қызмет» оған Петербордан емес, Самарадан табылып, 1909 жылдың қаңтарында Дон жер банкіне жер бағалаушы (кассатор) болып қызметке орналасқан. Өмірінің 1909 жылдан 1917 жылға дейін жалғасқан осы «Самара кезеңінде» Ә.Бөкейхан өзінің барлық ашық та астыртын мақсаттарына жетіп, жоспарларын жүзеге асырды. Нақтырақ, «Самара кезеңінің»

бірінші жылы ол Ұлы Абай шығармалары және аудармаларының жинағын, Ахметтің «Қырық мысалын» Петербордан шығартады. Абай туындыларының тұңғыш жинағын Қырым татары Ильяс Бураганскийдің меншікті баспаханасынан шығарса [1, 116], ал «Қырық мысал» қайдан жарық көрді?! Енді бұл сауалдың жауабын – Ахмет Байтұрсынұлының үстінен 1909 жылдың шілдесінде Дала өлкесінің полициясы қозғаған «қылмыстық ісінен» көруге болады. Мұнда назар аударатын маңызды мәселе – Ә.Бөкейханның «Қырық мысалды» 1909 жылы отаршыл империя астанасында басып шығаруын, кітап авторы А.Байтұрсынұлын 1909 жылдың 1 шілдесінде тұтқындап, тергеусіз, сотсыз 1910 жылдың наурызына дейін 10 ай бойы түрмеде ұстаған отаршыл әкімшіліктің қайтарған жауабында «тайға таңба басқандай» анық жазылған.

Ұлт жанашыры Әлихан Ахметтің кітабын шығарумен шектелмей, оны абақтыдан тезірек босатып алуға бар күш-жігерін салады. Ол орыс география қоғамының Батыс Сібір бөліміндегі әріптесі, III-нші Думаның мүшесі Н.Скалозубов пен Кадет партиясындағы үзеңгілесі, «Ресей халықтарының Ұлы Шығысы» масон ложасындағы «бауыры» әрі III-нші Дума мүшесі Н.Некрасовты А.Байтұрсынұлына араша түсуге көндіреді. 1909 жылдың 17 қарашасында Н.Скалозубов Ішкі істер министрінің серігі П.Курловқа Ахметтің тағдырына қатысты депутаттық сауал жолдады [12]. Архив құжаттарына сүйенсек, Н.Некрасовтың хаты кештеу түскен [13, 15]. Ал, Н.Скалозубов және Н.Некрасовтың хаттарымен қатар, Ә.Бөкейхан Кадет партиясының орталық баспасөзі – «Речь» газетінің (СПб) 1909 жылғы 19 қараша күнгі санына «Қазақтың халық ақыны абақтыда» (Түпнұсқада «қырғыз» деп жазылған, нақты атауы: «Киргизский народный поэт в тюрьме») атты өткір мақала жарияланады [14].

Алаш ұлт-азаттық қозғалысының идеялық негізін қалаушы әрі саяси жетекшісі Әлихан Бөкейханның табанды іс-әрекетінің нәтижесінде Қазақ өлкесінде салтанат құрған Ресейдің патшалық отаршыл әкімшілігі қазақтың халық ақыны А.Байтұрсынұлын заңсыз,

тергеусіз, сотсыз ұстағаннан кейін босатуға мәжбүр болған. Ахметке туған өлкесінен тыс өзі таңдаған облыста тұруына мүмкіндік берді, осылайша «Қырық мысал» өлеңдер жинағының авторы Орынбор шаһарын таңдады, бірақ оның астарлы мақсаты бар еді. Біріншіден, 1891–1895-жылдары Ахмет мұғалімдер мектебінде оқыды. Екіншіден, Орынборда 1909 жылдың қаңтарынан Әлихан жер бағалаушы болып қызмет ете бастаған Самарадағы Дон жер банкінің Орынборда бөлімі (филиалы) болды. Кейіннен банк бөлімі «Қазақ» газетінің алғашқы саны жарыққа шыққанында жалпы ұлттық қаржы көздерінің біріне айналды. Мұрағат деректері бойынша анық жайт: Әлиханның Семейде шығара алмаған ұлттық мерзімді басылымы А.Байтұрсынұлының редакторлығымен Орынборда шықты. Ұлттық болмыстағы үнпараққа А.Байтұрсынұлы және М.Дулатұлының басқаруымен «Қазақ» газеті шығып тұрған кезеңде Орынбор қазақтың азаттық қозғалысының орталығына айналды. 1917 жылғы Ақпан төңкерісіне дейін Орынборда біршама қазақ отбасы тұрды, жергілікті тұрғындардың басым көпшілігін татар, орыс, казактар құраған.

Ағартушы күрескер А.Байтұрсынұлы 1910 жылы Әлиханның көмегімен Семей абақтысынан бостандыққа шыққанымен, ол патша дәуірінде де кеңес жүйесінде де бірнеше рет тұтқындалып, талай азапты күндерді басынан өткерді. Атап айтқанда, 1929 және 1934 жылдары тұтқындалып, жер аударылғанда, оны әйгілі жанашыры әрі рухтасы Әлихан құтқарған болса, ақырғы рет 1937 жылдың тамызында қамауға алынғанда, Ахметті құтқаратын жан қалмаған-ды. Бұл аралықта Әлиханның өзі 1937 жылдың 26 шілдесінде Бутырка абақтысына жабылып, 27 қыркүйекте ату жазасына кесілген-ді. Қыр баласы, Ел ағасы Әлихан: «хан баласында қазақтың хақысы бар еді, тірі болсам – қазаққа қызмет қылмай қоймаймын» деген сертіне ақтық демі біткенше адал болды. Ол күреске толы ғұмырында інісі әрі адал үзеңгілесі Ахмет Байтұрсынұлын ғана емес, мұқым халқының азаттығы мен дербестігі жолында соңына ерген рухтастарына, халқына қорған, тірекші, жетекші бола білді. Ол жан

жүрегімен бұқара халқының, елінің адал ұлдарының тағдыры үшін өзін жауапты сезінді. Үзеңгілес Алаш жастарын ұлтының мүддесіне кіршіксіз адал болуға, ата-баба жерін көз қарашығындай қорғауға, ұлттық мемлекетті қайта көтеру жолындағы табандылықтың жарқын үлгісімен тәрбиеледі. Ұлт мүддесі үшін көзге түскен білімді, көкірегі ояу, ұлтшыл жастарға зор сенім артты.

Осы тұста тағы бір тарихи жәйтқа оралсақ, мәселен, 1914 жылы «Қазақ» газетіне үкіметке қарсы мақала басты деген айып тағылып, редакцияға үлкен көлемде айыппұл салынды. Қасақана ұйымдастырылған айыппұл Ахмет пен Міржақып жетекшілік еткен тұңғыш жалпыұлттық «Қазақ» газеті басылымының жабылуына соқтыратын ахуал еді. Газетті құтқару үшін Ахмет пен Міржақып айыппұлды абақтыда отырумен өтеуге шешім қабылдайды. Мұны есіткен Әлихан «Қазақ» газетінің кезекті санына «Ұят-ай!» атты мақала жариялайды. Онда: «...Орысқа газета, журнал шығарып жол ашқан А.Н.Радищев абақтыға жабылып, 10 жыл Сібірге айдалған. Осы Радищев замандасы, орысқа газета, журнал шығарып Еуропа жолын ашқан Н.И.Новиков Шлиссельбург деген абақтыда 15 жыл отырған. Бауырым, Ахмет, Мириакуб! Сен екеуіңнің абақтың Радищев пен Новиков абақтысы... Біздің Ресейде абақтыға жатпаған жақсы адам кем. Жазушы Достоевский, Потанин, Короленко, Чернышевский, Морозов абақтыда жатқан. Бәрін жазып болмайды. Салтыков, Герцен, Пушкин, Лермонтов, Тургеневтер айдалған...

Шырақтарым, сендерді мінегенде осылармен бір салып мінесе, не армандарың бар!» - деп жазып, қос үзеңгілесінің рухын асқақтады. Сонан кейін араға көп уақыт салмай, Самарадан Орынборға келіп, айыппұлды өтеп, екеуін абақтыдан босатып алады [15, 4].

Ал, 1916 жылдың 25 маусымындағы Жарлыққа сәйкес, «бұратана» қазақтың 19–35 жастағы ер-азаматтарын Бірінші дүниежүзілік соғыстың тылына қара жұмысқа алады бастағанда, Ә.Бөкейхан ұлт оқымыстылары мен студент жастарын көмекке шақырып, Минскіден – Киев пен Ригаға дейін созылған

Батыс, Солтүстік-Батыс және Солтүстік майдандардың шебінде окоп қазып, блиндаж салған қазақ азаматтарына заңнамалық, әлеуметтік, дәрігерлік көмек, рухани қолдау көрсету үшін өз ықтиярымен майданға аттандырады. Осылайша Әлихан бастаған Алаш зиялылары мен оқыған жастары қанішер патшаны құлатқан 1917 жылғы Ақпан төңкерісін қазақтың сар даласының кең дастархан басында емес, адамзат тарихындағы ең қанқұйлы Бірінші дүниежүзілік соғыс шебінде қарсы алады. 1917 жылдың жазында майданнан туған елге қайтқан қазақ азаматтары «Қазақ» редакциясына Әлиханды «Алаштың Әлиханы», «Алаш көсемі», «Әлихан атына стипендия тағайындалсын!», «Әлихан атына мешіт салынсын!» деген жеделхаттар мен ақша аударымдарымдарын үздіксіз жолдайды.

Жаппай қуғын-сүргін кезеңінде, Әлихан Бөкейхан Мәскеуде 1925 жылдан бері ОГПУ (НКВД) мекемесінің жіті бақылауында болғанына қарамастан, 1929 жылдан бері нақақ айыптаулармен Бутырка түрмесінде тергеліп, сотталып, Воронеж, Архангелден бастап қырдағы Соловецкі аралығындағы ГУЛАГ-қа жер аударылған үзеңгілестерінің азабын жеңілдету үшін, тіпті мүмкіндік болса, босатып алуға бар күш-жігерін салады. Ол Халықаралық Қызыл Крест ұйымының Мәскеудегі уәкілі Екатерина Пешкованы ортаға салып, қырықтан аса үзеңгілестеріне араша түседі. Оған дәлел жұбайы Бадрисафамен бірге айдауда жүрген Ахметті мерзімінен бұрын босаттырып алады. Енді осынау тарихи хатқа кезек берсек. Әлихан Е.Пешковаға жазған хатында рухтасы Ахметті былай деп таныстырады Хат мазмұнына қаяу түсірмеу мақсатында түпнұсқа: орыс тілінде беруді жөн көрдік: «Уважаемая Екатерина Павловна! - деп бастаған хаты одан әрі 16.02.1933 г. на Ваше имя сдал на почту просьбу Байтурсынова Ахмета о переводе его в другое место из Архангельска. Просьба его направлена в ОГПУ. Он просветитель казацкого народа. Байтурсынов – Кирилл и Мефодий, Новиков и Радищев своего народа. Он создал азбуку, которая по мнению проф. Молло, лучшая из Азбук, если требовать от них соответствия знаков фонетике язы-

ка; он популяризировал эту азбуку, напечатав на ней сатирические свои стихи и перевод 40 басен Крылова. При этом он с последним поступил так же, как дедушка Крылов с Эзопом. Эзопо-крыловские басни сделал казакскими. По меткости сатиры, красоте стиха, по краткости изложения темы –переводы Байтурсынова представляют высокохудожественные творения свыше отмеченного таланта. Крылова в степи знал каждый казак. Байтурсынов А. автор грамматики, синтаксиса, букваря, хрестоматий на казакском языке. Он Наркомпрос Казакской АССР, многолетний в 1920–1928 г. до ареста его председатель ученой при НКПросе комиссии. Он, Б.А., первоклассный поэт, сатирик.

Он, Б.А., патриот, националист. При старом режиме сидел в тюрьме 10 м-цев и выслан за пределы степного края на 5 лет. Он, Б.А., редактор, издатель и создатель единственной тогда казакской газеты «Казак». [В] 1913–1918 гг., в старое время, не было казака, который не читал и не знал этой газеты. Когда в 1916 г. Оренбургский губернатор трижды оштрафовал «Казак» на 4500 руб., то эти деньги переводились читателями по телеграфу долями по 5,10, 50, 100 руб. и спасали от тюрьмы редактора Ахан (уважительно-ласкательное от Ахмета). Судьба Б. А. сходна с судьбой Н.Г.Ч[ернышевского], как он Б[айтурсунов]. А[хмет]., бесстрашный пророк своих убеждений, как он, кабинетный работник, как он - страх власти. Я знаю Н.Г.Ч[ернышевского]. и не боюсь с ним сравнивать Б.А., так как его так же знаю. Все это я мог бы написать в ОГПУ, если б не состоял в его «попечении» с 1925 года. ОГПУ мои слова примет в обратном значении. Б[айтурсунов]. 61 год, но он мог бы еще поработать в пользу каз.языка. А.Букейханов. 25.02.1933 г.» [16].

Қорытынды

Петербордағы «Речь» газетінде жарық көрген «Қазақтың халық ақыны түрмеде» атты мақалаға қайта оралсақ, бұл мақаладан А.Байтұрсынұлының «Қырық мысалы» қай баспадан шыққаны анық жазылған. Мәселен

мақалада: «...Жергілікті түрмеде (Семей) 5 ай бойы қазақтың дарынды ақыны Ахмет Байтұрсынұлы отыр. Ол Крыловтың мысалдарын қазақшаға аударып, 1909 жылы «Қырық мысал» атты кітап шығарды. Кітап Ғылым Академиясында басылды» деп жазылған [17]. Мұнан анық байқалатыны: күрескер ағартушы һәм ақын-аудармашы А.Байтұрсынұлының тұңғыш кітабы Ресей империясының Ғылым академиясының баспаханасынан шыққандығы; осы уақытқа дейін қаласы мәлім болғанымен де, баспасы жұмбақ болып келген мекеме атауы өз-өзінен айқындалды. Егер бұл жинаққа Ғылым академиясының баспасынан шығу бұйырса, демек оған цензураның рұқсаты қажет емес деген сөз. Немесе цензураны оп-оңай айналып өту мүмкіндігіне ие болғаны. Екіншіден, Ә.Бөкейхан жақын досы, ғалым, академик, патшалық Ресейдің де, Кеңес Одағының да Ғылым академиясының тұрақты ғылыми хатшысы Сергей Ольденбургтың көмегіне жүгінген деп тұжырымдауға негіз бар. Назар аударатыны: Алаш көшбасшысы Әлихан Ольденбург досының көмегін бұған дейін де, одан кейін де қазақ мүддесінің керегіне пайдаланып, іске жаратты.

Ә.Бөкейхан 1906 жылы өзі редакторлық еткен «Иртыш» және басқа мұсылман газеттерінде жариялаған Ақмола және Семей қазақтарына арналған ашық хатында кедей отбасынан шыққан Нұх Рамазанұлы деген азаматтың Петербор университетіндегі оқуын жалғастыруына керекті қаражатты жинап беруге қазақтың бақуаттыларын шақырады. Мақаласында: «Рамазанұлы Петерборға аттанды, - деп жазды ол, хатының соңында – 1907 жылдың қаңтарында ол (Нұх Рамазанұлы) мұқтаждыққа душар болады. Қазақтар, Алаш ұлдары, сіздер оны қолдауға міндеттісіңдер! Семей мен Ақмола облыстарының миллион халқы қазақ бозбаласын университетте тәрбиелей алмаса, масқара емес пе! Қаражатты келесі мекенжайларға аударуға болады: 1) Петербор, Ғылым академиясы, оның тұрақты ғылыми хатшысы Сергей Федорұлы Олденбургке. Нұх Рамазанұлы үшін. 2) Омбы, «Иртыш» газеті редакциясы кеңсесіне. Нұх Рамазанұлы үшін».

Бұл келтірілген көп мысалдың бірі ғана. Осы үлгі тұтарлық мысалдың тағы бірі – Кеңес үкіметі тұсында болды. С.Ольденбургтың КСРО Ғылым академиясының тұрақты ғылыми хатшысы қызметінде жүрген 1925 жылы Ә.Бөкейхан С.Ольденбургтың қолқабыс етуімен КСРО Ғылым академиясының Қазақ АКСР Адай уезін зерттеген Антропологиялық экспедициясын ұйымдастырады (Сборник материалов судебных процессов: 379). Бұл экспедицияның маңызы – қазақ халқының жер пайдалану нормасын ғылыми тұрғыдан көлемін мейлінше үлкен етіп бекітіп алып, Кеңес үкіметінің Ресей губернелерінен қазақ жеріне қоныс аударған қарашекпенділерін, нақтысы, «келімсектерін» тоқтату үшін ауадай қажет болған.

Сөзімізді қорытындылай келе, Ә.Бөкейханның 1904 жылғы 11 мамырда рухтас досы Г.Потанинге жазған хатының соңғы жолдарына назар аударсақ. Хат соңында Ахмет Байтұрсынұлы сөз болып, оны қазақтың қалың бұқарасы мен оқығандарының басым бөлігі біле бермейтін бір қырын сөз етеді. Таратып індете айтқанда, Ахметтің он саусағынан өнер тамған әмбебаптығы, тұңғыш оқу-ағарту министрі, реформатор-ғалым, қоғам және мемлекет қайраткері һәм тарихи тұлғамыз – А.Байтұрсынұлының сурет салуға керемет құмарлығын және осы сала бойынша оқығысы келетінін айтады. Тарихи хатта ол былайша өрбиді: «Ахмет Б[айтұрсунов], - деп бастайды бағытты сөзін Ә.Бөкейхан Г.Потанинге, – Ол тамаша сурет салады. Бұл қазақ арасында өте сирек кездесетін құбылыс. Қазан қаласындағы бір көркемсурет мектебіне түсуге тырысып көріпті. Алайда қаражаты болмай, ол арманымен қош айтысуға мәжбүр болыпты» дейді [3, 116]. Ә.Бөкейханның 1915 жылы «Қазақ» газетінде: «Мәдени жұртта көркем кітап жазып отыратын Ахмед... газетаның уақ-түйек ісіне есіл ғұмырын байлап отыр. Білгенді қылам дегенге жұрт керегі қойып жатыр ма...» деп өкінішпен жазғаны мәлім [3, 150]. Аңдап отырғанымыздай, егерде А.Байтұрсынұлы қалың елі қазағының көзін ашып, көкірегін ояту жолындағы талай игі ісімен қатар, сол өзі өмір сүрген кезеңде көркемсурет мектебіне түсіп

оқыған болса, ұлтымыздың әйгілі суретшісі Әділхан Қастеевтен бұрын Ахметтің әлемге танылған суретші болмасына кім кепіл деген сауал көкейімізге қонақтайды. Қалай десек те XX ғасыр басында ел мүддесі үшін күрескен тарихи тұлға А.Байтұрсынұлын замандастары «Қазақ халқының көсемі», «Ұлттың ар-ұжданы» деп ұлықтағанын, есімін тура атамай, «Алаштың Ахаңы» деп дәріптегенінің куәсі болған ғасырды басымыздан өткеріп отырған ұрпақ екеніміз анық. Ал, елшілдік ұранына айналған «Қырық мысал» өлеңдер жинағының тәуелсіздік кезеңдегі әдебиеттану ғылымында төлтума ретінде мойындалып, қазақ әдебиетінің алтын ғасырының жауһарына айналғанын ешкім де жоққа шығара алмас.

А.Байтұрсынұлының тұңғыш өлеңдер жинағына берген атауы «Қырық мысал» деп көрсеткеніндей 40 санымен шектелмегенін де баса айтқанымыз жөн. Ақынның 1911 жылы жарық көрген «Маса» өлеңдер топтамасында мысал жанрына қайта оралған. Осы өлең жинағына 13 аударма енгендігі бұл күні баршамызға мәлім. Атап айтсақ: 1).Жадовскаядан «Мінсіз таза меруерт» (2 шумақ), 2).«Оқуға шақыру»

(4 шумақ) бұл аудармасы кейбір оқу кітабына «эпиграф» ретінде де берілгені аян, 3).Арабшадан «Нәбек аты» (15 шумақ, 2 шумағы – алты жолдан), 4).Крыловтан «Сорлы болған мұжық» (12 шумақ, 3 шумағы – алты жолдан) және 5).«Қаздар» (14 шумақ, 2 шумағы – алты жолдан), 6).«Есек пен үкі» (17 шумақ, 1 шумағы – алты жолдан), 7).«Надсоннан» (6 шумақ, 3 шумағы – алты жолдан), 8). Пушкин «Вольтерден» (6 шумақ), 9).Пушкиннен «Ат» (6 шумақ, 1 шумағы – алты жолдан), 10).«Данышпан Аликтің ажалы» (26 шумақтан) және 11).«Балықшы мен балық» (46 шумақ, оның 2 шумағы – алты жолдан), 12). «Алтын әтеш» (48 шумақ, барлығы – алты жолдан), 13).«Лермонтовтан» (28 шумақ, 5 шумағы – алты жолдан) тәржімалары енген. Ахмет Байтұрсынұлының аудармаларының жалпы саны – 53 [18, 116-118].

Сөзіміздің түйіні, төлтума деп танылған бұл туынды ақынның көзі тірісінде 3 рет жарық көрсе, ардақты есімі ел ортасына оралғаннан кейін бірнеше мәрте басылды. Бұл дегеніміз ұлт ұстазының ұлағаты мен артында қалған мұрасының мәңгі екенінің кепілі.

Әдебиеттер тізімі

1. Байтұрсынұлы А. Қырық мысал. – С-Петербург: Типография Академии наук. –1909. –116 б.
2. Ахмет Байтұрсынұлының «Қырық мысал» жинағының «Тар жол тайғақ кешкен» тарихы. - URL: https://exclusive.kz/expertiza/kulturnaya_sreda/124409/ (қаралған күні:13.03.23).
3. КKM. – ОФ 7928/256. – Д. 1315. – Лл. 257, 258, 260. – 3 ед.
4. Открытое письмо Н.А. Кунанбаева Г.Н. Потанину. 30.10.1908, 03.11.1908, 14.02.1910 гг. – КKM. – Ф.7928. – Оп. 1740-1742. – Д. 1315. – Лл. 1740-1742; Долгий и тернистый путь первой книги Ахмета Байтұрсынұва. - URL: <https://ainews.kz/culture/dolgij-i-ternistyj-put-pervoj-knigi-ahmeta-bajtursynova-2682120> (қаралған күні: 13.03.23).
5. Письмо А. Букейхана Г.Н. Потанину. 11 мая 1904 г. - КKM. – Ф. 7928. – Оп. 116. – Д. -1315. - Л. 116. – 1 ед.
6. Букей-Ханов А.Н. Открытое письмо казахам Семипалатинской и Акмолинской областей. – Омск: Иртыш. – 1906. –26/Х. -№77. – С. 4. // Семипалатинский листок, 1905:4.
7. Семипалатинский листок. – 1905. – 8 декаб. № 239. – С. 3.
8. Из Сибирской жизни: член Государственной думы от казахов Семипалатинской области Букейханов, А.Н. – Наша жизнь (СПб). – 1906. – 21.06. – С.3.
9. Семипалатинский листок. – 1906. – 5/1. №4. – С.4.
10. Естеліктегі Алаш. Құраст.:С. Жұмағұл. – Нұр-Сұлтан, Алашорда ҚҚ., 2020. - 488 б.
11. «Южный Урал». – 1917. - 14 сент. №10. – 1, 4 с.
12. ГА РФ (Москва). – Ф. 5102 (Письмо А. Букейханова А. Корнилову А.А.). Оп. 1. - Д. 447. - Лл. 1, 1 (об.).

13. Қазақ газеті. 1914 жыл. 2-ші басылым / Құраст.: С.Смағұлова, Ғ.Әнес, Т.Замзаева. – Алматы: Арыс, 2018.- 496 б.
14. ГА РФ (Москва). – Ф. Д-7. – Оп. 1909. – Д. 2881. – Лл 1-38.
15. Қыр баласы. Ұят-ай! Қазақ. – 1914. – 16.03. №54. – 4 б.
16. Қойгелдиев М. Кеңестік идеология жасырған ақиқат // Жас Алаш. – 2016. – 29.09. №78 (16160). 1 б.
17. Киргизский поэт в тюрьме. – С.Петербург: Речь. – 1909. – 19 нояб. – 3 б.
18. Имаханбет Р. Ғасыр саңлағы: Ахмет Байтұрсынұлы. Әдеби туынды. Қазақ, түрік, ағылшын тілінде. – Алматы: Орхон, 2022. – 400 б.

References

1. Baitursynuly A. Kyryk mysal [Forty fables] (Printing house of the Academy of Sciences St.Petersburg, 1909, 116 p.).
2. Ahmet Baitursynulynyn «Kyryk mysal» zhinagynyn «Tar zhol taigak kesken» tarihy [The history of Ahmet Baitursynuly's collection «Forty Examples» «The narrow path was slippery»]. [Elektronic resource]. Available at: https://exclusive.kz/expertiza/kulturnaya_sreda/124409/ (Accessed:13.03.23).
3. KKM. – OF 7928/256. – D. 1315. – Ll. 257, 258, 260. – 3 units.
4. Otkrytoe pismo N.A. Kunanbaeva G.N. Potaninu. [Open letter to N.A. Kunanbayeva G.N. Potanin] [Elektronic resource] 30.10.1908, 03.11.1908, 14.02.1910 gg. – KKM. – F.7928. – Op. 1740-1742. – D. 1315. – Ll. 1740-1742; Dolgi i ternisty put pervoi knigi Ahmeta Baitursynova [The long and thorny path of Akhmet Baitursynov's first book]. [Elektronic resource]. <https://ainews.kz/culture/dolgij-i-ternistyj-put-pervoj-knigi-ahmeta-bajtursynova--2682120> (Accessed:13.03.23).
5. Pismo A. Bukeihana G.N. Potaninu [Letter from A. Bukeihan to G.N. Potanin]. May 11, 1904 - KKM - F. 7928. – Op. –116.D. –1315. –Ll. 116. – 1 item.
6. Bukei-Hanov, A.N. Otkrytoe pismo kazaham Semipalatinskoi i Akmolinskoi oblastei [An open letter to the Kazakhs of Semipalatinsk and Akmola regions]. Omsk: Irtysh. - 1906. -26/ X. -No. 77. - S. 4. (Semipalatinsk sheet, 1905: 4).
7. Semipalatinski listok. [Semipalatinsk sheet]. December 8, 1905. No. 239. P. 3.
8. Iz Sibirskoi jizni: chlen Gosudarstvennoi dumy ot kazahov Semipalatinskoi oblasti Bukeikhanov A.N. [From Siberian life: a member of the State Duma from the Kazakhs of the Semipalatinsk region Bukeikhanov], Nasha zhizn [Our life]. St. Petersburg. 1906. 21.06. P.3.
9. Semipalatinski listok [Semipalatinsk listok]. 1906. 5/1. No. 4. P.4.
10. Esteliktegi Alash [Alash in memory]. Comp.: S. Zhumagul («Alashorda», Nur-Sultan, 2020, 488 p.).
11. «Juzhnyj Ural» [«South Ural»]. September, 14, 1917. No. 10. P.1, 4.
12. GA RF (Moscow). – F. 5102 (Pismo A. Bukeikhanova A. Kornilovu A.A.). [GA RF (Moscow). – F. 5102 (Letter from A. Bukeikhanov to A. Kornilov A.A.)]. Op. 1. - D. 447. - Ll. 1, 1 (rev.).
13. Kazak gazeti [Kazakh newspaper] 1914, 2nd edition. Comp.: S.Smagulova, G.Anes, T.Zamzaeva (Arys, Almaty, 2018, 496 p.).
14. [GA RF (Moscow)]– F. D-7. – Op. 1909. - D. 2881. – Ll 1-38.
15. Kyr balasy. Ujat-ai! [Kyr balasy. A shame!], Kazak [Kazakh]. 1914. 16.03. №54. P. 4.
16. Koigeldiev M. Kenestik ideologia zhasyrgan akikat [Truth hidden by Soviet ideology], Zhas Alash [Zhas Alash]. –2016. –29.09. No. 78 (16160). 1 p.
17. Kirgizski poet v turme [Kyrgyz poet in prison] (Speech, St. Petersburg, 1909). November, 19, 1909. P.3.
18. Imakhanbet R. Gasyr sanlagy: Ahmet Baitursynuly. Adebi tuyndy. Kazak, turik, agylshyn tilinde [Turn of the century: Ahmet Baitursynuly. Literary work. Kazakh, Turkish, English] (Orkhon, Almaty, 2022, 400 p.).

S.A. Zhusip¹, R.S. Imakhanbet², G.T. Ospanova²

¹L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

²House-Museum of Ahmet Baytursynuly, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan

Writing and publishing the collection of Ahmet Baitursynuly «Forty Fables»

Abstract. It is well known that the first book in the form of a collection of 40 fables by I.A.Krylov, translated by Akhmet Baitursynuly in verse, under the Kazakh name «Kyryk Mysal» was published in 1909 in St. Petersburg.

But the collection of Kazakh translations of 40 fables AND. Krylov and his publication had a very long history and a thorny path, as evidenced by new historical documents and museum materials discovered in the central archives and collections of regional museums of modern Russia. Thanks to the new archival documents, it was also possible to determine exactly in which printing house the book was printed. Baitursynuly «Kyryk mysal» bypassing the cruel tsarist censorship.

In addition, A. Baitursynuly is better known as the closest associate of the leader of the movement, the party and the head of the Autonomous Republic of Alash, Alikhan Bukeikhan, as a poet, enlightener, founder of modern Kazakh linguistics, literary critic, Turkologist, first Minister of Education and Science of the Republic of Alash and Soviet Kazakhstan. But new archival materials, in particular, one of the five unknown letters of Alikhan Bukeikhan for 1904, discovered in the fund of the Krasnoyarsk Regional Museum of Local Lore, indicates that A. Baitursynuly did not realize another facet of his bright talent due to lack of funds.

Keywords: Krylov, 40 fables, Ahmet Baitursynuly, translation in verse, «Kyryk mysal», Alikhan Bukeikhan, Governor-General, censorship, Potanin, Oldenburg, Academy of Sciences, artist's talent.

С.А. Жүсіп¹, Р.С. Имаханбет², Г.Т. Оспанова²

¹Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан

²Дом-музей Ахмет Байтурсынулы, Казахский национальный университет имени Аль-Фараби, Алматы, Казахстан

Написание и издание сборника Ахмета Байтурсынулы «Сорок басен»

Аннотация. В статье рассматриваются неизвестные аспекты творчества Ахмета Байтурсынулы, общественного и государственного деятеля, реформатора, ученого-просветителя, поэта. На основе архивных данных анализируется написание и издание сборника «Қырық мысал», свидетельствующего об его особом таланте. Ахмет Байтурсынулы, который боролся за освобождение казахского народа, не мог открыто высказать идею национальной свободы из-за цензурного давления царской власти, поэтому глубокие мысли пришлось передать на примере басен Крылова.

Известно, что первый сборник русского писателя и баснописца Ивана Крылова, переведенный на казахский язык, был опубликован в Санкт-Петербурге в 1909 году. Но прежде, чем выйти в свет он прошел тернистый путь, о чем свидетельствуют новые исторические документы и музейные материалы, обнаруженные в центральных архивах и фондах региональных музеев России. Благодаря новым архивным документам также удалось точно установить, в какой типографии была отпечатана книга А. Байтурсынулы «Қырық мысал» в обход жестокой царской цензуре.

В работе также рассматриваются ранее неизвестные аспекты творчества А. Байтурсынулы. Данный вопрос анализируется на основе вновь обнаруженных архивных документов Красноярского краевого историко-краеведческого музея Российской Федерации. Таким образом будут выяснены неизвестные проблемы современного ахметоведения.

Ключевые слова: Крылов, «Сорок басен», А. Байтурсынулы, перевод в стихах, «Қырық мысал», А. Букейхан, генерал-губернатор, цензура, Потанин, Ольденбург, Академия наук, талант художника.

Автор туралы мәлімет:

Жүсіп С.А. – PhD, Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан.

Имаханбет Р.С. – филология ғылымдарының кандидаты, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан.

Оспанова Г.Т. – гуманитарлық ғылымдардың магистрі, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан.

Zhussip S.A. – Ph.D., L.N.Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

Imakhanbet R.S. – Candidate of philological sciences, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan.

Ospanova G.T. – Master of Humanities, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan.

О. Медуха

аспирант кафедры русистики философского факультета
Университета им. Св. Кирилла и Мефодия в Трнаве, Словакия,
*E-mail: medukha1@ucm.sk

Первый учебник по психологии для учащихся русско-словацких секций билингвальных гимназий Словакии

Рецензируемый учебник по психологии принадлежит к серии учебников, разрабатываемых в рамках проекта KEGA č. 021UCM-4/2020 s názvom Tvorba učebníc pre rusko-slovenské sekcie bilingválnych a slovanských gymnázií. Первая серия учебников, к которой принадлежит и учебное пособие по психологии, стала целью, ради которой сотрудничали преподаватели высших учебных заведений и билингвальных словацко-русских гимназий. Благодаря сотрудничеству учебные пособия соответствуют требованиям Министерства образования Словакии и могут использоваться в гимназиях в качестве основного пособия по предмету. Принятые во внимание требования отразились на структуре и наполнении каждого разработанного учебного пособия. Соблюдается структура серии: подобные структуры каждой темы (словацко-русский словарь, материал темы, задания вопросы); материал сопровождается дополнениями «Запомни!», «А знаете ли Вы, что...», «Это интересно:»», «Историческая справка»; предлагаются темы для рефератов и проектов в соответствии с рассматриваемым учебным материалом. Проблематика теоретического материала психологии дополнена заданиями «Познай себя», где учащемуся предлагается пройти тот или иной психологический тест на схожую тему внешнего авторства. Следует отметить, что тесты в этой категории носят образовательно-развлекательный характер, не являются диагностическими, предназначены для мотивации самопознания. Отобранные тесты — широко известные работы психологов, отдающих предпочтение тому или другому подразделу общей психологии. Работа с ними помогает учащимся двигаться по пути самопознания, развивать воображение и критическое мышление. В дальнейшем учащиеся могут использовать результаты для развития навыков из группы soft skills (например, работа в команде и распределение обязанностей).

Учебное пособие имеет несколько тематических частей: вводная часть (психология как наука), психика и психические процессы, личность и ее свойства, практическое применение психологии в повседневной жизни. Блокам, посвященным психике и личности, уделено наибольшее внимание. В материале этих блоков последовательно излагаются сущность и функционирование психических процессов, состояний человека, уделяется внимание классическим концепциям определения свойств и особенностей личности.

Из предложенных 16 тем лишь последние две имеют более практический характер: «Психогигиена и стресс», «Психология в нашей жизни». Рассматриваются вопросы психогигиены и психологического здоровья, описывается природа стресса и его возможные причины, типы помощи, которую может оказать психолог или психотерапевт.

При работе с учебником в качестве рекомендации учителю предлагается уделить больше внимания практическим вопросам, краткому обзору которых посвящены последние главы учебника (профилактика стресса, психологические состояния и расстройства) для формирования у студентов толерантного, эмпатического отношения к сверстникам. Приветствуется больше информации о том, как учащийся может оказать первую помощь человеку, который находится в состоянии сильного дискомфорта. Особой темой, расширяющей методологию пособия, могут стать вопросы взаимодействия психологии и права, что поможет учащимся

ориентироваться в повседневной жизни, с большей уверенностью анализировать социальные группы разных масштабов (прежде всего в Словацкой Республике). Упомянутые вопросы могут стать частью следующего издания учебника.

Таким образом, учебное пособие имеет теоретический характер с элементами инструментов практического характера. Информативность пособия позволяет учащемуся сформировать не только представление про общую психологию, рассматривающую индивида, но и развить словарный запас по русскому языку специального поля знаний, в данном случае психологии.

Научный руководитель: доц. Андреа Громинова, к.ф.н., заведующая кафедрой русистики, философский факультет, Университет им. Св. Кирилла и Мефодия в Трнаве, Словакия.

Библ. данные рец. учебника:

Психология / Екатерина Борисова, Андреа Громинова; рецензенты: Йосеф Догнал, Яна Розпоркова. – 1-ое изд. - Брно: Tribun EU, 2021. - 94 с. - ISBN 978-80-263-1673-2.

Адрес: Katedra rusistiky, Filozofická fakulta, Univerzita sv. Cyrila a Metoda v Trnave, Nám. J. Herdu 2, 917 01 Trnava, Slovenská republika.

Редактор: **Дихан Қамзабекұлы**
Компьютерде беттеген: **Дәмегүл Елешева**

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің
ХАБАРШЫСЫ. Филология сериясы.
- 2023. - 1 (142). - Астана: ЕҰУ. 213-б.
Шартты б.т. - 13,3 Таралымы - 10 дана
Электронды нұсқа: [http: // bulphil.enu.kz](http://bulphil.enu.kz)

Мәтін мазмұнына типография жауап бермейді.

Редакция мекенжайы: 010008, Қазақстан Республикасы,
Астана қаласы, Қ. Сәтбаев көшесі, 2.
Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті
Тел.: +7(7172) 709-500 (ішкі 31-413)

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің
баспасында басылды